UGC-CARE Listed Journal

ISSN No. - 2277-2359

निबन्धमाला

परिसरीयशोधपत्रिका

(Campus Research Journal)

मुख्यसम्पादकः निदेशकश्च

आचार्यः चल्ला. लक्ष्मीनारायणशर्मा

सम्पादिका

आचार्या सि.एल्. सिसिली

नवमं पुष्पम्

वर्षम् : 2019 - 2020

केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

गुरुवायूर्-परिसरः, पुरनाट्टुकरा, त्रिशूर्, केरलम् - ६८० ५५१

UGC-CARE Listed Journal ISSN No - 2277-2359

निबन्धमाला

परिसरीयशोधपत्रिका

(Campus Research Journal)

मुख्यसम्पादकः निदेशकश्च

आचार्यः चल्ला.लक्ष्मीनारायणशर्मा

सम्पादिका

आचार्या सि.एल्.सिसिली

नवमं पुष्पम्

वर्षम् – 2019-2020

केन्द्रीय-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

गुरुवायूर्-परिसरः, पुरनाट्टुकरा, त्रिश्शूर, केरलम् - 680551

NIBANDHAMALA ISSN No - 2277-2359

(UGC-CARE Listed Journal)

Email ID – nibandhamala.gc@gmail.com

Chief Editor : **Prof. Ch.L.N.Sharma**

Editor : **Prof.C.L.Cicily**

© Copy Right : **Guruvayoor Campus**

No. of Copies : **200**

Price : **Rs.500/-**

Publisher

Director

Central Sanskrit University,

Guruvayoor Campus, Puranattukara, Thrissur,

Kerala 680-551

Website : csu-guruvayoor.edu.in

NIBANDHAMALA

ISSN No - 2277-2359

(UGC-CARE Listed Journal)

Evaluation Committee :

Prof. K.P.Kesavan	: Hod, Dept. of Sahitya
Prof.C.S.S.N.Murthy	: Dept. of Vyakarana
Prof. Naveen Holla	: Hod, Dept. of Nyaya
Dr.P.V.Sridevi	: Rtd. Prof., Dept. of Sahitya
Prof.S.V.R.Murthy	: Rtd. Prof., Dept. of Modern Subjects
Dr.Giridhar Rao	: Asst. Prof. Dept. of Education

Editorial Board :

Prof.C.L.Cicily	: Hod, Dept. of Vyakarana
Dr. R.Pratibha	: Hod, Dept. of Vedanta
Dr.N.R.Sridharan	: Asst. Prof. Dept. of Nyaya
Dr.K.A.Jessy	: Hod, Dept. of Modern Subjects
Dr.Ramachandra Joisa	: Asst. Prof. Dept. of Sahitya
Dr.Vijayananda Adiga B	: Hod, Dept. of Jyotisha
Dr.Venugopala Rao	: Asst. Prof. Dept. of Education
Sri. Subrahmanya Bhat	: Asst. Prof. Dept. of Vyakarana
Dr. Shinde Manoj Angad	: Asst. Prof. Dept. of Vedanta

शुभकामनाः

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य (प्राक्तनराष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य) गुरुवायूर्-परिसरस्य वार्षिकी शोधपत्रिका "निबन्धमाला" प्रतिवर्षं प्रकाश्यते स्म। साम्प्रतम् अनिवार्यकारणैः संवत्सरेणैकेन विलम्बितापि सम्पादकमण्डलस्य सङ्कल्पबलेन प्रकाश्यत इति हृदयममन्दानन्दतरङ्गितमस्ति ।

वार्षिकशोधपत्रिकाप्रकाशनार्थं संस्थानात् प्रतिवर्षं धनं प्राप्यते स्म। केनचित्कारणेन धनस्य अप्राप्त्या, तत्प्रतीक्षया च प्रकाशनकार्यं विलम्बितमभूत्। अधुना तु लेखकैः सम्पादकैश्च अपेक्षितस्य धनस्य समाहरणेन कार्यमेतत् साफल्यमाप्नोतीति नितरां मोमुदीति मे चेतः ।

महतोऽस्य कार्यस्य सफलताप्राप्तौ नितरां परिश्रान्तवद्भ्यः सर्वेभ्यः मदीयाः हृत्पूर्विकाः शुभकामनाः ज्ञापयामि ।

इति विद्वद्विधेयः

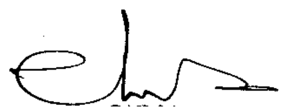

च.ल.ना.शर्मा

निदेशकः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः

गुरुवायूर्-परिसरः

सम्पादकीयम्

संस्कृतक्षेत्रे शास्त्रपरम्परायां काव्यपरम्परायां च निबन्धरचनायाः विशिष्टा पद्धतिः वर्तते। भाषायाः साध्ववगमनम्, तस्याः प्रयोगो व्यवहारो वा संस्कृतानुरागिणां भवेदेव। भाषायाः साधुत्वं व्याकरणेनान्वाख्यायते, तथापि व्याकरणशास्त्राध्ययनमात्रेण भाषायां नैपुण्यं सम्पादयितुं न शक्यते। तदर्थं महाकाव्य-नाटक-कथा-सुभाषितादिग्रन्थानाम् अध्ययनम् अध्यापनं च नितरामावश्यकम्। एतादृशाध्ययनाध्यापनद्वारा प्राप्तं नदीष्णं ज्ञानं निबन्धानां लेखनेन स्फुटं प्रकाशते। तेन च शास्त्रेषु सन्दिग्धांशानां विमर्शः सुकरो भवति। अतः शास्त्रज्ञानसम्पादनाय निबन्धमालाख्या वार्षिकी शोधपत्रिका अस्मत्परिसरेण प्रकाश्यते।

अत्र बहुभिः विद्वद्भिः अन्यान्यविषयेषु बहूत्तमाः निबन्धाः समारचिताः सन्ति। सर्वेषाम् आशयानां दर्पणोपमा भवेत् इयं निबन्धमाला। अस्याः निबन्धामालायाः नवममिदं कुसुमं तत्र भवतां विदुषां पुरस्तात् प्रकाश्यते। अत्र विद्यमानानां विचाराणां मन्थनं भवन्तः विधास्यन्तीति मन्यामहे। एतया निबन्धमालया सर्वेऽपि उपकृताः भवन्तु इत्याशास्महे। अस्याः सम्पादने, प्रकाशने, शुद्धीकरणे च सहकृतवद्भ्यः सर्वेभ्यः गुरुपवनपुराधीशः आयुरारोग्यभाग्यसम्पदः प्रदाय प्रसीदतु इति च प्रार्थयामहे।

इति विद्वद्विधेया

सि.एल.सिसिली

सम्पादिका, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

गुरुवायूर्-परिसरः

UGC-CARE Listed Journal ISSN - 2277-2359

निबन्धमाला (2019-20)

विषयानुक्रमणिका

क्र.सं.	विषयः	पृ.सं.
01	शृङ्गारप्रकाशे कारकविचारः - भोजस्य सूक्ष्मचिन्तनम् **Dr. Nagaratna Hegde**	01-04
02	पाणिनीयव्याकरणे प्रकृतिप्रत्ययोः स्वरूपम् **देवनाथ त्रिपाठी**	05-09
03	भूषणकारमते लकारार्थः **डा. ज्योत्स्ना बि.**	10-15
04	व्याकरणिक कोटियों की शैवदर्शनात्मक मीमांसा **डॉ. लेखराम दन्नाना**	16-25
05	पाणिनीयदिशा विधिसूत्रविमर्शः **संजीवनी आर्या**	26-30
06	आकृत्यधिकरणस्य व्याकरणसन्दर्भः **सुब्रह्मण्यकेशवभट्टः**	31-33
07	श्रीमौनिकृष्णभट्टाभिप्रेतं स्थानिवत्सूत्रम् **कार्तिक भागवत्**	34-39
08	निरुक्तव्याकरणयोः मिथः सम्बन्धः **Rajesh V.K.**	40-44
09	आहार्येणेधते रूपककान्तिः **Dr. K. Viswanathan**	45-49
10	शिक्षादर्शनानां प्रतिफलनम् - कालिदासकाव्येषु **Dr. lakshmi C**	50-53
11	मेल्पुत्तूर्-नारायणभट्टपादस्य किरातमित्याख्यस्य प्रबन्धस्य समीक्षात्मकमध्ययनम् **Dr. JUSTIN P G**	54-60
12	अर्वाचीनसंस्कृतकाव्यपन्थाः **डॉ. पराग जोशी**	61-64

13	महाकविकालिदासस्य काव्ये लक्षितं योगदर्शनम् **डॉ. अनिरुद्ध अ. मंडलिक**	65-72
14	देवीं वाचम् अजनयन्त **डा. रामचन्द्रः जोयिस एच्**	73-76
15	Balabodhini: An Illustrious Commentary on Narayaniya **Dr. Nidheesh Kannan B.**	77-81
16	मेघदूते ललितकलापरामर्शाः शिल्पचातुरी च **विष्णुप्रसाद् पी.वि**	82-87
17	श्रीमत्सुधीन्द्रतीर्थविरचितस्य सुभद्रापरिणययनाटके सुभाषितानामनुशीलनम् **Dr.V.Pavan kumar**	88-92
18	मुद्राराक्षसनाटके राक्षसपात्रचित्रणम् **डा. बलि चक्रवर्ति**	93-96
19	वीरराघवाचार्यकृतनीलाद्रिचन्द्रोदये गुणविवेचनम् **बसन्त कुमार दाश**	97-100
20	कविकृष्णकेशवषडङ्गिमहोदयस्य नीलाद्रिचम्पूकाव्ये माधुर्यगुणस्य विवेचनम् **नीलमाधवप्रधानः**	101-104
21	अलङ्कारविवेचनम् **Ms. Anuradha Mallick**	105-108
22	शुककोकिलसन्देशे बिम्बिताः ऐतिहासिकांशाः **विजयकृष्णन् टी.वी.**	109-117
23	The Role of Irayimman Thambi in Keerthana Sahitya –A Study **Aparna Aravind**	118-123
24	विद्वदौषधकारस्य प्रकृतिवर्णना रससमन्वयचातुरी च **Dr. Divya P. Chandran**	124-126
25	स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धः – एकम् अध्ययनम् **डा. हरीष्. पि. एन्**	127-129
26	उत्तररामचरिते प्रयुक्ताः रसव्यञ्जकाः **Amruta K B**	130-135

27	काव्यगुणविमर्शः **हर्षवर्धन शर्मा**	136-140
28	संस्कृतकाव्यशास्त्र में गुणस्वरूपविमर्श **डा. वागीश कुमार पाठक**	141-144
29	वैदिकयागेषु रुद्रस्वरूपविमर्शः **डॉ. दे. दयानाथः**	145-155
30	श्रवणादीनाम् अङ्गाङ्गिभावः **डा. आर्.प्रतिभा**	156-158
31	अद्वैतदिशा जीवब्रह्मैक्यविचारः **डा. दिनेश पांडुरंग रसाळ**	159-162
32	श्रीमन्नारायणीये मोक्षस्वरूपविमर्शः **Dr. Radhakanta Panda**	163-167
33	अध्यासभाष्यस्य भाष्यत्वसमर्थनम् **डा. पुष्कर देवपुजारी**	168-172
34	उपनिषत्सु इन्द्रः **डा अजिकुमार् पि.वि.**	173-178
35	अद्वैतवेदान्ते पञ्चकोशसिद्धान्तः **डा.विजयराजन् के.यु.**	179-185
36	पञ्चदश्यां जगन्मिथ्यात्वनिरूपणम् **डा. गणपति वि. हेगडे**	186-189
37	A Critical Analysis Of Sankar's Stand Point Of Absolute On Basis Of Philosophical Differences **Dr. Saroj Kumar Padhi**	190-197
38	पञ्चदशीरीत्या आत्मनः पञ्चकोशातिरिक्तत्वम् **राधिका पि.आर्.**	198-201
39	वेदान्त की चिन्तन परम्परा में भक्ति विषयक अवधारणा **डॉ. घनश्याम मिश्र**	202-209

40	ब्रह्मलक्षणविचारः **डा. मनोज शिन्दे**	210-212
41	उपनिषत्सु अष्टाङ्गयोगविचारः **Dr. Shibu ov**	213-215
42	भक्तिलक्षणम् **Dr.Kavitha.K**	216-217
43	मोक्षनिरूपणं न्यायमकरन्दे **अञ्जु.जे**	218-221
44	One God Concept In Isavasya Upanisad **Moli M**	222-224
45	ब्रह्मसूत्रे चतुस्सूत्रीभागस्य प्रधान्यम् **डा. एम्. अषरफ्**	225-228
46	Study of Consciousness - A Taittiriyopanisadic Model **Anu Chandran**	229-235
47	माध्वमते प्रपञ्चः **Dr. Jayalakshmi. V**	236-240
48	उभयलिङ्गं ब्रह्म **Dr. V. Balaji**	241-243
49	प्रमुखाः केरलीयन्यायशास्त्रविद्वांसः **Lijisha P.**	244-250
50	न्यायशास्त्रस्य वैशिष्ट्यम् **डा. राजीव लोचन शर्मा**	251-253
51	न्यायनये प्रत्यक्षप्रमास्वरूपं तद्भेदाश्च **डा. विनय राम त्रिपाठी**	254-256
52	Jaina Concept of Sensuous Perception: Some Observations **Divakar Mohanty**	257-262
53	गृहस्थाश्रमस्य महत्त्वविमर्शः **डॉ. दिनकर मराठे**	263-271

54	सिद्धान्तज्योतिषे आचार्यमुनीश्वरस्य योगदानम् **डॉ.प्रसाद गोखले**	272-275
55	अभीष्टाहर्गणानयनम् **Dr. Sudheesh O.S.**	276-281
56	स्फुटनक्षत्रध्रुवकानयने भास्कराचार्याणां मतम् **डा. विजयानन्द अडिग**	282-286
57	Kalacakradasa **Dr. Sreenivasan P.K.**	287-292
58	आयुर्दायविमर्शः **डॉ. प्रदीपशर्मा**	293-299
59	अभुक्तमूलम् **डा. रमानन्द भट्टः. एन्**	300-305
60	ज्योतिष शास्त्र में ग्रहण विचार **डा. सुर्यकान्त मिश्रः**	306-308
61	शङ्करनारायणविरचिते तन्त्रदर्पणाभिधाने वार्षिकतन्त्रग्रन्थव्याख्याने ज्या-चापसाधनक्रमः **राधाकृष्णः बि**	309-315
62	खेटस्पष्टीकरणं तत्र चोलविचारश्च **भरत ऐतालः**	316-318
63	जातकफलचिन्तने राशि-ग्रहस्वरूपयोः उपयोगिता **Vysakhan K.B.**	319-321
64	Factors That Determine Longevity In Astrology **Ratheesh K.R.**	322-327
65	रहस्यत्रयसारोक्तदिशा रहस्यत्रयविवेचनम् **Dr. B.Keshavaprapanna pandey**	328-334
66	रोगनिवारणार्थं योगप्रयोगसाधुता **धनेशः पि.वि.**	335-336
67	आयुर्वेदविद्या **Annamma Meethu M.A.**	337-341

68	भाषाशास्त्रदृष्ट्या अर्थनिबन्धनाविकृतिविमर्शः **डा. के.गिरिधररावः**	342-344
69	उपनिषत्सु शैक्षिकतत्त्वानि **डा.रा.चन्द्रशेखरः**	345-351
70	संविधानस्थशिक्षोल्लेखाः **डा.प्रभल विद्याधरः**	352-358
71	अमरकोशस्थानां मनस्सम्बद्धशब्दानां मनोविज्ञानशास्त्रविचारः **डा.डि.वेणुगोपालरावः**	359-364
72	നോവൽ സാഹിത്യത്തിന്റെ നാലുകെട്ട് **Dr. Jessy K.A.**	365-370
73	The Impact Of Story Telling On Human Culture **Dr.M.K. Sheeba**	371-374
74	Open Knowledge System And Open Source Software: Open Future For Indian Libraries **Dr. Rautmale Anand S**	375-383
75	कबीरदास का 'मन' संबंधी विचार - उनके काव्य के संदर्भ में **डा. रम्या पी. आर**	384-387
76	Routers **Smt. Nisha**	388-394
77	Token Technology in Hospital Management System **Smt. Manichitra**	395-398

शृङ्गारप्रकाशे कारकविचारः – भोजस्य सूक्ष्मचिन्तनम्

Dr. Nagaratna Hegde*[1]

संस्कृतवाङ्मये भोजराजस्य योगदानं महदस्ति। सः प्रसिद्धः राजा यथा, तथैव महाशास्त्रवित् अपि। शास्त्रविदः प्रायः एकस्मिन् शास्त्रे कृतपरिश्रमाः, प्राप्तपरिणतयः च भवन्ति। किन्तु बहुशास्त्रवित् भोजः अनेकेषु शास्त्रेषु परिणतमतिः आसीत्। व्याकरणं, साहित्यं, ज्योतिषं, शिल्पशास्त्रम् इत्यादिषु अपूर्वान् ग्रन्थान् रचयता तेन स्वशास्त्रप्रौढिमा प्रमाणीकृता।

काव्ये चम्पूरामायणं, अलङ्कारशास्त्रे शृङ्गारप्रकाशः, सरस्वतीकण्ठाभरणं च, व्याकरणे सरस्वतीकण्ठाभरणं, शैवदर्शने तत्त्वप्रकाशः, योगदर्शने राजमार्ताण्डः, शिल्पशास्त्रे समराङ्गणसूत्रधारः, राजनीतौ युक्तिकल्पतरुः, ज्योतिषे राजमृगाङ्कः, पशुवैद्ये शालिहोत्रं च तदीयाः प्रसिद्धाः ग्रन्थाः।

शृङ्गारप्रकाशः कश्चन साहित्यशास्त्रीयः ग्रन्थः। तत्र साहित्यशास्त्रसम्बद्धाः बहवः अंशाः निरूप्यन्ते। शृङ्गाररसस्य विचारः आधिक्येन प्रस्तुतः इत्यतः अस्य ग्रन्थस्य शृङ्गारप्रकाशः इति नाम। उपलभ्यमानेषु तदीयेषु ग्रन्थेषु अयं महान् ग्रन्थः। अस्मिन् ग्रन्थे ३६ विभागाः वर्तन्ते। १-८ पर्यन्तं व्याकरणविचारः, ९-१० भागयोः दोषविचारः, १०-१२ पर्यन्तं महाकाव्यलक्षणविचारः रूपकविचारश्च, अवशिष्टेषु २४ भागेषु रसविषयाश्च प्रतिपादिताः। अस्य ग्रन्थस्य अपरं वैशिष्ट्यं नाम व्याकरणसम्बद्धाः अंशाः अपि बहु रमणीयतया निरूपिताः।

प्रायः पञ्चाङ्गं व्याकरणम्। सूत्रपाठः, धातुपाठः, गणपाठः, उणादिपाठः, लिङ्गानुशासनपाठः चेति पञ्च पाठाः। एतेषु पञ्च, चत्वारः त्रयः वा यस्य स्यात् तादृशं पृथग्व्याकरणत्वेन परिगण्यते। पाणिन्युत्तरकाले बहूनि व्याकरणानि रचितानि विविधैः विद्वद्भिः। तेषु भोजः अपि अन्यतमः। “सरस्वतीकण्ठाभरणम्” इति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति तस्य सूत्रपाठात्मकः व्याकरणग्रन्थः। पाणिनेः व्याकरणपरम्परामेव अनुसरन् अपि भोजः भाष्यादिषु उक्तान् विचारान् निर्मथ्य परिष्कृतान् आशयान् आविष्करोति स्वीयेषु सूत्रेषु। एतस्य अनितरसाधारणं वैशिष्ट्यं विज्ञाय एव भट्टोजिदीक्षितसमकालीनः “प्रक्रियासर्वस्वस्य” रचयिता नारायणभट्टत्तिरिः लिखति –

> **“पाणिन्युक्तं प्रमाणं, न तु पुनरपरं, चन्द्रभोजादिशास्त्रं**
> **केऽप्याहुस्तल्लघिष्ठं न खलु बहुविदामस्ति निर्मूलवाक्यम्।**
> **बह्वङ्गीकारभेदो भवति गुणवशात्, पाणिनेः प्राक् कथं वा ?**
> **पूर्वोक्तिं पाणिनिश्चाप्यनुवदति, विरोधेऽपि कल्प्यो विकल्पः[2]** ॥ इति।

[1] **Associate professor, Department of Samskrit, Surana college, Basavanagudi, Bangalore**

[2] अपाणिनीयप्रामाण्यसाधनम् १

यद्यपि बहवः व्याकरणांशाः अत्र विवृताः, तथापि अन्यत्र अदृश्यमानं सूक्ष्मचिन्तनम् अस्य ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यम्। तदीयः कारकविचारः अत्र प्रस्तूयते।

षट् कारकाणि लोके प्रसिद्धानि। उदाहरणानि अपि तत्तत्कारकसम्बद्धानि ख्यातानि एव। भोजस्तु तेषु उदाहरणेषु स्थितान् भेदान् अवलम्ब्य सूक्ष्मचिन्तनं प्रवर्तयति। तद्यथा - कर्त्रादिषु षड्सु कारकेषु अपि प्राधान्येन त्रीन् भेदान् निरूप्य, प्रतिप्रकारं पुनः षट् भेदान् प्रतिपादयति। एतान् अष्टादशप्रकारान् पुनरपि प्रकारान्तरेण विभजति। एवं स्वस्य सूक्ष्मचिन्तनं प्रकाशयति ग्रन्थकारः सर्वत्र ।

यथा - कर्तृकारके "स्वतन्त्रः कर्ता[3]" इति सूत्रं प्रतिपाद्य स्वतन्त्रः, हेतुः, कर्मकर्ता इति त्रीन् विभागान् आह भोजः। तत्र पुनः स्वतन्त्रे समर्थः, असमर्थः, समर्थासमर्थः, सम्बन्धः, असम्बन्धः, सम्बन्धासम्बन्धः इति षट् विभागान् सोदाहरणं प्रतिपादयति।

भोजेन प्रतिपादितानि सर्वाणि कारकाणि अत्र विस्तरेण नोच्यन्ते विस्तरभयात्। एकस्यैव कारकस्य अधिकरणकारकस्य प्रभेदाः, उदाहरणानि च दर्श्यन्ते।

अधिकरणकारकम् - आधारोऽधिकरणम्[4]

कौमुद्यां औपश्लेषिकः, अभिव्यापकः, वैषयिकः चेति आधारस्य त्रैविध्यं वर्ण्यते। अभिव्यापकः औपश्लेषिकस्यैव प्रकारान्तरमिति भोजस्य मतम्। अतः नैमित्तिकः इति प्रकारान्तरं परिकल्पयति सः। भोजः शृङ्गारप्रकाशे अधिकरणस्य क्रमम् अपि एवं दर्शयति - **वैषयिकं, औपश्लेषिकं, नैमित्तिकं** चेति। तत्र वैषयिकस्य षड्भेदान् दर्शयति - **जातिवैषयिकं, गुणवैषयिकं, क्रियावैषयिकं, द्रव्यवैषयिकं, संज्ञावैषयिकं सङ्केतवैषयिकञ्चेति**। तेषु

जातिवैषयिकं यथा - दिवि देवाः, भुवि मनुष्याः, जले मत्स्याः, पाताले पन्नगाः।

गुणवैषयिकं यथा - आयुक्तः कटकरणे कुशलः, कटकरणे साधुः, मातरि निपुणः, पितरि प्रवीणः।

क्रियावैषयिकं यथा - प्राच्यामादित्य उदेति, दक्षिणस्यामगस्त्यो दृश्यते, आकाशे शकुन्ताः पतन्ति, शब्दादिषु श्रोत्रादयोऽभिनिविशन्ते।

द्रव्यवैषयिकं यथा - गोषु स्वामी, गोषु दायादः, अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः।

संज्ञावैषयिकं यथा - ब्रह्मणि पितामहः, विष्णौ पुरुषोत्तमः, रुद्रे महेश्वरः, इन्द्रे शक्रः।

---

[3] पा.सू. १.४.५४

[4] पा.सू. १.४.४५

सङ्केतवैषयिकं यथा – तर्जनीमध्ये उदात्तः, कनिष्ठिकामध्येऽनुदात्तः, अनामिकामध्ये स्वरितः, मध्यमामध्ये प्रचय इति ।

एवमेव औपश्लेषिकस्यापि षड्भेदान् दर्शयति – **एकदेशिकं, अभिव्यापकं, सामीप्यकं, औपश्लेषिकं, औपशल्यकं, औपचारिकञ्चेति ।**

एकदेशिकं – गृहे तिष्ठति, स्थाल्यां पचति ।

अभिव्यापकं – तिलेषु तैलम् । गवि गोत्वम् ।

सामीप्यकं – गुरौ वसति । गङ्गायां घोषः ।

एवमेव उत्तरत्र इतरेषां उदाहरणानि अपि दर्शितानि । अग्रे **नैमित्तिकस्य** उदाहरणानि दर्शयति ।

गेहे मोदते । काशाः पुष्प्यन्ति मेघान्ते । दर्शने प्रसीदति । आतपे क्लाम्यति । अधीती व्याकरणे । चर्मणि द्वीपिनं हन्ति । अत्र सर्वाणि नैमित्तिकाधिकरणस्यैव उदाहरणानि ।

अत्र विभागान् दर्शयति यथा –

देशनैमित्तिकं – गेहे मोदते । अरण्ये बिभेति । जले मज्जति ।

कालनैमित्तिकं – काशाः पुष्प्यन्ति मेघान्ते मधौ माद्यन्ति कोकिलाः ।

भावनैमित्तिकं यथा – दर्शने प्रसीदति । विरहे विषीदति । अर्थलाभे हृष्यति । अरिविनाशे तुष्यति ।

वस्तुनैमित्तिकं यथा – आतपे क्लाम्यति । छायायामाश्वसिति । दोषेषूद्विजते । गुणेषु रज्यत इति ।

कर्मनैमित्तिकं यथा – इष्टी यज्ञे । परिगणिती याज्ञिक्ये । आम्नाती छन्दसि । अधीती व्याकरणे ।

कर्मयोगनैमित्तिकं यथा –

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।
वालेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः[5] ॥

एवं सूक्ष्मप्रभेदान् दर्शयतः ग्रन्थकारस्य प्रतिभाविशेषः परिस्फुरति ।

भोजस्य अपरं वैशिष्ट्यं नाम तदीयानि सर्वाणि अपि उदाहरणानि लौकिकशिष्टप्रयोगेभ्यः उद्धृतानि । काश्चन वाक्यशैल्यः अद्यत्वे न अनुस्रियन्ते इत्यतः असाधुताभ्रमः उत्पद्यते अस्मासु । यथा – रिपुभ्यो भयं ददाति । शत्रवे प्रहारं प्रयच्छति ।

[5] महाभाष्यम् ३.२.३६

वाताय चक्षुर्ददाति। गीताय कर्णं ददाति इत्यादयः प्रयोगाः। किन्तु तादृश्यः बह्व्यः वाक्यशैल्यः शिष्टैः अनुमता एव इति प्रतिपादयति स्वस्य उदाहरणानां द्वारा।

एवं भोजस्य दृष्टिः, ग्रन्थाः, उदाहरणानि, सूत्राणि च विशेषाध्ययनार्हाणि सन्ति इत्यत्र नास्ति विप्रतिपत्तिः।

परामर्शग्रन्थसूची –

1. **अपाणिनीयप्रामाण्यसाधनम्-** श्रीनारायणभट्टपादप्रणीतं प्रक्रियासर्वस्वम् सम्पादकः प्रो॰ के. पि. नारायाणपिषारोटी. गुरुवायूरु – गुरुवायूरु देवस्वम् १९९८. प्रथमं परिशिष्टम्
2. **अष्टाध्यायी -** पाणिनिविरचिता अष्टाध्यायी (पदच्छेद-वृत्ति-वार्तिक-टिप्पणी सहिता) सम्पादकः प्रो॰ गोपालदत्तपाण्डेयः, चतुर्थं संस्करणम् , वाराणसी – चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन १९९२.
3. **महाभाष्यम् -** श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं पातञ्जलं महाभाष्यम् महामहोपाध्याय-श्रीनागोजिभट्ट-विरचितमहाभाष्य-प्रदीपोपद्द्योद्भासितेन महामहोपाध्याश्रीकैयटोपाध्याविरचितेन प्रदीपेन विराजितम्, सम्पादकः डा.बालशास्त्री वाराणसी – वाणिविलास प्रकाशन १९८७-१९८८.
4. **शृङ्गारप्रकाशः** – भोजराजप्रणीतः, सम्पादकः–रेवाप्रसादद्विवेदी, डा. सदाशिवकुमारो द्विवेदी, इन्दिरागान्धिराष्ट्रियकला-केन्द्रम्, नवदेहली, प्रथमं संस्करणम्, २००७
5. **सिद्धान्तकौमुदी -** श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचिता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी - श्रीवासुदेवदीक्षितप्रणितया बालमनोरमाख्यव्याख्यया श्रीमज्ज्ञानेन्द्र-सरस्वतीविरचितया तत्त्वबोधिन्याख्यव्याख्यया च सनाथिता दिल्ली – मोतीलाल बनारसीदास १९७५.

पाणिनीयव्याकरणे प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरूपम्

देवनाथ त्रिपाठी*[1]

प्रकृतिप्रत्यययोः साहचर्यविषये महाभाष्यकारः प्राह- न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति।[2] अर्थात् पदेषु प्रकृतिप्रत्यययोः साहचर्यं सिद्धमेवास्ति। अत्र दृष्टान्तरूपेण प्रकृतिप्रत्ययशब्दावेव तावद् गृह्येताम्। प्रोपसर्गात् कृधातोः क्तिच्प्रत्यये सति प्रकृतिशब्दो निरुच्यते। एवं प्रत्ययशब्दोऽपि प्रत्युपसर्गाद् इण्धातोरच्प्रत्ययेन साध्यते। यद्यपि प्रकृतिप्रत्यययोः साहचर्यं मधुदधिलिड्प्रभृतिपदेषु न दृश्यते तथा इयान्, अधुनेत्यत्र प्रकृतेश्च साहचर्यं नास्ति, तत्कथं तयोः साहचर्यनियम इति प्रश्नो जागर्ति, तथापि तत्समाधानं च प्रकृतिं दृष्ट्वा प्रत्यय ऊहितव्यः प्रत्ययं च दृष्ट्वा प्रकृतिरूहितव्येति महर्षिपतञ्जलिनैव उणादयो बहुलमिति[3] सूत्रभाष्ये उक्तमस्ति। अर्थाद् येषु पदेषु प्रत्ययः प्रकृतिर्वा न श्रूयते तत्रापि तच्छक्यतेऽनुमातुम्। यतो हि समान्यतः सुबन्तं तिङन्तं विना पदत्वमेव न स्यात्। यथा पाणिनेः सूत्रमस्ति सुप्तिङन्तं पदमिति[4]। यत्र केवलः प्रत्ययः प्रयुज्यते अधुना, इयानित्यत्र तत्रापि अस्मिन्काले अधुनेति निर्वचने इदंरूपा प्रकृतिरवगम्यत एव। एवं यत्र तिङन्तपदेष्वपि अहन्, अवेरित्यत्र प्रकृतेरेव प्रयोगः तथा व्यतिसे व्यतिहे इत्यत्र प्रकृतेर्दर्शनं न भवति प्रत्ययश्च दृश्यते। तत्रापि पदत्वसिद्धये अर्थावबोधनाय च सिप्प्रत्ययः, अस्धातुरूपप्रकृतिश्चोह्यतैवेति विज्ञेयम्। एतत्प्रकृतिप्रत्ययसाहचर्यं न केवलं योगजपदेष्वेव मन्तव्यम्, अपितु नामाख्यातोपसर्गनिपातरूपचतुर्विधपदेष्वपि संघटते। यतो हि अव्युत्पन्नमणिनूपुरादिशब्दानां निपातानामुपसर्गाणाञ्च पदत्वं सिद्ध्यति। तत्र मणिनूपुरादीनां पदत्वसिद्धये महर्षिपाणिनेरर्थवदिति सूत्रमस्ति। एवं निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्येतिवार्तिकेन तेषां प्रातिपदिकत्वं प्रतिपादयति वार्तिककारः। अनुशास्ति चात्र अव्ययादाप्सुपः[5] इति सूत्रेण महर्षिपाणिनिः सुप्रत्ययलोपमपि। अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्[6] इत्यस्मिन् सूत्रे कात्यायनेनापि प्रकृतिप्रत्यययोर्नित्यसाहचर्यविषये स्पष्टमुक्तं यत्- प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवलस्याप्रयोग इति।

---

[1] **संस्कृत-प्रगत-अध्ययन-केन्द्र, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.**

[2] महाभाष्य, 1.2.64 इति सूत्रोपरि

[3] 3.3.1

[4] 1.4.14

[5] 2.4.82

[6] 1.2.45

अत्र नित्यसम्बन्धावेतावर्थौ प्रकृतिप्रत्ययाविति। प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवलस्य प्रयोगो न भविष्यतीति भाष्यम्। नागेशेन चात्र नित्यसम्बन्धाविति भाष्यप्रतीकमादाय मायेश्वरवदिति भाव इत्युक्तमुद्योते। अर्थात् प्रकृतिप्रत्यययो: सम्बन्धो मायेश्वरयोरिव नित्य इति जानीयात्। तदेवं पदशास्त्रे प्रकृतिप्रत्यययोः साहचर्यमर्थावबोधनाय स्वाभाविकमिति बोध्यम्।

तदेवं प्रकृतिप्रत्यययोः साहचर्ये सिद्धे प्रत्ययः प्रकृतेः पूर्वं प्रयोक्तव्यः परो वा इति जिज्ञासा भवति। अतोऽधुना तत्पूर्वपरभावो विचार्यते। विषयेऽस्मिन् पाणिनिः परश्चेति सूत्रेणानुशास्ति यत् प्रकृतेः पर एव प्रत्ययः प्रयोक्तव्य इति। अत्र महाभाष्यकारस्यापि दृष्टान्तरूपेण सम्मतिरस्ति। यद् यथा मातुर्वत्सः कदाचिदग्रतः कदाचित् पृष्ठतः, कदाचित् पार्श्वतो भवति, पर एव यथा स्याद् इत्येवमर्थं परवचनमिति[7]। अर्थात् प्रत्ययस्तावत् प्रकृतिरूपगोर्वत्सः सचाग्रतः पृष्ठतः पाश्‍र्वतश्च मात्रा सह चरितुमर्हति। किन्तु स प्रकृतेरग्रत एव सरत्विति भगवान् पाणिनिः प्रत्यय इति सूत्राव्यवहितमेव परश्चेति सूत्रं पठित्वा नियमयति यत् प्रत्ययः प्रकृतेः पर एव प्रयोक्तव्य इति।

प्रत्यय इति संज्ञा पदं च वेदे प्रसिद्धमासीत्। तदङ्गत्वात् पाणिनीयव्याकरणेऽपि व्यवहृतमिति मन्यते। व्याकरणे च महाभाष्यकारस्य एष सिद्धान्तो वर्तते यत् संज्ञा नाम यतो न लघीय इति। इह तु प्रत्यय इति महती संज्ञा क्रियते। तस्मादत्र प्रत्याययतीति प्रत्यय इत्यन्वर्थसंज्ञा विज्ञायते। तेन यस्तमर्थं प्रत्याययतीति स प्रत्यय इत्यर्थाश्रयादपि प्रत्ययलक्षणं सुलभमस्ति। न चैवं कादीनां स्वार्थिकप्रत्ययानां प्रत्ययसंज्ञा कथं स्यादिति प्रश्नः प्रासङ्गिकः। यतो हि आविकः, मणिकः, इत्यत्र न ते किञ्चित् प्रत्याययन्ति। तदित्थमत्र प्रत्याय्यते प्रकृत्यर्थो येन स प्रत्यय इति कर्मव्युत्पत्तेरपि स्वीकारेण तस्यापि संग्रहान्नात्र कश्चन प्रश्नावसरः।

वैदिकं भवतु लौकिकं वा, संस्कृतवाङ्मये सर्वं पदं प्रत्ययात्मकमिति मन्यते। सुप्तिङन्तं पदम्[8] इति लक्षणानुसारं नहि प्रत्ययमन्तरेण पदत्वं भवितुमर्हति। यथा नाचं विना व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवतीत्यनुभवसिद्धं तथैव लोके अपदं न प्रयुञ्जीत इति शिष्टसम्प्रदायाद् विना प्रत्ययं पदमपि वक्तुमशक्यम्। अत एव प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिणामवचनमात्रे प्रथमा[9] इति सूत्रस्थवचनग्रहणं सार्थकं भवति। यतो हि वचनपदेनात्र संख्या गृह्यते, सा एकत्वादिसंख्या

---

[7] महाभाष्य. 3.1.2 इतिसूत्रोपरि

[8] 1.4.14

[9] 2.3.46

एकः, द्वौ, बहव इत्यत्र प्रकृतिभिरेवोच्यते। तदर्थमुक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायादिह प्रथमाविभक्तिर्नस्यात् तदा पदत्वं कथं भवेदिति हेतोः वचनग्रहणमस्ति सूत्रे। तेनात्रप्रकृत्यर्थानुवादकस्वौजस्विभक्तिरूपप्रत्ययानां संयोगो भवति। तथा चोक्तमत्र महाभाष्यकारेणापि - उक्तेष्वपि एकत्वादिषु प्रथमा यथा स्यात् - एकः, द्वौ, बहव इति। तस्मात्पदत्वप्रतिपत्तौ प्रकृत्या सह प्रत्ययस्याविनाभावसम्बन्धः सर्वथा संसिद्धः। अतएव न केवला प्रकतिः प्रयोक्तव्या न केवलः प्रत्ययः[10] इति न्यायः बहुवारं प्रयुक्तः।

शब्दादर्थावगतिर्लोके प्रकृतिप्रत्यययोः परस्परसम्बन्धेनैव भवति। न हि केवलेन प्रत्ययेन नापि एकाकिन्या वा प्रकृत्या। तथा चोक्तं संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्[11] इति सूत्रभाष्ये - न हि लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते, केन तर्हि, सप्रकृतिकेन इति। विषयेऽस्मिन् भर्तृहरिरप्याह - धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकोऽर्थो न विद्यते। कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानामलौकिकः। प्राग्विभक्तेस्तदन्तस्य तथैवार्थो न विद्यते।[12] इति। अर्थात् प्रत्ययसम्बन्धरहितानां भ्वादिधातूनां लोकव्यवहारोपयोग्यर्थो न भवति। यतो हि - न हि लोके अर्थावबोधनाय केवलं धातवः प्रयुज्यन्ते। एवं प्रकृतिसम्बन्धरहितानां कृत्तद्धितप्रत्ययानामपि लौकिकार्थं बोधनाय प्रयोगो न भवति किन्तूभयत्र प्रकृतौ प्रत्यये च पृथक् पृथक् कल्पितः शास्त्रीय एवार्थः स्वीक्रियते। अपि च विभक्तिसम्बन्धरहितस्य कृदन्तस्य तद्धितान्तस्य च लोके प्रयोगाभावाल्लौकिकोऽर्थः स्पष्टं न प्रतीयते, किन्तु प्रक्रियानिर्वाहाय तत्र शास्त्रीय एवार्थः परिकल्प्यते। तेन तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा सिद्ध्यति। तदित्थं पदत्वप्रतिपत्तिरर्थावगतिश्च लोके प्रत्ययाश्रितेति प्रत्ययस्य प्रयोजने न काचिद् विप्रतिपत्तिः।

एवं सिद्धे प्रत्ययप्रयोजने प्रत्ययलक्षणं किमिति जिज्ञासासंभवः। यतो हि नहि वस्तुलक्षणज्ञानमनन्तरा तद्विवेचनं कर्तुं शक्यते। अतः प्रकृतिप्रत्ययसंश्लिष्टपदानामपि प्रकृतिप्रत्ययविवेचनाय तल्लक्षणमत्रावश्यकं प्रतिभाति। तत्र तयोरेकतरस्य प्रत्ययमात्रस्य स्वरूपज्ञानेनापि प्रकृतिः सुतरां ज्ञाता भवति। अतोऽस्य प्रत्ययस्य लक्षणं प्रस्तूयते। तत्र तावत् महर्षिपाणिनेः प्रत्ययः[13] इतिसूत्रव्याख्याने कात्यायनपतञ्जलिभ्यां प्रत्ययलक्षणं बहुधा विवेचितम्। तत्र प्रथमं प्रत्यय इतिसूत्रमधिकृत्य ये प्रोक्तास्ते सर्वे प्रत्ययसंज्ञकाः स्युरिति

---

[10] महाभाष्य 3.3.1इति सूत्रोपरि

[11] 5.1.22

[12] वाक्यपदीय, काण्ड 2, कारिका. 211-212

[13] 3.1.1

प्रत्ययस्य सामान्यलक्षणं प्रस्तूयते। प्रत्यय इति सूत्राधिकारश्चाष्टाध्याय्याः त्रितीयाध्यायादारभ्य पञ्चमाध्यायं यावदस्तीति व्याख्यानाल्लभ्यते। एवञ्च गुप्तिज्किद्भ्यः सन्[14], स्तम्बकरणयोरमिजपोः[15], हरतेः दृतिनाथयोः पशावित्यत्र[16] क्रमशः प्रकृत्युपपदोपाधीनामपि सत्यां प्रत्ययसंज्ञायां परत्वम्, आद्युदातत्वमङ्गसंज्ञेति एते विषयाः प्रसज्येरन्नित्यापाद्य निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादन्यत्रापीति वार्तिकेन समाहितम्। अर्थात् यथा लोके बहुषु आसीनेषु कश्चित् कञ्चित् पृच्छति कतरो देवदत्तः, कतमो यज्ञदत्त इति, स तस्मायाचष्टे - योऽश्वे, यः पीठे। एवं निमित्तस्य निमित्तिकार्यार्थत्वादध्यवस्यति, अयं देवदत्तः, अयं यज्ञदत्तः इति। निर्ज्ञातरूपनिमित्तत्वाद् न हीदानीमश्वस्य पीठस्य वा देवदत्त इति संज्ञा भवति। एवमिहापि प्रकृत्युपपदोपाधयो धातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च निर्ज्ञाताः सन्तीति निमित्तकोटावागच्छन्ति। तस्मात् प्रत्ययसूत्राधिकारे ये अनिर्ज्ञातास्त एव प्रत्ययसंज्ञा भवेयुरिति तद् वार्तिकभाष्याशयः।[17] अत एवाग्रेऽपि एतद्दोषवारणाय प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययाद्वा सिद्धमिति वार्तिकमुक्त्वा शब्दस्यापूर्वोपदेशः प्राधान्यमिति स्वयमेव वार्तिककारेण व्याख्यातम्। तदाशयस्तु धातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च पूर्वोक्तप्रकृत्यादयः उपदिष्टाः सन्ति, अतस्तत्र प्राधान्याभावान्नैव प्रत्ययत्वम्। ये तु किल न कुत्रापि पूर्वमुपदिष्टा अधुनैवोपदिश्यन्ते, त एवात्र प्रत्ययपदभाजो भवन्तीति।

एतावता यद्यपि प्रकृत्यादीनां प्रत्ययसंज्ञा निवार्यते, पुनरपि ब्रह्महत्येत्र हनस्त च[18] इति सूत्रविहितक्यप्सहकारेण तकारादेशरूपविकारस्यापूर्वोपदेशत्वात् प्रत्ययत्वं स्यात्। एवं त्रपुणो विकार इत्यत्र त्रपुजतुनोः षुगिति[19] सूत्रविहितस्य अणासाकं षुगागमस्य चापूर्वोपदेशात् प्रत्ययसंज्ञा प्राप्नोति। तत्परिहाराय तत्र क्रमशः धातोः प्रातिपद्कादिति पञ्चम्यन्तपदद्वयस्यानुवर्तनं स्वीक्रियते। तेन प्रत्ययः परो भवतीति वक्ष्यमाणनियमाद् विकारागमानां प्रत्ययसंज्ञा न भविष्यति। एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यबिति[20] आचार्यपाणिनेः प्रवृत्या च धातोरिति अनुवृत्तौ धातुमात्रस्य क्यबापत्तिरपीह परिह्रियते।

---

[14] 3.1.5

[15] 3.2.13

[16] 3.2.25

[17] महाभाष्य. 3.1.1 इति सूत्रस्योपरि

[18] 3.1.108

[19] 4.3.108

[20] 3.1.109

तस्मादत्रापूर्वोपदेशः प्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणं निर्दुष्टं भाति। नागेशभट्टानुसारं प्रकृतित्वं प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वमिति (परश्च इति सूत्रस्थनागेशभट्टोक्तिः)। प्रकृतिलक्षणम् आधारीकृत्य वैयाकरणैः प्रकृतिलक्षणं प्रत्ययलक्षणञ्च निष्पादितम्। तदित्थम्- आदेशभिन्न आगमभिन्नश्च यस्तृतीयचतुर्थपञ्चमाध्यायविधेयस्तन्निष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयत्वं प्रकृतित्वम्, एवमवध्यंशे नित्यसाकांक्षं यद् रूपं तद्रूपावच्छिन्नतृतीयचतुर्थपञ्चमाध्यायघटकपदप्रयोज्य-विधेयताश्रयत्वं प्रत्ययत्वमिति[21]। तदेवमिह प्रत्यय इत्यधिकारसूत्राधारेण प्रत्ययलक्षणं सम्पन्नम्।

एवं पाणिनीयव्याकरणे प्रातिपदिकरूपा प्रकृतिः सप्तधा धातुरूपा प्रकृतिश्च द्विधा प्रतिपादितास्ति। प्रत्ययप्रकारोऽप्यनेकविधः प्रतिपादितो वर्तते- यथा विभक्तिसंज्ञकप्रत्ययाः, सार्वधातुकार्धधातुकप्रत्ययाः विकरणप्रत्ययाः, कृत्प्रत्ययाः, तद्धितप्रत्यया इत्यादयः। अत्र दार्शनिकपक्षत इदमपि ध्येयम्- यथा सांख्यदर्शने प्रकृतिः पुरुषनिदर्शनमन्तरेण न किमपि कर्तुं समर्था भवति। पुरुषोऽपि प्रकृतिं विना पङ्गुवन्न स्पन्दते। परमुभयोः परस्परं सम्बन्धे सर्वं जगदिदं जायते। तथैव व्याकरणशास्त्रे पदान्यपि प्रकृतिप्रत्ययोः सम्बन्धादेव जायन्ते। यत्र पदत्वमस्ति तत्र प्रकृतिप्रत्यययोः सम्बन्धो वर्तत एवेति बोध्यम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

1. भट्टोजिदीक्षित (सं. चन्द्रशेखर शास्त्री), 1910, सिद्धान्तकौमुदी, परिमल पब्लिकेशन, दिल्ली

2. महर्षिपतञ्जलि (सं. भार्गवशास्त्री जोशी), 1991, व्याकरणमहाभाष्यम्, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली

3. गोपालदत्तपाण्डेय, 1986, वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली

4. भर्तृहरि (सं. पण्डितरघुनाथशर्मा), 2000, वाक्यपदीयम्, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी।

5. नागोजिभट्ट, 1936, अभिनवचन्द्रिका, भार्गव पुस्तकालय, वाराणसी

---

[21] अभिनवचन्द्रिका, पृ. 112

भूषणकारमते लकारार्थः

Dr. B.Jyotsna*[1]

सन्ति दश लकाराः संस्कृतभाषायाम्। लट्, लिट्, लुट्, लृट् लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लुङ् इत्येवं दश लकाराः भवन्ति। एतेषु लेट् लकारः वेदे एव उपयुज्यते। लिङ् लकारस्य तु प्रक्रियाभेदेन रूपभेदश्चास्ति। लकाराः तेषामादेशाश्च 'धातोः'[2] इत्यधिकारे विहिताः इत्यतः क्रियया सह तेषां सम्बन्धः भवति। सूत्रभाष्यादिप्रतिपादितानां लकारार्थसम्बन्धिनां प्रामाणिकसिद्धान्तानां प्रतिपादन आनन्तरिकाः बहवः तज्ज्ञाः आचार्यवर्याः स्वीयग्रन्थान् आरचयन्। कौण्डभट्टेन भूषणसारनाम्नि स्वकीयग्रन्थे लकाराः तथा तेषामर्थाः च सम्यक् परामृष्टाः। भट्टोजिदीक्षितविरचितानां वैयाकरणसिद्धान्तकारिकाणां व्याख्यां कृत्वा कौण्डभट्टः स्वमतमुपस्थापयति। भूषणसारकारः प्रत्येकं लकाराणामर्थमेवं निरूपयितुमारभते -

'वर्तमाने परोक्षे श्वो भाविन्यर्थे भविष्यति
विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञया लडादयः[3] ।।' इति।

वर्तमाने लट् लकारः, परोक्षे लिट् लकारः, श्वो भाविनि लुट् लकारः, भविष्यति लृट् लकारः, विद्ध्यादौ प्रार्थनादौ च लिङ् लोडादयश्च क्रमाद् ज्ञेयाः इत्यर्थः।

'वर्तमाने लट्'[4] इति सूत्रेण लट् लकारः विहितः पाणिनिना। लडादयः लकाराः एष्वर्थेषु द्रष्टव्याः इत्युक्त्वा वर्तमानत्वादिकं विशदीकरोति- प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं, भूतभविष्यद्भिन्नत्वं वा वर्तमानत्वम्। पचति इत्यत्र अधिश्रयणादारभ्य अधश्रयणान्तं ये व्यापाराः दृश्यन्ते ते एव लट् लकारेण उद्दिष्टाः।

किन्तु अत्रेदं विचार्यते - 'आत्मा अस्ति' 'पर्वताः सन्ति' इत्यादिवाक्येषु कथं आत्मनः अस्तित्वस्य पर्वतस्य अस्तित्वस्य च वर्तमानत्वं वक्तुं शक्यते इति? एवञ्च कथं तत्र लट् लकारः भवति? तत्तत्कालिकानां राज्ञां क्रियायाः अनित्यत्वमादाय तन्निष्ठोत्पत्यादिकमादाय वर्तमानत्वमत्र वक्तव्यमिति। अर्थात् तस्य जीवनकाले पर्वतः अस्ति, आत्मा अस्ति इत्येवम्।

---

[1] **Asst.Professor, Vyakarana, Govt. Sanskrit College, Trripunithira, Kerala**

[2] अष्टा.३/१/९१

[3] भूषणसारः कारिका-२२

[4] अष्टा. ३/२/१२३

भाष्येऽप्युक्तम् - राज्ञां भूतभविष्यद्वर्तानाद्याः क्रियाः सत्तायाः अधिकरणमिति। राजा अत्र उपलक्षणम्। तद् यः कोऽपि वा भवतु, प्रधानीति कृत्वा राजा इत्युक्तमित्येव। देवदत्तादीनां येषां केषामपि शरीरावच्छिन्नं सत्तादिकमादाय आत्मा अस्ति इति प्रयोगः साध्यः इति। रामादीनां भूतकालसत्तामाश्रित्य विन्ध्यादयः पर्वताः आसन् यथा वदति तथा अधुनातनानां राजसदृशानां केषामपि सत्तामाश्रित्य पर्वतानां वर्तमानत्वं वक्तुं शक्यम्। एतदेव वाक्यपदीयमपि वदति।

परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकम्पते।
पर्वतादिस्थितिस्तस्मात्पररूपेण भिद्यते[5]।।

अर्थात् सर्वे भावजाताः वर्तमानत्वादिभावरूपेण भिद्यन्ते। किन्तु आत्मादीनामस्तित्वं वर्तमानादित्वेन न भिद्यते। अतः स्वतः भेदरहितानां आत्मापर्वतादीनां राजादिपररूपेण वर्तमानादिना भिद्यन्ते इति। अहमेकः प्रथममासम्, वर्तामि च, भविष्यामि च इत्यादिश्रुतिवाक्येष्वपि एवमेव अर्थः अवगन्तव्यः। अत्र वर्तमानादयः कालाः लडादिभिः द्योत्यन्ते। यत्र क्रियासामान्यमुच्यते, तत्र वर्तमानत्वादिक्रियाविशिष्टे लक्षणां स्वीकृत्य लडादयः कालस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन उपयुज्यन्ते इत्यर्थः। अन्यथा प्रत्ययानां वाचकत्वं वक्तुं नाशक्ष्यत् इति पक्षान्तरमपि वर्तते।

अथ लिडर्थो निरूप्यते- परोक्षे लिट्[6] इति सूत्रेण लिट् लकारः विधीयते। कालः अद्यतनानद्यतनभेदेन द्विधा विभक्तः। अद्यतनभूतः, अद्यतनभविष्यः, अनद्यतनभूतः, अनद्यतनभविष्यः, इत्येवं द्वावपि विभक्तौ। गतरात्रेः उत्तरार्धादारभ्य आगामि रात्रेः पूर्वार्धपर्यन्तं अद्यतनम्। तद्भिन्नमनद्यतनम्। तत्र अनद्यतने भूते परोक्षे लिट् स्यात् इति सूत्रस्य अर्थः। अत्र परोक्षत्वं कारके विशेषणम्, न तु क्रियायाम्। परोक्षत्वञ्च साक्षात्करोमीत्येतादृशज्ञानाविषयत्वम्। अत्रायं पूर्वपक्षः - 'क्रिया नामेयमत्यन्तापरदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्' इति भाष्यकारेणोक्तम्। अर्थात् सावयवरूपां सम्पूर्णां कामपि क्रियां द्रष्टुं वयं न शक्नुमः। अतः अस्मिन् सूत्रे 'परोक्षे ' इत्युक्तिरेव असङ्गता स्यात्।

अत्र कौण्डभट्टैरुच्यते - 'सर्वाः अपि क्रियाः क्रियासमूहाः एव। एताः एकैकशः एव आगच्छन्ति। पिण्डीभूतायाः क्रियायाः निदर्शयितुमशक्यत्वेऽपि अवयवशः साक्षात्करोमीति

---

[5] Vaiyakarana Bhusanasara Edited with Prabha of Balakrisnapncoli and Darpana of Harivallabhasastri, Chaukhamba Sanskrit Santhan, Varanasi, 1998. P. 144

[6] अष्टा. ३/२/११५

प्रतीतिः अस्त्येव' इति। अन्यथा 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र धावनक्रियायाः दर्शनकर्मता न स्यात्। अथवा व्यापाराविष्टानां क्रियानुकूलसाधनानामेव पारोक्ष्यं विवक्षितमित्यतः नोक्तदोषः। 'अयं पपाच' इत्यादिषु क्रियासाधनानां व्यापाराणामेव पारोक्ष्यम्।

एवं चेत् ग्रन्थरचनवेलायां तत्क्रियायाः कर्तुः पारोक्ष्याभावात् 'व्यातेने किरणावलीमुदयनः' इति लिट्प्रयोगः असाधुरेव। अत्र शास्त्रार्थग्रन्थरचनार्थं बहुतरमनः प्रणिधानस्य अपेक्षा अस्तीत्यतः तत्र पारोक्ष्यासम्भव एव। 'अहं चकार' इत्यादिप्रयोगः सर्वथा असाधुरेव। एवं तर्हि उत्तमपुरुषप्रयोगः एव न स्यात् खलु? णलुत्तमो वा इति ज्ञापकं व्यर्थं स्यात् खलु इति चेदुच्यते - उत्तमपुरुषप्रयोगः स्यादेव। 'सुप्तोऽहं किल विललाप, मत्तोऽहं किल विचचार' इत्यादौ चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यमुपपाद्य तत्र सूत्रसार्थक्यसम्भवात्। अत्र व्यासङ्गादिना परोक्षत्वं भवतुमर्हति। मनसः विषयान्तरसञ्चारः एव व्यासङ्ग इत्युच्यते। तत्र पारोक्ष्येन पारोक्ष्यसादृश्ये तात्पर्यम्। 'चक्रे सुबन्धुः' इति तु न लिट्प्रयोगः अपि तु तिङन्तप्रतिरूपकः निपातः।

कृभ्वाद्यनुप्रयोगस्थले कृभ्वसां क्रियासामान्यमर्थः। आम्प्रकृतेस्तु तत्तत्क्रियाविशेषः। सामान्यविशेषयोरभेदान्वयः। अनुप्रयुक्तानां कृभ्वसां फलशून्यक्रियासामान्यवाचकत्वमेव। सकर्मकार्मकत्वव्यवहारस्तु आम्प्रकृतिभूतधातोरेव। एवञ्च 'एधाञ्चक्रे चैत्रः' इत्यस्य एकत्वावच्छिन्नपरोक्षत्वावच्छिन्नचैत्रकर्तृका भूतानद्यतनकालाधिकरणिका वृद्ध्यभिन्ना क्रिया इति बोधः।

लुडर्थमाह - अनद्यतने लुट्[7] इति सूत्रेण लुट् विधीयते। श्वो भाविनि लुट् भवतीत्यर्थः। श्वो भविता इत्युदाहरणम्। लुडर्थमाह - लृट् शेषे च[8] इति सूत्रेण भविष्यत्सामान्ये लृट् विधीयते। घटो भविष्यतीत्युदाहरणम्। वर्तमानरूपप्रागभावस्य प्रतियोगिनि काले भवतीत्यर्थः।

यद्यपि वेदे उपयुज्यते तथापि लेटः अर्थः कः इत्याकाङ्क्षायां उच्यते - लिङर्थे लेट्[9] इति। लिङर्थश्च विध्यादिरिति अनन्तरं वक्ष्यते।

लोडर्थस्तु प्रार्थनाविध्याशिषादयः भवन्ति। 'आशिषि लिङ्लोटौ'[10] 'लोट् च'[11] इति सूत्राभ्यां एतदेवोच्यते। उदाहरणं भवति, भवतु ते शिवप्रसाद इति। एवञ्च लेट्, लोट्, लिङ्

---

[7] अष्टा. ३/३/१५

[8] अष्टा. ३/३/१३

[9] अष्टा. ३/४/७

[10] अष्टा. ३/३/१७३

[11] अष्टा. ३/३/१६२

इत्येतेषां त्रयाणामर्थः एक एवेत्यतः लिङर्थनिर्णयेनैव एतेषां त्रयाणाम् अर्थनिर्णयः भवति। लिङर्थः ङिद्भिः सह अनन्तरं निरूप्यते।

इतः परं लङादिक्रमेण ङितामर्थं वदति –

ह्यो भूते प्रेरणादौ च भूतमात्रे लङादयः।
सत्यां क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनि लृङ् स्मृतः[12]।।

अनद्यतने लङ्[13] इत्यनेन लङ् लकारः विधीयते। अनद्यतने भूते लङ् स्यात्। यथा अस्य पुत्रोऽभवत्। अथ लिङर्थो निरूप्यते। विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्[14] इति सूत्रेण लिङ् विधीयते। तत्र विधिः प्रेरणम्। 'गामानयेद्' इत्युदाहरणम्। भृत्यादिषु आदेशरूपेण प्रवर्तनम्। निमन्त्रणं नियोगकरणम्। 'इह श्राद्धे भवान् भुञ्जीत' इत्युदाहरणम्। आवश्यके श्राद्धभोजनादौ ब्राह्मणादीनामाह्वानाय दौहित्रादीन् प्रति प्रेरणम् इत्यादयः व्यापाराः। आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा। 'इह आसीत' इत्युक्तौ यथेच्छमुपवेष्टुम् अनुपवेष्टुं वा शक्यम्। अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः। 'पुत्रमध्यापयेद् भवान्' इति अध्यापकं सत्कृत्य पुत्राध्यापने प्रेरयति। इदं कार्यं न वेति विचार्य निर्धारणं संप्रश्नः। 'किं भो वेदमधीयीय उत व्याकरणम्?' इति उदाहरणम्। प्रार्थनं याच्ञा। 'भवान् अन्नं मे दद्यात्' इत्युदाहरणम्। अत्र विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टानां स्थाने प्रवर्तना इत्येव सुवचम्। प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं प्रवर्तनात्वम्। अत्र आद्येषु चतुर्ष्वपि प्रवर्तनात्वस्य सत्वात् एतेषां स्थाने 'प्रवर्तनायां लिङ्' इत्येव अस्तु इति भूषणकारमतम्। भर्तृहरिणा अपि एतदेवोच्यते –

अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि
तत्रैव लिङ् विधातव्यं किं भेदस्य विवक्षया।।
न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा
विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम्[15]।।इति।

अर्थात् विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टानां अनुस्यूतप्रवर्तनात्वात् एतेषां चतुर्णां पृथगुपादानं किमर्थमिति आकाङ्क्षायां न्यायव्युत्पादनार्थम् अथवा विस्तरेण प्रतिपादनार्थं वा स्यादिति। प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयावच्छेदकरूपं प्रवर्तनात्वम् इष्टसाधनस्याप्यस्तीति तदेव विधेरप्यर्थः। एतदेव

---

[12] भूषणसारः कारिका २३

[13] अष्टा. ३/२/१११

[14] अष्टा.३/३/१६१

[15] Vaiyakarana Bhusanasara Edited with Prabha of Balakrisnapncoli and Darpana of Harivallabhasastri, Chaukhamba Sanskrit Santhan, Varanasi, 1998. P. 154

कृतिसाध्यस्यापि भवति। एतदहं कर्तुं शक्नोमीति ज्ञानं प्रवृत्तिजनकं भवितुमर्हति। एतद् कृतिसाध्यत्वं लोकसिद्धमिति अन्यलभ्यत्वाद् लिङर्थत्वेन नाङ्गीक्रियते। अनन्यलभ्यः शब्दार्थः इति नियमः। बलवदनिष्टाजनकत्वपि प्रवृत्तौ हेतुर्न भवति। आस्तिकसिद्धान्ते तत्परः कश्चन नरकसाधनमिति ज्ञात्वा एव उत्कटाभिलाषेण, दोषः न भवतीति चिन्तया दुष्प्रवृत्तिं करोति इत्यतः व्यभिचारः अस्ति। एवञ्च इष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकं भवति। अत्र मण्डनमिश्राचार्येण एवमुक्तम् –

पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः।
प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्तनाम्।।[16]

मनुष्याणामिष्टसाधनताज्ञानात्परं क्रियासु अन्यः प्रवर्तकः नास्ति। प्रवृत्तिहेतुं धर्ममेव प्रवर्तना इति वदन्ति। विध्यादिरिति आदिशब्देन हेतुहेतुमतोर्लिङ्[17] इति हेतुहेतुमद्भावम्, आशिषि लिङ्लोटौ[18] इति आशिषादीञ्च गृह्णाति। यो ब्राह्मणायावगुरेद् , तं शतेन यातयेद् इति हेतुहेतुमद्भावस्य उदाहरणम्।

अथ लुङर्थः निरूप्यते। भूतसामान्ये लुङ् इत्यर्थः। भूते इत्यधिकृत्य 'लुङ्'[19] इति सूत्रेणैतद्विधीयते। विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वम्। क्रियायामेतदस्तीति कृत्वा विद्यमानेऽपि घटे घटोऽभूत् इति प्रयोगः। एतस्मात् वाक्यात् कः अर्थः प्रतीयते इति चेद् विद्यमानस्य ध्वंसस्य यः प्रतियोगी, घटाभिन्नाश्रयकोत्पत्याद्यनुकूलो व्यापारः इति बोधः।

लुङर्थः विचार्यते - 'सत्यां क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनि लुङ् स्मृतः' इति। 'लिङ्निमित्ते लुङ् क्रियातिपत्तौ'[20] इति सूत्रेण अस्य विधानम्। क्रियायाः अनिष्पत्तौ भूते भाविनि हेतुहेतुमद्भावे च लुङित्यर्थः। सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिक्षमभविष्यत् इत्युदाहरणम्। वनिश्चेत्प्राज्वलिष्यत् ओदनमपक्ष्यत् इति अन्यदुदाहरणम्। वह्न्यभिन्नाश्रयकप्रज्वलनानुकूलव्यापाराभावप्रयोज्य ओदनाभिन्नाश्रयकविक्लित्त्यनुकूलव्यापाराभावः इति शाब्दबोधः।

---

[16] Vaiyakarana Bhusanasara Edited with Prabha of Balakrisnapncoli and Darpana of Harivallabhasastri, Chaukhamba Sanskrit Santhan, Varanasi,1998. P. 159

[17] अष्टा.३/३/१५६

[18] अष्टा.३/३/१७३

[19] अष्टा.३/२/११०

[20] अष्टा.३/३/१३९

एवं संग्रहः - कालः द्विधा विभक्तः, अद्यतनः अनद्यतनश्चेति। अद्यतनः भूतभविष्यद्वर्तमानभेदेन त्रिधा। अनद्यतनः भूतभविष्यरूपेण द्विविधः। तत्र वर्तमाने लट्, भूतमात्रे लुङ्, भविष्यन्मात्रे लृट्, हेतुहेतुमद्भावाद्यधिकार्थविवक्षायां भूतभविष्योर्लुङ्। अनद्यतने भूते लङ्। अनद्यतनभूतपरोक्षे लिट्। अनद्यतनभविष्यति लुट्। अयमर्थनिर्देशः उपलक्षणं भवति। अर्थान्तरेष्वपि लकाराः पाणिनिना विहिताः। अथवा अत्र आचार्यैः मतान्तरं परिगणितमिति द्रष्टव्यम्। नैयायिकमीमांसकादिभिः पूर्वोक्तेषु प्रसिद्धेषु अर्थेषु शक्तिः, गर्हादिषु अन्येष्वर्थेषु लक्षणा इति स्वीकृतम्। अनुबन्धक्रमः एतेषां क्रमनियामकश्च भवति।

ग्रन्थसूची

1. Vaiyakarana Bhusanasara Edited with Prabha of Balakrisnapncoli and Darpana of Harivallabhasastri, Chaukhamba Sanskrit Santhan, Varanasi,1998.

2. VaiyakaranaBhushanasara Edited with Tatvadarsini commentary of Peri Suryanarayana, Govt. M.R. Sanskrit College, Vijayanagaram, 1973.

3. VaiyakaranaBhushanasara Edited with Prabhakari, Prabhakara Misra, Varanasi, 1982.

4. VaiyakaranaBhushanasara Edited with Darpana commentary of Harivallabhasastri,and Pariksa of Srikrisnamitra, Kasi Sanskrit Series, Banares, 1939.

5. VaiyakaranaBhushanasara Edited with Sarala commentary of Gopala Sastri, and Subodhini of Ramprasad Tripathi, Sriharikrishnanibandha-manimala, Banares, 1952.

6. Bhusanasaratatvapravesika, Ramakrishnamacarya, Rashtriyasanskrit Vidyapeetha, Tirupathi, 2010.

व्याकरणिक कोटियों की शैवदर्शनात्मक मीमांसा

डॉ. लेखराम दन्नाना*[1]

शब्द संसार का मूल तत्त्व है। शब्द के बिना जगत् में व्यवहार सम्भव नहीं है। शब्दशास्त्रज्ञों की दृष्टि में तो शब्द ही एकमात्र सत्यभूत पदार्थ है। वही शब्दतत्त्व ही परमात्मा तथा अक्षर परमशिव है। तद्ब्रह्मरूपी शब्दतत्त्व एवं अक्षररूपी परमशिव की अवाप्ति हेतु व्याकरण दर्शन या व्याकरण शास्त्र का आविर्भाव हुआ है। व्याकरण न केवल शब्दसाधुत्व प्रतिपादक शास्त्र है अपितु मोक्ष साधक शास्त्र भी है, परमशिव साधक शास्त्र भी है। वाक्यपदीय में कहा गया है -

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्।
पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते [1] **॥इति॥**

अन्यदपि -

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम्।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः[2] **॥इति॥**

काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम् यह एक आभाणक है। इस आभाणक के अनुसार पाणिनीय शास्त्र सभी शास्त्रों का उपकारक है। उपकारक शास्त्र के साथ -२ यह प्रत्येक शास्त्र एवं दर्शन से सम्बन्ध स्थापित करते हुए उस शास्त्र एवं दर्शन के सिद्धान्तों का अवबोधन भी कराता है।

भारतीय दर्शन परम्परा को वैदिक दर्शन एवं अवैदिक दर्शन की दृष्टि से दो विभागों में बांटा गया है। चार्वाक्, बौद्ध, जैन इत्यादि अवैदिक दर्शन की कोटि में और साङ्ख्य, योग, न्याय आदि वैदिक दर्शन की कोटि में परिगणित हैं।

भारतीय दर्शन परम्परा में तान्त्रिक आगमों से प्रवाहित शैव दर्शन का भी विशिष्ट स्थान है। पाशुपत दर्शन, शिवाद्वैत, शिवसिद्धान्त, काश्मीर शैव दर्शन, प्रत्यभिज्ञ दर्शन, त्रिकशास्त्र इत्यादि अभिधानों से यह दर्शन प्रसिद्ध है।

---

[1] सहायक आचार्य, संस्कृत विभाग, म.गां.अं.हिं.वि. वर्धा , महाराष्ट्र

[2]. वाक्यपदीयम्, ब्रह्मकाण्ड, का. १८.

इन दर्शनों के आचार्यों ने वेदों के प्रभाव से प्रभावित होकर वेदों और तांत्रिक आगमों को तुल्य रूप से प्रमाण माना है। तदनुसार कतिपय शिवाद्वैत के आचार्यों ने उपनिषदों और ब्रह्मसूत्रादि पर भाष्य लिखकर यह प्रमाणित करने का प्रयत्न किया है कि वास्तविक वेदान्त विवर्तवाद नहीं है अपितु शैव सम्मत स्वातंत्र्य सिद्धान्त है। तदनुसार यह संसार इंद्रजाल नहीं अपितु शिव की लीला विलास मात्र है।

इस प्रकार शैव दार्शनिकों ने अपने दर्शनों को वैदिक दर्शन कोटि में रखने का यत्न किया है। शैव दर्शन वैदिक हो या स्वतंत्र आगम तंत्रों से प्रवाहित हो परंतु उस दर्शन का परम लक्ष्य तो परमतत्त्व शिव की अवाप्ति ही है।

अकार की दार्शनिक मीमांसा

शैव दर्शनों के अनुसार 36 तत्त्व प्रतिपादित किए जाते हैं। जिनको तीन कोटियों में विभाजित किया गया है- शुद्धसृष्टि, शुद्धाशुद्धसृष्टि, अशुद्ध सृष्टि। शुद्ध सृष्टि के अंतर्गत पाँच तत्त्व हैं[3]। जिनमें शिव का प्रथम स्थान है। इन सभी तत्त्वों में परमशिव ही परमतत्त्व के रूप में स्वीकृत है। अन्य सभी तत्त्व इस परम तत्त्व की ही विजृम्भण है और उन्हीं की अभिव्यक्ति है। त्रिक शास्त्र में "अनुत्तर" के अभिधान से परम तत्त्व शिव को प्रतिपादित किया गया है। तन्त्र शास्त्र के अनुसार इस अनुत्तर अभिधान को अनेक प्रकार से व्याख्यायित किया गया है। अंततः यह निष्कर्ष रूप में व्याकरणिक शब्दतत्त्व परमशिव के रूप में पर्यवसित होता है। व्याकरण शास्त्र में आरम्भ में चतुर्दश माहेश्वर सूत्र पठित है। तत्र सर्वप्रथम सूत्र है - **अइउण्**[4] **।** इस सूत्र में समागत अक्षरत्रय में प्रथमाक्षर "अ" है जो अनुत्तर शिव अथवा निर्गुण ब्रह्मरूप है। नन्दिकेश्वरकृत काशिका में उक्त है –

अकारो ब्रह्मरूपः स्यान्निर्गुणः सर्ववस्तुषु ।
चित्कलामिं समाश्रित्य जगद्रूप उणीश्वरः[5] ॥ इति ॥

अर्थात् यह अकार ही अनुत्तर परम शिव या निर्गुण ब्रह्मरूप है। यह निर्गुण अकाररूप ब्रह्म जब इकार रूप माया चित्कला के आश्रित होता है तब उकार का संयोग प्राप्त कर व्यापक हो जाता है, यही उसे सगुण ईश्वर रूप में परिवर्तित कर देता है।

---

[3]. त्रिक दर्शन का समीक्षात्मक तत्वमीमांसीय अध्ययन पृ.सं. ७९

[4]. अष्टाध्यायी माहेश्वर सूत्र सं. १

[5]. नन्दिकेश्वरकृतकाशिका का. सं. ३

अविद्यमानम् उत्तरम् अन्यत्र यस्मिन् तद् अनुत्तर:। जिससे उत्तर- अर्थात् परे या अधिक सत्ता नहीं है वही परतत्त्व अनुत्तर अभिधान से व्यवहृत है। त्रिक् शास्त्रानुसार अनुत्तर को "अ" इत्यक्षर से संकेतित किया जाता है। व्याकरण शास्त्र में यह "अकार" परावाक् रूप है। इसी परावाक् रूपी अकार से यह वाच्य वाचक समस्त व्यवहार प्रकाशित होता है। इस अकार के ही विस्तृत रूप है पश्यन्ती, मध्यमा तथा वैखरी। तन्त्रागम में एक है अनुत्तर शिव तथा एक अनुत्तरा शक्ति। यह परावाक् ही अनुत्तरा है। यही स्थूल होती हुई पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी रूप धारण करती है। तन्त्र शास्त्र में अनुत्तरा शक्ति का बोध "अ" वर्ण से होता है। अनुत्तरा में थोड़ा सा विकास होने पर इच्छा का आविर्भाव होता है। "इ" वर्ण से इच्छा का द्योतन होता है। इच्छा का विकास होने पर जगत् का उन्मेष होता है। अनुत्तर इच्छा और उन्मेष का एकीभाव ही अनुत्तरा शक्ति है। यह सारा वाच्यवाचकभूत प्रपञ्च "अ इ उ" इन तीनों मात्राओं में छिपा हुआ है[6]।

ऋग्वेद का प्रथम मन्त्र है – **अग्निमीळे पुरोहितम् यज्ञस्य देवमृत्विजम्। होतारं रत्नधातमम्[7]।** इस मन्त्र में आगत प्रथम वर्ण अकार है। यह अकार भी परमतत्त्व शिव जो अनुत्तर रूप है उसकी ओर संकेत करता है। अग्नि भी उसी परमतत्त्व का ही अभिधान है। **"अग्रणीर्भवतीति अग्नि"** वचनानुसार परमतत्त्व अग्रणी है , अतः वह अग्नि अभिधान से अवगमित होता है। वस्तुतः 'अ' ही आदि है, मध्य तथा अन्त में विराजमान है। अकार की विवृति इकार रूप है। इकार से ई रूप बनता है। मंत्रागत "ईकार जो है वह शक्ति का वाचक है। शक्ति के बिना ईडन अर्थात स्तुति सम्भव नहीं है।'ई' से ही ईश बनता है। ई में जो शयन करता है वह ईश है। ईश का ईशित्व शक्ति द्वारा ही सम्भव है। अन्यथा वह शव तुल्य ही है[8]।

"वेद" शब्द की उत्पत्ति भी इस अकार से ही मानते हैं। तैत्तिरीयोपनिषद् में उक्त है कि – **"तदात्मानमवेत अहं ब्रह्मास्मि"** इति। अर्थात् आत्मा ने अपने आपको जाना कि मैं ब्रह्म हूँ। इस मन्त्र के ब्रह्म में जब जानने की प्रक्रिया प्रारम्भ होती है तब वही ज्ञान प्रक्रिया शब्दरूप धारण कर वेद बन जाती है। इस मन्त्र के "अवेत्" शब्द में प्रारम्भिक वर्ण "अ" है। इस वर्ण को जब प्रारम्भ से हटा कर अन्त में स्थापित करते हैं तब वेद शब्द निष्पन्न

---

[6] . त्रिक दर्शन का समीक्षात्मक तत्वमीमांसीय अध्ययन पृ.सं. ८८ तथा पृ.सं.१९५

[7] . ऋग्वेद, मन्त्र .१.

[8] . त्रिक दर्शन का समीक्षात्मक तत्वमीमांसीय अध्ययन पृ.सं.८९

होता है। अर्थात् अ ही आदि है और अ ही अन्त है। वेद की योनि भी वही है अर्थात् अनुत्तर परम शिव है। सांख्य दर्शन का अव्यक्त भी यही अकार है। इस अ से जब हंकृति रूप क्षोभ होता है तो शक्ति का उद्बोध होता है और वही शक्ति अहंकार बन जाती है। अहं या अहंकार उसी अनुत्तर परमशिव की ही उत्पत्ति है[9]। उक्त भी है –

अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमश्शिवः।
आदिरन्त्येन सहेता संयोगादहमित्येव जायते[10]।। इति ॥

अंततः निष्कर्ष यह है की व्याकरणिक तत्त्व अकार जो अनुत्तर परमशिव का रूप है वह शैव दर्शन का भी परमतत्त्व है। यह व्याकरणिक अकार रूपी कोटि की शैवदार्शनिक मीमांसा है।

अक्षरों की दार्शनिक मीमांसा

व्याकरण शास्त्र में 'अ' से लेकर 'ह' वर्ण पर्यन्त वर्णों का उपदेश किया गया है। यह वर्ण राशि लोक में मातृका के नाम से भी प्रसिद्ध है। जिस वर्ण राशि को अ से लेकर क्ष वर्ण तक लोक में स्वीकृत किया जाता है। त्रिक दर्शनानुसार इस वर्ण राशि का विवेचन अत्यंत विशिष्ट रूप से किया गया है।

शैव दर्शन के अनुसार शिव का सामर्थ्य ही शक्ति के रूप में अभिहित है। शिव की वास्तविक शक्ति स्वातंत्र्य शक्ति है। उस स्वातंत्र्य शक्ति के पंच मुख है-चित्, आनन्द, इच्छा, ज्ञान और क्रिया। इन पांच शक्तियों में ज्ञान शक्ति के अंतर्गत एक विशिष्ट शक्ति मातृका शक्ति या मालिनी शक्ति को स्वीकृत किया जाता है। इस शक्ति के अंतर्गत वर्ण शक्ति, पदशक्ति और मन्त्र शक्ति का ग्रहण होता है।

अ प्रभृति क्ष पर्यन्त वर्ण राशि का अभिधान ही मातृका है। भेद भूमिका की दृष्टि से यह वर्ण राशि अष्ट वर्गों में विभक्त होती है। अवर्ग, कवर्ग, चवर्ग, टवर्ग, पवर्ग, यवर्ग, शवर्ग। भट्ट कल्लट के अनुसार एक अन्य नवम वर्ग क्षवर्ग भी है।

अवर्ग में 'अ' से 'अः' तक १६ अक्षर हैं। कवर्ग से पवर्ग तक प्रत्येक वर्ग में पांच अक्षर हैं, अर्थात् कुल मिलाकर 25 अक्षर हैं। यवर्ग और शवर्ग के प्रत्येक वर्ग में 4 अक्षर हैं, अर्थात् कुल मिलाकर 08 अक्षर हैं। क्षवर्ग में एक अक्षर है। कुल मिलाकर यह 50

---

[9] .त्रिक दर्शन का समीक्षात्मक तत्वमीमांसीय अध्ययन पृ.सं. १५५

[10] .नन्दिकेश्वर काशिका का. सं. ४

अक्षर हैं। यह पञ्चाशत् वर्ण राशि ही मातृका के रूप में अभिहित है। विद्यमान प्रत्येक वर्ण शक्ति रूप होने के कारण मंत्र रूप है। स्थूल वाच्य वाचक रूप शब्द राशि को अभेद रूप में मातृका अपने अन्दर धारण करती है। अहन्तारूप स्वातंत्र्य ही इसका पूर्ण स्वरूप है। वर्ण समुदाय के रूप में प्रसृत होकर यह वाच्य-वाचकरूप विश्व को अवभासित कर देती है। अतः यह सकल जगत् की मातृरूपा है। तदनुसार ही इसका अभिधान मातृका है।

पञ्चशत् अक्षर समूह-शक्ति को दो अभिधानों से व्यवहार किया जाता है – एक बीज शक्ति और द्वितीय योनि शक्ति। बीज अर्थात् शिव और योनि अर्थात् शक्ति। अवर्ग समूह में षोड़श वर्ण हैं। यह अवर्ग समूह ही बीज शक्ति है, जो स्वरात्मक है। 'क' से 'ह' तक या 'क्ष' तक 34 अक्षर योनि शक्ति के अंतर्गत आते हैं। बीज का अंकुरण योनि में ही सम्भव है। स्वरात्मक बीज शक्ति ककारादि व्यञ्जनों से संयुक्त होकर स्थूल शक्ति रूप में अंकुरित होती है।

'क' प्रभृति 'ह' पर्यन्त 33 वर्णों को आठ वर्गों में विभक्त किया गया है। यह अष्ट वर्ग भेद भूमिका पर अवतीर्ण विमर्श शक्ति के अष्ट रूप हैं। प्रत्येक वर्ग की पृथक् -2 अधिष्ठात्री देवी हैं। माहेश्वरी, ब्राह्मी, कौमारी, वैष्णवी, ऐन्द्री, याम्या, चामुंडा, तथा योगेशी। इनको पीठेश्वरी की भी संज्ञा दी गई है।

प्रमुख रूप से तो वर्णों के अष्ट वर्ग ही हैं परन्तु आचार्य भट्ट कल्लट ने क्ष वर्ण को पृथग् वर्ग माना है। वस्तुतः यह पृथक् वर्ग नहीं है अपितु 'क्' और 'श्' का संयुक्त रूप है। इसको पृथक् वर्ग में स्थापित करने का उद्देश्य यह है कि प्रत्येक वर्ण शिव और शक्ति का संघट्ट रूप है।'क्' का अर्थ है अनुत्तर शिव और विसर्ग वाचक 'स्' का अर्थ है शक्ति। क्ष वर्ण काअर्थ है शिव और शक्ति का संघट्टरूप। यह एक कूट बीज है जो अभिव्यक्त करता है कि प्रत्येक वर्ण में शिव और शक्ति युग्म रूप से स्थित हैं। इस प्रकार पूर्वोक्त अष्ट पीठेश्वरी तथा यह कूट बीज शक्ति नवधा शक्ति के रूप से भी अभिहित होता है[11]। यह व्याकरणिक वर्णों का शैवदार्शनिक विवेचन है।

भाषिक व्युत्पत्ति द्वारा दार्शनिक मीमांसा

शैवदर्शन में शिव का एक विशिष्ट अभिधान भैरव है। साधकवर्ग को यह अन्वर्थ नाम अत्यंत प्रिय है। भैरव शब्द का भाषिक व्युत्पत्ति द्वारा दार्शनिक निर्वचन आचार्य अभिनवगुप्त ने निम्नानुसार दर्शाया है[12] –

---

[11] .त्रिक दर्शन का समीक्षात्मक तत्वमीमांसीय अध्ययन पृ.सं. १८० तः१८२.

[12]. तद् व्याख्यातमिदमनुत्तरं षोडशधा । परात्रिंशिका, पृ. ३१

भ वर्ण भरण पोषण और धारण का द्योतक है तथा रव शब्द उसके शब्दन या नाद का द्योतक है। विश्व का भरण पोषण, तथा उसको धारण करता है तथा अपनी शक्तियों से गरजता रहता है इसलिए वह भैरव है। भरणात् रवणाच्च भैरव: इति।

वह भीरु पुरुषों का रक्षक है। भीणां अवनात् रक्षणात् भैरव:।

भी का अर्थ है संसार का त्रास। रव का अर्थ है भगवद् विषयक परामर्श। संस्कार के त्रास से जनित भगवद् विषयक परामर्श। उस परामर्श से उत्पन्न होने के कारण वह भैरव कहलाता है।

भगवद् विषयक विमर्शन का शक्तिपात के माध्यम से कारण है, अतः वह भैरव है।

भ का अर्थ नक्षत्र है। नक्षत्रों का ईरण भेर कहलाता है। उस काल के क्षण, पल, आदि का जो व अर्थात् – वायन = अभिभव करते हैं, वैसे योगी साधक भैरव कहलाते हैं। उन योगियों का स्वामी शिव है, अतः वह भैरव शब्द से अभिहित है। भेरवाणां स्वामी भैरवः इति।

भी: अर्थात् संकोच स्वाभाव वाले पशुजनों के भय के लिए जिन शक्तियों का आविर्भाव हुआ है, उनका स्वामी शिव है। अतः वह भैरव कहलाता है भीषण शक्तियों का स्वामी होने कारण वह भैरव है।

शिव का एक नाम देव भी है। निगम और आगम दोनों में शिव को इस नाम से अभिहित किया गया है। त्रिक् दर्शन में देवी शब्द का भी अभिधान है। जब परा वाणी, पश्यन्ती तथा मध्यमा के स्वरूप में आकार जब परसंविद् के रूप में अपना ही विमर्श करती है तो वह देवी शब्द से उक्त होती है[13]।

देव शब्द की भाषिक व्युत्पत्ति के द्वारा आचार्य अभिनवगुप्त ने दिव्[14] धातु के सारे अर्थ अपने दर्शन में दार्शनिक समन्वयता के साथ प्रदर्शित किये हैं[15]।

क्रीडा:- अपनी स्वातंत्र्यात्मक शक्ति के महात्म्य से शिव तत्त्व से लेकर पृथिवी तत्त्व पर्यन्त अखिल विश्व का उल्लसन ही क्रीडा है। इस क्रीडा स्वाभाव के कारण परमशिवदेव है।

विजिगीषा :- विश्व को अतिक्रांत कर सर्वोत्कृष्ट स्थिति वाले शिव तदवस्था में ही रहने के इच्छायुक्त होने के कारण देव है।

व्यवहार :- दीव्यति व्यवहरति इति देव:। अपारमार्थिक भेद रूप में अपने को व्यवहार में लाते है, अतः वे देव हैं।

---

[13] . परात्रिंशिका, पृ.सं.८

[14] .धातुपाठ, दिवादिगण,१

[15] . तन्त्रालोक १/१०२

द्योतन :- दीव्यति द्योतते द्योतयति इति वा देव:। बाह्य एवं अन्तर्जगत् में तथा जगत् स्वरूप में द्योतित होने के कारण वे देव हैं।

स्तुति : दीव्यते स्तूयते इति देव:। शिव के प्रकाश के वश में आये हुए लोगों के द्वारा स्तुति प्राप्त होने के कारण उसे देव कहते हैं।

गति : जानाति प्रसयति च इति देवः। सर्वत्र उसकी गति सम्भव होने के कारण वह देव कहलाता है।

भाषिक व्युत्पत्तियों के द्वारा आचार्य अभिनवगुप्त ने दार्शनिक विवेचनपूर्वक उपर्युक्त निर्वचनों को प्रस्तुत किया है। जिससे भाषिक व्युत्पत्ति के दार्शनिक मीमांसा का अभिज्ञान होता है और दार्शनिक विवेचन में भाषिक व्युत्पत्ति की उपादेयता भी सिद्ध होती है।

शब्दार्थ की दार्शनिक मीमांसा -

ब्रह्म के दो रूप शब्द और अर्थ। अपनी चरमावस्था में यह दोनों एकाकार में स्थित होते हैं। व्याकरण शास्त्र में अर्थ शब्द से बहिर्भूत नहीं है। शब्द और अर्थ में अभेद स्वीकृत है। तन्त्रागम के अनुसार इसकी मीमांसा इस प्रकार है-

वाचकतत्त्वात्मक जो शक्त्यात्मक है, वह शब्द होता है और वाच्यतत्त्वात्मक जो शिवात्मक है, वह अर्थ होता है। इन दोनों का अभेद रूप है। उक्त है –

शिव शक्तिरिति ह्येकं तत्वमाहुर्मनीषिण:।
न शिवेन विना देवी न देव्या च विना शिव:।
नानयोरनन्तरं किञ्चिच्चन्द्रचन्द्रिकयोरिव[16]।। इति ॥

शब्दानुवेध के बिना अर्थ प्रत्यय सम्भव नहीं है। अतः शब्दानुवेधपूर्वक अर्थप्रत्यय होने से दोनों में अभेद है। तांत्रिकों के मत में अपरप्रणवात्मक शब्दब्रह्म है और परप्रणवात्मक अर्थब्रह्म है। तांत्रिक मत में यह सृष्टि परब्रह्म की परिणामभूत है। परिणत होने पर भी ब्रह्म में कोई विकार नहीं होता है। मूल रूप से वे सृष्टि के दो प्रकार मानते हैं – शब्दमयी सृष्टि तथा अर्थमयी सृष्टि। वस्तुतस्तु सृष्टिद्वय मूलभूत सूक्ष्मरूप विशेषात्मक अभिन्न शब्दार्थरूप जो शब्दब्रह्म पदनिर्देश्य है वही ब्रह्म है तथा प्रकाशस्वरूप है। प्रकाश का स्फुरण

16. पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणमीमांसा पृ. सं. ३६२.

ही शक्ति है। प्रकाश और स्फुरण का मिलित रूप ही जगत् का कारण है[17]। उपर्युक्त विवेचन से व्याकरणिक शब्दार्थ की दार्शनिक मीमांसा अभिज्ञात होती है।

प्रथम, मध्यम तथा उत्तम पुरुषों की दार्शनिक मीमांसा :-

संस्कृत व्याकरण में पुरुषत्रय माने जाते हैं। यथा - प्रथम पुरुष, मध्यम पुरुष तथा उत्तम पुरुष। क्रियावाचक तिङन्त पदों की प्रक्रिया में इस पुरुषत्रय की अत्यंत उपयोगिता है। अभिनव गुप्त ने अपने दर्शन के अनुसार इस पुरुषत्रय का एक विशिष्ट प्रकार से दार्शनिक विवेचन किया है। प्रथम,मध्यम तथा उत्तम पुरुषों के इस त्रिक को त्रिक दर्शन के तत्त्वत्रय नर, शक्ति तथा शिव का वाचक माना है।

नर, जड़ अथवा अणु प्रकाश्य होने के कारण वह प्रथम पुरुष की कोटि में है। उदाहरण स्वरूप - घट: तिष्ठति। इसे अभिनव गुप्त ने **मुख्यतया तू विच्छिन्नैव इदन्ता प्रतीयते यत्र भगवत्या अपराया उदय:**[18] कहकर अपरा शक्ति से अभिधान किया है।

जो वस्तु इदंतया आभासित होते हुए भी सम्बोधन के योग्य हो, वह मध्यम पुरुष की कोटि में आता है। तद्वस्तु का इदंभाव संबोधक के अहंभाव से आच्छादित हो जाता है। इसका उदाहरण है- त्वं तिष्ठसि। इसे अभिनव गुप्त ने परापर शक्ति की संज्ञा दी है।

शिव सर्वोत्कृष्ट है , अतः तद्वाचक भाषिक पुरुष उत्तम पुरुष की कोटि में स्वीकार किया जाता है। अहं तिष्ठामि इसका उदाहरण है। उक्त उदहारण में जो स्वातंत्र्य विमर्श है, वह शिव की परा शक्ति का विमर्श है, अतः वह शिव से अभिन्न है। इस प्रसंग को अभिनव गुप्त ने श्रीमद्भग्वद्गीता के एक श्लोक से प्रमाणित किया है-

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः[19]।।

उक्त श्लोक में श्री कृष्ण ने स्वयं के लिए अस्मि का प्रयोग करते हुए क्षर और अक्षर दोनों से स्वयं को उत्तम बताया है। अतः उत्तम पुरुष वाच्य सर्वोत्कृष्ट शिव ही है। यह अभिनव गुप्त की व्याकरणिक कोटि का दार्शनिक विवेचन है।

---

[17]. पाणिनीयव्याकरणे प्रमाणमीमांसा पृ. सं. ३६३,३६४

[18]. परात्रिंशिका पृ. ९८

[19]. श्रीमद्भगवद्गीता अ. १५ श्लो. १८

व्याकरणिक तीनों पुरुषों का परस्पर व्यत्यय भी आभास के कारण होता है। **एकं वस्तु द्विधा भूतं द्विधा भूतमनेकधा**[20] तथा **सर्वं हि सर्वात्मकम्**[21] इत्यादि सिद्धांतों से यह स्पष्ट होता है कि भाषिक प्रयोगों में पुरुष व्यत्यय आभासात्मक है। अतः प्रथम पुरुष का प्रयोग मध्यम पुरुष एवं उत्तम पुरुष के स्थान पर ,मध्यम पुरुष का प्रयोग उत्तम एवं प्रथम पुरुष के स्थान पर तथा उत्तम पुरुष का प्रयोग प्रथम पुरुष एवं मध्यम पुरुष के स्थान पर होता है। उदाहरण स्वरूप - श्रृणुत ग्रावणः, मेरुः शिखरिणाम् अहम्, अहं चैत्रो ब्रवीमि इत्यादि। यह विषय परात्रिंशिका में स्पष्ट रूप से प्रतिपादित है[22]।

संस्कृत भाषा के पुरुषत्रय के प्रयोग में एक नियम है कि प्रथम पुरुष एवं मध्यम पुरुष एक साथ प्रयुक्त हों तो मध्यम पुरुष,मध्यम पुरुष एवं उत्तम पुरुष एक साथ प्रयुक्त हों तो उत्तम पुरुष एवं प्रथम पुरुष,मध्यम पुरुष तथा उत्तम पुरुष एक साथ प्रयुक्त हों तो उत्तम पुरुष अवशिष्ट रहता है। तदनुसार तद्द्योतित क्रिया का प्रयोग भी होता है[23]। उदाहरणार्थ : - **स च त्वं च तिष्ठथः, स च त्वं च अहं च तिष्ठामः** आदि। इस नियम का दार्शनिक विवेचन अभिनव गुप्त इस प्रकार करते हैं कि जब जड़ (नर), शक्ति तथा शिव का एक साथ परामर्श होता है तो वे उत्तरोत्तर में विलीन होते हैं। अर्थात् नर का शक्ति में विलय, नर और शक्ति का वास्तविक रूप शिव में विलीन होना है[24]। यतः उत्तम पुरुष शिवरूप है, अतः अंत में सभी तत्त्व उसी परमतत्त्व शिव में विलीन होते हैं। उक्त विवेचन व्याकरणिक एवं भाषिक पुरुषों की शैवदार्शनिक मीमांसा है।

उपसंहारः-

उपर्युक्त सम्पूर्ण विवेचनों को जब हम अत्यंत सूक्ष्म दृष्टि से देखते हैं तो अनेक व्याकरणिक कोटियों का त्रिक दर्शन के अनुसार विवेचन किया जा सकता है तथा व्याकरण के दार्शनिक पक्ष को भी अत्यंत सूक्ष्म रूप से अवगमन किया जा सकता है। त्रिक दर्शन एवं व्याकरण शास्त्र के अन्तस्संबंध को आत्मसात् किया जा सकता है। निष्कर्षतः यह भी कहा जा सकता है कि माहेश्वर संप्रदाय के अंतर्गत त्रिक दर्शन एवं व्याकरण शास्त्र परिगणित होने के कारण उभय शास्त्र का विषय पृथक्-पृथक् रूप से आभासित होते हुए भी परमलक्ष्य की अवस्था में एकात्मरूप को प्राप्त होता है।

---

[20]. परात्रिंशिका पृ.९९

[21] . परात्रिंशिका पृ.७७,७८

[22]. परात्रिंशिका पृ.७७,७८

[23] .त्यादादीनि सर्वैर्नित्यम्, अष्टाध्यायी, १/२/७२

[24]. परात्रिंशिका पृ.७७,७८

सन्दर्भ ग्रन्थसूची :-

1. अष्टाध्यायी, महर्षि पाणिनी, श्री शान्तिस्वरूप कपूर, श्री रामलालकपूर ट्रस्ट प्रेस, सोनीपत, हरियाणा 1985।

2. काश्मीर शैव दर्शन, बलजिन्नाथ पंडित शास्त्री, राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, श्री रणवीर कैम्पस 304-A, शास्त्री नगर, जम्मू, द्वि.सं. 2005।

3. तन्त्रालोक, आचार्य अभिनवगुप्त, (व्या.एवं सं.) प्रो.राधेश्याम चतुर्वेदी, चौखम्बा विद्या भवन, वाराणसी, 2002।

4. त्रिक दर्शन का समीक्षात्मक तत्वमीमांसीय अध्ययन, डॉ. विजय पाल शास्त्री, क्लासिकल पब्लिशिंग कम्पनी 24, नई दिल्ली, द्वि. सं. 1996।

5. परात्रिंशिका, अभिनवगुप्तकृत तत्त्वविवेकटीकोपेता. (सं.) मुकुन्दराम शास्त्री, काश्मीर सीरीज ऑफ टेक्स्ट एंड स्टडीज- 18, अरोमा पब्लिशिंग, नई दिल्ली 1991.

6. पाणिनीयव्याकरणे प्रमाण मीमांसा, आचार्य रामप्रसाद त्रिपाठी, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी -1997।

7. प्रक्रियानुसारी पाणिनीयधातुपाठः, आचार्या पुष्पा दीक्षित,संस्कृतभारती,नवदेहली,2010 ।

8. वाक्यपदीयम्, (ब्रह्मकाण्डम्), आचार्य भर्तृहरिविरचितम् , (सं.) सूर्यनारायण शुक्ल एवं रामगोविन्द शुक्ल, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी : 2016।

9. श्रीनन्दिकेश्वर काशिका ऑनलाइन विकिपीडिया में उपलब्ध।

10. श्रीमद्भगवद्गीता, अभिनवगुप्ताचार्य व्याख्योपेता, वासुदेवलक्ष्मण पणशीकर, श्री लालबहादुर शास्त्री संस्कृत विद्यापीठम् नई दिल्ली- 2001

पाणिनीयदिशा विधिसूत्रविमर्शः

संजीवनी आर्या*[1]

व्याकरणमहाभाष्ये भगवता पतञ्जलिना कस्तावद् व्याकरणपदार्थ इत्याशङ्क्य सूत्रमेव व्याकरणमिति साधितम्। सूत्रमिति स्वीकारे व्याकरणस्य सूत्रमिति षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति न वाच्यम्। व्यपदेशिवद्भावस्वीकारात्। व्याकरणस्य सूत्रम् इत्यत्र व्याकरणपदेन शास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्यते। सूत्रशब्दे तु समुदायरूपता इति भेदव्यवहारः। सूचनात् सूत्रमिति सूत्रशब्दस्य व्युत्पत्तिः। सूत्रत एव शब्दाः प्रतिपद्यन्ते। अतः शब्दाप्रतिप्रत्तिरूपो दोषोऽपि नास्ति। अतः सूत्रत एव शब्दानां निष्पत्तिर्भवति। उक्तञ्च- **सूत्रेष्वेव तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके।**व्याकरणशास्त्रे एकलक्षणमुखेनानेकलक्ष्याणां संग्रहः सूत्रद्वारा विधीयते। सूत्रं नाम-

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवत् विश्वतो मुखम्।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥

अष्टाध्याय्यां पाणिनिना साधुशब्दानां प्रकृतिप्रत्ययादिविभागार्थं तत्रागमादेशादि-विधानार्थञ्च इमानि सूत्राणि षड्विधानीति प्रोक्तानि। सूत्रभेदाः यथा-

संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रमुच्यते॥

एतेषु षड्विधसूत्रेषु विधिसूत्रम् अन्यतमं भवति । विधिसूत्रविमर्शः इत्थं क्रियते ।

विधिसूत्रविमर्शः

विधीयतेऽनेन इति विधिः। लक्ष्यविषयकपूर्वसंस्कारविषयकबोधजनकत्वं विधिसूत्रत्वम्। अप्राप्तप्रापकं सूत्रं विधिसूत्रमिति। येन सूत्रेण व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या नूतनया कञ्चन प्रत्ययः, आदेशः, आगमः, निषेधः, विकल्पः, किञ्चित् सन्धिनिपातादिकार्यं वा विधीयते तद्विधिसूत्रम्। विधिसूत्रं मुख्यतया द्विविधं भवति- **उत्सर्गविधिः अपवादविधिश्च** भेदात्। सामान्यतया कस्यचन कार्यस्य प्रत्ययादेर्वा विधानमुत्सर्गविधिरित्युच्यते।

विधिसूत्रप्रकाराः-

विधिसूत्राणि सप्तविधानि। यथा- प्रत्ययः, आदेशः, आगमः, सन्धिः, विकल्पः (विभाषा), निषेधः, निपातनम् इति भेदात्।

---

[1] सहायकाचार्या, संस्कृतविभागः, विद्याभवनम्,महिलामहाविद्यालयः, सिवानम्, बिहारम्

१. प्रत्ययविधायकम्

कर्मण्यण्[2] **इति** सूत्रेण कर्मण्युपपदे धातुमात्रात् अण् प्रत्ययः विधीयते। यथा– कुम्भकारः। सूत्रस्यास्य अपवादसूत्रं भवति **आतोऽनुपसर्गे कः**[3] **इति।** यतो हि कर्मण्यण् इति सूत्रेण तु धातुमात्रादण् प्रत्ययः परन्तु आतोनुपसर्गे कः इति सूत्रेण अनुपसर्गे कर्मण्युपपदे आदन्ताद् धातोः क प्रत्ययः विधीयते। तेन ज्ञायते यदुत्सर्गविधिः विस्तृतः भवति, अपवादविधिस्तावत् विशिष्टः संकुचितो वा।

२. आदेशविधायकम्–

भू+अ+झि इति स्थिते **झोऽन्तः**[4] इति सूत्रेण झ इत्यस्य स्थाने अन्तादेशः विधीयते। तेन "भवन्ति" इत्यादि सिध्यति।

३. आगमविधायकम्

हरि+आम् इति स्थिते **ह्रस्वनद्यापो नुट्**[5] इति सूत्रेण नुडागमः विहितः तेन "हरीणाम्" इत्यादि सिध्यति।

४. सन्धिविधायकम्

देव+इन्द्रः इत्यवस्थायाम् **आद्गुणः**[6] इति सूत्रेण गुणे एकारे कृते देवेन्द्रः इति रूपं सिध्यति। आद् गुणः इत्यनेन गुणः (सन्धिः) विधीयते। एवम् इदञ्च गुणविधायकं सूत्रम्।

५. विभाषाविधायकम्

कार्यस्य विकल्पकारकं सूत्रं विभाषासूत्रमिति। सूत्रविशेषेण प्राप्तस्य कार्यस्य सकृद्विधानं, सकृन्निषेधश्च सूत्रेण येन विधीयते, तद् विभाषासूत्रम्। **न वेति विभाषा**[7] इति सूत्रेण निषेधविकल्पार्थयोः विभाषासंज्ञा विधीयते। सा च विभाषा चतुर्धा– प्राप्तविभाषा, अप्राप्तविभाषा, उभयत्रविभाषा, व्यवस्थितविभाषा इति भेदात्।

---

[2] ३.२.१

[3] ३.२.२

[4] ७.१.३

[5] ७.१.५४

[6] ६.६.८६

[7] १.१.४४

प्राप्तविभाषा–

येन पूर्वसूत्रप्राप्तस्य कस्यचित् कार्यस्य विकल्पेन विधानं तत् प्राप्तविभाषासूत्रम्। यथा– **विभाषा जसि**[8] **।** वर्णाश्रमेतरे, वर्णाश्रमेतराः इत्यत्र **द्वन्द्वे च**[9] इति सूत्रेण नित्यतया सर्वनामसंज्ञानिषेधे प्राप्ते **विभाषा जसि** इत्यनेन विकल्पेन सर्वनामसंज्ञानिषेधः। तेन यदा सर्वनामसंज्ञा, तदा वर्णाश्रमेतरे, तदभावे वर्णाश्रमेतराः इति। एवञ्च प्राप्तस्यैव सर्वनामसंज्ञानिषेधस्य विकल्पविधानात् प्राप्तविभाषासुत्रमिदम्।

अप्राप्तविभाषा–

केनचित्सूत्रेण पूर्वप्राप्तस्य कार्यस्य विकल्पेन विधानं क्रियते तदप्राप्तविभाषासूत्रम्। यथा– **विभाषोपयमने**[10] इति सूत्रेणानेन यमः सिच् किद् वा स्याद्विवाहे। यथा– रामः सीतामुपायत– उपायंस्त वा। उपयम शब्दः विवाहेऽर्थे। सिचः कित्त्वपक्षे **अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति**[11] इति मकारलोपे **ह्रस्वादङ्गात्**[12] **इति** सिज्लोपः। ततः उपायत इति रूपम्। पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे अत्र अप्राप्तविभाषा।

उभयत्रविभाषा–

येन सूत्रेण एकस्मिन्नेव कस्मिंश्चिल्लक्ष्यते पूर्वतः प्राप्तस्य कार्यस्य अप्राप्तस्य च विकल्पेन विधानं तदुभयत्रविभाषासूत्रम्। यथा– **विभाषा श्वेः**[13] **।** श्वयतेर्लिटि, यङि च विभाषा सम्प्रसारणं भवति। तद्यथा– शुशाव, शिश्वाय, शुशुवतुः, शिश्वियतुः लिटि द्विवचनबहुवचनेष्वपित्सु **वचिस्वपियजादीनां किति**[14] इति नित्यतया सम्प्रसारणं प्राप्तम्। पित्सुत्वेकवचनेषु सम्प्रसारणं न प्राप्तमेव। एवञ्च प्राप्तेऽप्राप्ते च आरम्भात् विभाषा श्वेः इत्युभयत्रविभाषासूत्रमिदम्।

व्यवस्थितविभाषा–

क्वचिन्नित्यं प्रवृत्तिः क्वचिद्विकल्पेन, क्वचिन्नैव प्रवृत्तिः इत्येवं विधा अवस्थिता विभाषा व्यवस्थितविभाषा इति। यथा– **विभाषा ग्रहः**[15] **।** ग्रह् धातोः णप्रत्ययः, पक्षेऽच्।

---

[8] १.१.३२

[9] १.१.३१

[10] १.२.१६

[11] ६.४.३७

[12] ७.२.२७

[13] ६.६.३०

[14] ६.१.१५

[15] ३.१.१४३

व्यवस्थितविभाषेयम्। तेन जलचरे मत्स्यादौ वाच्ये णप्रत्यये उपधावृद्धौ ग्राह इति रूपम्। ज्योतिषि सूर्यचन्द्रादौ वाच्ये अच्प्रत्यये ग्रहः इति रूपम्। महाभाष्ये व्यवस्थितविभाषाणां दिङ्मात्रं श्लोकेन प्रदर्शयति। यथा–

देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः।
मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः॥

देवत्रातः– संज्ञाविषये। देवत्रातम्, देवत्राणम् – संज्ञाभिन्नस्थले क्रियाविषये वा । गलः इति पाण्यङ्गार्थे । गरः इति विषार्थे । क्रियाशब्दे तूभयं भवति गरः, गलः इति । ग्राहः – जलचरेऽर्थे। ग्रहः – ज्योतिषि। इतियोगे च सद्विधिः– हन्तीति पलायते, वर्षतीति, धावतीत्यादौ, शतृशानचौ न भवतः। वातायनेऽस्मिन्नर्थे नित्यमवङ् गवाक्षम् इति। पाण्यङ्गे तु गोऽक्षम् इति। अन्यत्र विकल्पः– गवाग्रम्, गोऽग्रमिति। संशितः इति व्रतार्थे इति। अन्यतीक्ष्ण्याद्यर्थेषु निशितम्, निशातम् इति।

६. निषेधसूत्रम्–

केनचित् सूत्रेण प्राप्तस्य कार्यस्य निरोधः क्रियते, तन्निषेधसूत्रम्। कार्यावरोधकं निषेधसूत्रमिति। यथा– **नादिचि**[16] इति। राम+औ इति स्थिते **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः**[17] इति दीर्घे प्राप्ते नादिचि इत्यनेन अवर्णादचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः इति निषेधः अनेन विधीयते। ततश्च **वृद्धिरेचि**[18] **रामौ** इति रूपम्।

प्राप्तिपूर्वको हि निषेधः। अतः कस्यचित् विधेः प्राप्तिः ततः तस्य निषेधविधानम्। परन्तु क्वचित् – निषेधसूत्राणां परिभाषात्वपक्षोऽपि स्वीक्रियते। यथा परिभाषेन्दुशेखरे निषेधवाक्यानामपि निषेध्यविशेषाकाङ्क्षत्वाद्विध्येकवाक्यतयैवान्वय इति परिभाषासादृश्यात् परिभाषात्वेन व्यवहार इति।

७. निपातनसूत्रम्–

कल्पितप्रकृतिप्रत्ययादिप्रयोजकं सूत्रं निपातनसूत्रम्। अन्यथा प्रयोगे प्राप्ते अन्यथा प्रयोगकरणं निपातनम्। यथा– **राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः**[19] इति। एते सप्त

---

[16] ६.१.१०२

[17] ६.१.१००

[18] ६.१.८७

[19] ३.१.११४

क्यबन्ता निपात्यन्ते। राजसूयः, राजसूयम्। सूर्यः, सूर्यम् इत्यादि। राजसूयः इत्यत्र क्यप्प्रत्यये क्यपः कित्वात् **अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः**[20] इति सूत्रेण विहितः यः दीर्घः, तस्य कृत्यप्रवृत्तेरिति चेत्, अत्र निपातनाद्दीर्घ इति तदेव अन्यथा प्राप्ते अन्यथा प्रयोगकरणमिति।

एवं रूपेण पाणिनीयव्याकरणे नैकानां प्रकारकाणां विधिसूत्राणां विवेचनं वर्तते । विधिसूत्राणां व्याकरणे अतीव उपयोगिता विद्यते । विना विधिसूत्रं शास्त्रस्य गतिर्नास्ति । साधारणतः अवलोकयामश्चेत् व्याकरणशास्त्रे विधिसूत्राणाम् एव बाहुल्यं वर्तते । विधिसूत्राणि अन्येषां सूत्राणां सहकारकाणि भवन्ति ।

परिशीलितग्रन्थसूची:-

1.**अष्टाध्यायी,** महर्षिपाणिनिप्रणीता, सं.युधिष्ठिरः मीमांसकः, रामलालकपूरट्रस्ट, सोनिपतम्, हरियाणा

2.**वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी** भट्टोजिदीक्षितविरचिता (टीकात्रयोपेता), भारतीयविद्याप्रकाशन दिल्ली

3.**काशिका,** वामनजयादित्यविरचिता न्यासपदमञ्जरीभावबोधिनीसहिता, ताराप्रिंटिंगवर्क्स वाराणसी

4.**महाभाष्यम्,** पतञ्जलिमहर्षिविरचितम् ,चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान दिल्ली

5. **प्रक्रियाकौमुदी ,** श्रीरामचन्द्राचार्यप्रणीता, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः वाराणसी

6. **लघुशब्देन्दुशेखर,**नागेशट्टविरचितः चौखम्बा संस्कृत संस्थान वाराणसी

7. **लघिसिद्धान्तकौमुदी ,** वरदराजाचार्यप्रणीता भैमी व्याख्या,चौखम्भाप्रकाशनसंस्था ,वाराणसी

[20] ७.४.२५

आकृत्यधिकरणस्य व्याकरणसन्दर्भः

सुब्रह्मण्यकेशवभट्टः*[1]

अधिकरणपरिचयः

धर्मज्ञानं शब्दज्ञानमन्तरा न भवति इति हेतोः शब्दज्ञानं तावदवश्यकम्। शब्दज्ञानं च अर्थज्ञानपुरस्सरमेव भवति। शब्दार्थयोर्ज्ञानेनैव च धर्मोत्पत्तिरिति तु अबाधितम्। तस्य धर्मस्य ज्ञानार्थं वेदशब्दानां ज्ञानं नितरामपेक्षितम्। अतः वैदिकानां शब्दानामर्थज्ञानमपेक्षितम्। वेदशब्दानां कोऽर्थः इति जिज्ञासायां, शब्दाः लोके यमर्थं प्रतिपादयन्ति ते एव अर्थाः वेदेऽपि सिध्यन्ति इत्यतः लौकिकस्य वैदिकस्य च शब्दस्य एकत्वमङ्गीकृतम्। तथा च लोके विद्यमानानां कोऽर्थः इति लोकतः सिद्ध एवार्थः प्रतीयमानः। तथा च लोके येष्वर्थेषु शब्दः प्रयुज्यते तस्मिन् शब्दस्य शक्तिः इति सिद्धम्। एवञ्च अधिकरणमिदं किमर्थमारब्धव्यमिति शङ्का तावत् स्थिता।

उच्यते, लोके ये शब्दाः सन्ति तेषां सर्वेषामपि शक्त्या एव अर्थबोधकत्वं न वर्तते। यथा "गङ्गायां घोषः" इत्यत्र गङ्गाशब्दस्य प्रवाहः इत्यर्थ। तत्र प्रवाहरूपः अर्थः शक्त्या लब्धः, घोषेण सह अन्वयं न प्राप्नोति। अतः लक्षणा तीररूपे अर्थे अङ्गीक्रियते। एवं रूपेण लोके प्रयुक्तानां शब्दानां कुत्रशक्तिः कुत्र लक्षणा कुत्र व्यञ्जना इति ज्ञानार्थम् इदमधिकरणम् आरभ्यते। वेदार्थप्रतिपादकत्वात् मीमांसाशास्त्रस्य प्रकृते वैदिकम् उदाहरणम् आश्रित्य अधिकरणम् इदं निरूप्यते।

व्रीहीन् अवहन्ति इति वाक्ये व्रीहिपदं यत् वर्तते तस्य कः अर्थ अथवा कुत्र शक्तिः इति जिज्ञासा। तत्र यदि व्रीहिपदस्य जातौशक्तिः इत्युच्यते तर्हि जातिः प्रकृते व्रीहित्वमिति कृत्वा व्रीहित्वस्य अवहननमिति अर्थः प्रतिपद्यते। तच्च व्रीहित्वस्य अवहननमिति नैव सम्भवति इत्यतः जातौ शक्तिः इति पक्षः नैव सम्भवति। अन्यः पक्षः भवति व्यक्तौ शक्तिः इति। व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्रीहिः इति व्यक्तिः, तस्याः व्यक्तेः अवहननक्रियायाम् अन्वययोग्यत्वात् व्रीहीन् अवहन्ति इत्यनेन व्रीहिकर्मकम् अवहननमिति बोधो भविष्यति। अतः व्यक्तिः एव शब्देन उच्यते इति स्वीकृत्य व्यक्तावेव शक्तिः अङ्गीकर्तव्या इति पूर्वपक्षिणः नैयायिकस्याशयः।

अत्र पूर्वपक्षी एव पुनः मीमांसकमते दोषापादनं करोति। पदं, पदस्यार्थः व्रीहित्वमिति मिमांसकैरङ्गीकर्तव्यमिति कृत्वा व्रीहित्वस्य विशेष्यत्वं पदस्य प्रकारता इति आश्रित्य तयोः मध्ये शक्तिः सम्बन्धः इति स्वीकृत्य व्रीहित्वविशेष्यकपदप्रकारकज्ञानं इति शक्तिग्रहस्य आकारो

[1] सहायकाध्यापकः, व्याकरणविभागः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, गुरुवायूर्-परिसरः

भवति। अत्र शक्तिग्रहे विशेष्यं यत् वर्तते व्रिहित्वं तस्य अवच्छेदको धर्मः व्रिहित्वमिति। व्रीहित्वमित्युक्तौ सकलव्रीहिसमवेतत्वे सति व्रिहिभिन्नासमवेतत्वमितिकृत्वा सर्वेषामपि शक्यतावच्छेदककोटौ निवेशनमिति गोरवमिति भावः। विशेष्यतावच्छेदकधर्मस्य अनन्तत्वात् विशेष्यतावच्छेदकानन्त्यं भवति इति दोषः।

नैयायिकमते तु पदम्, पदस्यार्थः व्रीहिव्यक्तिरिति स्वीकारात्, व्रीहिरिति विशेष्यं, पदं प्रकारः इति कृत्वा व्रीहिविशेश्यक पदप्रकारकशक्तिग्रहः भवत्। तत्र विशेष्यतावच्छेदको धर्मः जातिः इति सर्वव्यक्त्यनुस्यूतः धर्मः आश्रितः। तथा च जातेः अनन्तकल्पना नास्तीति विशेष्यतावच्छेदकधर्मस्य ऐक्यात् नैय्यायिकमते लाघवं सिद्ध्यति। ननु व्यक्तिविशेष्यकबोधे व्यक्त्यानन्त्यमिति गौरवमिति चेत्, व्यक्त्यनन्त्येऽपि तदवच्छेदकधर्मस्य ऐक्यात् न गौरवम्। मिमांसकमते तु अवच्छेदकधर्मस्यैव लघुत्वाभावः एव दोषः।

तथैव पदविशेष्यकव्रीहिप्रकारकबोधः इति पक्षाङ्गीकारेऽपि न दोषः इति नैयायिकाशयः। तथा हि पदविशेष्यकबोधे विशेष्यतावच्छेदको धर्मः भवति पदत्वमिति, तच्च एकमिति नास्ति अस्मिन् पक्षे अपि दोषः इति नैय्यायिकोक्तरीत्या व्यक्तौ शक्तिः इत्येवाङ्गीकर्तव्यमितिपूर्वपक्षः स्थितः।

अत्र उच्यते, नैयायिकेन पदविशेष्यकः पदप्रकारकश्च शक्तिग्रहः भवति इति उक्तम्। अस्माभिः तु पदविशेष्यकशाब्दबोधः केवलमाश्रीयते। तत्र च पदविशेष्यकं व्रीहित्वप्रकारकं ज्ञानमिति शक्तिग्रहः। तथा च पदस्य विशेष्यस्य अवच्छेदको धर्मः पदत्वमिति विशेष्यतावच्छेदकैक्यात् न गौरवम्। ननु प्रकारतावच्छेदको धर्मः व्रीहित्वत्वमिति कृत्वा तत्र गौरवमेवेति तु नाशङ्कनीयम्। 'जात्यखण्डोपाधिभिन्नानामेव अवच्छेदकधर्मो' वक्तव्यः इति सिद्धान्तात् प्रकृते च व्रीहित्वजातेः प्रकारतया उपयुज्यमानत्वात् अवच्छेदकधर्मो न वक्तव्यः इति कृत्वा न दोषः।

नैयायिकमते तु पदप्रकारक बोधः पदविश्येष्यकः बोधः इत्युभयस्यापि स्वीकारः इति कृत्वा उभयोः अपि बोधे कारणत्वमस्तीत्यतः एकस्य शक्तिग्रहस्य सत्वेऽपि बोधे सिद्धे कारणाभवेऽपि कार्यासिद्धिरिति व्यभिचारः भवतीति दोषः। सिद्धान्ते तु पदविशेष्यक एव शक्तिग्रहो भवतीति न दोषः।

तथा च व्रीहिपदस्य शक्त्या व्रीहित्वजातिः इत्यर्थः। प्रकृतस्थले तु व्रीहीन् अवहन्ति इत्यत्र व्रीहिव्यक्तेः अपेक्षा वर्तते इत्यतः तत्र व्रीहिपदस्य व्रीहिव्यक्तौ लक्षणा स्वीकर्तव्या। एवं च शब्देन जातिः एव वाच्या भवति इति साधितम्॥

<u>सन्दर्भः</u> - भूषणसारे नामार्थनिर्णयावसरे स्फोटनिरूपणावसरे च ग्रन्थकारैः आकृत्यधिकरणस्योल्लेखः कृतोऽस्ति। तथा हि **"अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्"**[2] इति सूत्रे, **"प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा"**[3] इति सूत्रे च प्रातिपदिकं नाम किमिति विवरणं कर्तव्यं भवति।तत्र तावत् अर्थवत्वे सति धातुभिन्नत्वे सति प्रत्ययान्तभिन्नत्वे सति प्रत्ययभिन्नत्वम् प्रातिपदिकमित्यर्थः इति अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् इति सूत्रे उच्यते। प्रातिपदिकार्थसूत्रे तावत् प्रातिपदिकार्थो नाम कः? इति विचारसमये प्रवृत्तिनिमित्तम्–तदाश्रयः–लिङ्गम्-संख्या-कारकम् इति पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः इति निरूपितम्। तत्र नामार्थविचार प्रकरणे प्रथमं जातिः अथवा प्रवृत्तिनिमित्तमेव प्रातिपदिकार्थः इति पक्षः निरूपितः। तत्र तावत् सर्वोऽपि शब्दः स्वप्रवृत्तिनिमित्तमेव प्रथममुपस्थापयति। यथा गोशब्दः गोत्वं प्रतिपादयति तद्वत्। तत्र च आकृत्यधिकरणं प्रमाणत्वेन दर्शयन्ति। आकृत्यधिकरणे च पूर्वोक्तदिशा शब्दः जातिमेव उपस्थापयति इति प्रपञ्चितमेव। अतः आकृत्यधिकरणन्यायेन एव वैयाकरणैरपि जातिशक्तिवादः उपस्थाप्यते।

तथैव च स्फोटवादनिरूपणावसरे अपि जातिस्पोटमुपस्थापयितुम् आकृत्यधिकरणमेव आश्रित्य जातिवाच्यत्वमुपस्थापितम्।

<u>सिद्धान्तः</u> -

मीमांसकैः तावत् आकृत्यधिकरणे आकृतिर्नाम जातिरेव वाच्या इति पक्षः उपस्थापितः। तत्र च गोशब्दादिषु गोत्वादीनामेव जातीनाम् उपस्थितिः उदाहरणम्। तथैव अस्माभिरपि वैयाकरणैः जातिशक्तिवादः अङ्गीक्रियते। परन्तु केवलं जातिः वाच्या इत्येव न सिद्धान्तः, किन्तुजातिविशिष्टव्याक्तिः वाच्या इत्युच्यते। पक्षद्वयमपि शास्त्रे अङ्गीकृतमस्ति। तत्र च लक्ष्यानुरोधात् व्यवस्था इति भावः॥

आधारग्रन्थसूची।

१) वैयाकरणभूषणसारः।
२) मीमांसानयमञ्जरी।
३) मीमांसाशाबरभाष्यम्।
४) भाट्टकौस्तुभः।

[2] १/२/४५

[3] २/३/४६

श्रीमौनिकृष्णभट्टाभिप्रेतं स्थानिवत्सूत्रम्

कार्तिक भाग्वत्*[1]

संस्कृतवाङ्मये व्याकरणस्य प्राधान्यं सुविदितमस्ति। अत एव 'मुखं व्याकरणं स्मृतम्[2]' इत्युद्घोषयता शिक्षाकारेण षट्स्वङ्गेषु व्याकरणस्य मुख्यत्वं प्रतिपाद्यते। महर्षिणा पतञ्जलिनाऽप्येतदेव व्यपदिश्यते, यत् - 'प्रधानञ्च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम्[3]' इति। तथैव वाक्यपदीयकारो भर्तृहरिः स्वकीये ग्रन्थे व्याकरणस्य स्मृतित्वमङ्गीचकार। तद्यथा –

साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः।
अविच्छेदेन शिष्टानामिदं स्मृतिनिबन्धनम्[4] ॥ इति।

किञ्चेदमप्युच्यते भर्तृहरिणा - अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम्। तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते[5] ॥ इति। व्याक्रियन्ते = व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति व्युत्पत्त्या व्याकरणं नाम साधुशब्दप्रतिपादकं शास्त्रम्। पाणिनिमहर्षिः अष्टाध्यायीं विरचयामास। अयञ्च ग्रन्थः प्रायः चतुस्सहस्रसूत्रात्मको वर्त्तते। किन्त्वत्र नियमानामपूर्णतां दूरीकर्तुं वार्त्तिकग्रन्थं प्रणिनाय महर्षिः वररुचिः। एवं पुष्टं सवार्त्तिकपाणिनिसूत्रक्रमानुसारिव्याख्यानेषु भगवतः पतञ्जलेर्महाभाष्यमतिविशिष्टं प्रथमञ्च। व्याकरणस्य दार्शनिकधाराऽपि इत एवारब्धा। भाष्यकारस्तत्र तत्र दार्शनिकसिद्धान्तानुद्घाटयामास। सिद्धान्तास्त एव सर्वमान्यास्सन्ति। सोऽयं महाभाष्यमिति ग्रन्थविशेषो व्याकरणसिद्धान्तनये महत्त्वपूर्णं स्थानं भजते। भाष्याशयं दृढं प्रतिपादयन् प्रायेण चतुर्दशशतकीयः आचार्यः भट्टोजिदीक्षितः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यभिधं ग्रन्थं जग्रन्थ। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः व्याख्यां बहवो हि शाब्दिका अकार्षुः। तत्र प्रसिद्धा सर्वैराद्रियमाणा व्याख्या ज्ञानेन्द्रसरस्वतिभिः विरचिता तत्वबोधिनी नीलकण्ठवाजपेयिना कृता सुखबोधिनी च। तत्क्रमे एव वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः व्याख्यासु अन्यतमा अप्रकाशिता च व्याख्या भवति तर्कचन्द्रिका मौनिश्रीकृष्णभट्टकृता। कर्त्रयं 'मौनि' कुलोत्पन्नः जानकीरघुनाथयोः अपत्यभूतः। गोवर्धनभट्टः टीकाकर्तुरस्य पितामहः। मौनिश्रीकृष्णभट्टस्य कालः क्रैस्तवीयम् अष्टादशशतकम् [१७५०.A.D] इति चारित्रकाः। अयं नागेशभट्टादर्वाचीनः इति तु श्रीकृष्णभट्टकृते लघुविभक्त्यर्थनिर्णये शब्देन्दुशेखरमञ्जूषयोः नामदर्शनात् प्रतिभाति। यद्यपि वृत्तिदीपिकादिग्रन्थेषु श्रीकृष्णभट्टेन गदाधरजगदीशखण्डदेवादीनां नामान्यपि उल्लिखितानि, तथापि

---

[1] **सहायकप्राध्यापकः, वेदव्याकरणविभागः, कविकुलगुरुकालिदाससंस्कृतविश्वविद्यालयः, रामटेकम्**

[2] 'छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ (पाणिनीयशिक्षा - ४१,४२)

[3] महाभाष्यम् - पस्पशाह्निकम्

[4] वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम् कारिका १४३

[5] 'वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम् कारिका १३

तेभ्यः सर्वेभ्यः अपि नागेशभट्टः अर्वाचीनः इत्यतः नागेशभट्टात् अर्वाचीनः इत्युक्तम्। वृत्तिदीपिका-लिङर्थनिरूपणं-लघुविभक्त्यर्थनिर्णयः- तृतीयार्थनिर्णयः - आख्यातवादः इत्येवं प्रायः सप्तदशग्रन्थाः समुल्लिखिताः ग्रन्थकर्त्रा। स्थानिवत् इति पदस्य श्रवणमात्रेण वैयाकरणानां स्मृतिपथमायाति सूत्रत्रयम् - स्थानिवदादेशोनल्विधौ, अचः परस्मिन् पूर्वविधौ, न पदान्त -द्विर्वचन -वरे -यलोप -स्वर –सवर्णा -नुस्वार -दीर्घ -जश् -चर् -विधिषु इति। तत्र च आद्यद्वयं स्थानिवत्वं विधत्ते, अन्त्यं च निषेधति। प्रथमम् अनल्विधौ स्थानिवत्वं, द्वितीयं तु अल्विधावपि। तत्र प्रबन्धोऽयं प्रथमं स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ इति सूत्रमधिकृत्य प्रवर्तते।

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥[6]

लोके तावत् गुरुस्थानापन्ने गुरुपुत्रादौ स्थानापत्तिमात्रेण तद्धर्मलाभः सिद्ध एव। वैदिके च दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम् इत्यादौ कुशादिस्थानापन्नेषु शरादिषु च स क्लृप्त एव। अथापि इह शास्त्रे 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इति सूत्रारम्भात् शब्दस्य स्वरूपापेक्षया इतरधर्माभावेन स्थानिकार्यम् आदेशेषु न प्राप्नोतीति सूत्रारम्भः। स्थानिवत् आदेशः अनल्विधौ इति च सूत्रपदच्छेदः। षष्ठी स्थाने योगा इति सूत्रानुरोधं स्थानं च प्रसङ्गः। यन्निस्सार्य अन्यन्निवेश्यते तत् स्थानी। यस्मिन् विधीयमाने प्रसक्तं निवृत्तं स आदेशः। स्थानिना तुल्यः स्थानिवत्। तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिः इति तद्धितान्तोऽयम्। तस्मादयमर्थः फलितः यत् आदेशः स्थानिना तुल्यो भवति, स्थानिनिष्ठधर्मकः च सम्पद्यते इति। अल् इत्यस्य चान्त्येनेतायुक्तत्वेन प्रत्याहारत्वात् वर्णपर्यायता। विधीयते इति विधिः कार्यमित्यर्थः। अलाश्रयः विधिः अल्विधिः इति मध्यमपदलोपिसमासः। न अल्विधिः अनल्विधिः। तस्मिन् अनल्विधौ। अल्भिन्नाश्रयके कार्ये कर्तव्ये इति निगमनम्। तस्मात् स्थान्यादेशभावसम्पत्तौ स्थानिनिष्ठः यो धर्मोऽल्मात्रस्थितोऽर्थात् वर्णमात्रवर्ती तमादायकार्ये न स्थानिवद्भावप्रसक्तिः इति फलितम्। अल् इत्यनेन स्थानिभूतः अथवा स्थान्यवयवः यः स गृह्यते। तस्मात् आदेशस्य स्थानिभूतो योऽल् तदवयवश्च तदाश्रयविधौ न स्थानिवदिति। एवञ्च रामायेत्यादौ रामशब्दात् प्रत्यये 'ङेर्यः' इति यादेशे स्थानिनिष्ठं सुप्त्वरुपं धर्ममादाय सुपि च इति सीर्घः सिध्यति। स्थानिनिष्ठाल्त्वरुपधर्माश्रयके कार्य एवानल्विधाविति निषेधात् इहादेशनिष्ठयञादित्वरूपधर्ममादाय कार्ये कर्तव्ये नानल्विधाविति प्रतिषेधप्रसक्तिः। न च स्थानिवदनल्विधौ इतीयत्युच्यमानेऽपि क इदानीं स्थानिवत्स्यात् अन्यदतो आदेशात् इति चेत् न आदेशमात्रस्य स्थानिवत्वं न प्रसज्येत। अत्रादेशग्रहणमानुमानिकादेशसङ्ग्रहार्थम्। तेन पेचतुः इत्यत्र तिङन्तत्वात्पदत्वसिद्धिः। तथा च एकदेशविकृतस्योपसङ्ख्यानं इति न वक्तव्यमिति भाष्यकृतः। एतेन अर्धाधिकविकारे एकदेशविकृतन्यायस्याप्रवृत्तिरिति केषाञ्चिदुक्तिः परास्ता। पचत्वित्यादावर्धाधिकविकारसत्वेन

---

[6] १/१/५६

तदप्रवृत्या भाष्यविरोधापत्तेः। तस्मादादेशग्रहणम्। अथ विधिरित्यस्य अध्याहारेणैव लाभे विधिरिति किमर्थः इति - सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत | सर्वविभक्त्यन्तः समासः इति तु बहुत्वप्रतिपादनपरम्। तद्यथा - अलः परस्य विधिः – अल्विधिः द्यौः। अलो विधिः - अल्विधिः धुकामः। अलि विधिः - अल्विधिः क इष्टः। अला विधिः – अल्विधिः व्यूढोरस्केन। स्थानिभूताल्विधाबुदाहरणं तावत् धिन्वन्तीति। स्थानिभूतः धर्मः अल्त्वव्याप्यः भवेदिति तु नाग्रहः। धिवि प्रीणने इति धातोः लटि प्रथमपुरुषबहुवचने झेरन्तादेशे धिन्विकृण्व्योर च इति विकरणस्य उकारस्य यणि वकारे सति तस्य स्थानिवद्भावेनार्धधातुकत्वात् स्वतो वलादित्वाच्च इडागमः प्राप्तोऽपि न भवति। यतो हि वकारस्य स्थानिभूतः योऽल् उकारः तदादेशं वकारमार्धधातुकत्वेनाश्रित्य प्रवर्तमानस्येटः स्थान्यलाश्रयत्वात्। स्थान्यवयवः योऽल् इत्यस्योदाहरणन्तु - प्रजग्ध्य इति। अत्र अद् धातोः समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इति क्त्वा प्रत्यये प्र इत्यनेन कुगतिप्रादयः इति समासे प्राद् क्त्वा इत्यत्र समासेऽनपूर्वे क्त्वो ल्यप् इति क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यपि अदो जग्धिर्ल्यप्तिकितीति जग्धादेशे च प्रजग्ध्य इति रुपम्। अत्र क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने योऽयं ल्यप् सः स्थानिवत्वेन पित्। परन्त्वत्र स्थान्यवयवनिष्ठः यः तादित्वमितिधर्मः स न स्थानिवत्वेनाश्रियते। अत एव ल्यप्ग्रहणं सूत्रे सप्रयोजनम्।

न च नीञ्धातोः ण्वुल्प्रत्यये युवोरनाकौ इति अक आदेशे वृद्धौ नै अक इति स्थिते, ऐकारस्य स्थानिवद्भावेन ईकारधर्मकत्वात् आयादेशो न स्यात्, ईकारस्य आयादेशस्थानित्वाभावात् इति वाच्यम् – इह हि स्थानिप्रयुक्तं यत् कार्य शास्त्रीयं तदतिदिश्यते नादेशप्रयुक्तं किञ्चिदनेन वार्यते। न हि ईकारस्य च आयादेशाभावः शास्त्रविहितः इति, न तस्य ईकारस्थानिके ऐकारे अतिदेशः। सिद्धञ्चैतत् 'यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशो मृग्यते तस्य निमित्तस्य स्थान्यलसाधरणधर्मत्वे एव अनल्विधाविति निषेध' इति। एते च आदेशा अष्टधा भवन्ति इति वृत्तावुक्तम्। ते च धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः। धात्वादेशः - भविता, भवितुं, भवितव्यम्, वक्ता, वक्तुं,वक्तव्यम्। अस्तेर्भूः, ब्रुवो वचिः। आर्धधातुकविषये पूर्वमेवादेशेषु कृतेषु धातोः इति तव्यादयो भवन्ति। अङ्गादेशः – केन, काभ्यां, कैः। किमः कः इति कादेशे कृते अङ्गाश्रयाः इनदीर्घत्वऐस्भावाः भवन्ति। कृदादेशः – प्रकृत्य, प्रहृत्य। समासेऽनपूर्वे क्त्वो ल्यबिति ल्यबादेशे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुग्भवति। तद्धितादेशः – दनि संस्कृतं दाधिकम्, अद्यतनम्। अत्र च कृत्तद्धितसमासाश्च इति प्रातिपदिकता सिध्यति। अव्ययादेशः - प्रकृत्य, प्रहृत्य। अव्ययादाप्सुपः इति सुब्लुक् सिध्यति। सुपादेशः - पुरुषाय, वृक्षाय। सुपि च इति दीर्घत्वं सम्पद्यते। तिङादेशः – अकुरुताम्, अकुरुतम्। सुप्तिङन्तं पदं इति पदसंज्ञा सिध्यति। पदादेशः – ग्रामो नः स्वं, ग्रामो वः स्वम्। पदादेशस्य पदत्वात् पदस्य इति रुत्वं सेत्स्यति।

मनोरमायां एतद्वृत्तिकृद्व्याख्यानं दीक्षितैः दोषमुद्भाव्य खण्डितम्। तत् सक्रमं व्याख्याय खण्डनं दूरीकरोति व्याख्याकारः श्रीकृष्णभट्टः। तथाहि मनोरमायाम् – किमिदं परिगणनमुत योगमात्रम्। नाद्यः - सिच्क्सचङानीदानां श्नादेशस्य शानचश्चासङ्ग्रहापत्तेः। नान्त्यः – अव्ययस्याङ्गपदाभ्यां पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। प्रस्तुत्येति वृत्तिकृदुक्तं तदुदाहरणमपि मन्दम्। त्त्वामात्रस्यानव्ययत्वात्[7] । तद्व्याख्यानावसरे शब्दरत्ने च - आदिना चिण्। न केवलं च्ल्यादेशानामेवासङ्ग्रहः इत्याह – श्नादेशस्येति। तदभावे हि अवादिषातामित्यत्रेट न स्यात्[8]। क्सादेः ककारस्येत्वं शानचः शस्येत्वं मा हि दार्शदित्यत्र गुणश्च न स्यादित्युक्तम्। तत्खण्डनपरः अयमेवमलिखत् यथा- तद्वृत्तिकृदाशयानवबोधात्। तथा हि॥ च्लिरुत्सर्गः सिजादयः तदपवादाः। न च मन्त्रेघस इत्यादिना च्लेः लुकि तदपवादाः सिजादयो भविष्यन्तीति वाच्यम्। सिजित्येव वक्तव्ये च्लेरितिकरणेन यत्र च्लेः लुकानपहारस्तत्रैव सिजादयः। एवं शानजपि प्रत्ययान्तरं श्नापवादभूतम्। सूत्रे श्नग्रहणं तु यत्र श्नाप्राप्तिस्तत्रैव शानजिति बोधनार्थम्। तेन शबादिविषये व्यावृत्तिः। यद्वा सिजुत्सर्गः तदपवादा क्सादयः। मन्त्रेति सूत्रेण सिजादीनामेव लोपो विधीयते। न च आदिः सिचोन्यतरस्यामिति स्वरामपत्तिः। तस्य वैदिकतया इष्टस्वरस्यानिर्बाधात्, सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थितत्वेनानिष्टस्य अनापाद्यत्वात्। यदपि अस्वीकारे आकारान्तेषु जुस् स्यादिति तदपि न, मन्त्रे तादृशस्योदाहरणस्य - भावात्। अत्र च भाष्यकारीयप्रत्याख्यानमेव प्रमाणम्। न च शल इगुपधादनिटः क्स इति सूत्रेनिट् इत्यनेन च्लिं विशेषयितुमपि च्लिरेष्टव्यः। असति हि च्लौ अनिट इति धातोरेव विशेषणं स्यात्। ततश्च धातोरुदित्वेन वेवाद्यनिट्वं तर्हि नित्यं – प्रत्यय अगूहीदिति न सिध्येत्। यदि सेट्त्वं तर्हि अघुक्षदिति न सियेदिति वाच्यम्। गुहादयो हि विकल्पितेटः। इटो भावाभावाभ्यां तत्र ये सेटः तेभ्यः सिच्। अनिडस्तु क्सेति भगवद्भाष्यकाराशयस्य कैयटेन स्पष्टं वर्णितत्वात्। इदं च च्लि लुङीति सूत्रे भाष्यकैयटायोः स्पष्टम्। एवं च तदुपजीविवृत्तिग्रन्थोपरि दूषणस्य गर्भस्रावेणैव गतत्वम्। इति ॥

अर्थवत्वेन स्थान्यादेशभावो मुख्यः। तथा चानर्थके क्वापि स्थान्यादेशभावो नेति तत्वम्। तथैव प्रसङ्गसम्भवादिति भाष्ये स्थितम्। तथा च धात्वङ्गादीनाम् एव तथा न तु सिजादीनाम्। अतः तेषां परिगणनमेवेदम्। न च सिजादीनां प्रत्ययत्वाभावे इडादयो न स्युः। अन्तोदात्तार्थं सिचः चित्करणेन क्यङादीनां ङित्करणेन च तेषामप्रत्ययत्वेपि तत्प्रयुक्तकार्यज्ञापनात्। न च विशेषणत्वेन चरितार्थत्वात् न ज्ञापकत्वमिति वाच्यम्। गातिस्थेत्यादौ सेः परस्मैपदेष्वित्यादि वदेत्। सिचि वृद्धिरित्यादौ तु सिषु वृद्धिरित्यादि पठेत्। चङीत्यादौ चेति, क्सस्याचीत्यादौ

[7] अव्ययत्वं तु त्त्वान्तस्य आदेशस्तु त्त्वा मात्रस्येति वैषम्यम् ।

[8] वादशब्दादाचारक्किबन्तात् कर्मणि लुङि प्रथमपुरुषद्विवचने रूपमिदम् । न च स्यसिच् इत्यादिना चिण्वदिटि तत्सिद्धिः इति वाच्यम्, अस्य उपदेशाभावेन तदप्राप्तेः। प्रत्ययत्वाभावादार्धधातुकत्वाभावेन इडभावप्रसङ्गः ।

सस्याचीति। एवं लाघवमपि भवति। अथवा इट ईटि इति ज्ञापयति अनर्थकेपि क्वचित् स्थान्यादेशभावः तस्य च स्थान्यादेशभावम्। केचित्तु श्नम्प्रत्ययाधिकारे पातात् सिजादीनामादेशत्वं प्रत्ययत्वं च। तथापि अग्रहीदित्यादिषु न स्यादित्याहुः। तन्न श्नमो मित्करणसामर्थ्यात् आगमत्ववत् आदेशबोधकत्वाभावात्। च्लेरिति स्थानषष्ठीनिर्देश इति चेत् – पञ्चमीत्वस्यापि सम्भवात्। व्याख्यानेन निश्चय इति चेत् नहि तबलेनोभयं सम्भवति। अग्रहीदित्यादौ तु एरिटीति न्यासेऽणुदित्सवर्णस्येत्यनेनैव निर्वाहः। इङ्गिन्नेकारव्यावृत्तिस्तु अस्तीति साहचर्येणापि सुलभा। तस्मात् परिगणनपक्षे न कोपि दोषः। एवं लौकिके लाघवगौरवस्यानाश्रयणात्। गोबलीवर्धन्यायेन पृथग्ग्रहणम्। यद्वाव्ययनिमित्तकः प्रत्ययोव्ययशब्देनोच्यते। एवं प्रस्तुत्येत्युदाहरणमपि साध्वेव। स्पष्टं चेतत् कौस्तुभे। किं च सिजादीनामित्येव वक्तव्ये सिजादिचतुर्णामादेशानां कण्ठतः उच्चारणं चिणस्तु आदिशब्देनेति वैषम्ये बीजाभावः। किञ्चाव्ययस्याङ्गपदभ्यामित्यत्राव्ययस्याङ्गत्वाभावेनाव्ययस्य तदन्तर्भावासंभवादङ्गग्रहणं व्यर्थम्। पदादेशः श्रूयमाणपदादेशः तत्र गृह्यते नत्वातिदेशिकः। एवञ्च योगमात्रपक्षेपि न दोषः। एवञ्च परिगणने योगमात्रे वा दोषाभिधानं तत्तु दूषणोक्तप्रक्रियायामपि समानम्। किञ्च यलोपदीर्घादिग्रहणं चेह लिङ्गमित्यत्र यलोपादिग्रहणं लिङ्गमित्येवसिद्धे दीर्घग्रहणं व्यर्थमिति वृत्तिकृदुक्तावुत्तरं विचारणीयमायुष्मद्भिः। तथा च वृथैव दूषणाभिनिवेश इति दिक्।

यत्तु नवीनैः – "अनल्विधाविति किमि"ति, विधिग्रहणविशिष्टं किमर्थमिति प्रश्नः। णत्वं प्राप्तमिति। न च सकारे स्वतोऽभिन्नत्वात् अभिन्नव्यवाये नेति निषेधात् कथं णत्वप्राप्तिरिति वाच्यम्। अतिदिश्यमानविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात्[9]। इदञ्चासिद्धवत्सूत्रे कैयटे स्पष्टम्[10] इत्युक्तम्। तत्तु न सम्यक्। भाष्ये प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्तीत्यादि नानल्पदेनैव णत्वाभावादप्रयोजनं साधयित्वा विधिग्रहणमुत्तरार्थमित्युक्तं तेन विरोधापत्तेः। यदपि णत्वं प्राप्तमित्यादि स्पष्टमुक्तमित्यन्तं तदपि न। आतिदेशिकादुपदिष्टं बलवदिति न्यायेन प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवन्तीत्यस्यैव प्रवृत्यातिदेशस्यैवाप्रवृत्तेः। किं च नियमविधेः परिसङ्ख्यात्वे 'नेमामगृभ्णन्नरशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते इत्यस्य गर्दभरशनामादत्त' इति वाक्यार्थाप्रवृत्तेऽपि अङ्गिन्ने न भवतीत्येव वाक्यार्थः। तथा च अड् व्यवाये न विधिरिति निर्दिश्येत। किं च अब्राह्मणवत् क्षत्रिये वर्तितव्यमित्यत्रातिदिश्यमान-ब्राह्मण्यप्रयुक्तयाजनाध्यापनप्रतिग्रहादिरूपकार्यविरुद्धक्षत्रियादिप्रयुक्ततदभावदर्शनेन तादृशनियमे

[9] तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेन अङ्भेदवत्ताबुद्धिं प्रति अतिदेशशास्त्रकृतस्याभेदाभावरूपाद्वप्रकारक निश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात् , भेदाभावस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वनियमात् ।

[10] तत्र हि जहि इत्यत्र जादेशस्याभीयासिद्धत्वेन जादेशनिमित्तकः अतो हेः इति लुग्न । तथा शाधिः इत्यत्र शादेशस्यासिद्धत्वात् स्थानिगतझलन्तत्वनिमित्तकः हुझल्भ्यः इति ध्यादेशः ।

मानाभावः। कैयटोक्तिस्तत्तत्सूत्रविषयिणी न तु सार्वत्रिकीति दिक्। मनोरमासमर्थनीयेत्याग्रहश्चेत् इत्थं समर्थ्यताम् – परिसङ्ख्यायां स्वार्थहानिः, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयसत्वात् नियमविधीनां सामान्यशास्त्रतात्पर्यसङ्कोचकत्वमात्रम्। तेनाभिन्ने न भवतीति वाक्यार्थस्याभावात् णत्वं प्राप्तमिति सम्यगेव। इदं च नलुमताङ्गस्येति सूत्रे उभयमतेऽपि पूर्वसूत्रे प्राप्तस्य निषेध इत्यादिना शब्दकौस्तुभे च स्पष्टम्। प्रकृतमनुसरामः॥ स्थानिवत्सूत्रं मास्तु। न च आङोयमहनः इत्यात्मनेपदं हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यादिति वाच्यम्। युस्मदस्मदोरनादेशे इत्यत्रानादेशग्रहणेनादेशेऽपि स्थानिकार्यानुमानात्।न चानल्विधाविति प्रतिषेधार्थं तत्। अदोजग्दिद्मप्तिकितीत्यत्र ल्यग्रहणेन तस्यापि ज्ञापितत्वात्।अत एव भाष्ये आरभ्यमाणेप्यस्मिन्सूत्रे इत्यत्रापिनास्वरसः सूचितः। वस्तुतस्तूत्तरार्थत्वस्यापि अनावाश्यकतैव। एतद्विमर्शे समुपलब्धं यत् सूत्रार्थनिरूपणे न विप्रतिपत्तिः किन्तु पूर्वमतखण्डनं यत् दीक्षितकृतं न तत् शोभावहमिति। परन्तु खण्डनखण्डनं यदभिहितं तत्र भाष्याशयस्य स्थितिः चिन्तनीयैव इत्यन्यदधिकं सुधियो विभावयन्तु इति साधुसेवितः।

आश्रितग्रन्थाः

तर्कचन्द्रिका – हस्तप्रतिः।

सिद्धान्तकौमुदी- बालमनोरमातत्वबोधिनीभ्यां संवलिता, मोतिलाल बनारसीदास पटना।

काशिका- न्यासपदमञ्जरीभ्यां सहिता, विकिस्रोतः।

प्रौढमनोरमा- श्ब्दरत्नसहिता, चौखम्बा पुब्लिकेशन्।

लघुशब्देन्दुशेखरः – बालबोधिनीसहिता, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः।

महाभाष्यम्- प्रदीपोद्योतसहितम्, चौखम्बा पब्लिकेशन्।

निरुक्तव्याकरणयोः मिथः सम्बन्धः

Rajesh V.K.*[1]

व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दाः इति व्याकरणशब्दस्य निष्पत्तिः। निरुच्यते निश्शेषेणोपदिश्यते तत्तदर्थावबोधनाय पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तञ्च। लौकिकानां वैदिकानाञ्च शब्दानां व्युत्पादनं साधुत्वनिर्णयश्च व्याकरणस्य विषयः। निरुक्तं तु केवलं वैदिकशब्दानामर्थं बोधयति।

व्याकरणेन प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा साधुत्वासाधुत्वविचारः प्रस्तूयते इति तैत्तिरीयसंहितातः ज्ञातुं शक्यते। तद्यथा- तामिन्द्रो मध्यतेवक्रम्य व्याकरोत्। तस्मादियं व्याकृता वागुद्यते[2]।। इति। एवमेव शब्दानां लिङ्गवचनकारकादिभेदानां विचारोऽपि व्याकरणेन क्रियते। एवञ्च शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययविभागादिबहिरङ्गं कार्यं प्रस्तौति व्याकरणशास्त्रम्।

महाभाष्यकारेण पतञ्जलिना व्याकरणस्य प्रयोजनेषु वेदानां रक्षा, ऊहः, आगमः तथा शब्दप्रतिपत्तौ लघुता असन्देहश्च प्राधान्येन परिगणिताः[3]। सामान्यतः निरुक्तकारेणापि एतान्येव प्रयोजनानि काम्यन्ते। किन्तु शब्दानाम् अर्थानुशासनमपि कुर्वन्नेकं पदमपि पुरस्सरति निरुक्तकारः। यदा व्याकरणं शिष्टप्रयोगद्वारा प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा च शब्दानां साधुत्वं प्रतिपादयति तदा निरुक्तं च तेषामर्थतलं प्रकाशयति। एवञ्च निरुक्तेन शब्दानामन्तरङ्गं कार्यं क्रियते इति सिद्धम्। तथा च यथा शब्दार्थयोः अन्योन्याश्रयत्वं वर्तते तथा निरुक्तव्याकरणयोरपि परस्पराश्रयत्वं विद्यते।

निरुक्ते प्रतिपादिताः बहवः विषयाः प्रातिशाख्येषु व्याकरणशास्त्रग्रन्थेषु द्रष्टुं शक्यन्ते। तान् विषयान् प्रतिपादयितुमत्र यत्नः क्रियते। यथा व्याकरणेन पदानां भेदः प्रस्तुतः तथा निरुक्तकारेणापि पदभेदः प्रस्तूयते। तद्यथा - तद्यानि एतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति [4] । इति। एतस्य मूलं ऋग्वेद-अथर्ववेद-वाजसनेयप्रातिशाख्येषु द्रष्टुं शक्यते।

---

[1] **Research Scholar, Department of Sanskrit, University of Calicut.**

[2] .तैत्तीरियसंहिता।

[3] . मभाभाष्या नवाह्निके भूमिकायाम्।

[4] . निरुक्तम् दु.वृ 1.1.

तद्यथा -

1. ऋग्वेदप्रातिशाख्ये - नामाख्यातमुपसर्गो निपादश्चत्वार्याहुः पदजातानि शब्दाः ।

2.अथर्ववेदप्रातिशाख्ये - चतुर्णां पदजातानां नामाख्यातोपसर्गनिपातानां सन्ध्यपद्यौ गुणौ प्रातिज्ञम् ।

3. वाजसनेयप्रातिशाख्ये - तच्चतुर्धा नामाख्यातोपसर्गनिपाताः[5] ।

तथा च नामाख्यातयोः लक्षणमुच्यते निरुक्तकारेण- भावप्रधानमाख्यातम् । सत्वप्रधानानि नामानि [6]इति । पूर्वोक्तप्रातिशाख्येषु एतेषामपि प्रतिपादनं दृश्यते । तद्यथा-

1. ऋग्वेदप्रातिशाख्ये - तन्नाम येनाभिदधाति सत्त्वं तदाख्यातं येन भावं स धातुः ।

2. अथर्ववेदप्रातिशाख्ये - आख्यातं यत्क्रियावाचि नाम सत्त्वाख्यमुच्यते ।

3. वाजसनेयप्रातिशाख्ये - क्रियावाचकमाख्यातं, सत्वाभिधायकं नाम[7] ।।

एवञ्च पाणिनिमते पदं द्विविधं - सुबन्तं तिङन्तञ्चेति ।. सुप्तिङन्तं पदम् [8]इति पाणिनीयं सूत्रम् । सुबन्तं तिङन्तञ्च पदसंज्ञं स्यादिति सूत्रार्थश्च ।।

निरुक्ते प्रथमाध्याये संहितालक्षणं दीयते निरुक्तकारेण- परः सन्निकर्षः संहिता[9] इति । इदमेवमेव अष्टाध्याय्यामपि वर्तते । तद्यथा- परः सन्निकर्षः संहिता[10] इति । वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यादिति सूत्रार्थश्च ।

उपसर्गेण द्योतकत्ववाचकत्वविषये भाषावैज्ञानिकानां मध्ये विवादः आसीत् अस्ति च । निरुक्ते शाकटायनमतमुद्धृत्य उपसर्गाणां द्योतकत्वमुपस्थापयति यास्कः । तद्यथा न निर्बद्धाः उपसर्गाः अर्थात् निराहुः इति शाकटायनः । अर्थात् उपसर्गाःस्वतन्त्रतया अर्थान् न बोधयन्ति, अपि तु ते धातौ निहितानामर्थानां द्योतकाः एव भवन्तीति । यास्कमतानुसारं गार्ग्यः उपसर्गाणां वाचकत्वपक्षपाती भवति । तदेवमुक्तं तेन - उच्चावचाः पदार्थाः भवन्तीति गार्ग्यः इति ।

---

5 . वाजसनेयप्रातिशाख्यम् ।

6 . निरुक्तम् ।

7 . वाजसनेयप्रातिशाख्यम् ।

8 . अष्टाध्यायी 1.4.4.

9 . निरुक्तम् 1.17

10 . अष्टाध्यायी 1.4.19

शाकटायनः यास्कः तथा सर्वे वैयाकरणाश्च उपसर्गाणां द्योतकत्वमामनन्ति। यद्यपि यास्केन उपसर्गाणामर्थप्रतिपादनं निरुक्ते क्रियते यथा- आ इत्यर्वागधे इत्यादि तथापि ये ये अर्थाः उच्यन्ते ते केवलं उपसर्गयोगेन द्योत्यमानाः एवेति तेन तत्रैवोच्यते। तद्यथा तद्य एषु पदार्थाः प्राहुः इमे तं नामाख्यातयोः अर्थविकरणम् इति।

उपसर्गयोगेन धातोरर्थस्य परिवर्तनं सम्भवति। किन्तु स अर्थः धातावेव निहितः भवति। धातौ निहितस्यार्थस्य द्योतनमेव उपसर्गेण क्रियते। उक्तञ्च-

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्।।[11] इति।।

एवमेव श्रूयते-

धात्वर्थं बाधते कश्चिचत् कश्चित्तमनुवर्तते।
विशिनष्टि तमेवान्यः उपसर्गगतिस्त्रिधा।। इति।।

अर्थात् केचनोपसर्गाः उपसृज्यमानस्य धातोरर्थं बाधते (हरति-संहरति)। क्वचित् योर्थः धातोः तमेवार्थमनुवर्तते (विशति- प्रविशाति)

निरुक्तमहाभाष्ययोर्मध्ये बहुधा समानता द्रष्टुं शक्यते। स्वीये ग्रन्थे विषयप्रवेशतः पूर्वं विस्तृता गभीरा च काचित् भूमिका प्रस्तूयते यास्केन। यास्कपदमनुसरन् पतञ्जलिमहर्षिरपि महाभाष्यस्यादौ पशपशाह्निकरूपां भूमिकाम् अरचयत्। एवमेव निरुक्तकारेण प्रस्तुताः बहवः आशयाः महाभाष्यकारेण स्वीकृताः दृश्यन्ते। षड्भावविकाराः भवन्ति इति वार्ष्यायणिमतम् उभयत्रापि विद्यते इत्युपरि प्रस्तुतम्। एवम् इतरे केचन अंशाः अत्र प्रदर्श्यन्ते।।

निरुक्तम्

1. तद्यान्येतानि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवन्ति। (1/1)
2. गौरश्वः पुरुषो हस्तीति (1.1)
3. अधि इत्युपरिभावम् (1.3)
4. आचार्यः आचारं ग्राहयति (1.4)

---

[11] . सिद्धान्तकौमुदी।

महाभाष्यम्

1. चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि
नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च।
चत्वारि वाक्परिमिता पदानि चत्वारि
पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। (1.1.1)
2. गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगः...(1.1.1)
3. अधिरुपरिभावे वर्तते (1.3.1)
4. आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः (1.1.1)

लौकिकानां वैदिकानाञ्च शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययविभागद्वारा साधुत्वं प्रतिपादयति व्याकरणशास्त्रम्। तत्र वेदान्तर्गतशब्दानां निरुक्तिकथनेन वैदिकशब्दानां साधुत्वप्रतिपादने व्याकरणशास्त्रस्य साहाय्यं करोति निरुक्तशास्त्रम्। तथा च वेदमन्त्राणां सम्यगर्थज्ञानाय निरुक्तव्याकरणयोः उभयोः अपि अपेक्षा अस्ति।

यद्यपि निरुक्तं व्याकरणस्य पूरकं भवति इत्युच्यते तथापि निरुक्तस्य अन्तर्यामी आत्मा तु व्याकरणमेव। निरुक्तरचनायै ऋग्वेदप्रातिशाख्यादिभ्यः बहून् अंशान् स्वीकृतवानस्ति यास्कमुनिः। अपि च निरुक्तकाले विद्यमानात् यस्मात् कस्मादपि व्याकरणात् साहाय्यं प्राप्तवान् स्यात् सः।

तथा च निरुक्ते प्रतिपादिताः बहवः अंशाः अष्टाध्यायीमहाभाष्यादिषु पाणिनीयव्याकरणशास्त्रग्रन्थेषु अपि द्रष्टुं शक्यन्ते। धातुपाठस्य निर्माणे भगवान् पाणिनिरपि निरुक्तात् बहुधा साहाय्यं प्राप्तवान् स्यादिति ऊह्यते। स्वयं पतञ्जलिरपि स्वीयग्रन्थरचनायां यास्कमुनिना उपस्थापितां रीतिमेव अन्वसरत् इति वक्तुं शक्यते। अपि च षड्भावविकाराः इत्यादयः नैरुक्ताः विषयाः वाक्यपदीयादिव्याकरणदार्शनिकग्रन्थरचनायां प्रचोदकाः अभवन्।

यथा शब्दार्थौ मिथः सम्बद्धौ तथैव निरुक्तव्याकरणेपि परस्पराश्रिते भवतः इति फलितम्।।

निबन्धमाला

अनुशीलितग्रन्थसूची

1.आद्याप्रसादमिश्रः(डा.)- वैयाकरणभूषणसारः(सं.), गङ्गानाथझा ग्रन्थमाला सम्पूर्णानन्दविश्वविद्यालयः, वाराणसी, 1998

2.चन्द्रशेखरन् नायर् के. (डा) - वाक्यपदीयम्(व्या) जय्कार्तिक् बुक्स्, तिरुवनन्तपुरम्, 2000

3.जितसिंहशेखरः(डा.) - वैदिकदर्शनम्, नाग् पब्लिकेशन्स्, दिल्ली, 2001

4.यज्ञवीरदहिया -संस्कृतभाषादर्शनम्, भारतीयविद्याप्रकाशन्, दिल्ली, 2001

5.श्रीपादसत्यनारायणमूर्तिः - लघुशब्देन्दुशेखरः(सं) भावबोधिनीव्योख्योपेतः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः, 2001

6.सीतारमणशास्त्री - श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतं निरुक्तम्भा-1(व्या.) परिमल् पब्लिकेशन्स्, दिल्ली, 2002

7.सीतारमणशास्त्री - श्रीमद्यास्कमुनिप्रणीतं निरुक्तम् भा-2(व्या.), परिमल् पब्लिकेशन्स्, दिल्ली, 2002

मलयालग्रन्थाः

1.वेदबन्धुः - यास्कमुनियुटे निरुक्तोपक्रमम् (व्या), केरलभाषा इन्स्टिट्यूट्, तिरुवनन्तपुरम्, 2004

आहार्येणैधते रूपककान्तिः

Dr. K. Viswanathan*[1]

दृश्यश्रव्याभ्यामर्पितं वस्तु सदा हृदि निषक्तं भवति। अत एव श्रव्यकाव्यात् दृश्यकाव्यस्य महिमा। रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदिति प्रवृत्तिनिवृत्तिरुपदेशस्तु रूपकमाध्यमेनैव यदा दीयते तदा सद्यःपरनिर्वृतिपुरस्सरं सहृदयैः परिगृह्यते। दृश्यकाव्येषु प्रप्रथमतया रङ्गे दृश्यमानं सौन्दर्यमेव जनानाकर्षयति। तस्य च द्वयी गतिर्वर्तते। एका तु शैलादीनां प्रदर्शनेन रङ्गशोभा, अन्या तु पात्राणामाहार्यशोभा। उभयमपि येन नाट्याचार्येण अनितरसाधारणकमनीयतया प्रस्तूयते। तस्य प्रस्तुतिरेव श्लाघ्या। नाटकस्य प्रारम्भे एव दृश्यशोभया सहृदयान् रञ्जयति चेत् सर्वेऽपि प्रेक्षकाः नाटकाभिमुखाः भवेयुः। ततः परं प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशात्मककथावस्तु प्रस्तूयते चेत् क्लेशं विना तैः प्रेक्षकैः गृह्यते। तस्मात् रूपकेषु निश्चयेन आहार्यशोभा प्राधान्यमर्हति।

पात्राहार्यं तथा च रङ्गाहार्यं च पृथक्तया निरूपणीयो वर्तते। पात्रे च तेषामायुधभूषणान्यपि विशेषतया निरूपणीयानि। तत्तद्देशे तत्तत्काले प्राप्यानि वस्तून्युपयुज्यैव नाट्यविशारदैः रङ्गशोभा आविष्क्रियते। पात्रशोभा अपि तद्वदेवेति मन्तव्यम्।

भारतीयनाट्यतत्त्वानां मूलस्रोतोभूते नाट्यशास्त्रे आहार्याभिनयस्तु सविस्तरं निरूप्यते। **'सर्वोयमाहार्याभिनये स्थितः'**[2] इत्येव भरतमुनेः मतम्। उच्यते च तेन-

नानावस्थाः प्रकृतयः पूर्वं नैपथ्यसाधिताः।
अङ्गादिभिरभिव्यक्तिमुपगच्छन्त्ययत्नतः।।[3]

नाट्यशास्त्रकारेणापि आहार्यविधानन्तु द्विधा परिगृहीतम्। पात्रपरतया तथा च रङ्गपरतया। भरतमुनिमतानुसारं आहार्याभिनयस्तु चतुर्विधो भवति, ते च- पुस्तः, अलङ्कारः, अङ्गरचना, सज्जीवः। एतेषु चतुर्षु प्रभेदेषु स्वीकृतेषु सत्सु नाट्यमेधते कामप्यपूर्वां कान्तिम्। पुस्तस्तु पुनरपि त्रिविधो भवति, ते च- सन्धिमः, व्याजिमः, वेष्टिमः। प्रत्यक्षरूपेण रङ्गे दृश्यमानतया शैलविमानादिकं यत्यत्क्रियते तत्सर्वं पुस्ते अन्तर्भवति। अर्थात् रङ्गशोभाविधायकानि सर्वाण्यपि वस्तूनि प्रायशः पुस्ते अन्तर्भवन्तीति मुनिमतम्।

---

[1] **Assit. Prof. Dept. Of Sahithya, RSkS Guruvayoor campus.**

[2] ना.शा. अ.23,श्लो.1

[3] ना.शा,अ 23, श्लो. 2

विभिन्नप्रकाराणि भूषणान्येव अलङ्काराख्ये आहार्यप्रभेदेऽन्तर्भवन्ति। तेषां सनिष्कर्षनिरूपणन्तु भरतमुनिना क्रियते। यथा आभरणेषु माला तु पञ्चविधं भवति, ताः च- वेष्टिमं, विततं, संघात्यं, ग्रन्थिमं, प्रलम्बितम्। आभरणन्तु चतुर्विधं भवति, तानि च- आवेद्ध्यं, बन्धनीयं, क्षेप्यं, आरोप्यम्।

केशालङ्कारेष्वन्यतमं भवति शिखण्डकम्। मुक्ताभूयिष्ठं केशभूषणमेव शिखण्डकं भवति। एतत्तु सिद्धगन्धर्वराक्षसासुरस्त्रीणां तथा च दिव्यमानुषस्त्रीणां कृते शिखण्डकमुपयुज्यते। नागस्त्रीणान्तु मुक्तरत्नादियुतं फणं विशेषतो कार्यम्। विद्याधरीणां कृते शुद्ध वेष एव विहितः। यक्षिणामप्सरसां कृते समानवेष एव विहितः। रत्नविभूषणन्तु उभयोरपि भवितव्यम्। किन्तु यक्षिणां कृते शिखा कर्तव्या। वनोचितवेषधारिण्य एव मुनिकन्यका खलु। किन्तु ताः प्रायेण एकवेण्यः भवितव्याः।

अलङ्कारादिकन्तु प्रायेण नैवोपयुज्यते। सिद्धयोषितस्तु पीतवसनं धरन्ति। मुक्तामरतकादिभिः ताः मण्डनीयाः। गानमार्गकोविदाः खलु गन्धर्वाः। तस्मात् तेषां स्त्रीणां प्रस्तुतौ निश्चयेन वीणा हस्ते भवितव्या। ताः तु कुसुम्भवस्त्रेणालङ्कर्तव्या। पत्मरागसदृशैः रत्नैः ताः भूषणीयाः। राक्षसस्त्रियस्तु कृष्णवर्णेन रङ्गे प्रदर्शनीयाः। क्रौर्यस्वभावाः खलु ताः। तासां क्रौर्यस्वभावमाहार्येण प्रदर्शयितुं ताभ्यः दंष्ट्रे दातव्ये। इन्द्रनीलाद्यैरेव तासां विभूषणादिकं भवितव्यम्। शुकपिञ्छवर्ण एव देवस्त्रीणां कृते मुनिना विहितः। वैडूर्याद्यैस्तु तासां कान्तिर्वर्धनीया। नाटकेषु वानराः कथापात्रत्वेन ध्रुवमागच्छन्ति। विशेषतया रामायणे इतिवृत्ते सति। तादृशेष्वितिवृत्तेषु निश्चयेन दिव्यवानरस्त्रियो भवेयुः। ताः नीलाम्बरधारिण्यः। पुष्यरागः, वैडूर्यं, मणयः इत्यादिभिः ताः मण्डनीयाः। मानुषाणां स्त्रीणां अलङ्कारविशेषस्तु देशानुरोधेनैव मुनिना प्रोचे। अवन्तिस्त्रीणां शिरसि साळककुन्तळं भवितव्यम्। गौडस्त्रीणान्तु शिखायुक्तपाशवेणिकमेव विहितम्। तासाम् अळकमण्डनन्तु स्पष्टतया विभावनीयम्। आभीरस्त्रियस्तु नीलाम्बरादिभिः शिरः आच्छाद्य प्रविशन्ति। तासां वेणीविधानन्तु द्विवेण्यात्मकं भवति। द्रविडदेशीयाः स्त्रियस्तु कुम्भीपदकेन प्रदर्शनीयम्। तासां ललाटेषु भस्मचन्दनादिलेपनं भवितव्यम्।

दिव्यस्त्रीणां राक्षसस्त्रीणाञ्च आहार्यवर्णनाप्रसङ्गे सामान्यनिरूपणमेव मुनिना दत्तम्। किन्तु मानुषाणां स्त्रीणां निरूपणप्रसङ्गे तत्तद्देशानुगुणतया वर्णितम्। अवन्तिदेशात् द्रविडदेशपर्यन्तं निवसतां मानवानां निरीक्षणं कृत्वैव मुनिना एतत् कृतम्। समाजस्तानां प्रस्तुतौ

तत्तत् समाजानुगुण एव नाट्याचार्यैः रङ्गे कर्तव्यमिति भरतमुनिनात्रोपदिश्यते। श्रव्यकाव्येष्वपि देशानुगुणाहार्यविधानं कविभिर्वर्ण्यते। यथा कालिदासस्य रघुवंशे इन्दुमतीस्वयंवरप्रसङ्गे तत्र सन्निहितानां इन्दुमतीकांक्षिणां राज्ञां वर्णनाय देशानुरोधेन विद्यमानाहार्यविधानं द्रष्टुं शक्यते। तस्मात् रूपकेषु प्रस्तुतेषु सत्सु आहार्यविधानं देशानुरोधेन एव भवितव्यम्। किन्तु रामादीनामितिहासपात्राणां प्रस्तुतौ नाटकं यत्र प्रयुज्यते तत्रत्याहार्यमेव स्वीक्रियते न तु कोसलस्य। किन्तु यदा वत्सराजप्रमुखानि पात्राणि प्रविशन्ति अथवा माळव्यः आवन्तिक इत्यादि देशविशेषनाम्ना प्रस्तुतिः क्रियते तदा तत्तद्देशानुगुणतया एव आहार्यो कर्तव्य इति मुनिमतम्। एकैकस्मिन् देशे तत्रत्यजीवितशैलीमाश्रित्य काप्याहार्यशैल्याविर्भवति। तासां शैलीः ज्ञात्वैव प्रयोगः कार्यः। नो चेत् झटित्येव सहृदयानामप्रीतिरार्जयति अथवा रसविच्छित्तिप्रसङ्गो जायते। ‘उरस्थिता मेखलावत् विरुद्धदेशवेषो अरुचिं जनयेदिति स्वयं भरतमुनिरप्यवोचत्’[4]।

वीररसप्रधानेषु नाटकेषु दर्शनीयाः हि आयुधविशेषाः। निषिद्धेऽपि युद्धप्रदर्शने वीराः सदा आयुधधारिण एव। तस्मात् वीराणां रङ्गाविष्कारे आयुधानां प्रदर्शनमनिवार्यमेव। भीमादीनामुद्धतकथापात्राणां प्रदर्शने निश्चयेन हस्ते गदा भवितव्या। रामादीनामुदात्तपात्राणां प्रदर्शने प्रकरणानुगुणमेव आयुधधारणम्। पुरुषोत्तमो भगवान् रामचन्द्रः सदा युयुत्सुर्नास्ति। किन्तु भार्गवरामस्तु कुलिशचापादीन् विना न कुत्रापि प्रदर्श्यते नाट्यकोविदैः। धीरललितपात्राणामुदयनादीनां कृते प्रायेण आयुधधारणं नावश्यकं स्यात्। तथापि नृपपरिचारकेषु कुन्तादिधारणं युक्तमेव। तस्मात् इतिहासकथोद्भूतं वा सदाश्रितं वा इतिवृत्तं भवतु आयुधप्रदर्शनमनिवार्यमेव। धीरप्रशान्ते नायके कदाचिदङ्गतया आयुधप्रदर्शनं कार्यमेव। मृच्छकटिकनाटके धीरप्रशान्तो चारुदत्तो भवति नायकः। तथापि चन्दनकादि भटानां प्रदर्शने तथा च न्यायालयवृत्तान्ते वधदण्डप्रकरणे च आयुधानां प्रदर्शनं कर्तव्यमेव। द्यूतक्रीडा भवनेऽपि प्रदर्शिते सति युक्तमेव। इत्थं नाटकेषु प्रकरणानुगुणमायुधानि प्रदर्शनीयानि।

नाट्यशास्त्रे आयुधानां मानमित्थमुक्तम्। भिण्डिस्तु द्वादशतालात्मको भवति। कुन्तस्तु दशतालप्रमाणकः। शतघ्नी, शूलं, तोमरः, शक्तिः इत्येतेषां मानन्तु अष्टतालो भवति। ततः परं मुनिः धनुसम्बन्धीं प्रतिपादयति। चापस्य मानन्तु अष्टताल एव। आवोपास्यतः मानन्तु अष्टचत्वारिंशत्यङ्गुलानि। शरस्तु चतुस्तालो भवति। धनुप्रमाणानुरोधेन ज्यामानमपि भवति। गदा, वज्रञ्च चतुस्तालात्मकं भवति। चत्वारिंशदङ्गुलप्रमाणात्मको भवति असिः। चक्रस्य

[4] ना.शा,श्लो. 67 अ. 23

मानन्तु द्वादशाङ्गुलं भवति। प्रासस्य तथा च पट्टसस्य मानं षडङ्गुलं भवति। कणयदण्डयोः मानन्तु विंशत्यङ्गुलं भवति। षोडशाङ्गुलविस्तीर्णं भवति चर्म्मकार्यं खेटकञ्च। खेटकस्तु विंशत्यङ्गुलं भवति। चर्म्मकार्यन्तु दशाङ्गुलमिति भेदः। इत्थं यथाविधि आयुधानां निर्माणं कर्तव्यम्।

एतान्यायुधानि लोके आयसानि प्रचुरतया वर्तन्ते। किन्तु नाट्ये तु आयसेन वा सारमयदारुणा वा न कर्तव्यम्। यतोहि तत् कदाचित् खेदं प्रदद्यात्। यद्यपि युद्धः रङ्गे वर्जितः तथापि युद्धोत्साहस्तु बहुभिर्नटैः मिलित्वा प्रदर्श्यते। तादृशसन्दर्भेषु आयसं शस्त्रं कदाचित् खेदप्रदं भवेत्। तस्मात् आयुधानां निर्माणं लघुद्रव्यैः कर्तव्यम्। प्रहरणानि नाट्ये तृणवेणुदलाद्यैः निर्मितव्यानि। तदा तानि क्लेशं विना प्रकरणानुगुणं नटैः प्रयोक्तुं शक्यते। नो चेत् भाराधिक्येन अथवा तैक्ष्ण्येन क्लेशोत्पत्तिः स्यात्। यद्यपि लोके आयसं द्रव्यं तत् रङ्गे प्रयुज्यमाने सति वैणवं भवितुमर्हति। चर्म्मवर्म्मादयः प्रथमं वेणुना निर्मीय पुनः सुरङ्गैः वस्त्रैः यथा लौकिकं स्वभावं प्राप्नोति तथा आच्छादनीयाः। इत्थमायुधानां नाट्योपयोगितया निर्मितिं निरूप्य इत्थमवगन्तुं शक्यते यत् कदापि नटानां क्षतः न भवेत्। लौकिकान्यायसानि प्रहरणानि वेणुदलादिभिर्कृतानि चेत् यादृच्छिकस्पर्शनेऽपि न कस्यापि खेदोपजायते। न कस्यापि नटस्य केनापि प्रकारेण क्लेशो न भवेदिति मुनिना निष्कर्षतयोच्यते।

न भेद्यं नैव च च्छेद्यं न प्रहर्तव्यमेव च।
रङ्गे प्रहरणैः कार्यं संज्ञामात्रं तु कारयेत्।

अन्यथा तु योगविद्यया ऐन्द्रजालेन वा रङ्गे शस्त्रमोक्षस्तु कर्तुं शक्यते। तदा न कस्यापि खेदोपजायते। इत्थं क्रीडनीयकं नाट्यं न कदापि खेददं भवेदिति धिया भरतमुनिना एवमुक्तम्।

रङ्गे लौकिकानां शैलादीनां गृहादीनाञ्च प्रदर्शनं कथं भवेदिति काले काले नाट्यविशारदैः विचार्यते। तत्तत्काले उपलभ्यानि वस्तूनि स्वीकृत्य नाट्यप्रयोक्तृभिः रङ्गे शैलभवनादीनां प्रदर्शनं क्रियते। नाट्यशास्त्रानुसारं तृणैः वेणुदलैर्वा प्रथमं स्वरूपं निर्माय वस्त्रैः आच्छाद्य शैलभवनादीनां निर्माणं विधीयते। शैलादीनां वर्णानुरूपो वस्त्रवर्णो भवितव्यः। वस्त्राणामभावे किलिञ्जादिभिः तत् साधयितुं शक्यते। एवमेव प्रासादाः, देवालयाः, हयः, हस्तिःअथवा रथादि यानानि व्योमयानानि च वेणुदलैः तृणैर्वा स्वरूपं निर्माय वस्त्राद्यैराच्छाद्य

सारूप्यमानीय रङ्गे प्रदर्शनीयम्। च्छिन्नानामङ्गानां प्रदर्शनायापि तृणकिलिञ्जभाण्डानामुपयोगः कर्तव्यः। पर्वतादीनां निर्माणार्थं कानि द्रव्याणि उपयोक्तव्यानीति मुनिनोच्यते।

भाण्डवस्त्रमधूच्छिष्टैर्लाक्षयाभद्रलेन च।
नगास्ते विविधाः कार्याश्चर्म्मवर्म्मध्वजास्तथा।।

इत्थं नाट्यशास्त्रपद्धत्यनुसारमाहार्याभिनयाः अस्माकं मार्गनिर्देशत्वेन वर्तते। भारतीयाः कलाः सर्वाः अपि नाट्यशास्त्रं मुख्यप्रमाणत्वेन अङ्गीक्रियन्ते। तस्मात् तासु कलासु सर्वास्वपि नाट्यशास्त्रस्य प्रभावो वरीवर्ति। आहार्याभिनयेऽपि मूलतः नाट्यशास्त्रोक्तां पद्धतिमेव संश्रयन्ति। कुत्रचित् नाटकानि देशे प्रादेशिकप्रसिद्धानां कलानामनुरूपतया अथवा तत्कलामाध्यमेन वा प्रस्तूयन्ते। तथापि नाट्यशास्त्रप्रभावः द्रष्टुं शक्यते।

गच्छता कालेन नूतनानां द्रव्याणां विनियोगः रङ्गे क्रियते नाट्यज्ञैः। तस्मात् तृणकिलिञ्जादीनां स्थाने नूतनद्रव्याणि शस्त्रशैलादिनिर्माणार्थं उपयुज्यन्ते। तादृशानां वस्तूनां विनियोगेऽपि रूपके चमत्कृतिरेव एधते। नूतनानां द्रव्याणां विनियोगेन शैलादीनां निर्माणं कृत्वा नूतनतन्त्रानुसारं झटिति रङ्गपरिवर्तनं कृत्वा नवीनभूमिकाः विरच्यन्ते आधुनीकचलच्चित्रैः साकं स्पर्धितुमभिलषमाणाः नवीनाः।

येन केनापि प्रकारेण वा भवतु नटानां खेदं यथा न भवति तथा नाट्ये द्रव्याणां विनियोगः कार्यः। इत्थं कथापात्राणां रङ्गस्य च आहार्यमहिम्ना रूपकशोभा नित्यम् एधते।

शिक्षादर्शनानां प्रतिफलनम् - कालिदासकाव्येषु

Dr.lakshmi C*[1]

भारते वैदिककालादारभ्य काचित् शिक्षापद्धतिः प्रचलिता वर्तते। मुद्रणविद्यायाः पुस्तकपठनस्य च अभावेऽपि सुस्थिरया पद्धत्या समस्तासु मेखलासु प्रतिभाधनान् तथा पण्डितवर्गान् निर्मातुं प्रभवश्चासीत् अत्रत्यशिक्षापद्धतिः। व्याकरणन्यायज्योतिषवेदान्तायुर्वेदादि-विभिन्नज्ञानक्षेत्रेषु प्रतिभावतां पण्डितानां नामानि अद्य वयं चरित्रस्य भागत्वेन पठामः। अद्य तु श्रावणमनननिदिध्यासनरूपशिक्षापद्धतेः तथा प्रामुख्यं न दृश्यते। पठन-बोधनमेखलासु अनेकानि परिवर्तनानि, मनोवैज्ञैनिकसिद्धान्तानाम् आयोजनानि अपि जातानि।

भारतीय संस्कृतेः स्रोतः संस्कृतभाषा। तच्च वेदेभ्यः स्मृतिभ्यः पुराणेभ्यः तथा काव्येभ्यश्च निःसृता भवति। वाल्मीकिमहर्षेः आदिकाव्यमारभ्य अधुनापर्यन्तम् अनवरतं संस्कृतकाव्यवाहिनी प्रवहति। तत्र मुख्यप्रवाहको भवति महाकविकालिदासः। अनुवाचकान् स्वकीयैः आशयैः दर्शनैः मनोवैज्ञानिकसिद्धान्तैः च काव्यप्रपञ्चं विस्तीर्य काव्यात्मकतया आस्वाध्यतायाः परमकोटिं नयत्ययं कविवरः। शिक्षाविषये अनेकानि दार्शनानि अनेन दर्शितानि इति मालविकाग्निमित्रस्य, अभिज्ञानशाकुन्तलस्य, रघुवंशमहाकाव्यस्य, कुमारसम्भवमहाकाव्यस्य च पठनैः ज्ञातुं शक्नुमः।

विद्याभ्यासलक्ष्यम्

शारीरिक-मानसिक-सामूहिक-विकासनानि विद्याभ्यासलक्ष्यत्वेन प्रामुख्येन प्रस्तुतानि। महाकविना कालिदासेऽनापि काव्येषु एषां पूरकांशाः प्रतिपादिताः। रघुवंशमहाकाव्ये इक्ष्वाकुवंश राजानः बलिष्ठकायाः बुद्धिशालिनश्च भवन्तीति प्रतिपादयति।[2] ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यानामेव उपनयनव्यवस्था तस्मिन्काले। उक्तं च- "क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः"।[3] क्षत्रियाणां कायिकक्षमताविषयेऽपि कविना वर्णितं विद्यते। व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः साल प्रांशुर्महाभुज युक्ताः राजानः आत्मकर्मक्षमं देहं धरन्ति [4] इति। शरीरस्य स्वास्थ्यपरिपालनविषये -"शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्" इति कुमारसंमभवे वर्णितम्।[5]

---

[1] **Assistant Professor, Department of sanskrit, Payyanur College.**

[2] आकारः सदृशः प्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः। आगमैः सदृशारम्भः आरम्भसदृशोदयः ।। (रघुवंशम्, 1.15, .पृ.21)

[3] तत्रैव, 2.53, पृ.68

[4] "व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः साल प्रांशुर्महाभुजः। आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवश्रितः।।"(तत्रैव, 1.12, पृ.18)

[5] कुमारसम्भवम्, 5.33, पृ.149

सांस्कृतिकौन्नत्यमपि विद्याभ्यासलक्ष्यमेव। विद्यागुणसम्पन्नाः सांस्कृतिकसम्पन्नाः भवन्ति। तदुक्तं "संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तया स पूतश्च पवित्रितश्च"[6] इति।

प्राचीनविद्याभ्यासरीतिः आध्यात्मिकताधिष्ठिता भवति। आत्मसाक्षाकारः, आत्यन्तिक ज्ञानप्राप्तिः अथवा ब्रह्मनिर्वाणमेव विद्याभ्यासस्य आत्यन्तिकलक्ष्यम्। इदम् आत्मसंयमनेन इन्द्रियनिग्रहेण च साध्यते। तदर्थं ब्रह्मचर्यं तपः च निष्कर्षिते। तपसः महत्वं एवमेव ब्रह्मचर्यस्य महत्त्वं च कुमारसंभवे पञ्चमसर्गे प्रामुख्येन प्रतिपादितं भवति।

विद्योपार्जितगुणाः

प्रत्यक्षेण परोक्षेण च नैकान् गुणान् विद्याभ्यासेन छात्राः आर्जयन्ति। महाकविना कालिदासेनापि विद्योपार्जितगुणानां वर्णनानि संकलितानि। रघुवंशमहाव्ये- "ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघा विपर्ययः।।[7] विद्योपार्जितगुणेषु मुख्यं भवति क्षमा तथा विनयश्च। क्षमां सर्वसाधकत्वेनैव वर्णयति रघुवंशे द्वितीयसर्गे । क्षत्रियाणां क्षमा भूषणं भवति। मौनं, क्षमा तथा त्यागश्च ज्ञानजन्यगुणाः भवन्ति।[8] आत्मसंयमनेन यौवनदशायामेव दिलीपः ज्ञानवृद्धः इति उल्लेखः वर्तते।[9]

विद्याकेन्द्राणि - तपोवनानि

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य मुख्यं रङ्गविधानं कण्वाश्रमं परितः तपोवनानि एव। आश्रमवासिनां जीवितचर्याक्रमः, तपोवनसंस्कारः तथा तमभितः स्थीयमानानां सस्य-लतादीनां पशु-पक्षिणां पारस्पर्यं सहजबन्धं च नैसर्गिकतया आविष्करोति। गुरुशिष्यबन्धस्य लौकिकजीवितोपयोगिनः उपदेशान्यपि कविना सान्दर्भिकतया प्रतिपादितान्येव। "अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र, वयं तत्वान्वेषात् हताः त्वं खलु कृतिः।"[10] इत्येवं सन्दर्भेऽस्मिन् कविना तापसानां ज्ञानमहत्वं वर्णितम्। "शमप्रधानेषु तपोधनेषु दाहात्मकं गूढं तेजः अस्ति।[11] तपोवनानां संरक्षणं राज्ञां धर्मः इति रघुवंशमहाकाव्ये -"नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत् स एव धर्मो मनुना प्रणीतः" इत्युच्यते। स्त्रियः प्रायशः गुरुकुलेषु विद्याभ्यसनं प्रत्यक्षरूपेण न वर्णितं भवति। राज्ञां अन्तपुरे स्त्रियः सुकुमारादिकलाविषयेषु शिक्षिताः भवन्ति इति मालविकाग्निमित्रनाटके सूचितं वर्तते।

---

[6] तत्रैव, 1.28, पृ.20

[7] रघुवंशम्, 1.22, पृ.24

[8] "विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परालोकन पीडनाय। खलस्य साधोर्विपरीतमेतत् ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय"।। (सुभाषितम्)

[9] अनाकृष्टस्य विषये विद्यानां पारदृश्वनः। तस्य धर्मरतेरासीत् वृद्धत्वं जरसा विना"।। (रघुवंशम् 1.23, पृ.22)

[10] अभिज्ञानशाकुन्तलम्, 1.15, पृ.30

[11] शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः। स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्ता स्तदन्यतेजोभिभवाद्भवन्ति"। (तत्रैव, 1-21, पृ.30)

निबन्धमाला

गुरुमहिमा

रघुवंशमहाकाव्ये कुलगुरुः वसिष्ठः प्राधान्येन वर्णितः। जितेन्द्रियाः मन्त्रद्रष्टारश्च ऋषयः ईतिबाधान् परिहरन्ति।[12] उत्तमाचार्यस्य योग्यताविषयेपि कवेः वीक्षणानि प्रसिद्धानि भवन्ति। मालविकाग्निमित्रे कौशिक्याः वचनम् उत्तमाचार्यस्य योग्यतां सूचयति[13]। केचन विषयग्रहणे कण्ठस्थीकरणे च पटवः भवन्ति किन्तु ते अध्यापने न समर्थाः, केचन अध्यापने समर्थाः तथापि तेषां विषयपरिज्ञानं न भवति। अतः एव पाण्डित्यम् अध्यापनचातुर्यं च येषां साधु ते अध्यापकेषु चिरप्रतिष्ठिताः भवन्ति। ये नूतनविषयान् न ज्ञातुमिच्छन्ति, वादविदादेषु न भागं स्वीकुर्वन्ति ते विद्याव्यापारिणः इति कवि अधिक्षिपति।[14]

पाण्डित्यमापनम् अध्यापनेन

"उपदेशदर्शनात् मूल्यनिर्णयः"[15]इति मालविकाग्निमित्रे नृत्ताचार्ययोः हरदत्तगणदासयोः पाण्डित्यनिर्णयाय पण्डितकौशिक्याः वचनेन आशयोयं अवतरति। प्रत्येकस्य विषयस्य ज्ञानस्य प्रयोगस्य च वितरणेन गणदासः उत्तमत्वेन सम्मानितश्च।

विज्ञानसम्बन्धिनां विषयाणां प्रवाहेण छात्राणां विज्ञानमण्डलस्य विस्तरणं कर्तुं उपदेशाः प्रभविताः आसन्। "उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः श्यामायते न युष्मासु यः काञ्चनमिवाग्निषु"[16] इत्यत्र एतत् स्फुटं भवति।

गुरुकुलसम्प्रदायः

छात्राः बालपाठान् स्वगृहादेव अधीयते। भाषापठनस्य प्रथमसोपानं भवति श्रवणम् इति वदति रघुवंशे- धात्र्या प्रथमोदितं वचः उवाच।[17] वैयक्तिकजीवितम् आश्रमचतुष्टये विभक्तं। तत्र षोडश संस्काराः अनुवर्तनीयाः। तत्र उपनयनं समावर्तनमिति द्वयं विद्याभ्याससम्बद्धम्। उपनयनं विद्याभ्याप्रारम्भसूचकम् एवमेव समावर्तनं समापनसूचकम्। चूडाकरणानन्तरं

---

[12] पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्काः निरीतयः। यन्मदीयाः प्राणाः तस्य हेतुस्तत् ब्रह्मवर्चसम्।। (रघुवंशम्, 1-63, पृ.38)

[13] श्लिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता। यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां धुरि प्रष्ठातपयितव्य एव।। मालविकाग्नमित्रम् , 1-16, पृ.40)

[14] लब्धास्पदास्मीति विवादभीरोः तितिक्षमाणस्य परेण निन्दां यस्यागमः केवलजीविकायै तं ज्ञानपण्यं वणिजं वदन्ति (तत्रैव, 1-17, पृ.43)

[15] तत्रैव, 1, पृ.46

[16] मालविकाग्नमित्रम्, 2-9, पृ.69

[17] उवाच धात्र्या प्रथमोदिदं वचो ययौ तदीयामवलम्ब्यचांगुलीं। अभूच्च नमः प्रतिपादशिक्षया पितुर्मतं तेन ततान शोर्भक"।।(रघुवंशम्, 3-25. पृ.87)

स्वगृहादेव अक्षराभ्यसनं कृत्वा गुरुकुलं गच्छति[18] अद्ययनं समाप्य गृहस्थाश्रमं गुरोरनुज्ञां प्राप्तः शिष्यः गुरवे गुरुदक्षिणां ददाति। रघुवंशमहाकाव्ये वरतंतुशिष्यस्य कौत्सस्य कथा गुरुदक्षिणाविषये सूचनां दताति। विद्यां समाप्य गुरुदक्षिणारूपेण किमिच्छतीति निर्बन्ध पृष्ठः, गुरुः कुपितः सन् वेदावेदाङ्गाति चतुर्दशविद्यामधिगतवान् भवान् एकैकस्यापि विद्यायाः एकैककोटि-सुवर्णकमितिरीत्या गुरुदक्षिणां यच्छतु इति कल्पितवान् च। गुरोरनुज्ञां सुसाध्यैव विद्यां जीवितोपयोगीं कर्तुमभिलषन् कैत्सः रघुं प्राप्य कार्यसाधनं कृत्वा गृहस्थाश्रमं गच्छति इति कथा।[19]

तपः लक्ष्यसाधकम्

छात्राणां लक्ष्यम् अत्यावश्यकम्। लक्ष्यं तीक्ष्णतरश्चेत् मार्गः सुसाध्यः एव इति कविः अभिप्रैति। कुमारसंम्भवमहाकाव्ये लक्ष्यसाक्षात्करणार्थं पार्वत्याः तपोवर्णनं सुन्दरतया कृतं वर्तते। स्वपुत्रीं तपसा निवारयितुं मेनया परिश्रमः कृतः किन्तुं सा विफलतां याति। कविवचनेन - "कः ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनःपयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत्" ।[20] लालित्येन जीवनं तथा च औन्नत्येन चिन्तनम् इत्यासीत् प्राचीनविद्याभ्यासपद्धतेः मुख्यादर्शः। मनोवैज्ञानिकसिद्धान्तानाम् अनुसरणाभावेऽपि प्राचीनपद्धतेः महत्त्वं विद्यते। अनुभवेन ज्ञायते यदनया पद्धत्या उत्कृष्टाः पण्डिताः, विद्वांसः कवयश्च निर्मिताः अभवन्। कवेः आशयान् पठित्वा अवश्यानि परिवर्तनानि यथायोग्यं कृत्वा नूतनपद्धतीनां चिन्तनावसरे कविवरस्य आशयानपि स्वीकर्तुं निश्चयः कर्तव्यः इत्यपि वक्तुं अभिलषामि।

ग्रन्थसूचिका

रघुवंशम्, चौखम्बा संस्कृतसंस्था, वाराणसि, 2007

मालविकाग्निमित्रम्, चौखम्बा संस्कृतसंस्थान, वाराणसि, 1988

कुमारसम्भवम्, चौखम्बा संस्कृतसंस्थान,वाराणसि, 2005

सुभाषितावलिः

[18] सवृत्तचूलश्चलकाकपक्षकौ समाप्यपुत्रैः सवयाभिरन्वितः। निप्येर्यथावद् गणनेनवाङ्मयं नदीमुखेन समुद्रमाविशत्।।

[19] अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियं। अवन्ध्य यज्ञाश्च बभूवुरत्रते क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति।। (तत्रैव, 3-29, पृ.88) समाप्त विद्येन मया महर्षे विज्ञापितोभूत गुरुदक्षिणायै। समै चिरायाखिलतोपचारम् तां भक्तिमेवागणयत् पुरस्तात्। (तत्रैव, 5-20, पृ.141)

[20] कुमारसम्भवम्,5.5, पृ.135.

मेल्पुत्तूर्-नारायणभट्टपादस्य किरातमित्याख्यस्य प्रबन्धस्य समीक्षात्मकमध्ययनम्

Dr. Justin P.G.*[1]

संस्कृतसाहित्यम् अतिविपुलम् अतीव गौरवपूर्णं च वर्तते। संस्कृतं द्विधा विभक्तं वैदिकं लौकिकञ्च। तत्र वैदिकम् ऋग्वेदात् आवेदाङ्गं वर्तते। तत्र रामायणादारभ्य लौकिकमनुस्यूतं प्रवर्तते। लौकिकं विविधैः कृतितल्लजैः सुशोभितं दृश्यते। शब्दार्थलीलया सहृदयेषु अद्भुतमावाहयितुं योग्याः साहित्यकृतयः साहित्यसाम्राज्यं नितरामलङ्कुर्वन्ति। भारतस्य प्रत्येकं प्रादेशिकभूभागः अपि संस्कृतभाषायां काव्यानि रचयितुं अनुकूलः आसीत्। केरलराज्यमपि अनेकान् ग्रन्थान् संस्कृतसाहित्यपोषणाय अदात्। केरलीयकवीनां नामानि साहित्यमण्डले सततं शोभन्ते। शङ्कराचार्यः, के.एन्.एष़ुत्तच्चन्, मेल्पुत्तूर् नारायणभट्टपादः, शक्तिभद्रः, स्वातितिरुनाल् इत्यादयः प्रतिभावन्तः संस्कृतपण्डिताः केरलस्य साहित्यपरिपोषकाः आसन्। तेषां रचनाभिः केरलीयशैली अपि संस्कृतसाहित्यस्य परिचिता अस्ति।

तत्र केरलनभोमण्डले शङ्कराचार्याद् अष्टम्यः शतकेभ्यः पश्चात् तादृशपण्डितभानुः मेल्पुत्तूर् नारायणभट्टपादः इति नाम्ना उद्बभूव। अत एव केरलभूमिलङ्कृतेषु विद्वत्सु नवरत्नखचितकिरीटकल्पोऽयं नारायणभट्टपादः। एनमेवालङ्कुर्वन्ति तद्रचितग्रन्थप्रकाण्डकाः नारायणीयम्, प्रक्रियासर्वस्वम्, धातुकाव्यम्, मानमेयोदयम्, तत्तदवसरेषु विना विचिन्तनं प्रवृत्ताः प्रबन्धतल्लजाश्च। न हीदृशं वैदग्ध्यं च इतरेषु दृष्टम्। अत एव अयं बहुमन्यते अनन्तावतारः इति[2]। केरलेषु प्रसिद्धस्य कूत्त्-कलारूपस्य सहित्यत्वेन प्रथितायाः प्रबन्धशाखायाः कर्तृषु अग्रगणनीयः भवति अयं महानुभावः। अद्यापि भट्टपादप्रबन्धाः कूत्त्-कलारूपेण वेदिकायां अवतीर्यमाणा भवन्ति। तेषु महाभारतकथाश्रितस्य किरातप्रबन्धस्य समीक्षणमत्र क्रियते।

किरातम्[3]

महाभारताधारितप्रबन्धेषु नारायणभट्टपादस्य अतिविशिष्टः प्रबन्धः भवति किरातम्। शैवप्रबन्धेषु दक्षयागप्रबन्धेन समं राजमानः अद्वितीयः प्रबन्धः च वर्तते अयम्। पाण्डवानां वनवासकाले प्रवृत्तार्जुनकिरातयोः कथा एव प्रबन्धस्यास्य प्रतिपाद्यम्। महाभारते तथा किरातार्जुनीयमहाकाव्ये च या कथा विश्रुता तामेव अतिविशिष्टैः पदविन्यासैः सुन्दरैः श्लोकैश्च नारायणभट्टपादः स्वस्मिन् किराताख्यप्रबन्धे मालीकृतवान्। अत एव अनुवाचकेषु आनन्दातिरेकं

---

[1] **Asst. Professor, Dept. of Sanskrit, Little Flower College, Guruvayoor**

[2] भाषाचम्पुक्कल्./पृ.सं.१७;/ के.सा.च./भा.२./पृ.सं.२०९

[3] T.S. S. No. 227,1971

जनयितुं चाक्यार्जनैः असौ प्रबन्धः वारं वारं प्रगदितोऽभवत्। अपि तु वर्णनाविचक्षणतां प्रदर्शयन्तः सुकुमारश्लोकाः व्याख्यानावसरे अलौकिकताम् अवाप्नुवन्ति।

सामान्यपरिचयः

महाभारतात् मूलकथां स्वीकृत्य रचितः अयं प्रबन्धः विविधैः वृत्तनिबद्धैः बहुभिः अलङ्कारैश्च संम्पन्नः भवति। चतुष्षष्टिश्लोकैः गद्यचतुष्टयेन च क्रमीकृतोऽयं प्रबन्धः सामान्येन लघुकायतां जहाति[4] यस्मात् इतरप्रबन्धापेक्षया प्रायेण श्लोकसंख्या अस्मिन् प्रबन्धे अधिका एव। महाभारते वनपर्वणि कैरातोपपर्वणि चतुर्षु अध्यायेषु किरातीया कथा वर्णिता भवति। तत्र अर्जुनेन हिमवच्छिखरे तपश्चरणं, मुनिशंकरसंवादः, वराहरूपिणो राक्षसस्य वधः, किरातार्जुनसंवादः, किरातं प्रति शरप्रहारः, अर्जुनस्य किरातेन पराजितस्य भूमौ पतनम्, महादेवस्तवः, पाशुपतास्त्रप्राप्तिः, महादेवप्रस्थानमित्यादिभागाः तत्र योजिताः।

किरातकथा अतीव प्रसिद्धा इत्यत एव प्रबन्धस्यास्य उपलब्धिः वर्तते। किरातस्य द्वौ पाठभेदौ वर्तेते। उभावपि प्रबन्धमञ्जर्यां डा.एन्.पी.उण्णिवर्येण सम्पादितौ। लघुतरौ दीर्घतरौ च भवतः द्वौ पाठभेदौ। द्वयोः मिथः पाठाः भिन्नाः सन्ति। दीर्घतमे पाठभेदे किरातार्जुनीयस्य भारतचम्पूकाव्यस्य तथा बालभारतस्य च पद्यानि तथैव स्वीकृतानि दृश्यन्ते[5] कदाचित् इमानि चाक्यार् जनैः कथायाः सरलरीत्या प्रकटनाय तेभ्यः कृतिभ्यः स्वीकृतानि स्युः।

किरातप्रबन्धस्य गवेषणतले अपि कानिचित् अध्ययनानि प्रवृत्तानि सन्ति। क्रिस्तुवर्षे १९७१ तमे डा. के राघवन् पिल्लामहोदयेन सम्पादिते प्रबन्धसमाहारे प्रबन्धोऽयं प्रकाशितः। केरलविश्वविद्यालयेन ग्रन्थोऽयं प्रकाशितः। प्रबन्धोऽयं भक्तप्रियामासिक्यां प्रकाशितः दृश्यते[6]। तत्र भट्टपादस्य वैशिष्ट्यनिरूपणाय कृतश्रमाः च सन्ति। वटक्कुम्कूर्-राजराजवर्मराजः अपि किरातप्रबन्धमधिकृत्य परामर्शं अकलयत्। तत्र तेन नारायणस्य रचनाकौशलं तथा भगवद्रूपवर्णना च उचितरीत्या निरूप्यते। अपि तु कवेः यतिभङ्गप्रयोगा अपि तेन तत्र सूचिताः [7]। केरलसाहित्यचरित्राख्ये ग्रन्थे उळ्ळूर्.एस्.परमेश्वरेण भट्टपादप्रबन्धानां नामनिर्देशनसन्दर्भे किरातप्रबन्धोऽपि सूचितोऽस्ति। केरलेषु प्रसिद्धस्य कुञ्चन्-नम्ब्यार्वर्यस्य आक्षेपकलारूपे तुळ्ळल्प्रस्थाने प्रस्तुतं किरातं-तुळ्ळल्-साहित्यं भट्टपादस्य किरातप्रबन्धात् प्रभावितं वर्तते[8]।

---

[4]प्र.म./पृ.सं.१२८-१३५

[5]प्र.म.किरा.प्र.पृ.सं.१४८-१५०

[6] भक्तप्रिया/जूलाई/२००१

[7] के.सं.सा.च./भाग.३.पृ.सं.८८-९०

[8] Kiratam Ottan Thullal-Poorna Publication, Kozhikode-2010

प्रबन्धसारः

नारायणभट्टपादः काव्यानुगुणं प्रबन्धकथायाम् ईषद्परिवर्तनमप्यकरोत्। सोऽत्र शीर्षकविषयः। किर्मीरवधानन्तरं भीमः सोदरैः सह द्वैतवनं प्राप। तत्र व्यासमुनिना उपदिष्टः अर्जुनः पाशुपतास्त्रस्य लब्धये हिमवतः समीपप्रदेशं तपश्चकार। फलं, पर्णं, जलं, वायुं च क्रमेण हित्वा निर्मलचित्तः पञ्चाग्निमध्यस्थः पदाङ्गुष्ठाग्रविनिष्ठितः सः शिवमधिकृत्य तपः कृतवान्।

तपसः तेजसा पीडितैः मुनिभिः अर्जुनध्यानं पारवत्यै निवेदितम्। पार्वत्या परमेश्वराय च। देवेन्द्रपुत्रस्य इङ्गितम् विज्ञाय तं परीक्षितुम् इच्छुः शिवः किरातवेषम् अधरत्। देवी किरातस्त्रीवेषं तथा भूतगणाः आखेटशुनकाः कोदण्डरूपाः वागुराभाररूपाः दण्डाः पाशाः च भूत्वा पुरहरं अनुजग्मुः।

अथ दुर्योधनस्य प्रेरणया मूकासुरः वराहरूपेण तत्रागतः। नायं वराहः कश्चनासुर एवेति विज्ञाय अर्जुनः तस्योपरि शरं प्रयुक्तवान्। समे काले किरातवेषधारी शिवश्च शरमयच्छत्। वराहस्य अधिकारविषये किरातार्जुनयोर्मध्ये विवादः प्रवृत्तः। अर्जुन! न त्वं समर्थः इत्येवं किरातेन आक्षिप्तः अर्जुनः कोपान्धेन योद्धुं आरभत। किरातः अर्जुनस्य वंशपरम्परामपि परिहसितवान्।

मध्येराजसभं हठेन भवतामग्रे ननु प्रेयसीं
पत्नीं हन्तः! नमः शिवाय! रिपुभिस्तावत् तथा क्लेशिताम्।
नेत्राभ्यामवलोकयन् यदभवस्तूष्णीं ततो ज्ञायते
विक्रान्तिस्तव तादृशो यदि यशस्त्रैलोक्यमाक्रामति [9]।। इति।

एवम् अर्जुनस्य पराक्रमस्योपरि परिहासवर्षम् अकरोत्। तदानीं कोपान्धः अर्जुनः भगवन्तं शिवं अस्तवीत्। किरातः अर्जुनस्य क्रोधं संवर्धयितुम् शिवमपि निन्दति। यथा-

तिष्ठत्वेतदशेषमेव बहुमन्तव्यं पुनस्तावकम्
वृत्तं वेद्मि विशिष्टसेव्यमुचितं बुद्ध्वा यदासेवसे।
छेत्ता ब्रह्मशिरः श्मशानवसतिर्दक्षाध्वरध्वंसको
भूतप्रेतपतिः स पश्यतु भवान् केनापरेणार्च्यते [10]।। इति।

परमेश्वरनिन्दनमसहमानः अर्जुनः घोरं युद्धम् अकरोत्। युद्धे प्रवर्तमाने अर्जुनस्य शरैः महादेवस्य शरीरं व्रणितमभवत्। तद्दृष्ट्वा दुःखिता पार्वती अर्जुनस्य 'शराः पुष्पमयाः भवन्तु'

---

[9] प्र.म./किरा.प्र./श्लो.सं.३२./पृ.सं.१३३

[10] प्र.म./किरा.प्र./श्लो.सं.३३./पृ.सं.१३३

इति वचनमकरोत्। एवं पुष्पशरैः किरातः पूरितः अभवत्। तदानीं शराः न भवन्तु इति पुनरपि पार्वती शापमदात्। एवं त्यक्तशरासनः अर्जुनः मुष्टियुद्धे प्रवृत्तः श्रान्तः भूतले निपतितः। किरातेन पराभूतः अर्जुनः अवमानभारेण मृत्युं स्वीकर्तुम् उद्युक्तवान्।

अवमानात् परं मृत्यु क्षत्रियाणां विशेषतः।
तस्मादद्य मरिष्यामि नात्राहं जीवितास्पदम्।।[11]

तदानीं गतदर्पे कौन्तेये सम्प्रीतः शिवः एवमुक्त्वार्जुनं समाश्वस्य तस्मै दिव्यं पाशुपतमयच्छत्। ततः देवोऽप्रत्यक्षोऽभवत् निर्गतश्च। एवं प्रबन्धोऽयं समाप्यते।

वर्णनापाटवम्

महाभारते किरातार्जुनीये च श्रुता कथा नवीनानुभूतिभिः सह प्रबन्धेऽस्मिन् अवतार्यते। अस्मिन् प्रबन्धे महाकाव्यस्य प्रभावः क्वचित् क्वचित् दृश्यत एव यस्मात् भट्टपादः भारविं यथावसरं सम्मान्यैव पुरो याति। किरातार्जुनयोः परस्परयुद्धस्य भूमिकां कविः अतीव हृद्येन निदेशयति। केवलं वराहस्य स्वामित्वविषये नास्ति मतभेदः अपि तु तयोः वाचोवाचः कौरवस्य वंशपरम्परायाः आक्षेपकथनं यावत् चुम्बति। पाण्डवानामस्तित्वमपि अत्र परिपृच्छ्यते परमेश्वरेण। एतादृशप्रयोगाः केवलं प्रबन्धे एव द्रष्टुं शक्यन्ते। वर्तिष्यमाणाय युद्धाय उचिता पृष्ठभूमिः आवश्यकीति नारायणभट्टपादस्य मतिः अचुम्बितकारणानां मार्गणेन एतादृशवाक्युद्धम् तयोः मध्ये संकलितवती। किरातस्य आक्षेपवर्णना अतीव विस्तरेणैव प्रत्यपादि। चाक्यारोक्त्या आस्वादकेषु तद्भावं प्रकटयितुम् अवसरः जायते। विशेषपदप्रयोगाः अपि सन्दर्भेऽस्मिन् कविना प्रयुक्ताः सन्ति।

रससमीक्षणम्

किरातप्रबन्धे कौन्तेयस्य अर्जुनस्य पाशुपतास्त्रप्राप्तिः एव मुख्यतया वर्ण्यते। मुनेः निर्देशानुसारं अर्जुनः तपः करोति। तं परीक्षितुं पार्वतीसमेतः परमशिवः तत्र आगच्छत्। सदाशिवार्जुनयोः च मिथः घोरं वाग्युद्धम् प्रवर्तते। ततः अस्त्रप्रयोगश्च संजायते। श्रान्तः अर्जुनः शिवपूजां विधाय शक्तिमार्जयितुं यतते। सम्प्रीतः शिवः तस्मै अस्त्रं प्रदाय प्रयोगरहस्यं प्रबोधयति। पाण्डवस्य पार्थस्य पराक्रमाः उपवर्णिता इत्यस्मात् प्रबन्धे मुख्यतया वीररस एव।

हं हो क्षुद्र! किरात! वस्त्वविदिते तुभ्यं मृगेभ्यः परं
मादृक् कुप्यति को नु शौर्यविभवो मांस्याकमात्राशिने।
अस्मद्बाणमनन्यदृश्यमहिमाभोगं त्वया लिप्सुना
तत्तूक्तं परुषं तदुत्तरगिरां दातायमेव क्षमी ॥[12]

---

[11] प्र.म./किरा.प्र./श्लो.सं.५२./पृ.सं.१३६

[12] प्र.म./किरा.प्र./श्लो.सं२३./पृ.सं.१३२

अत्र वीररसः एव प्रतिपादितः। वीररसस्य अङ्गतया रौद्रः अपि तिष्ठति। आक्षेपवर्णनासन्दर्भे कोपोत्पादनपराः श्लोकाः किरातेन उच्यन्ते। तत्र रौद्ररसोऽपि मुख्यं रसं पोषयति। शिवपूजावसरे अर्जुनस्य शिवं प्रति विद्यमाना भक्तिः अपि प्रकाशिता। अतः अङ्गतया भक्तिरसः अपि प्रबन्धे विद्यते। अङ्गीभूतः तु वीर एव भवति।

अलङ्कारसमीक्षणम्

भट्टपादस्य अलङ्कारशास्त्रसामर्थ्यं नितरां अभिनन्दनयोग्यमेव। तादृशप्रयोगाः किरातेऽपि द्रष्टुं शक्यन्ते। भट्टपादस्य उपमा यथा-

फलेन पर्णेन जलेन वायुना स्थितिं शरीरस्य स कल्पयन् क्रमाद्।
उपोढकार्श्योऽधिकनिर्मलोन्वहं बभूव पक्षे बहुले यथा शशी।।[13]

अत्र पक्षस्थितः चन्द्र इव अर्जुनः क्षुण्णः अभवत् इति वर्णितः। अत्र उपमानं चन्द्रः, उपमेयः अर्जुनः, उपमावाचकः यथा, उपोढकार्श्यत्त्वं साधारणधर्मश्च भवति। शब्दालङ्कारपटुरेव कविरिति प्रकाशनक्षमम् अपरं पद्यम् अत्र उदाह्रियते। यथा-

देवी देवं सोमचूडं निकामप्रेमा सोमा प्राप्तकैरातवेषम्।
प्रेक्ष्य प्रेक्ष्यं तत्सदृक्षं तदानीमूरीचक्रे चारु रूपं शबर्याः।।[14]

अतीव हृद्यतरं पद्यं वर्तते इदम्। अत्र शब्दानाम् असकृत् आवृत्तिः सहृदयानां मनस्सु आनन्दमुत्पादयत्येव। देवी देवं प्रेमा सोमा प्रेक्ष्य प्रेक्ष्य इत्यादि आवर्तनपदानां भिन्नार्थयुक्तानां प्रयेगे सर्वदा कविरयं समर्था एव। अत्र अनुप्रासालांकारः लक्षितः। एवं बहुत्र शब्दार्थालंकाराणां प्रयोगाः सन्ति। समीक्षणपरतया दिङ्मात्रमेवात्र सूचितम्।

छन्दस्समीक्षणम्

गुणालंकारच्छन्दांसि रसं परिपोषयन्ति एव। रसानुगुणं वृत्तकल्पना तु कविनां विशेषमतिः भवति। नारायणभट्टपादस्य छन्दःक्रमीकरणं नितरां प्रशंसनीयं एवेति तस्य नारायणीयाख्यात् स्तोत्रकाव्यात् अवगम्यते। तद्वत् सर्वत्र प्रबन्धेषु अपि भट्टपादेन रसपोषकक्षमानि छन्दांसि प्रयुक्तानि।

अस्मिन् किराताख्ये प्रबन्धे किरातार्जुनयोः मिथः वीरसंवादः तथा युद्धश्च प्रकीर्तितः भवति। अत एव वीररसः मुख्यः। वीररसस्य परिपोषणे सुबद्धं वृत्तं भवति शार्दूलविक्रीडितम्। न केवलं तत् वंशस्थम्, शिखरिणी इत्यादीन्यपि रसव्यञ्जकान्येव। प्रबन्धेऽस्मिन् भट्टपादेन

---

[13] प्र.म./किरा.प्र./श्लो.सं.५./पृ.सं.१२८

[14] प्र.म./किरा.प्र./श्लो.सं.११./पृ.सं.१२९

अधिकतया शार्दूलविक्रीडितं नाम छन्दसः प्रयोगः अकारि। क्षेमेन्द्रेण विरचिते सुवृत्ततिलकनामके अलंकारग्रन्थे छन्दसां रसपोषकत्त्वं कथमिति विस्तरेण प्रतिपादनं वर्तते। तत्र तु –'शौर्यस्तवेनृपादीनां शार्दूलविक्रीडितं मतम्'[15] इति परामर्शः दृश्यते। एवमितराणि वृत्तानि अपि वीररसव्यञ्जकानि प्रयुक्तानि सन्ति।

सङ्घटनासमीक्षणम्

वीररसप्रधानेऽस्मिन् किरातप्रबन्धे इतरकाव्यानां श्लोकसान्निध्यं वर्तते इति पूर्वसूचितम्। तथापि रसानुकूलश्लोकानां एकत्र क्रोडीकरणम् विहितमिति रसभङ्गः नैव जायते। अर्जुनस्य परीक्षां विधातुं महादेवः सपरिवारः आगच्छति। तत्र अल्पसमासेन वर्णनां कृतवान् कविः।यथा-

केचिद् भूताः प्रभूता कटुतरघनबुक्कारवाः कुक्कुरौघा
जाताः कोदण्डरूपाः कतिचन कतिचिद्वागुराभाररूपाः।
तद्दण्डाः केऽपि पाशाः कतिचन कतिचिद्वागुराद्यं बहन्त-
श्चान्ये चापेषु दोषाः पुरहरमनुजग्मुः पुलिन्देन्द्रवेषाः।।[16]

असमासो यथा-

अहं शिवः शिवः सर्वं सर्वं सोऽहमहं शिवः
शिवादन्यज्जगत्यस्मिन् न किञ्चित् प्रतिपद्यते।।[17]

अत्र समासस्पर्शः न विद्यते तथापि रसपोषणं साध्यं भवति। दीर्घसमासप्रयोगाश्च यथास्थानं प्रदत्ताः। यथा-

एतस्मिन्नन्तरेऽतर्कितसमुपगमश्चोदितो धार्तराष्ट्रैः
पार्थव्यापादनाय प्रकटितविकटस्तब्धरोमस्वरूपः।
भिन्दन्नुग्रैः खुराग्रैः क्षितिमवसरलाभोद्धवद्भूरिहर्षो
मूकाख्यः कोऽपि दैत्यः सपदि गतभयस्तत्प्रदेशं जगाहे।।[18] इति।।

एवं समासासमासाल्पसमासदीर्घसमासपराः पदप्रयोगाः रसोन्मुखाः भट्टपादेन आप्रबन्धं सन्निवेशिताः सन्ति।

---

[15] सु.ति.३/२२

[16] प्र.म./किरा.प्र./श्लो.सं१२./पृ.सं.१२९

[17] प्र.म.किरा.प्र./श्लो.सं.८./पृ.सं.१२९

[18] प्र.म./किरा.प्र/.श्लो.स१६./पृ.सं.१३१

निबन्धमाला

भट्टपादस्य बहुमुखपाटवम् अनितरसाधारणकवितानैपुण्यं च अनुवाचकैः अवगन्तुमत्र कृतः प्रयासः उपकारकः भवति। काव्यविभागेषु सामर्थ्येण स्वातन्त्र्येण च भट्टपादसमं प्रवृत्तः अन्यः कविः केरलेषु नास्तीति वक्तुं शक्यते। सामाजिकान् नन्दयितुं योग्याः समे गुणाः भट्टपादप्रबन्धेषु सन्तीति चाक्यार् जनैः कृतानां प्रबन्धानां प्रेक्षकाः ऐकमत्येन अभिप्रयन्ति। चम्पूप्रस्थाने श्लेषेण त्रिविक्रमभट्टः, रसेन भोजराजः, उल्लेखेन अनन्तभट्टः, लालित्येन नीलकण्ठदीक्षितश्च अग्रपूजां प्रापुः चेदपि सर्वस्पर्शिना एकेन मानदण्डेन मापनं क्रियते चेत् भट्टपादः तान् सर्वान् विजित्य तत्र एकच्छत्राधिपतित्वेन पर्यलसत् इति उल्लूर्महाभागेन स्वस्य केरलीयसाहित्यचरित्रे परामृष्टमस्ति।[19] इत्थं रसालंकारादीनां विशेषप्रयोगचातुर्यं तथा च प्रबन्धस्य महत्त्वं च ईषद् प्रतिपादितम्।

सहायकग्रन्थसूची

१. किरातार्जुनीयम् भारविः चौखम्बा संस्कृतसंस्थान् वाराणसी, २००४
२. किरातम् ओट्टन् तुल्लल पूर्णा पब्लिकेशन् कोषिक्कोट् २०१०
३. केरलीयसंस्कृतसाहित्यचरित्रम् वटक्कुम्कूर्-राजराजवर्मा, केरलासाहित्य अकादमी, १९९०
४. केरलसाहित्यचरित्रम् महाकविः उल्लूर् एस्. परमेश्वरय्यर्, केरलसर्वकलाशाला, १९९०
५. चम्पू भारतम् अनन्तभट्टः, व्याख्याकारः - श्री. रामचन्द्रमिश्रः, चौखम्बा वाराणसी, २०१४
६. प्रबन्धमञ्जरी डा. एन्.पी. उण्णी, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदिल्ली, १९९८.
७. बालभारतम् अगस्त्य पण्डितः, सम्पादकः डा. के.एस्. राममूर्त्ति,श्री. वेङ्किटेश्वर विश्वविद्यालयः, तिरुपती, १९८३
८. भक्तप्रिया गुरुवायूर् देवस्वम् पब्लिकेशन् जूलाई २००१
९. महाभारतम् व्याख्याकारः – नीलकण्ठः,नाग पब्लिकेशन् दिल्ली १९८८
१०. सुवृत्ततिलकम् – क्षेमेन्द्रः चौखम्बा संस्कृत सीरीस्, वाराणसी, १९६८

[19] के.सा.च./पृ.सं.४०८

अर्वाचीनसंस्कृतकाव्यपन्थाः

डॉ. पराग जोशी*[1]

"कुतो वा नूतनं वस्तु वयमुत्प्रेक्षितुं क्षमाः" इति वचसा सविनयं संस्कृतकवय: नूतनकाव्यसर्जने चिरं रताः दृश्यन्ते। काव्यमिदं प्राचां वाचमभिनन्दयन् तान् प्रति कृतज्ञता व्यनक्ति। अद्यत्वे अर्वाचीनकाले संस्कृतक्षेत्रे नूतनकाव्यप्रकाराणां सानन्दंसमावेशंकुर्वाणं वेगेन परिवर्त्यमानमवलोक्य साम्प्रतिकं शताब्दम् अर्वाचीनसंस्कृतकाव्यस्य परिपोषक: अयं काल: इति सधैर्यं वक्तुं शक्यते। पुराकाले भारते केषुचित् क्षेत्रेष्वेव संस्कृताध्ययनस्य रचनायाश्च परम्परा आसीदिति लक्ष्यते किन्तु साम्प्रतं भारते सर्वत्र संस्कृतरचनाया: अक्षुण्णा परम्परा प्रत्यक्षीक्रियते सर्वैः। राजाश्रयेन पोषिताः कवयः प्राचीनाः शास्त्र-काव्य-नाटकादीनां रचनया काव्यं समलङ्कुर्वन्। अधुना स्वाश्रिताः नैके कवयः स्वान्तःसुखाय, संस्कृतहिताय च लेखनव्यापारे रताः दृश्यन्ते। नाटक-कथादिमाध्यमेन स्थापितं संस्कृतकाव्यक्षेत्रमधुना नितरां विस्तृतञ्चास्ति इत्यत्र नूत्नकाव्यप्रकारा एव प्रमाणम्।

अर्वाचीनसाहित्यस्य कालनिर्धारणविषये विदुषः मतमतान्तराणि सन्ति। डॉ. श्रीधर भास्कर वर्णेकर महोदयानां "अर्वाचीन संस्कृत साहित्य" इत्यस्मिन् ग्रन्थे अर्वाचीनकालः सप्तादशशताब्दौ स्वीकृतः। बलदेव उपाध्यायाचार्यमतेन अर्वाचीनकालस्य प्रारम्भः इ.स. १७५० तः भवति। एकोणविंशतिशतकपर्यन्तं संस्कृतसाहित्यस्य विमर्शात्मकमेकत्रीकरणं केनापि न कृतम्। एकोणविंशतिशताब्दौ एव पाश्चात्यविद्वांसः संस्कृतसाहित्यस्य प्रथमपरिचयं साधुतया प्राप्तवन्तः। मॅक्समुलरस्य "Ancient Indian Literature" इ.स. १८६० मध्ये, वेनरस्य "Indian Literature" १८७८ मध्ये, मॅकडॉनलस्य "History of Sanskrit Literature" इ.स. १९०० मध्ये, एतस्मिन् एव वर्षे कीथस्य सुप्रसिद्धं ग्रन्थं "Classical Sanskrit Literature" प्रकाशितम्। इ.स. १९०४ मध्ये विंटरनिट्झ महोदयस्य "Der Indeschen Literature", व्ही. हेन्री महोदस्य "Les 'Literature des Linds" ग्रन्थाः फ्रेंच् भाषायां प्रकाशिताः। विंशतिशतकोत्तरार्धे अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्येतिहासस्य संकलनं कर्तुं भारतीयविद्वांसः उत्सुकाः अभवन्। डॉ. कृष्णमाचारियार महोदयानां "History of Classical Sanskrit Literature", डॉ. श्रीधर भास्कर वर्णेकर महोदयानां "अर्वाचीन संस्कृत साहित्य" मराठी भाषायां[इ.स. १९६३], डॉ. हीरालाल शुक्ल महोदयानां "आधुनिक संस्कृत साहित्य"

[1] सहायकप्राध्यापकः(साहित्यविभागः), कविकुलगुरु-कालिदास-संस्कृतविश्वविद्यालयः, रामटेकम्, जि. नागपुरम्

[इ.स. १९७१], डॉ. उषा सत्यव्रत महोदयायाः "Twentieth century sanskrit pledge" [इ.स. १९७२], डॉ. वेंकटराम राघवन् महोदयानां "आधुनिक संस्कृत वाङ्मय" [इ.स. १९५६-५७] एतैः ग्रन्थैः विदुषः ध्यानमाकर्षितम्। १७ शतकतः २० शतकपर्यन्तम् अर्वाचीनकालः चिन्तितः। तस्मिन् एव कालस्य अप्पया दीक्षित, नीलकण्ठ दीक्षित, घनश्याम कविः, बेल्लंकोंड रामराय, नारायण शास्त्री लक्ष्मणसूरी, मधुसूदन ओझा, भट् मथुरानाथ शास्त्री, महालिंग शास्त्री, क्षितीशचंद्र चटोपाध्याय, श्रीपादशास्त्री हसूरकर, वसिष्ठ गणपतिमुनि, कपाली शास्त्री अखिलानंद शर्मा, स्वामी भगवदाचार्य, पं. हृषीकेश भट्टाचार्य, आप्पाशास्त्री राशिवडेकर, विधुशेखर भट्टाचार्य, प्रज्ञाचक्षु गुलाबराव महाराज, वासुदेवानन्द सरस्वती, पंडिता क्षमादेवी राव, डॉ.राघवन, डॉ. राम उपाध्याय, डॉ. वीरेन्द्रकुमार भट्टाचार्य इत्यादीनां साहित्यकारानां कार्यमत्यन्तं श्लाघनीयम्। साम्प्रतं आचार्याः राधावल्लभ त्रीपाठीवर्याः एतस्मिन् क्षेत्रे विपुलं योगदानमकुर्वन् । अर्वाचीनकालस्य कालखण्डद्वयं स्पष्टतया दृश्यते।

१] एकोणविंशतिशतकपूर्वकालखण्डः।

२] एकोणविंशतिशतकोत्तरकालखण्डतः अद्ययावत्।

आधुनिका: संस्कृतकवयः गीर्वाणवाण्या नूत्नानां काव्यप्रकाराणामुपयोगेन संस्कृतकाव्यं सफलीकुर्वन्त: चिरं शोभन्ते सर्वत्र। 'सोनेट', 'हाइकु', 'गञ्जलिका', 'द्विसन्धानकाव्यम्', 'त्रिपदी', 'यात्रावृत्तम्' इत्यादयः नवीनकाव्यविधाः अर्वाचीनसंस्कृतकाव्यस्य पन्थानं सुशोभयन्ति। प्राचां कवीनां वाणीषु आर्षकाव्यस्य, पुराणेतिहासादीनांश्च प्रभाव: उपलक्ष्यते स्म। इदानीं तु कवयः समाजस्य विभिन्नविषयानामुपक्रमेषु कुशला: वर्तन्ते। अर्वाचीनकवीनां वाक् क्वचित् सत्यपरिस्थितिं विवृणोति, क्वचित् च सामाजिकसमस्यां स्पृशति। नूतनविचाराणामभिव्यक्ति: निःसङ्कोचं जायमाना वर्तते। समाजे विद्यमानानां बहुविधसमस्यानामभिव्यञ्जनमुपर्युक्त-काव्यप्रकारेषु लक्षयितुं शक्यते। तत्र प्रामुख्येन भ्रष्टाचारः, राजनीतिः, आतङ्कवादः, स्त्रीत्वादिता, भ्रूणहत्या, पर्यावरणमित्यादि विषया: चर्च्यन्ते। राधावल्लभत्रिपाठी, अभिराजराजेन्द्रमिश्रः, हरेकृष्ण शतपथी, हर्षदेव माधव:, बलराम शुक्लः, एच. वि. नागराजरावः, शतावधानी आर. गणेशः, बनमाली बिस्वाल:, लीना रस्तोगी, मधुसूदन पेना, नारायण दासः, ऋषिराज जाती, रामराव अवस्थी, राजेन्द्र त्रिपाठी, सम्पदानन्द मिश्र, धर्मेन्द्र, कौशल तिवारी, हरेकृष्ण मेहेर, इत्येतादृशाः नैके कवयः अनुदिनमर्वाचीनसंस्कृतकाव्यं संवर्धयन्त: भारतस्य संस्कृतस्य च

भूषायै विराजन्ते। एतेषां सर्वेषां कलाधारा अक्षुण्णतया संस्कृतकाव्यक्षेत्रं परिपोषयति। अद्यत्वे संस्कृतक्षेत्रे नैकासु पत्रिकासु, काव्यवीथीसम्मर्दः प्रत्यक्षीक्रियते।

कालानुगुणं नूतनाः काव्यविधाः समायान्तिस्थानञ्च प्राप्नुवन्ति काव्यमार्गे। गतेषु वर्षेषु हाइकू, सोनेट, गज्जलिकाः च काव्यक्षेत्रं व्यभूषयन्। साम्प्रतमुपहासात्मकं काव्यानां प्रचलनमस्ति। उपहासात्मकं काव्यं (Satirical Poetry) नाम कञ्चनविषयमाधृत्य व्यङ्ग्यात्मकं प्रस्तुतीकरणम्। विंशतिशताब्दौ प्राणमनस्काः, आनन्दवर्धकाः तरलचित्ताः नैके कवयः व्यङ्ग्यात्मना स्वकाव्येषु गभीरविषयाणामुपस्थापनं हास्यात्मना सरलतया अकुर्वत्। अत एव उपहासकाव्यानां प्रकारोऽपि प्रसिद्धिं गतः। सी. आर. सहस्रबुद्धे महोदयानां 'काकदूतम्' एतस्योत्तममुदाहरणम्। कारागृहेस्थितस्य चौरस्येदं सन्देशकाव्यं प्रियायै। यत्र विनोदबुद्ध्या कविः परिस्थितिं वर्णयति। जगन्नाथस्य 'मोघदूतम्' अपि अन्यदेकं सुन्दरमुदाहरणमुपहासात्मककाव्यस्य। अत्र कश्चन राजनेता 'गान्धिटोपी'माध्यमेन स्वसन्देशं प्रेषयन् लक्ष्यते। यथा –

वक्रैः कार्यैरवमतिजुषां टोपि। चूडासि तस्मात्
सन्देशं मे हर विलपतः क्रुद्धकन्याहतस्य।
गन्तव्यं ते गृहमतिकटुस्वान्तवत्याः सकाशं
श्वानौ द्वारि श्रवणपरुषं बुक्कतौ यत्र बद्धौ॥[2]

अत्र मेघदूतस्यानुकरणं स्पष्टमवलोक्यते यत्र आधुनिकविषयाणामारोपेण उपहासः कल्पितः। कालिदासकविसदृशः अन्य कोऽपि कविः नास्ति। कालिदासः "कविकुलगुरुः" तथा दूतसाहित्यस्य "आदिकविः" अस्ति। कालिदासस्य मेघदूतानुकरणमनेके कवयः कृतवन्तः। सप्तादशशताब्दौ कृष्णमूर्तिः कविना "यक्षोल्लासः" रचितः। मेघदूतस्य पूर्वार्धं मत्वा तस्य उत्तरार्धकाव्यस्यास्य लेखनं कृतम्। विक्रमकवेः "नेमिदूतम्", रघुनाथदासस्य "हंसदूतम्", कृष्णचन्द्र तर्कालङ्कारस्य "चन्द्रदूतम्", हरिदासस्य "कोकिलदूतम्", रामावतार शर्मणः "मुद्गरदूतम्"। एतानि अर्वाचीनकालस्य उत्कृष्टदूतकाव्यनि।

आर. सहस्रबुद्धेमहोदयस्य 'चायगीता' भगवद्गीतायाः अनुकरणम् विठ्ठलाचार्याणां 'पलाण्डुप्रार्थना', के. व्ही. कृष्णमूर्तिमहोदयानां 'मत्कुणाष्टकम्', तेषामेव 'शुनकशतकम्', बालगणपतिभट्टानाम् 'आधुनिकपूजा', एच. व्ही. नागराजरावमहोदयानां 'श्रीसन्मानसुप्रभातम्',

[2] मेघदूतं २४, जगन्नाथः

आर. गणेश महोदयानां 'नागरसप्तशती', 'मार्मिकशतकम्', अरियर श्रीरामशर्मणां 'गालिशतकम्', 'कॉफीप्रबन्धः' आसुरि-आनन्दाल्वारमहोदयस्य 'सम्मार्जनीशतकम्', 'महिम्नशतकम्' तु प्रसिद्धमेव। एषु अर्वाचीनकविषु नागपुरभूषणाः प्रज्ञाभारती श्रीधर भास्कर वर्णेकरमहोदयाः अन्यतमाः। तेषां 'मन्दस्मितम्' इति काव्यं साहित्य-अकादमी पुरस्कारेणापि सम्मानितम्। अभिराजराजेन्द्रमिश्राणां "विमानशतकम्' 'सुभाषितोद्धारकशतम्' सर्वे जानन्त्येव। युवकवेः, शङ्करराजारमणमहोदयस्य वैद्यं तथा शुनकमुपलक्ष्य विरचिताः श्लोकाः प्रसिद्धा एव। यथा -

कृतान्तसदनद्वारि प्रतिहारिश्चिकित्सकः।
अयच्छन्नामिषं तस्मै को वान्तः प्रविशेन्नरः॥[3]

अर्जुनवाडकरमहोदयानां 'कण्टकाञ्जलिः' महाराष्ट्रेषु ख्याता। अत्र सर्वविधभावानां समावेशोऽस्ति। ग्रन्थप्रकाशनविषये तेषामयं श्लोकः तत्प्रतिभायाः परिचायकः यथा -

ग्रन्था हि द्विविधाः प्रकाशकधनं ये वर्धयन्त्यक्षयं
कार्श्यं ये च नयन्ति ते हि विहिताः पाठ्यादि-शास्त्रादयः ।

वृद्ध्यै चेत् किल यः प्रकाशकक्रुतः लोकस्य कार्श्याय चेत्
तादृग्ग्रन्थमणिः प्रकाशनविधेर्ज्ञाः केवलं शासकाः ।।[4]

मुक्तच्छन्दसि उपहासात्मकाव्यसर्जने रतेषु प्रसिद्धाः, राधावल्लभत्रिपाठी, पुल्लेलु रामचन्द्र, केशवचन्द्रदासः, हर्षदेव माधवमहोदयाः अन्ये च।

एतत्समग्रं काव्यसाम्राज्यमभिव्यनक्ति नूतनकाव्यप्रकाराणां वैविध्यं संस्कृतक्षेत्रे। संस्कृते केवलं धार्मिकाः, अध्यात्मका विषया एव ग्रथ्यन्ते इति परम्परया आगतः दुराग्रहः अनेन नूनं दूरं गच्छतीति विश्वासः। अन्यभाषाणामपेक्षया संस्कृतभाषायां निश्चितरूपेण भावानां काव्यप्रकाराणाञ्च वैविध्यं निरन्तरमुपलक्ष्यते इति वाक्यं दुःसाहसं न भवेदिति शम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. अर्वाचीन संस्कृत साहित्य, श्री.भा.वर्णेकर.

२. कण्टकाञ्जलिः, अर्जुनवाडकर

३. अर्वाचीन संस्कृत साहित्य, राधावल्लभ त्रिपाठी

[3] शुनकशतकं ४२, शंकरराजः

[4] कण्टकाञ्जलिः ४७, अर्जुनवाडकरः

महाकविकालिदासस्य काव्ये लक्षितं – योगदर्शनम्

डॉ. अनिरुद्ध अ. मंडलिक*[1]

महाकवि: कालिदास एको महान् कवि: इति सर्वे जानन्ति। तस्य सप्तकाव्यकलाकृतयो नाम संस्कृतसाहित्यस्याभूषणानि खलु। "उपमा कालिदासस्य" इत्युक्त्यनुसारम् उपमा-सौन्दर्यं तस्य काव्येषु दृश्यते। 'रघुवंशम्' इति महाकाव्ये कविना वर्णितमिन्दुमते: वर्णनमुपमालङ्कारस्य सर्वोत्कृष्टमुदाहरणमस्तीति। 'सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ ...।'[2] अनेन वर्णनेन कवि: कालिदास: 'दीपशिखा' इत्युपाधिना प्रसिद्धो जात:।

तस्य काव्येष्वागतं प्रकृतिवर्णनं काव्यानामविभाज्यमङ्गम्। पर्यावरणसंरक्षणं कर्तव्यम्' इति सन्देशं ददतीत्येतानि वर्णनानि। कालिदासस्य कलाकृतीनामध्ययनेन सामाजिक-भौगोलिक-प्रकृतिसौन्दर्य-भाषासौन्दर्य-नीतिशास्त्र-स्थापत्यकला-दर्शनशास्त्र-आहारशास्त्र-ज्योतिषशास्त्रादिभि: वर्णनैः कवे: पाण्डित्यदर्शनं भवति, तथैव अष्टाङ्गयोगाधारेण सम्यक्-तया कृतवर्णनेन योगशास्त्रेऽपि कवे: प्रभूत्वमस्तीति दृश्यते। इति विचार्य 'महाकविकालिदासस्य काव्ये लक्षितं– योगदर्शनम्।' इति विषयमनुसृत्य शोधनिबन्धलेखनस्य प्रयास:।

रघुवंशं कुमारसम्भवं चानयो: महाकाव्ययोरागतानि वर्णनान्यनुसृत्य केषाञ्चन उदाहरणानां परिशीलनं क्रियते अत्र।

नृपति: प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे सुवा।
परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम्।।[3]

इत्यस्मिन् श्लोके 'धारणा' तथा 'ध्यानम्' इति योगाङ्गमनुलक्ष्य वर्णनमस्ति।

वीराशनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्या:।
निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगादिरूढा इव शाखिनोऽपि।।[4]

---

[1] संस्कृत-विभाग-प्रमुख:, सङ्गमनेर-नगरपालिका कला, दा. ज. मलपाणी वाणिज्यं, ब. ना. सारडा विज्ञानं महाविद्यालय:, सङ्गमनेरं, क्षेत्रं – अहमदनगरम् (महाराष्ट्रम्).

[2] रघु. ६.६७

[3] रघु. ८.१८

[4] रघु. १३.५२

योगशास्त्राधारेण एतादृशाणामुदाहरणानां विचार: क्रियते -

महाकविकालिदासस्य सप्तकाव्यकलाकृतयो नाम संस्कृतसाहित्यस्य आभूषणानि खलु। "उपमा कालिदासस्य" इत्युक्त्यनुसारं कवे: उपमा-सौन्दर्यं तस्य काव्येषु दृश्यते। 'रघुवंशम्' इति महाकाव्ये कविना वर्णितम् इन्दुमते: वर्णनम् उपमालङ्कारस्य सर्वोत्कृष्टमुदाहरणमस्तीति। **'सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ ...**।[5] अनेन वर्णनेन कवि: कालिदास: 'दीपशिखा कालिदास:' इति उपाधिना प्रख्यात:।

तस्य काव्येष्वागतं प्रकृतिवर्णनं काव्यानामविभाज्यमङ्गम्। प्रकृतिवर्णने काव्यमाधुर्यस्य, काव्यसौन्दर्यस्य, कवे: प्रकृतिप्रेम्णः च प्रचीतिमागच्छति। ' पर्यावरणसंरक्षणं कर्तव्यम् ' इति सन्देशं ददति एतानि वर्णनानि। 'Save nature save life ' इति सन्देशं ददाति काव्यागतानि प्रकृतिवर्णनानि।

महाकवेः कालिदासस्य कलाकृतय: सर्वोत्तमा: इति एतस्य कारणं किं ?", ता: कलाकृतय: सर्वोत्तमा: एव" इत्येव तस्योत्तरम्। महर्षि-अरविन्द-घोष- महोदया: कालिदासं प्रति गौरवोद्गारमुक्तवन्त:, अयमुद्गार: कविप्रतिभा-उद्घाटक: खलु , ते वदन्ति, "The best part of every great work is always inexplicable: it is good because it is good; and innocently gracious, opening as the earth and falling as the dew of heaven."[6]

कालिदासस्य काव्येषु प्रकृतिसौन्दर्यदर्शनेन सह समाजदर्शनं, भौगोलिकदर्शनं, भाषादर्शनं, सौन्दर्यदर्शनं, नीतिशास्त्रं, स्थापत्यकला, धर्मशास्त्रं, दर्शनशास्त्रं, ज्योतिषशास्त्रं योगशास्त्रं च इत्यादीनां विविधविषयाणां दर्शनमपि भवति। भारतभूमौ स्थितानां विविधानां स्थलानां घटकानां च कविना कृतं वर्णनं भारतदेशस्य गौरवं वर्धयति। नैकेऽभ्यासका: कालिदासस्य कलाकृती: अनुसृत्य गभीरमध्ययनं कृतवन्त:। प्रतिसमयमिदं साहित्यं काव्यसौन्दर्यस्य नौतनिकनिर्झरं प्रवाहयति। इदं सत्यं खलु काव्यादमृतरस: सातत्यपूर्णं प्रस्रवतीति। अत: एषां काव्यानां पुन: पुन: अध्ययनं भवतु इत्येतादृश्येवैषां कीर्तिः।

अतोऽत्र कालिदासस्य कलाकृतेराधारेण 'योगशास्त्रम्' इति विषयं गृहीत्वाध्ययनं कृतम्। कविनाष्टाङ्गयोगस्य सम्यक्-तया कृतं वर्णनं योगशास्त्रेऽपि कवे: पाण्डित्यमस्ति इत्येव दर्शयति, इति विचार्य 'महाकविकालिदासस्य काव्ये लक्षितं योगदर्शनम्।' इति विषयमनुसृत्य

[5] रघु. ६.६७

[6] Godbole, pp.28

शोधनिबन्धलेखनस्य प्रयासः। रघुवंशं कुमारसम्भवं च एतयोः महाकाव्ययोः आगतानि वर्णनान्यनुसृत्य केषाञ्चन उदाहरणानां विश्लेषण-वर्णन-वर्गीकरण-संकलन-तुलनात्मक-इत्यादिपद्धत्याधारेण परिशीलनं क्रियते अत्र। अभिजातसंस्कृतसाहित्ये योगशास्त्रस्य तथा भारतीयजीवने विद्यानां प्रभावदर्शनम् अस्याध्ययनस्य मुख्योद्देश्यम्।

शास्त्रग्रन्थेषु योगशास्त्रस्याधिकं महत्त्वं वर्तते। षड्-वैदिकदर्शनेषु योगदर्शनस्य उच्चतमं स्थानमस्ति। महाकवि-कालिदासस्य काव्यानां विचारं कुर्मः चेदिदं ज्ञायते यत् योगशास्त्रनियमाननुसृत्य नैकानि वर्णनानि कृतानि सन्ति।

यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधयः इत्येतानि षडाङ्गानि योगस्य। महर्षिपतञ्जलेरनुसारेण चित्तवृत्तिनिरोधस्य अन्यन्नामधेयं 'योगः' इति। योगसूत्रे कथितमस्ति ' योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। ' एतेष्वङ्गेषु यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहाराः इमानि पञ्चाङ्गानि 'बहिरङ्गानि' तथा धारणा, ध्यानम्, समाधिश्च इमानि त्रीण्यङ्गानि 'अन्तरङ्गानि' इति नाम्ना प्रसिद्धानि सन्ति। अन्तरङ्गभागस्य अन्यन्नामास्ति संयमः। विद्वांसः कथयन्ति, 'त्रयमेकत्र संयमः', अर्थात् धारणा, ध्यानं समाधिः च एतेषां एकत्रप्रवृत्तिः नाम संयमः। बहिरङ्गसाधनायाः यथार्थरूपेणानुष्ठानं यदा भवति तदा साधकः अन्तरङ्गसाधनां कर्तुमधिकारी भवति।

एतेष्वङ्गेषु धारणा, ध्यानं, समाधिः, प्राणायामश्चैतान्यङ्गान्यनुसृत्य कृतानां वर्णनानां विश्लेषणमत्र क्रियते।

<u>धारणा[7]</u> :-

'नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे सुवा।
परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम्।।[8]

इत्यस्मिन् श्लोके 'धारणा' इति योगस्य अङ्गं वर्णितम्। अत्र रघुराज्ञः एकाग्रतायाः वर्णनम् अस्ति। धारणा इति अङ्गस्य लक्षणानुसारं रघोः एकाग्रतायाः वर्णनं दृश्यते। एकस्मिन् स्थाने चित्तस्य स्थिरीकरणं वा चित्तस्य निश्चलीभावः नाम धारणा, इति लक्षणाधारेण कालिदासेन रघोः एकाग्रतायाः कृतं वर्णनं तस्य राज्यत्यागानन्तरं स्थिरमनसा स्वीकृतं वानप्रस्थं सूचयति। राज्ञः अजस्य राज्यारोहणेन सह रघोः राज्यत्यागस्य तुलना कविना कृता। रघोः

---

[7] देशबन्धश्चित्तस्य धारणा, पा. योग. ३.१

[8] रघु. ८.१८

त्यागानन्तरं चित्तस्य स्थिरीकरणाय तेन यदाचरितं सा योगसाधना एव अस्ति इति 'परिचेतुमुपांशु धारणां (चित्तैकाग्रतां अभ्यासितुं विजने)....' एते शब्दाः दर्शयन्ति। अत्रागतः 'धारणा' इति शब्दः 'चित्तैकाग्रता' तथा 'आददे' इति शब्दः 'समाधितत्परः अभूत्' इत्यर्थं प्रदर्शयति। एते सर्वेऽर्थाः योगसाधनासम्बन्धिनः खलु।

ध्यानम्[9]

ध्येयज्ञानस्य कस्मिन्नपि स्थानविशेषे प्रावाहिकरूपेण अवस्थानं नाम ध्यानम्। यस्मिन् क्षणे यो भावश्चित्ते भवति स चिरकालपर्यन्तमविच्छिन्नरूपेण ध्येयवस्तुनि स्थिरो भवति तत्र ध्यानमुच्यते, अर्थात् चित्तप्रत्ययैकतानता नाम ध्यानम्।

वीराशनैर्ध्यानजुषामृषीणाममी समध्यासितवेदिमध्याः।
निवातनिष्कम्पतया विभान्ति योगादिरूढा इव शाखिनोऽपि।।[10]

इत्यस्मिन् श्लोके 'ध्यानम्' इति योगाङ्गस्य वर्णनमस्ति।'

विना वातमाश्रमस्थाः वृक्षाः स्थिराः जाताः, ते योगिनामिव योगं साधयन्ति खलु इति कविकल्पना। वृक्षतले वेदिनामुपरि तपस्विजनाः वीरासने ध्यानं कुर्वन्ति। शान्तरसस्य नियोजनेन कविना योगसाधनायाः उचितं वर्णनं कृतमत्र। ध्यानायोत्तममासनं नाम 'वीरासनं' विद्यते। यादृशं ऋषिजनैः आसनं कृतं तादृशी योगावस्था साधयितुं वृक्षाः अपि ऋषिजनानामनुकरणं कुर्वन्ति इत्यत्र भावः। अस्य नित्याभ्यासेन अतिनिद्रादोषस्य नाशः भवति। अतः साधकानां कृते इदमासनमावश्यकं, तथा श्वसनं ध्यानं एतयोः कृते इदं आसनं महत्त्वपूर्णम्। 'शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' इति नियमानुसारेण शरीररक्षणायास्य महान् लाभो भवति। मनसः एकाग्रता वर्धते इत्यस्मात् कारणात् अस्याभ्यासः करणीयः एव। कालिदासेन ऋषिजनानां तपः दर्शयितुमस्यासनस्य वर्णनं कृतम्।

कविना महादेवस्यासनस्थितिना सह वीरासनस्य लक्षणान्यपि वर्णितानि।

पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायमृज्वायतं सन्नमितोभयांसम्।
उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये।।[11]

---

[9] प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ३.२

[10] रघु. १३.५२

[11] कुमार. ३.४५

महादेवो वीरासने मस्तकं निश्चलं स्थिरं च कृत्वा अंसद्वयं सन्नम्य स्वाङ्के कमलमिवोत्तानकरतलद्वयं सन्निवेश्य निश्चलमुपविष्टः। वीरासने मस्तकं निश्चलं स्थिरं, करतलद्वयस्य सन्निवेशनं, निश्चलत्वेन उपवेशनं च इति मुद्रास्थितिः भवति इत्यत्र वर्णितम् दृश्यते। वसिष्ठसंहितायां वीरासनस्य लक्षणं वर्णितम् अस्ति - ऐकं पादमथैकस्मिन्विन्यस्योरौ तु संस्थितम्। इतरस्मिंस्तथैवोरुं वीरासनमुदाहृतम्।।[12]

अवृष्टिसंरम्भमिबाम्बुवाहमपामिवाधारमनुत्तरङ्गम्।
अन्तश्चराणां मरुतां निरोधान्निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम्।।[13]

इत्यस्मिन् वर्णने महादेवस्य ध्यानमुद्रायाः सम्यक् वर्णनं कृतम्। अत्र सिद्धासनसम्बद्धस्थितेः वर्णनं दृश्यते। सिद्धासनं सर्वसिद्धिदायकम् अतः इदं सिद्धासनं कथ्यते। यथा यमेषु ब्रह्मचर्यं श्रेष्ठं, नियमेषु शौचं श्रेष्ठं तथैव आसनेषु सिद्धासनं श्रेष्ठम्। एतस्याभ्यासेन साधकस्य मनः विषयान्मुक्तं भवति। ब्रह्मचर्यपालनेऽस्यातीव लाभो भवति। धारणा-ध्यान-समाधि-आदीनां योगसाधनानां कृतेऽतीवोपयुक्तमिदमासनम्।

अपि च अस्मिन् श्लोके महादेवस्य एकाग्रतायाः ध्यानयोगस्य महात्म्यं प्रकटीकरणाय अवृष्टिमेघस्य, तरङ्गान् विना निश्चलस्य सरोवरस्य, निर्वातदेशे निश्चलं प्रदीपस्य च दृष्टान्ताः अदीयन्त। अवृष्टिमेघस्य दृष्टान्तेन कविना प्राणनिरोधः सूचितः। (प्रणनिरोधेन आयुर्वर्धनं भवति।) तरङ्गान् विना निश्चलस्य सरोवरस्य दृष्टान्तेन अपाननिरोधः सूचितः। (अपाननिरोधेन हृदयं बलवत् भवति।) तथा निर्वातदेशे निश्चलं प्रदीपस्य दृष्टान्तेन शेषवायुनिरोधः (व्यान-समान-उदानाः) सूचितः। (सर्ववायु-निरोधेन वातदोषः विकृतिं न गच्छति।) अत्र ध्यानस्य व्याख्यानुसारं प्रत्ययस्य एकतानता सिद्ध्यति। अस्मिन् श्लोके योगवर्णनदृष्ट्या 'अन्तश्चराणां मरुतां निरोधात् ... इत्येषां पदानां महत्त्वं विद्यते।

समाधिः[14]

ध्यानस्य पक्वावस्था नाम समाधिः। उपरि वर्णिते महादेवस्य वर्णने[15] ध्यानस्य प्रथमावस्था 'अन्तश्चराणां मरुतां निरोधात्। एतैः पदैः दर्शिता। किन्तु ये ये दृष्टान्ताः

[12] PanshikarPap, pp.54

[13] कुमा.३.४८

[14] तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यं समाधिः ३.३

[15] कुमा.३.४८

अत्रादीयन्त ते महादेवस्य समाधि-अवस्थाया: वर्णनं कुर्वन्ति। समाधे: व्याख्यानुसारं प्रत्ययैकतानताया: सिद्धता, अन्तिमावस्था वा नाम समाधि:। अत: एते दृष्टान्ता: तु ध्यानस्यान्तिमावस्थां सूचयन्ति। अर्थात्कालिदासेनात्र ध्यानं समाधिश्चेति योगस्थितिद्वयस्य वर्णनं साधितम्। स्वप्राणान् उपरि सम्पूर्णं नियन्त्रणं, अपाननिरोध: तथा च शेषवायुनिरोध: एता: सर्वा: अवस्था: तु ध्यानस्य पर्यवसानम्। अत: एषा मनस: स्वरूपशून्यावस्थां च दर्शयति, अतोऽत्र समाधि: इति। अर्थात् धारणाद्वारा चित्तस्थैर्यम्, ध्यानेन भाव्यवस्तूपरि चित्तस्य एकाग्रता तथा ध्यानस्य पूर्णावस्था समाधि: इति वक्तुं शक्यते।

यदा मनसि कस्याप्यर्थस्य स्फुरणं न भवति, सार्थमात्रनिर्भासता, मनसा भाव्यवस्तो: न स्फुरणं च एषा स्वरूपशून्यावस्था। यदा मनस:, इन्द्रियाणां च क्रिया: पूर्णतया प्रतिषिद्धा: भवन्ति, तदा साधक: सकलज्ञानाद्दूरीभूत्वात्मलीन: भवति, इमं भावं प्रकटीकर्तुं कालिदासेन रघुवंशे 'प्रणिधानं' इति शब्द: योजित:।

सोऽपश्यत्प्रणिधानेन सन्तते: स्तम्भकारणम्।
भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत्।।[16]

अत्र स: (वसिष्ठः) प्रणिधानेन (योगबलेन) अपश्यत्...... इदं वाक्यं योगसन्दर्भदर्शनार्थं महत्त्वपूर्णम्। अष्टमे सर्गेऽपि रघो: योगसाधनाया: वर्णनमस्ति। अजस्य पराक्रमेण सह रघो: योगसाधनाया: तुलना कृतास्ति। यथा अजराजा शत्रून् स्ववशं कृतवान् तथैव रघु: अपि प्रणिधानेन (योगबलेन) पञ्चप्राणान् स्ववशं अकरोत्। कविना प्राणायामेन सह समाधे: वर्णनमत्र क्रियते।

अनयत् प्रभुशक्तिसम्पदा वशमेको नृपतीननन्तरन्।
अपर: प्रणिधानयोग्यया मरुत: पञ्च शरीरगोचरान्।।[17]

योगाभ्यासेन साधक: स्थितप्रज्ञस्य स्थितिं प्राप्नोति। अर्जुनेन श्रीकृष्ण: पृष्ट: समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य किं लक्षणम् ?, अर्जुन उवाच – स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव।[18] अनेन वर्णनेन समाधिना सह स्थितप्रज्ञस्य संहतसम्बन्धोऽस्तीति स्पष्टं भवति।

---

[16] रघु.१.७४

[17] रघु.८.१९

[18] भगवद्गीता २.५४

'सुख-दु:खे समे कृत्वा लभालाभौ जयाजयौ।'[19] इति अद्वन्द्वमनोभावो यस्य स: स्थितप्रज्ञ: ।

य: साधक: एकान्ते विलीनो भवति स: सुखेच्छाया: दूरं गत्वा विपदि विचलितो न भवति। कामना, भयं, क्रोध: च इत्यादिभ्य: विकारत: दूरं गच्छति। एतादृशस्य साधकस्य कृते प्रसङ्ख्यानपर: इति शब्द: कालिदासेन योजित: ।

कुमारसम्भवे यन्महादेवस्य तपश्चर्याया: वर्णनं कालिदासेन कृतं, तत्र महादेवाय प्रसङ्ख्यानपर: इदं विशेषणं आगतम्। अस्मिन् श्लोके आगतं वर्णनं स्थैर्यभावस्य विलक्षणम् उदाहरणं विद्यते।

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्हर: प्रसङ्ख्यानपरो बभूव।
आत्मेश्वराणां नहि जातु विघ्ना: समाधिभेदप्रभवा भवन्ति।।[20]

अप्सरस:, तथा च तासां गीतं श्रुत्वापि महादेवस्य मन: न विचलितम्। इदं तु आत्मानुसन्धानमेव। सत्यमात्मचित्तनियन्तृणां विघ्ना: कदाचिदपि समाधिभञ्जने समर्था: न भवन्तीत्यस्याशय:। एतस्यार्थस्यापरं सुभाषितं कालिदासेन प्रथमे सर्गेऽपि दत्तम्।

विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि ते एव धीरा:।।[21]

विकारस्य हेतौ (स्त्रीसन्निधानादिकारणे) विद्यमानेऽपि येषां चेतांसि न विकृतिं नीयन्ते ते धीरा: खलु।

प्राणायाम:[22]

उपरि रघु. ८.१९ तथा कुमा. ३.४८ इत्यादिषु विश्लेषितेषु श्लोकेषु ध्यानं, धारणा, समाधिश्च एतेषां वर्णनेन सह प्राणायामस्यापि वर्णनमस्तीति दृष्टम्। रघु: 'मरुत: पञ्चशरीरगोचरान्वशमनयत्।'[23] इत्यत्र तथा 'अन्तश्चराणां मरुतां निरोधात्।'[24] इत्यस्मिन् चरणे प्राणायामस्य अर्थात् शरीरस्थवायूनां गते: विच्छेदस्य वर्णनमस्ति। रघो: तथा महादेवस्य वर्णने

---

[19] २.३८

[20] कुमा.३.४०

[21] कुमा.१.५९

[22] **तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेद: २.४९**

[23] रघु. ८.१९

[24] कुमा. ३.४८

आगतानि 'मरुतः पञ्च **शरीरगोचरान्** तथा च **अन्तश्चराणां** मरुताम् इति एतानि पदानि समानाशयपूर्णानि दृश्यन्ते। **शरीरगोचरान्, अन्तश्चराणां च** एते द्वे पदे शरीरस्थानां वायूनां निर्देशके, अतः देहे स्थितानां प्राणानां निरोधः इति अत्र प्राणायामः अस्ति।

योगशास्त्राधारेण एतादृशाणामुदाहरणानां विचारः कालिदासेन कृतः, अर्थादत्र योगशास्त्रस्य, योगसाधनायाश्च महाकवेः तलस्पर्शिपाण्डित्यस्य दर्शनं भवति। कालिदासो निसर्गकविः इति नाम्ना प्रसिद्धः किन्तु प्रस्तुतनिबन्धाधारेण कथयितुं शक्यते, यत्सः योगशास्त्रज्ञो योगादिरूढश्चाप्यस्तीति। तेन पुराणकथाः, दर्शनशास्त्रं च इत्यादीनाम् आधारेण काव्यरचनाः कृताः। षड्दर्शनेषु योगदर्शनमित्यस्य प्रभावः कालिदासस्य ग्रन्थस्थेषु नैकेषु वर्णनेष्वस्तीत्येतेनाध्ययनेन ज्ञायते। भारतीयजीवनस्य, भारतीयविद्यानां नैकानि रूपाणि तथा तेषां मूलतत्त्वानि निरूपितानि। नैतिकमूल्यानां, भारतीयपरम्परायाः, भारतीयविचाराणां, भारतीयज्ञानप्रणालेः च सम्यक् परिपालनस्य उत्तरदायित्वं कालिदासेन स्वीकृतम्, एतस्य सर्वोत्तमं उदाहरणं नाम कालिदासस्य सर्वाः कलाकृतयः। अव्यक्ततायामभिव्यक्तिः इति कालिदासस्य महत्त्वपूर्णं प्रमुखं च वैशिष्ट्यम्, इयमतिशयोक्तिः नास्तीति मन्यामहे।

सन्दर्भग्रन्थाः

1.पणशीकर, वासुदेव लक्ष्मण शास्त्री. (१९३५). *कुमारसम्भवम्.* मुंबई : पांडुरंग जावाजी निर्णयसागर मुद्रणालय.

2.चतुर्वेदी, सीताराम. (२००७). *कालिदासग्रंथावली.* कशी : अखिलभारतीय विक्रम परिषद्.

3.आनंदऋषि, *पातंजलयोगदर्शन एक -अभ्यास.* पुणे : राजहंस प्रकाशन

4.श्री. बोरवणकर, *रघुवंशम्.* पुणे : चित्रशाला प्रकाशन.

5.नूलकर,व. कृ. (२०१२). *रघुवंशम्.* पुणे : प्रसाद प्रकाशन.

6.प्रपन्नाचार्य, लक्ष्मी. (२०१२). *रघुवंशं-महाकाव्यम्.* वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी.

7.देवकुळे, व. ग. (१९५१). *योगासने.* पुणे : चित्रशाळा प्रेस.

8.गोडबोले, केशव विनायक. (१९६५). *महाराष्ट्र शाकुंतल.* मुंबई : पाप्युलर प्रकाशन.

9.करंबेळकर, पु. वि. (१९८९). *पातञ्जलयोगसूत्रे.* लोणावळा : कैवाल्यधाम.

देवीं वाचम् अजनयन्त

डा. रामचन्द्रः जोयिस एच्*[1]

यज्ञ इति पदं यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु इति धातुना निष्पन्नम्। यज्ञः अथवा देवपूजा इति पदयोः अधुनातनसमाजे मन्दिरेषु अथवा गृहेषु क्रियमाणः कर्मविशेषः इत्येवार्थं स्वीकुर्वन्ति जनाः। मन्त्रद्रष्टृणाम् ऋषीणां मनसि कः भावः आसीत् तमेव भावं वयमपि धरामो वेति विचारयोग्यः विषयोस्ति।

परमात्मा प्रकाशरूपः भवति। कोटिसूर्यसमप्रभ: तमाख्यान्ति। तज्ज्योतीरूप: परमात्मा, अथवा सच्चिदानन्दः उताहो परंब्रह्म इत्याख्यान्ति बहुभिर्नामभि:। सृष्टौ तत् प्रतिकणं वर्तते। यथा ब्रह्माण्डे तथा पिण्डाण्डेति तेषां दर्शनम्। देवा प्रसन्ना यदि जीवानामानन्दः। दैवं प्रसन्नं सत् जीवनमस्माकं सुलभम्। सर्वत्र दीप्यमानस्य भगवतः प्रसन्नतार्थं जीवने यतनीयम्।कर्मणां मर्म ज्ञात्वा जीवनं यज्ञमयं सफलं च कुर्युरिति तेषां सिद्धान्तः। यज्ञमये जीवने वाग् अपि यज्ञः। वाग्देवीत्यपि तां भावयन्ति भावुका महर्षय:।

मन्त्राः देवतामयाः। अथवा मन्त्राः देवानां शब्दविधं रूपम्। चतुर्विधपुरुषार्थमय-जीवनक्रमे वाग्देव्या: आराधनमप्येको अंश:। भारतभूमौ तदाराधनक्रमः आबहोःकालात् वरीवर्ति। कृष्णयजुर्वेदे देवीसूक्तभागानाम् अध्ययनेनास्माकं सा दिगुपलभ्यत इत्यतः सङ्क्षेपेण कथनार्थं प्रयासोत्र विहितः। तत्र प्रथमो मन्त्रः - ब्रह्मादयो हि देवाः अर्थप्रकाशनोपयोगिनीं देवीं वाचम् आविरभावयन्। देवैराविष्कृतां तां नानाविधरूपभाजः स्वस्वाभिप्रायाविष्करणार्थं जना: प्रयुञ्जते। सर्वार्थाविष्करणेन धेनुरिव वर्तमाना देवीवाक् हृष्टान्त:करणा भूत्वा अन्नं तत्कृतं बलं च अविच्छिन्नमस्माकं ददातु। अस्माभि:कृतै: प्रशंसापरैः वाक्यैः तुष्टा सती अस्मासु वसतु। मन्त्रभागोयमित्थं प्रसिद्धं वर्तते –देवीं वाचमजनयन्त देवाः। तां विस्वरूपाः पशवो वदन्ति। सा नो मन्द्रेषमूर्जन्दुहाना। धेनुर्वागस्मान् उपसुष्टुतैतु।[2] इति।

तथैव - विविक्तचैतन्याविर्भावरहितैरपि जीविभिः स्वाभिप्रायप्रकटनाय विद्यमाना वाग्देवी अभिप्रायस्थापनाय हर्षमयी सती मुखे निषण्णा वर्तते। चतसृषु अपि दिक्षु ज्ञानबलाधायकानि अन्तःस्रोतांसि निरन्तरधारया प्रवहन्ती विराजते। ईदृश्याः देव्याः वाचः सर्वोत्कृष्टताम् आविर्भावस्थानं को वावगतवान् ? तामपरिच्छिन्नां सर्ववाङ्मूलतया अकाररूपेण विद्यमानत्वात् एकाक्षरवतीं, द्यौः पृथिवीति स्थानद्वयवतीं, मूलाधारादि षट् स्थानेष्वपि व्यञ्जनस्वरात्मकतया विराजमानरूपां वाचं देवाः इन्द्रियाणि च उपजीवन्ति। सुराः, नराः अन्येपि

---

[1] सहायकप्राध्यापकः, साहित्यविभागः, गुरुवायूर् परिसरः, के.सं.विश्वविद्यालयः, केरलम्.

[2] वाग्देवीसूक्तम् (महानारायणोपनिषदि,कृष्णयजुर्वेदे)

जीवा:व्यक्ताव्यक्तरूपां वाचमवलब्य धृतप्राणा: भवन्ति । परमब्रह्मणो गृहिणी भारती अस्माकं हवि: प्रीत्या स्वीकरोतु। मन्त्रोयमेवमस्ति -यद्वाग्वदन्तविचेतनानि। राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा। चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयागुंसि। क्वसिदस्याः परमं जगाम। अनन्तामन्तादधिनिर्मितां महीम्। यस्यां देवा अददुर्भोजनानि। एकाक्षरां द्विपदागुं षट् पदाञ्च।वाचं देवा उपजीवन्ति विश्वे।वाचं देवा उपजीवन्ति विश्वे। वाचं गन्धर्वा: पशवो मनुष्या:। वाचीमा विश्वा भुवनान्यर्पिता। सा नो हवं जुषतामिन्द्रपत्नी।[3] ऋतमत्र विश्वाख्यबीजगर्भस्य विकास: ,तथा सर्वासां आविर्भावानां मूलं कारणं ओम् इत्यक्षरात्मिका वागिति मन्तव्यम्। सा प्रथमजा-प्रथममाविरभूता वाग् एव ऋग्यजुस्सामाथर्वाख्यानां सर्वासां वेदवाचां मातृरूपा। अमृतत्वं प्रददाति या विद्या, सा वाग्देवी, भारती अस्मान् प्रीणयन्ती न: देवदेवाराधनरूपं कर्म उद्दिश्य समागच्छतु। प्रकाशमयी सा भारती मम सुखेन आवाहनयोग्या भवतु। मन्त्रद्रष्टृभिः वसिष्ठविश्वमित्राद्यैः ऋषिभिः देवभावं प्राप्तवद्भिः या वाग्देवी श्रमसाध्येन तपसा सम्प्राप्ता तां यज्ञेन आराधयाम: ।सा अस्मान् पुण्यमये धामनि स्थापयित्वा पुष्णातु।

शब्दब्रह्मरूपिणी वाग्देवी मूलाधारे, नाभौ, हृदये, कण्ठ इति स्थानेषु प्राप्तस्थाना सती परिच्छिन्नेवास्ति। तानि चत्वार्यपि स्थानानि शब्दब्रह्मविद: मनीषिण: जानन्ति। साक्षात्कुर्वन्ति अपि। बहि: व्यक्ता: न भवन्ति परा, पश्यन्ती मध्यमा:। चतुर्थीं वैखर्याख्यां मनीषिभ्यो भिन्ना: जना: स्वाभिप्रायप्रकटीकरणार्थं प्रयुञ्जते। अयं च मन्त्र: ऋषीणामनुसन्धानेन समवाप्तः। तद्यथा-वागक्षरं प्रथमजा ऋतस्य। वेदानां माता अमृतस्य नाभि:। सा नो जुषाणोप यज्ञमागात्। अवन्ती देवी सुहवामे अस्तु। यामृषयो मन्त्रकृतो मनीषिण:। अन्वैच्छन् देवा:तपसा श्रमेण। तां देवीं वाचगं हविषा यजामहे। सा नो दधातु सुकृतस्य लोके। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि। तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिण:। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति। तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति[4]। शब्दरूपः ज्योतिः सर्वत्र प्रकाशते। मनसः ईशितारः विद्वांसः तां जानन्ति। अत एवाह दण्डी-

इदमन्धतम: कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ।।[5] इति।

महाभाष्ये तथा प्रदीपोद्योतादिषु अयं विचारः प्रस्तुतोस्ति। अपर आह –इत्यादिना वाक्यसन्दर्भेण। तत्सङ्ग्रहः इत्थं भवितुमर्हति गुहायां त्रीणि परादीनि त्रिभिरंशैः अवच्छिन्नानि। नाम आदीनि पदानि निहितानि। अतो नेङ्गयन्ति इति वाचः परादेः नामादेश्च प्रत्येकं चतुर्थं भागं वैयाकरणतोन्ये मनुष्या वदन्तीत्यर्थ:। उद्योते तु–परापश्यन्तीमध्यमावैखर्यः चित्तशुद्धिक्रमेण

[3] वाग्देवीसूक्तम् (महानारायणोपनिषदि, कृष्णयजुर्वेदे)

[4] .वाग्देवीसूक्तम्,(तत्रैव)।

[5] दण्डी काव्यादर्शे (मङ्गलपद्यम्)

वशीकर्तारः विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्ता हिंसका वा वैयाकरणाः शास्त्रबलेन तद्बलयोगेन च गुहां (अज्ञानं ,हृदयादिरूपां च) विदार्य सर्वं जानातीति भावं प्रकटितवान् ।

भतृहरिणा तु - **वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् ।**
अनेकतीर्थभेदायाः त्रय्याः वाचः परं पदम् ।।[6]

इत्युक्त्वा श्रोत्रविषया वैखरी। मध्यमा हृदयदेशस्था पदादिप्रत्यक्षानुपपत्त्या व्यवहारकारणम्। पश्यन्तीति तु लोकव्यवहारातीता, योगिनां तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययावगतिरस्ति। परायां तु न इत्युक्तम्। परायां योगिनामपि प्रकृतिप्रत्ययविभागोस्तीत्यत्र मानमाह -

स्वरूपज्योतिरेवान्तःपरावागनपायिनी ।
तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो निवर्तते ।।[7] इति ।

आचार्याभिनवगुप्तेन वाच्यवाचकभावविषये किमित्युक्तमित्यवलोकयामः, तथा वाचां भेदविषयेपि किञ्चिदत्र विविच्यते। तथा हि – वाच्ये प्रकाशः प्रधानः। वाचकविषये विमर्शः प्रधानः। अक्षराणाम् अभिव्यञ्जिका शक्तिरेव विमर्शाशक्तिः। सा एव परावाक् भवति। उक्तं च – चितिः प्रत्यवमर्शात्मा परावाक् स्वरसोदिता इति। सङ्गीतशास्त्रे विमर्शाशक्तेरेव परनाद इति नाम। परायास्तु लक्षणमित्थं दृश्यते -

अनन्यापेक्षिता चास्य विश्वात्मत्वं प्रति प्रभोः ।
तां परां प्रतिभां देवीं सङ्गिरन्ते ह्यनुत्तमाम् ।।[8]

पश्यन्ती त्वित्थं लक्षणलक्षिता –

तत्र या स्वरसन्दर्भसुभगानादरूपिणी ।
सा स्थूला खलु पश्यन्ती वर्णाद्यप्रविभागतः ।।[9]

मध्यमायास्तु – **या तु चर्मवनद्धादि किञ्चित् तत्रैव यो भवेत् ।**
सा स्फुटास्फुटरूपत्वात् मध्यमा स्थूलरूपिणी ।।[10]

एतेषामवान्तरभेदाः विस्तरभयान्नात्र विमृश्यते। परावाक् अथवा परनादः वाच्यार्थेन सह पूर्णं यथास्यात्तथा तादात्म्यावस्थायां भवति। अभिव्यक्तिक्रमे परस्परं तेषु भेदो दृश्यते । अर्थात् नादात् शब्दः भिन्न इति अस्पस्टं ज्ञानं भवति। स्तरोयं पश्यन्तीति

---

[6] महाभाष्ये उद्धृतम् (पस्पशाह्निके)

[7] तन्त्रालोकः,तृतीयमह्निकम्

[8] तन्त्रालोकः,तृतीयमह्निकम्

[9] तन्त्रालोकः,तृतीयमह्निकम्

[10] तन्त्रालोकः,तृतीयमह्निकम्

प्रोक्ता। अग्रिमे स्तरे शब्दार्थयो: व्यत्यासस्य बौद्धिकं ज्ञानं भवति। घट्टोयं मध्यमा इति समाहूयते। यतः इयं मध्यमा पश्यन्तीवैखर्यो: अवान्तरवर्तिनी। अन्तिमा विखरे (शरीरे) भवा वैखरी। अत्र अर्थेन भावनया वा शब्दस्य भोतिकभेद:स्पष्टो भवति। यतः शब्दः देहस्थेन वागिन्द्रियमाध्यमेन जन्यः। अतः भौतः। अत एव वैखरीत्यम् अभिनवगुप्तस्य दर्शनम्। ध्वन्यालोकलोचनेपि उद्योतसमाप्तिबोधकेषु श्लोकेषु एतासां भेदानां वर्णनं दृश्यते। तद्यथा-

यदुन्मीलितशक्त्यैव विश्वमुन्मीलति क्षणात्।
स्वात्मायतनविश्रान्तां वन्दे तां प्रतिभां पराम् ।।[11]

प्राज्यं प्रोल्लासमात्रं सत् भेदेनासूत्र्यते यया।
वन्देभिनागुप्तोहं पश्यन्तीं तामिदं जगत् ।।[12]

आसूत्रितानां भेदानां स्फुटतापत्तिदायिनीम्।
त्रिलोचनप्रियां वन्दे मध्यमां परमेश्वरीम् ।।[13]

स्फुटीकृतार्थवैचित्र्यबहिःप्रसरदायिनीम्।
तुर्यां शक्तिमहं वन्दे प्रत्यक्षार्थनिदर्शिनीम् ।। [14] इति

वाचां विस्तर: अस्माकं पूर्वजानां ऋषीणां तपोभूमिकायामाविष्कृत इति लोकोयं सर्वदा आधमर्ण्यं प्रकटयति।

सहायकग्रन्थसूची -

१. सायणभाष्यम् (कृष्णयजुर्वेदस्य देवीसूक्तभाग:/वाग्देवीसूक्तम्)

२ श्रीमद्भगवद्गीता -गीताप्रकाशनम् गोरखपुर

३ श्वेताश्वतरोपनिषद्-

४ काव्यादर्श:--दण्डीविरचित:,निर्णयसागरप्रकाशनम्

५ वाक्यपदीयम् भतृहरिविरचितः

६ तन्त्रालोक: जयरथकृतव्याख्यासहित:

७ ध्वन्यालोकस्य लोचनव्याख्यानम्

८ पस्पशाह्निकम् १.१.१

९ उदकशान्तिमन्त्रा:(एन् .एस्. रामभद्राचार्या: मैसूर् एतेषां व्याख्या)

१० www.orchives.in इति जालपुटम्

---

[11] ध्वन्यालोक-लोचनव्याख्यानम् -प्रथमोद्योतान्ते

[12] तत्रैव -द्वितीयोद्येतन्ते

[13] तत्रैव -तृतीयोद्येतान्ते

[14] तत्रैव चतुर्थोद्योतान्ते

Balabodhini: An Illustrious Commentary on *Narayaniya*

Dr. Nidheesh Kannan B.*[1]

Introduction

Narayaniya- the condensed *Bhagavata* of Melputtur Narayanabhatta is considered as a contributory crest jewel from Kerala to the Sanskrit literary world. This lyric poetry got much popularity in the devotional society of Kerala, especially among the Krsna devotees. As everyone knows Narayanabhatta aimed to popularize the Krsnabhakti elaborately spreaded over in the *Bhagavatapurana* in an abridged form with much poetic beauty.

By comparing to other places of India, Kerala is notable in the tradition of commentaries. Because, Keralites commented almost all the Sanskrit works with no bar of poetry, prose, drama, scientific treatises etc. The scholars here considered commentary writing as an intellectual entertainment. It may be think that they aimed to propagate or establish the elaborate sense of meaning and style of the particular works among the scholarly world.

There are three popular Sanskrit commentaries of *Narayaniya* available right now. They are *Bhaktapriya*, *Rasikapriya* and *Balabodhini*[2]. Vadakkumkur points about another Sanskrit commentary written by Visvesvara Sastri[3], but there is no more information available about it. Anyhow, the Balabodhini of Konatt Krishnavariyer is specially considerable here among the commentaries of *Narayaniya* in its simplicity and significance.

About the Commentator

Konatt Variyam is situated near Shoranur of Palakkad district, where Krishnavariyer was born to Parukkutti Varasyar and Kodallur

[1] **Assistant Professor, Department of Sanskrit Sahitya, Sree Sankaracharya University of Sanskrit, Regional Centre, Trivandrum,**

[2] Rajas Press, Trippunittura, 1957

[3] *Keraliya Samskrta Sahitya Caritram*, Vol III, p.314.

Sekharavariyer in the year 1884. Vadanamkurissi Narayana Sastri, Parikshit Ramavarma Tampuran, Mantitta Kunchu Namputiri, Ramapisharodi etc were the eminent teachers of Krishnavariyer. It is known from the Introductory note by Panditaraja K. Acyutapoduval of Balabodhini commentary, Konatt Krishnavariyer has commented another work of Melputtur called Subhadraharanam Prabandha. But still it is unpublished.

Balabodhini was written in the years between 1927 and 1940. In the year 1943 Krishnavariyer passed away at the age of 60 incompleting his effort on *Balabodhini*. Krishnavariyer commented 88 dasakas completely and seven verses of 89th dasaka. The work has completed by his relative Kattukulatt Achyutavariyer for its publication.

Nature of Balabodhini

While assessing the commentaries of *Narayaniya*, everyone will initially depends upon Bhaktapriya, which is useful only to the scholars. Therefore, the *Balabodini* was composed to make sufficient solution for eradicate this problem. As the name indicates, *Balabodhini* was composed with the aim to understand even for children. So, the commentator was keenly conscious to make the language simple and at the same time authentic. On starting, commentator states that;

श्रीनारायणभट्टस्य कवेरतिमनोहरं नारायणीयमिति यत् स्तोत्रं जयति पावनं यथामति मया तस्य ललिता बालबोधिनी वाक्ययोजनया युक्ता व्याख्या काचिद्विलिख्यते। भक्तप्रियेत्यस्य कचिद्व्याख्या यद्यपि राजते तथापि सा न बालानामुपकाराय कल्पते तयैव दर्शितो मार्गो मयाप्यात्रानुगम्यते यानि तस्यां त्वनुक्तानि लिख्यन्ते तान्यपि स्फुटम्।। [4]

it has mentioned that the commentary is incomplete. From the verse starting with **सुप्तं रमाङ्कभुवि पङ्कजलोचनं त्वां** of 89th dasaka was commented by Kattukulatt Acyutavariyer. It is to be remembered here the words of Achyutavariyer at the end of *Balabodhini*.

ध्यायन् वातालयेशं 'भृगुमुनिचरिते सुप्तम्' इत्यादिपद्या-
दारभ्याज्ञोपि यस्यास्समतनवमिमां पूरणीं भक्तिमात्रात्।

[4] From the introductory verses of the commentator in the first dasaka.

सेयं नारायणीयस्तववरविवृतिः सुग्रहा बालबोधि
न्याख्या भूमौ विहृत्या कलितबहुरसा भक्तचित्तेषु जीयात् ।।[5]

The last portion of the commentary filled by Achyutavariyer is also need appreciation, because, throughout it keeps the style closely as of Krishnavariyer's commentary[6].

The Craft of Commentating: *Balabodhini* Gleanings

It is relevant to go through some verses of *Narayaniya* and their *Balabodhini* commentary for the better knowledge of the style and craft of commentating. For example, **ऐश्वर्यं शङ्करादीश्वरविनियमनं विश्वतेजोहराणां तेजस्संहारि वीर्यं विमलमपि यशो निस्पृहैश्चोपगीतम्** the 10th verse of 1st dasaka and a piece of its commentary is as follows;

ईश्वरस्य भावः ऐश्वर्यं निग्रहानुग्रहशक्तिः शङ्करादीश्वरविनियमनं शङ्कर आदिर्येषां ते शङ्करादयः ते च ते ईश्वरा ईशितारस्तेषां विनियमनं तत्तदधिकारप्रवर्तकम् । ते वीर्यं विश्वेषां सर्वेषां तेजः पराक्रमं हरन्तीति विश्वतेजोहराः श्रीशङ्करादयस्तेषाम् । तेजः प्रभावं संहर्तुं शीलमस्यास्तीति तेजस्संहारि । तथा च वक्ष्यति- 'मुहुस्तावच्छक्रं वरुणमजयो नन्दहरणे' इत्यादि ते तव विमलं निर्मलम्. पापशोधकमिति यावत् । यशः कीर्तिः । निस्पृहैः फलेच्छारहितैः श्रीशुकश्रीनारदप्रभृतिभिरपि । किं पुनः सस्पृहैरित्यपिशब्दार्थः । उपगीतं वर्णितम्. तच्चरितमाधुरीसमाकृष्टमानसतया श्रीमद्भागवतादिरूपेणोपवर्णितमित्यर्थः ।

Here, the actual meaning and sentiment of each words is made clarified and it is doubtful to think that the other commentaries of *Narayaniya* upholds such a superiority.

Another example may be quoted from the 4th dasaka,

अग्निवासरवलर्क्षपक्षगौरुत्तरायणजुषा च दैवतैः ।
प्रापितो रविपदं भवत्परो मोदवान् ध्रुवपदान्तमीयते ।

Here the commentary for the last line is as;

---

[5] From the concluding verses by Achyutavariyer in the last dasaka.
[6] Vide, *Srimannarayaniyam*, pp. 655-784

रविपदं रवेः सूर्यस्य पदम्। ज्योतिश्चक्रमिति यावत्। प्रापितो नीतः। मोदवान् तत्तद्देवतातुल्यभोगानुभवजनितानन्दातिशययुक्तः। ध्रुवपदमन्तोवधिर्यस्य तत् ध्रुवपदान्तं ध्रुवलोकपर्यन्तम्। ईयते प्राप्नोति। अयमर्थः- स्वेच्छया शरीरमुत्सृज्य सूर्यरश्मिद्वारा निर्गच्छन्तं जीवमग्निदेवता स्वर्लोकमार्गेण नीत्वा अहरभिमानिदेवताहस्तं प्रापयति। सा च शुक्लपक्षाभिमानिदेवताम्, सा चोत्तरायणषण्मासाभिमानिदेवताम्, सा च संवत्सराभिमानिदेवताम्, सा च देवलोकमार्गेण नीत्वा वायुदेवताम्, सा च स्वर्गलोकमार्गेणादित्यदेवताम्, सा च स्वमण्डलद्वारा चन्द्रदेवताम्, सा च स्वर्गलोकमार्गेण विद्युल्लोकञ्च नयति। ततश्च ध्रुवलोकान्तं गच्छतीति।

The usage of words here is very simple and more helpful to children. Therefore, this verse is one of the best examples to make the name of the commentary Balabodhini more meaningful.

Another example may quote from the commentary of the verse **दक्षतु धातुरतिलालनया रजोन्धो** from 16th dasaka to exhibit the commentator's erudition;

रजोन्धः रजसा रजोगुणकार्येण क्रोधमत्सरादिना। यदाह वाग्भटः- 'राजसं बहुभाषित्वं मानक्रुड्डम्भमत्सरा' इति। अन्धः विवेकशून्यः।

Here, while explaining the term **रजोन्धः,** it is clear that the scholarship of the commentator in Ayurveda.

Downsides of *Balabodhini*

It is also relevant to go through some of the drawbacks in this commentary knowingly or unknowingly happened. For example, in several cases like the 23rd dasaka it is necessary to quote the instances from *Bhagavatapurana* for the better understanding of the contextual meaning, but the commentator is only going through the plain meaning. Another important matter to be mentioned here is Melputtur has deliberately created several humorous instances and usage of peculiar word meanings in *Narayaniya.* For example in the commentary for 71st dasaka, there is no such explanations have done by the commentator other than simply going through the meaning of each verses. Other commentaries of *Narayaniya* do not possess such deformations.

Conclusion

Bhagavatapurana and *Narayaiya*- were one of the two base-stones of Keralite devotional culture. Both are written under the apparent agenda that the propagation of Bhakti among people and were successfully won this. And mentioned like earlier in the introductory part, the commentary writing is considered as an intellectual entertainment. It only aims to exhibit self-erudition moreover to make understandable to common people.

Here it is very clear that, the commentary for this devotional lyric poem is also an exposition of scholarship. The readers of such poems seem only Bhakti in it. They not at all want to know what commentator did on it. Here in the case of *Balabodhini*, the advertising words of the commentator in the beginning like ललिता बालबोधिनी, बालानामुपकाराय कल्पते etc. aims the scholars only.

By concluding the paper, two facts are to be remembered. One is according to a profound devotee, all the commentaries of *Narayaniya* including *Balabodhini* were feel like sunlight for blind men, because they seeks only bhakti or devotion in it. On the other hand, such illustrious commentaries are very useful to the scholars who were going through the peculiar meanings, poetic, linguistic and grammatical merits etc.

References

1.Narayana Bhattathiri Melputtur, *Srimannarayaniyam* (with Balabodhini Commentary), Raja Press, Trippunithura. 1957.

2.Narayana Bhattathiri Melputtur, *Srimannarayaniyam* (with Vanamala commentary), Guruvayur Devaswam Publications, 2011.

3.Rajarajavarmaraja Vadakkumkur, *Keraliyasamskrtasahityacaritram* (Vol. VI), Sree Sankaracharya University of Sanskrit, Kalady, 1997.

मेघदूते ललितकलापरामर्शाः शिल्पचातुरी च

विष्णुप्रसाद् पी.वि*[1]

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।।

विश्वमहाकवेः कविकुलगुरोः कालिदासस्य रचनावैदुष्यविमर्शने अल्पधियः वयम् अशक्ताः। तथैव तस्य महात्मनः जीवनकाल-स्थानविषयेष्वपि चर्चाः चलन्ति अधुनाऽपि। ई. पूर्वप्रथम-द्वितीयशदाब्द्योः मध्ये [2] उज्जयिन्यां विद्यमानोऽयम् इति सामन्येन सामाजिकैः व्यवह्रियन्ते। विक्रमादित्यसभास्थः इत्यतः उज्जयिनीस्थः इति। कृति-काव्यादीनां संख्यादि विषयेष्वपि पण्डितानां मध्ये विमतयः सन्ति चेदपि, महाकवेः कालिदासस्य सप्तकृतयः सन्ति इति प्रायेण सर्वैः अङ्गीक्रियन्ते ताश्च कृतयः – रघुवंशम्, कुमारसम्भवम्,मेघदूतम्, ऋतुसंहारः, विक्रमोर्वशीयम्, मालविगाग्निमित्रम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम् इति।

तत्र मेघदूताख्यं सन्देशकाव्यम् अतिप्रसिद्धं वर्तते। सन्देशप्रेषणस्य प्रवृत्तिस्तदाधारेण काव्यरचना अत्र विशेषता। पूर्वमेघः उत्तरमेघ इति मेघदूतस्य भागद्वयं वर्तते। उभयत्राऽपि आहत्य 121 श्लोकाः सन्ति[3]। सर्वे श्लोकाः मन्दाक्रान्ता छन्दसि निबद्धाः वर्तन्ते। अत्र अङ्गिरसः विप्रलम्भश्रृङ्गारः। यक्षयक्षिण्योः शापजन्यविरहस्य कथा ब्रह्मवैवर्तकपुराणे अन्तर्भूतः भवति।[4] **“सीतां प्रति रामस्य हनुमत्संदेशं मनसि निधाय मेघसंन्देशं कविः कृतवानित्याहुः”** इति मल्लिनाथस्योक्तिः।[5]

मेघदूतकथासारः

पूर्वमेघे- स्वकर्तव्ये विमुखः कश्चन यक्षः यक्षाधिपतिना शप्तः भूत्वा स्वदेशात् बहुदूरस्थ-रामगिर्यां प्रेषितः। तत्र वसन् यक्षः मेघदर्शनेन प्रियाविरदुःखितः भवति। एवं यक्षः स्वप्रियां प्रति मेघद्वारा सन्देशप्रेषणाय निश्चयं करोति। प्रियायाः समीपं गन्तुं मार्गमादिशति प्रथमम्। यक्षेण एवमुच्यते मेघाय – “त्वं प्रथमम् उत्तरदिशां प्रति गच्छ, तत्र नर्मदानद्याः जलं

---

[1] **अतिथि-अध्यापकः, साहित्यविभागः, भारतीयसंस्कृतमाविद्यलयः, पिलात्तरा-कण्णूर्**

[2] संस्कृतसाहित्येतिहसः, आचार्यरामचन्द्र मिश्र – पु.सं 4

[3] 66-55

[4] मेघदूतम् – भूमिका पु.सं 34 (संसकृत-हीन्दीव्याख्या, चैखम्बा)

[5] मेघसन्देशस्य सञ्जीवनी टिका पूर्वमेघप्रथमश्लोकस्य व्याख्या।

पीत्वा पुरतो गच्छ। पुनश्च वेत्रवतीनदीं प्राप्य तत्रस्थ शैलशिखरेषु विश्रमं कुरु। पुरतो गमने वृष्टिं मुञ्च, छायां दत्त। एवम् उज्जयिनीं प्राप्य तत्रस्थान् आनन्दय, शिप्रानदीसुगन्धम् आस्वादय। पुनश्च महाकालमन्दिरं गत्वा पूजावेलायां स्वरवैः पटहं वादय" .. एवं सम्पूर्णमार्गस्य सविशदवर्णना क्रियते। पुनश्चोत्तरमेघे अलकायाः वर्णनं, तत्र यक्षगृस्य परिचयः, विरहिण्याः स्वनायिकायाः अवस्था वर्णनम् इत्यादिकार्याणि वर्णितानि दृश्यन्ते। तदनु प्रिया दर्शनानन्तरं किं कुर्यात् इति एवं वदति यक्षः –

"तामुत्थाप्य स्वजलकणिकाशीतलेनानिलेन
प्रत्याश्वस्तां सममभिनवैर्जालकैर्मालतीनाम्।
विद्युद्गर्भः स्तिमितनयनां त्वत्सनाथे गवाक्षे
वक्तुं धीरः स्तनितवचनैर्मानिनीं प्रक्रमेथाः" ।।[6] इति।

एतदनन्तरं सन्देशमपि कथ्यते यक्षेण। अयं मेघदूतकथासारः।

मेघदूते परामृष्टाः कलाः

वेदानुसारेण चतुषष्टिकलासम्पन्ना अस्मद्संस्कृतिः। तत्र च कलाः ललितकला, अयोधनकला इत्याति विविधभेदसम्पन्ना वर्तन्ते। कालिदासस्तु न केवलं कविः अपि च महान् कलापटुः कलास्वादकः कलानिरूपकश्च वर्तते। यतो हि स्वकृतिषु महाकविना तत्र तत्र स्व-कलानिपुणतायाः - आस्वादनतायाः-निरूपकभावस्य च अंशाः निक्षिप्ताः विद्यन्ते। मेघदूतेऽपि अनेकाः कलाः सन्दर्भयोग्यत्वात् परामृष्टाः, निरूपिताः च भवन्ति। तत्र सङगीत-वाद्य-नृत्त-चित्रकलाः प्रधनतया परामृष्टाः भवन्ति।

मेघदूते चित्रकला

महाकविः वस्तुतः चित्रकारो वा इति सन्देहः अथवा चित्रकार एवेति चिन्ता अस्माकं सर्वेषां मनस्सु वर्तते तत्र नास्ति सन्देहः। कविकुलगुरुणा लिखिताः सर्वे श्लोकाः प्रत्येकं मनोहरचित्रं सहृदयहृदये तिष्ठन्ति। एवं वचोभिः अवर्णनीयचित्ररचनावैदग्ध्यं प्रदर्शयति विश्वमहाकविः सर्वत्र। अत एव स्वकृतिषु यथोचितं चित्रकलायाः वैविध्यपूर्णवर्णने अस्य मतिः अयत्नसुकुमारतया प्रवर्तते। तस्योदाहरणानि मेघदूतेऽपि भवन्त्येव। तादृशाः केचन श्लोकाः अत्रोच्यन्ते- तत्र प्रथमगणनीयश्लोको भवति उत्तरमेघगत पञ्चचत्वांरिशत्तमश्लोकः –

---

[6] उत्तरमेघम् – श्लो. 38

“त्वामालिख्य प्रणयकुपुतां धातुरागैः शिलायां
आत्मानं ते चरणपतितं यातदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्रैस्तावन्मुहरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः ।। इति ।

इदं तु वस्तुतः विप्रलम्भशृङ्गारस्य मकुटोदाहरणं विश्वप्रसिद्धं च वर्तते। परन्तु प्रसङ्गे अत्र परामृष्टकलायाः चित्रालेखनस्य निरीक्षणं कुर्मः। “धातुरागैः शिलायां” भागोऽयं श्रद्धेयः। चित्ररचनायै मार्गाः अनेकाः सन्ति। तदाधारेण चित्रकला बहुधा भिध्यते। (ओयिल्, वाट्टर्, पेन्सिल्.) एवं बहुविधचित्ररचनासु धातुरागैर्क्रियमाणचित्ररचना एवात्रोक्ता वर्तते। धातुरागान् उपयुज्य अधुनापि चित्रकाराः चित्ररचनां कुर्वन्ति। विशिष्य मन्दिरादीनां निर्माणावसरे तत्र भित्तिषु चित्रलेखनाय धातुरागाः वा पत्रचर्मादीनां वर्णाः वा उपयुज्यन्ते। श्रूयते च केषाञ्चित् धातूनां, धातुरागाणां वा निरन्तरसंसर्गेण चर्मरोगमुक्तिः भवति अत एव मन्दिरादिपुण्यस्थलेषु अस्योपयोगिता। एवम् अस्मिन् ललतिकलायां कवेः ज्ञानं यथोचितं निवेशितं वर्तते। पुनश्च कविकुशलतायाः अन्यः कश्चन विषयः वर्तते अत्र यत् वने वा आश्रमप्रदेशेषु चित्रलेखनाय उपकरणानाम् अभवात्वेपि चित्रकलानिवेशनं निःसंशयेन कृतम् इति।

एवं च उत्तरमेघे स्वगृहवर्णने यक्ष एवमुच्यते तल्लक्षणम् – **“द्वारोपान्ते लिखितवपुषौ शङ्खपद्मौ च दृष्ट्वा..”**[7] इति। अत्र द्वारोपान्तेषु प्रवेशनद्वारेषु वा मङ्गलदायकानां चित्राणां रचना वर्णिता। अत्रापि चित्रकलायाः परामर्शः एव। पुनश्च तत्रैवोत्तरमेघे स्वप्रियावर्णने - **“ मत्सादृश्यं विरहतनु वा भावगम्यं लिखन्ति”**[8] इत्यपि चित्रलेखनकलायाः परामर्शः। उत्तरमेघस्य प्रथमश्लोकेऽपि दृश्यते चित्रकलायाः सौभगं **“सचित्राः ललतिवनिताः”** इति।

सङ्गीतस्य परामर्शाः

मेघदूते परामृष्टसङ्गीतं गीतवाद्यत्वेन द्विधा स्वीकुर्मः। गीतस्य परामर्शः उत्तरमेघस्य दशमश्लोके दृश्यते एवं –

“अक्षय्यान्तर्भवननिधयः प्रत्यहं रक्तकण्ठै-
रुद्गायद्भिर्धनपतियशः किन्नरैर्यत्र सार्धम् ।

---

[7] श्लो.20

[8] श्लो.25

वैभ्राजाख्यं विबुधवनितावारमुख्यासहायाः
बद्धालापा बहिरुपवनं कामिनो निर्विशन्ति" ।। इति ।

अत्र तु कुबेरस्य भवनोद्यानादि वर्णना भवति प्रसङ्गः तथाऽपि तत्र किन्नराणाम् उद्गायताम् अवसरोचितपरामर्शः समीचीनतया कृतः महाकविना। तथैव तत्रैव उत्तरमेघे षड्विंशतितमश्लोकः। तत्र यक्षः स्वप्रियायाः वर्णनं कृतं तत्रापि सङगीतस्य निवेशः अत्यानन्ददायकमेव, तदित्थं –

"उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य निक्षिप्य वीणां
मद्गोत्राङ्कं विरचितपदं गेयमुद्गातुकामा ।
तन्त्रीमार्द्रां नयनसलिलैः सारयित्वा कथञ्चिद्
भूयो भूयः स्वयमपि कृतां मूर्च्छनां विस्मरन्ति ।। इति

नायिकागुणगणवर्णनप्रसङ्गेषु तासु कलानिपुणत्वनिवेशः साधरणञ्चेदपि विरहावस्थायां उद्गायनेच्छासन्निवेशः कालिदासकलाविदुषा एव साध्यम्।

एवं मेघदूते वाद्यविशेषाणां परामर्शः अपि दृश्यते। तत्र पूर्वमेघस्य अष्टत्रिंशत्तमे श्लोके पटहस्य परामर्शः विद्यते, एवं –

"अप्यन्नस्मिञ्जलधर महाकालमासाद्य काले
स्थातव्यं ते नयनविषयं यावदत्येति भानुः ।
कुर्वन् सन्ध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया
मामान्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम्" ।। इति ।

अत्र महाकालमन्दिरं गत्वा तत्र सन्ध्यासमये पूजावसरे स्वगर्जनेन पटहनिनादं कृत्वा गर्जनफलताम् आप्नुयात् इति मेघाय निर्देशः दीयते। अत्र कालिदासे कलानिरीक्षकत्वभावः प्रकाशते यतो हि सन्ध्यावेलायां तत्र महाकालमन्दिरे मेघनादेन साध्यस्य वाद्यस्य चयनं वहुकालनिरीक्षणात् एव प्राप्यते। एवम् उत्तरमेघे प्रथमश्लोके **"सङ्गीताय प्रहतमुरजाः.."** इति मुरजस्य परामर्शः विद्यते, पूरवमेघे च **"निह्रादस्ते मुरज इव चेत.."**[9] इति मुरजस्य परमार्शः अस्ति। **"उत्सङ्गे.."** इत्यारम्भमाणे पूर्वोक्तश्लोके वीणावादनकलायाः परमार्शः विद्यते। पुनश्च

[9] पूर्वमेघम् – श्लो.60

वंशानामपि परमार्शः साधुवुहितम् दृश्यते पूर्वमेघे षष्टमश्लोके - **"शब्दायन्ते मधुरमलिनैः कीचकाः पूर्यमाणाः.."** इति। अत्र कीचकपदेन वंशी, तद्वादनकला च स्मार्यते।

मेघदूते नृत्यकला

नृत्यकलायामपि चतुरो कालिदासेति ज्ञायते मेघदूतपठनेन। मेघदूते नृत्यकलायाः अपि सन्निवेशः सौन्दर्यमावहति। तत्र पूर्वमेघे महाकालमन्दिरप्रासादवर्णने तत्र विद्यमानस्त्रीणां वर्णनावसरे तासां क्रियाकलपान् वर्ण्यते एवं –

"पादन्यासैः क्वणितरसनास्तत्र लीलावधूतै
रत्नच्छायाखचितबलिभिश्चामरैः क्लान्तहस्ताः।
वेश्यास्त्वत्तो नखपदमुखान् प्राप्यवर्षाग्रबिन्दून्
आमोक्ष्यन्ते त्वयि मधुकरश्रेणिदीर्घान्कटाक्षान्।।[10] इति।

अत्र पादन्यासत्वेन नृत्यव्यापारत्वमेव लक्षितम्। एवमेव अत्रेव पूर्वमेघे मयूराणां नृत्तोऽपि वर्णितः। यदा उज्जयिनीं प्रविशति मेघः तदा तत्रत्यनारीणां केशसंस्कारधूपैः विकसितवपुं मेघं दृष्ट्वा गेहमयूखाः बन्धुप्रीत्या नृत्यन्ति इति। तदुक्तम् एवं - **"बन्धुप्रीत्या भवनशिखिभिर्दत्तनृत्योपहारः"**[11] इति। उत्तरमेघेऽपि दृश्यते मयूरस्य नृत्तवर्णनम् –

" तालैः शिञ्जावलयसुभगैर्नर्तितः कान्तया मे
यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृद् वः।।[12] इति।

अत्र यक्षिण्याः करतलैः नर्तितानां मेघसुहृदां मयूराणां वर्णनम्।

मेघदूते काव्यरचना

काव्यरचना च काचित् कलेति कैश्चित्। वस्तुतः सापि कला एव। यतो हि प्रतिभा तस्योत्पत्तिकारणम्। कलानामपि सा एव प्रतिभा हेतुः इति मन्ये। चेत् एवं काव्यरचनाकलापरामर्शोऽपि अत्र वक्तव्यमेव। उत्तरमेघे **"मद्गोत्राङ्कं विरचितम्.."** इति परामर्शः यक्षिण्याः काव्यरचना चारुतायाः च विशेषः। गोत्राङ्कत्वेन स्वनायकस्य नाम-गुण-शीलादिकं गीतेषु सन्निवेशितमेव भवेत्।

---

[10] श्लो.39

[11] श्लो.36

[12] श्लो 19 उत्तरार्धम्

एवं विश्वमहाकवेः कलिदासस्य मेघदूते विद्यमानललतिकलालानां परामर्शाः स्थालीपुलाकन्यायेन अत्र सूचिम्। केवलमिदम् दिङ्मात्रकथनम्।

मेघदूते शिल्पकलाचातुरी

केवलशिल्पस्य-मूर्तेः विग्रहस्य वा निर्माणे एव न शिल्पचातुर्यम्। आधुनिकैः हस्त-दारुनिर्मीतिभ्यः आरभ्य भवन-नगरनिर्मितिपर्यन्तं विद्यमान समेषां विषयाणां व्यवहारः शिल्पचारुतापदेन क्रियन्ते। एवं चिन्तनेन मेघदूते बहुस्थानेषु महाकविकालिदासस्य शिल्पकारभावं द्रष्टुं शक्नुमः। रामगिरि-महाकालमन्दिर-उज्जयिन्यादयः तत्र श्रद्धेयांशाः। यक्षगेहस्य मेघाय परिचयनावसरे विद्यमानोऽयं श्लोकः महाकवौ विद्यमानशिल्पिचातुर्यस्य प्रकटभाव एव –

"वापी चास्मिन् मरतकशिलाबद्धसोपानमार्गाः
हेमैश्छन्ना विकचकमलैः स्निग्धवैदूर्यनालैः।
यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं सन्निकृष्टं
नाध्यासन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः" ।।[13]

केवलमिदं कालिदासस्य शिल्पचातुरीविषयात्मकस्य विदूरदर्शनम्। इतोऽपि बहुविधाः प्रौढाः अंशाः मेघदूते एव स्वीकरणीयाः सन्ति इत्यत्र न विमतिर्मम।

स्वस्य जन्म-निवास-काल-देशादिविषयेषु सूचनानि अदत्वा विश्वोत्तरकाव्यरचनायै स्वजीवनं समर्पिताय कविकुलगुरवे, सुललितपङ्क्तिभिः सुमार्गप्रदर्शकाया आचार्याय सूक्तिनिधये महाकवये इदं समर्पयामि।

सहायकग्रन्थाः

1. मेघदूतम् – संस्कृत-हिन्दीव्याख्या, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्
2. मेघदूतम् – सञ्जीवनी टीका
3. मेघदूतानुशीलनम् – डा. कृष्णकुमार, मयङ्का प्रकाशनम्
4. संस्कृतसाहित्येतिहासः – आचार्यरामचन्द्र मिश्रः, चौखम्बा विद्याभवनम्
5. केरलीयकलाः – एच् आन्ट् सि प्रकाशनम्

[13] उ.मे. 16

श्रीमत्सुधीन्द्रतीर्थविरचितस्य सुभद्रापरिणययनाटकस्य सुभाषितानामनुशीलनम्

Dr.V.Pavan kumar*[1]

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ।।

काव्यप्रयोजनेषु उपदेशः अन्यतमः इति आलङ्कारिकाः वदन्ति। उपदेशः लेशमात्रोऽपि कदाचिद्बुद्धिं प्रभावयितुं शक्नोति। सकृदपि पठितः हृदयावर्जकः मनसि प्राप्तस्थितिः पठितुः स्वभावं परिवर्तयितुमपि शक्नोति। तथाविधानि सुभाषितानि बहुषु सन्दर्भेषु सुभद्रापरिणयनाटके निबद्धानि कानिचन उदाह्रियन्ते।

सुभद्रापरिणयनाटकम्

सुभद्रापरिणयनाटकम् इति ग्रन्थस्य प्रणेतारः परमपूज्याः वेदवेदान्तविद्यापारङ्गताः द्वैतमतानुयायिनः श्रीमत्सुधीन्द्रतीर्थश्रीपादाः। मन्त्रालयश्रीराघवेन्द्रस्वामिनां गुरवः एते। सर्वशास्त्रपारङ्गताः सुधीन्द्रयतीन्द्राः तत्तच्छास्त्रेषु बहून् ग्रन्थान् रचयामासुः। काव्यानि च दशाधिकानि निबद्धानि। तेषु सुभद्रापरिणयनाटकमेकम्। नाटकेऽस्मिन् षडङ्काः वर्तन्ते। ग्रन्थोऽयं वेदान्तालङ्कारविद्वन्मणिभिः पण्डितराजैः राजा श्रीगुरुराजाचार्यैः (श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनम्, बेङ्गलूरु) द्वारा 1993 तमे वर्षे प्रकाशितः। सुधीन्द्रतीर्थाः महाभारतात् इतिवृत्तलेशमादाय स्वकल्पनस्य आधिक्यं तेन मेलयित्वा सुभद्रापरिणयनाटकं निर्ममिरे।

नाटकेऽस्मिन् सुभाषितानुशीलने दृष्टिं सारयामः। यथा-

विद्वांसो वित्तसन्दृप्ता मत्तेभो मत्तकाशिनी।
विजिताशा वशीकर्तुमशक्याः खलु भूतले[2] ।।

विद्वांसः पण्डिताः, वित्तसन्दृप्ताः धनगर्विताः, मत्तेभः- मदगजः, मत्तकाशिनी- मदवती स्त्री एते विजिताशाः । अर्थात् स्वयं स्वाधीनाशाः, यद्वा विजिताशाः इति पृथक्पदे विजित-आशा यैः ते विजिताशाः जितेन्द्रियाः इत्यर्थः। एते पञ्च अन्येन केनापि वशीकर्तुम् अशक्या इति तुल्ययोगितालङ्कारमुखेन तेषाम् आवश्यकत्वं निरूपितम्। विद्वान् स्वयं यत्र कुत्रापि जीवितुं

[1] ***Part-Time Teacher, Sahitya Department, Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati**

[2] सुभद्रापरिणयनाटके पृ.सं 3

प्रभवति। अहं धनी, एष विद्वानपि धनहीनः अतः धनप्रदानेन मद्वशे अमुं स्थापयित्वा कार्यं कारयामीति इच्छा विदुषां विषये न कार्या। प्रायशः तेषां धनाशा न भवति। अतः धनापेक्षया दुष्टं न स्तुवन्ति। गुणै पुनः ते वश्याः एव। **वित्तसन्दृप्ताः-** धनगर्विताः धनेन सर्वं साध्यमिति तेषां स्थिरा मतिर्भवति। अतः पूज्यान् ते पराभवन्ति। एवं च श्रूयते-

यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम्[3] ।।

गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमारूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा सर्वाविनयानाम् एकैकमप्येतेषामायतनम्, किमुत समवायः। अतः कविना उच्यते मत्तेभः, मत्तकाशिनी- मदवती स्त्री सा स्वकामपूर्तये किमप्यनार्यमाचरितुं न बिभेति अतः वशे स्थापयितुं केनापि न शक्या।

विजिताशाः- आशारहिताः आशैव सर्वः अकार्यं करोति, अनर्हमपि स्तौति, एवं दैन्यप्रकरणे आशैव कारणम्, निरीहाणां पुनः धनवान् प्रभुर्वा तृणमिव तिरस्कारविषयो भवति। यदाहुः-

[4]स्तुवन्ति श्रान्तास्याः क्षितिपतिमभूतैरपि गुणैः
प्रवाचः कार्पण्याद्यदवितथवाचोऽपि पुरुषाः।

प्रभावस्तृष्णायाः स खलु सकलः स्यादितरथा
निरीहाणामीशस्तृणमिव तिरस्कारविषयः।।
आनन्दस्यन्दिरूपेषु कुन्दसन्दोहकीर्तिषु।
वन्द्येषु वन्दते को ना मन्दभाग्याद्विनावनौ[5] ।।

महात्मानो अवश्यं स्तुत्याः वन्दनीयाः भवन्ति। ते महात्मनः आनन्ददायकाः शुद्धयशस्काः, तेषां वन्दनं यः न करोति स मन्दभाग्यः इति पिण्डितार्थः। तदुक्तं स्मृतिषु-

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः।
चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्यायशो धनम्[6] ।।

---

[3] शुकनासोपदेशः , कादम्बरी

[4] मुद्राराक्षसम् 3.16

[5] सुभद्रापरिणयनाटके पृ.सं 5

[6] मनुस्मृतिः 1-121

फणितन्त्ररूढभणितिप्रचुरा विविधार्थभावरसपोषजुषः।
सुमचापरोपसुकुमारपदाः प्रमिताक्षरा हि रचना महताम्[7] ।।

रचना वाक्यमित्यर्थः। प्रमिताक्षरा परिमितानि अक्षराणि यस्यां सा अर्थात् संक्षिप्ता इत्यर्थः। महात्मानः मितं भाषन्ते, बहु भाषणे असत्यवचनानि वक्तव्यानीति धिया सज्जनाः मितमेव वदन्ति। तदुक्तम्-

यात्रार्थं भोजनं येषां सन्तानार्थं च मैथुनम्।
वाक्यसत्यवचनार्थाय दुर्गाण्यतितरन्ति ते[8] ।।

अपि च बहुभाषिणी न श्रद्धदाति लोकः इत्यपि सूक्तिः प्रसिद्ध एव।

रक्षाप्रदानं शरणागतानां भीतानां सर्वस्य च भाषितस्य।
प्राणप्रदानामपि रक्षणं खलु राजन्यमूर्धन्यवरिष्ठधर्मः[9] ।।

चूलिका नाम परिचारिके तृतीयाङ्के राजधर्मं भ्रमरिकाम् उपदिशति। शरणागतरक्षणं भयार्तानां भयापनोदनं स्वप्राणदानेनापि राज्ञा कर्तव्यमिति श्रेष्ठो धर्मः। शरणागतरक्षणं न केवलं राज्ञां किन्तु सर्वस्यापि मनुष्यमात्रस्य उत्तमं व्रतम्। रामः शरणागतरक्षकः इत्येव हेतुना सुव्रतः इति कीर्तितः। विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे शङ्करभाष्ये स्पष्टमेतत्। सुव्रतः- शोभनं व्रतं- शरणागतरक्षणरूपं यस्य स इति रामावतारे इत्यर्थः।यथा-

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते।
अभयं सर्वभूतेभ्यः दधान्येतत् व्रतं मम[10] ।।
काठिन्यैकरसेन घर्घरतरस्वान्तेष्वथापातत-
स्सारासारविवेकदूरविभवेष्वासज्जमानस्स्वयम्।
निर्मर्यादमदोद्धतेषु सिकताशैलोपमानेष्वहो
स्नेहो नैव लभेत सद्भिरचितो नाम्नापि नैजस्थितिः[11] ।।

---

7 सुभद्रापरिणयनाटके पृ.सं 6

8 महाभारते शान्तिपर्वणि 212.22

9 सुभद्रापरिणयनाटके पृ.सं 61

10 श्रीमद्रामायणे युद्धकाण्डे 12.18

11 सुभद्रापरिणयनाटके श्लोक.सं 171

दुर्जनैः मैत्री न कर्तव्या, कृतापि सा मैत्री चिरं न स्थास्यति, किन्तु स्वरूपनाशा एव भवतीति बलदेववचनैः कविर्बोधयति। यथा- सैकतपर्वते पतितं तैलं रूपनाशं नष्टं भवति, तथा दुर्जने सज्जनेन दर्शितः स्नेहः अप्रयोजकः इत्यर्थः। अतः दुर्जनैस्समं सर्वथा मैत्री न कार्या इति तात्पर्यार्थः।

स्वाभाविकप्रणयभूमिषु सज्जनेषु वैरस्य वह्निरुदितोऽपि कथञ्चिदङ्ग।
तद्वृद्धिकारणमहो समये यथा हि सख्योचिताक्षितितलेषु नलाभिघातः[12]।।

दुर्जनैः मैत्री न कार्या महात्मानः क्वचित् कुपितः अपि तेषां क्रोधः तृष्णेषु पतितः अग्निरिव चिरं न तिष्ठति। तृणदहनानन्तरं यथा अग्निः स्वयं शाम्यति, तद्वत् महतां कोपोऽपि शान्तो भवति इति भावः।

श्रेयांस्यायासेन प्राप्याणीति प्रसिद्धमेवैतत्।
पारावारोन्मथनात् प्राप्ता लक्ष्मीः पुराणपुरुषेण[13]।।

श्रेष्ठं कर्म कष्टसाध्यमिति लोके प्रसिद्धम्। अनायासेन शुभं प्राप्तुं न कोऽपि शक्नोति। नारायणोऽपि मन्दरधरणादिक्लेशमनुभूय एव लक्ष्मीं प्राप्तवानिति निदर्शनालङ्कारः। श्रेयसे सर्वथा क्लेशोऽपि सहनीयः इति बोधयति। श्रेयांसि बहु विघ्नानि इति लोकसिद्धमेव।

दिशो भारञ्जाह्याद्द्विरदकुलकुम्भस्थलतटी
जटाजूटैर्जह्याद्यदि च पुरभेत्ता द्युतटिनीम्।
त्विषां नेता जह्यादथ समुदयन् प्राङ्गहिधरं
न सन्तस्स्वोक्तार्थं कथमपि जिहासन्ति जगति[14]।।

सन्तः सज्जनाः स्वोक्तार्थं स्वैः अङ्गीकृतमर्थं कथमपि केनापि प्रकारेण न जिहासन्ति, परित्यक्तुं नेच्छन्ति। सज्जनाः स्वयं प्रतिज्ञातं त्यक्तुं कदापि नेच्छन्ति। अत्र दिग्गजैः भूभारत्यागे परमेश्वरेण शङ्का त्यागस्य सूर्येण उदयत्यागस्य सम्भवेऽपि ते अङ्गीकृतमर्थं न परित्यन्तीति सर्वथा असम्भवत्वनिरूपणार्थं वैधर्म्येण दृष्टान्तः।

स्वरूपनिष्ठुरदुष्टास्सन्तस्तु सरलास्स्वतः।
उदाहरणमत्रैतौ दुर्योधनधनञ्जयौ[15]।।

---

[12] सुभद्रापरिणयनाटके श्लोक सं 180

[13] सुभद्रापरिणयनाटके श्लोक सं 174

[14] सुभद्रापरिणयनाटके श्लोक.सं 217

स्वरूपनिष्ठुराः स्वभावेन कठिनाः दुष्टाः दुर्जनाः। सन्तः सज्जनाः स्वभावेन सरलाः मृदुस्वभावा इत्यर्थः।।

शुभान्ध्यायन्ति ये कामान् गुरुदेव प्रसादजान्।
इतरानात्मपापोत्थान् ते नरास्सिद्धिमाप्नुयुः[16] ।।

सुभद्रायाः अदर्शनेन भीतां देवकीं मधुरवाणी दाक्षायिण्याः अनुग्रहाभावात् एवमभूदिति वदति। ततः तां वारयन्तीं देवकी वदति, प्राणिनः कार्यसिद्धौ गुरुप्रसादजन्या, देवताप्रसादजन्या वा कारणमिति ये मन्वन्ते ते उत्तरोत्तरं शुभान् प्राप्नुवन्ति। अशुभं तावत् ममैव पूर्वजन्मनः दुष्कृतस्य फलमिति यो मनुते सः दुःखात् मुक्तो भवति इत्यर्थः।

एवं सुभाषितानि यानि नाटके प्रयुक्तानि तानि महाकविसम्प्रदायानुसारेणेति सूचयितुं प्राक्तनकामेभ्यः तत्सदृशानां सुभाषितानां प्रयोगोऽपि निरूपितः।

कुशाग्रमतये भानुद्युतये वादिभीतये।
आराधितश्रीपतये सुधीन्द्रयतये नमः।।

परिशीलतग्रन्थसूची

1.मुद्राराक्षसम् विशाखदत्तः, श्रीहरिकृष्णनिबन्धभवन्, बेनारस् 1946

2.अमरकोशः अमरसिंहः चौखम्बा संस्कृतसंस्थानम्, वाराणसी

3.साहित्यदर्पणः विश्वनाथः मोतीलाल् बनारसीदास् वाराणसी 2014

5 कादम्बरीसोपानम् श्रीशिवप्रसाद द्विवेदी चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी

6. सुभद्रापरिणयनाटकम् सुधीन्द्रतीर्थश्रीपादाः श्रीपरिमलसंशोधनप्रकाशनम्, बेङ्गलूरु 1993

---

[15] सुभद्रापरिणयनाटके श्लोक सं 217

[16] सुभद्रापरिणयनाटके श्लोक.सं 188

मुद्राराक्षसनाटके राक्षसपात्रचित्रणम्

डा. जे.बलिचक्रवर्ती*[1]

संस्कृतसाहित्ये अर्थनीतिशास्त्रस्य प्रतिपादकानि काव्यानि रूपकाणि च विरलान्येव एतेष्वपि मुद्राराक्षसनाटकम् अद्वितीयम्। B.C चतुर्थशतके नन्दवंशजाः धनिनः सुशासकाश्च आसन्। किन्तु तेष्वन्तिमः महापद्मानन्दः अधिकारमदयुक्तः, स च नवनवतिकोटीश्वरः इति प्रसिद्धः। तस्य आस्थाने महामन्त्री राक्षसः आसीत्। राक्षसः नीतिवेत्ता ऋजुस्वभावः सत्यवादी च आसीत्। स च नन्देन बहुधा सम्मानितः।

अर्थशास्त्रस्य कर्तारं चाणक्यं एकदा महापद्मानन्दः अग्रासनात् बलादाकृष्य परिभूतवान् तदा सर्वान् नन्दान् नाशयित्वा नन्दस्यैव अपत्यं शूद्रायाः जातं मौर्यचन्द्रगुप्तं चाणक्यः चक्रवर्तिनं चकार। किन्तु नन्दस्य मन्त्री राक्षसः पाटलीपुत्रात् दूरे स्थित्वा चन्द्रगुप्तं राज्यात् च्याववयितु कृतनिश्चयः। पर्वतराजपुत्रेण मलयकेतुना कृतसन्धिः मलयकेतोरेव अमात्यः आसीत्। राक्षसं पुनः पाटलीपुत्रमानीय चन्द्रगुप्तमौर्येण योजयित्वा मौर्यस्य राज्यलक्ष्मीं सुस्थिरां करिष्यामीति चाणक्यस्य निश्चयः आसीत्। एवं राजनीतिज्ञं चाणक्यमपि राक्षसः स्वगुणैः परितोषयामास इति राक्षसस्य प्रतिभा चाणक्यप्रतिभायाः अपि श्लाघनीया इति चाणक्यः स्वयम् अङ्गीकृतवान्।

चाणक्यः राक्षसवृत्तान्तज्ञानाय बहून् चारान् निचुक्तवान् तेष्वन्यतमः विराधगुप्तो नाम चरः। राक्षसः चन्दनदासस्य गृहे स्वकलत्रं रक्षितं कृत्वा दूरं गतवानन्। गमनसमये स्वनामाङ्कितमङ्गुलीयकं भार्यायै दत्तवान् तच्चाङ्गुलीयकं तस्याः हस्तात् च्युतं विराधगुप्तेन लब्धम्। तथैव मुद्रया बहून् कूटलेखान् कल्पयिता चाणक्यः मलयकेतुराक्षसयोः मध्ये भेदमुत्पादयामास। अपि च चन्दनदासं चाणक्यः कारागारे स्थापयित्वा राक्षसः यदि चन्द्रगुप्तवशमेत्य तन्महामात्यमङ्गीकरोति तदैव चन्दननदासस्य मोक्षः तस्य प्राणरक्षा च भविष्यतीति निश्चयं कृतवान्। चोरेभ्यः राक्षसः यथा तद्वृत्तान्तं ज्ञास्यति तथा व्यवस्थामपि कृतवान्। सप्तमाङ्के चन्दनस्य प्राणरक्षणार्थमेव राक्षसः चन्द्रगुप्तस्य साचव्यङ्गीकृतवान्।

राक्षसः

प्रायशः सेवकाः जीवति स्वामिनि सम्पत्प्राप्त्याशया अनुगच्छन्ति। स्वामिनः अपि योग्ये अमात्ये निक्षिप्तसर्वभराः निश्चिन्ताः भवन्ति। अपि च अमात्यानां सेवानुरूपं गौरवमपि

---

[1] सहायकाचार्यः, साहित्यविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः

ददति। राक्षसः स्वयं राज्ञः तुल्यं गौरवं नन्दात् प्राप्तवान्। नन्दः न तं केवलं मन्त्रिणं किन्तु सर्वोत्तमपदार्हं मेने। षष्ठाङ्के सप्तमाङ्के च नन्देनन दत्तस्य गौरवस्य स्मरणं राक्षसः करोति। तदा नन्दे जीवति तेन कीदृक् गौरवं लब्धमिति स्पष्टम्। यथा -

यत्रैषा मेघनीला चरति गजघटा राक्षसस्तस्य यायाः [2]
पौरैरङ्गुलिभिर्नवेन्दुवदहं निर्दिश्यमानः शनै [3]

एवं स्मामिनः कृपापात्रमपि राक्षसः न केवलं सेवा तत्परः किन्तु स्वामिनः कर्तव्यमपि उपदिशति स्म। राक्षसः यस्य प्रभोः मन्त्री भवति स तस्यैव हितं पश्यतीति चाणक्यस्य दृढा मतिरासीत्। अत एव राक्षसं चन्द्रगुप्तमन्त्रिणं कर्तुमभिलषति स्म। चाणक्यस्य नन्दैः कुत्रचित् सिद्धान्तपरः च भेदः वर्तते स्म। अत एव सर्वथा दोषरहितं राक्षसं हन्तुं नेच्छति। तृतीयाङ्के कृतककलहे चन्द्रगुप्तः “स कथमिति विक्रम्य न परिगृहीतः” इति पृच्छति तदा राक्षसस्य प्राणापायः अस्माकमेव अनर्थहेतुरिति चाणक्यः स्पष्टं वदति। यथा -

स हि भृशमभियुक्तो यद्युपेयाद्विनाशं
ननु वृषल! वियुक्तस्ताहशेनासि पुंसा।
अथ तव बलमुख्याधीतयेत्सापि पीडा
वनगज इव तस्मात्सोभ्युपायैर्विनेयः॥[4]

राक्षसानुसृतः नीतिमार्गः

राक्षसः सर्वात्मना ऋजुभिरेव उपायैः शत्रुं जेतुं कृतनिश्चयः। शत्रूणाम् उपांशुवधः नीतिममार्गसम्मत एव। अत एव चन्द्रगुप्तस्य वैद्यं महता धनेन वशीकृत्य चन्द्रगुप्तायं विषं दापयितुं कृतयत्नः। किन्तु स वैद्यः अयाचितलब्धं धनं यथेच्छं विलासार्थं व्ययीकृत्य शङ्कितेन चाणक्येन घातितः। एव विषकन्यामपि राक्षसप्रयुक्तं चन्द्रगुप्तराज्यार्धहराय पर्वतकाय दत्वा राज्यार्धदानस्य अवकाशं नाशितवान्। पवर्तकभ्रातरमपि राक्षसप्रयुक्तेन तोरण पातेन चाणक्य एव घातितवान्। अत एव दैवप्रातिकूल्यादेव राक्षसस्य यत्नाः सर्वे नष्टाः न पुरुषदोषेण इति राक्षसनीतिः चन्द्रगुप्तेनापि श्लाघ्याभूत्। स्वप्रयत्नेषु सर्वेषु विफलेषु राक्षसः दैवप्रातिकूल्यमेव बलीयः अतः पौरुषो यत्नः विफलोऽभूत् इति समर्थयति। राक्षसः गुणवान् अपि तेन सेविताः

---

[2] . मुद्राराक्षसम् – 2/14 श्लोकः

[3] . मुद्राराक्षसम् – 6/10 श्लोकः

[4] . मुद्राराक्षसम् – 3/25 श्लोकः

प्रभवः न गुणज्ञाः। अतः राक्षसयत्नाः विफला बभबवुः इति कविरेव स्पष्टीकरोति इति **द्रव्यं जिगीषुमधिगम्य जडात्मनोऽपि**[5] इत्यनेन ज्ञायते।

राक्षसस्य विषये एषा नीतिः सत्याभूत्। नन्दः अर्थक्रमः इति हेतोः अर्थगर्वेण योग्यान् परिभूय स्वयं स्वस्य नाशहेतुः अभूत् तथाविधं रक्षितुं मतिमानपि राक्षसः न शशाक। अपि च ऋजुबुद्धिना राक्षसेन प्रयुक्ता नीतिः कौटिल्येन कुटिलमत्या नाशिता।

राक्षसे चाणक्ये च पूर्वोक्तबलानि तुल्यरूपाण्यपि राक्षसाश्रयदातॄणां नन्दादीनां विषये दैवं न अनुकूलमिति राक्षसः एव स्वयं नाटके बहुषु स्थलेषु अङ्गीकरोति, यथा -

कर्णेनेव विषाङ्गनैकपुरुषव्यापादिनी रक्षिंता
हन्तुं शक्तिरिवार्जुनं बलवती या चन्द्रगुप्तं मया।
सा विष्णोरिव विष्णुगुप्तहतकस्यात्यन्तिकश्रेयसे
हैडिम्बेयमिवेत्य पर्वतनृपं तद्वध्यमेवावधीत्॥[6]

देवे गते दिवमतद्विधमृत्युयोग्ये
शैलेश्वरं तमधिकृत्य कृतः प्रयत्नः।
तस्मिन् हते तनयमस्य तथाप्यसिद्धि
दैवं हि नन्दकुलशत्रुरसौ न विप्रः॥[7]

आदर्शः राजपुरुषः

यः प्रजानां रञ्जकः स राजा। तस्य सहायाः मन्त्रिणः यदि सन्तः तदा तत् शासनं प्रजोपकारकं भवति। अतः राजकीयः पुरुषः प्रज्ञावान् भयरहितः, प्रजासु सानुरागः भवेत्। सर्वस्वत्यागेनापि प्रजाः त्रातुं उद्यतो भवेत् एकस्मिन् यत्ने विफले प्रयत्नान्तरमाश्रित्य निस्वार्थसेवको भवेदिति नीतिः राक्षसपात्रं बोधयति। स्वार्थवादिनः अद्यतनराजकीयापुरुषाः प्रजाहितमगणयन्तः यथेच्छं आश्रयान्तरं गच्छन्ति। अतः स्वार्थरहितैः एव शासकैः तदनुचरैः च भाव्यमिति अद्यापि राक्षसपात्रं निरूपयति। अन्ये प्रजाधनव्ययायैव शासनस्य भारभूताः भवन्तीति राक्षसप्रशंसया चाणक्येन सूचितम्।

---

[5]. मुद्राराक्षसम् - 7/14 श्लोकः

[6]. मुद्राराक्षसम् - 2/15 श्लोकः

[7]. मुद्राराक्षसम् - 6/7 श्लोकः

निबन्धमाला

यथा -

अप्राज्ञेन च कातरेण च गुणः स्याद् भक्तियुक्तेन कः ।
प्रज्ञाविक्रमशालिनोऽपि हि भवेत् किं भक्तिहीनात् फलम् ॥

प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिता येषां गुणा भूतये ।
ते भृत्या नृपतेः कलत्रमितरे सम्पत्सु चापत्सु च ॥[8]

उपयुक्तग्रन्थसूची

1. मुद्राराक्षसनाटकम् – Motilal Banarsi dass Publishers Private Limited-Delhi (2011).
2. मुद्राराक्षसनाटकम् – आन्ध्रप्रदेश् साहित्य अकाडमी, हैदराबाद् – 1977.
3. महाभारतम् – ओरियण्टल् री प्रिण्ट् कार्पोरेषन् नवदिल्ली – 1986.

[8] . मुद्राराक्षसम् – 1/15 श्लोकः

वीरराघवाचार्यकृतनीलाद्रिचन्द्रोदये गुणविवेचनम्

बसन्त कुमार दाश*[1]

नाटकप्रकरणादि दशप्रकारकाणि रूपकाणि वर्तन्ते। तेषु दशरूपकेषु नाटकं मुकुटायमानं विद्यते। अत एव प्रोच्यते **काव्येषु नाटकं रम्यमि**ति। नाटकदर्शनेन रसास्वादपूर्वकं त्रिविधदुःखानां विनाशो भवति। अत उच्यते नाट्यशास्त्रे भरतमुनिना-

दुःखर्तानां श्रमार्तानां शोकार्तानां तपस्विनाम्।
विश्रान्तिजननं लोके नाट्यमेतद्भविष्यति॥[2]

अर्थात् आनन्देन सूक्ष्ममार्गेण पुरुषार्थचतुष्टयानां प्राप्तिः नाट्यकलामाध्यमेनैव प्राप्तुं शक्यते। इत्थं मुनिनां वा काव्यकारान् अनुसृत्यैव काले काले नाटकानि आविर्भूतानि। तं पन्थानमुसरन् उत्कलप्रदेशेऽपि बहवः नाट्यकोविदाः नाटकानि व्यरचयन्। तेषु श्रीवीरराघवाचार्य अन्यतमः। एते कवयः वैष्णसम्प्रदायेषु रामानुजमार्गचारी आसन्। स्वयं ते सूत्रधारमुखेन स्वनाम **अभिनवकविना वीरराघवाचार्यस्वामिना**[3] इति उद्घोषयन्ति। इतोऽपि जन्मस्थानविषयं तु गोपयति स्म। यतो हि सः प्राचीनकविकुलपरम्परामनुसरतीति भाति। परं पुस्तकनिर्मातुः पुस्तकस्य आमुखे उट्टङ्कटयति यत् **"श्रीजगन्नाथक्षेत्रनिवासिना श्रीवीरराघवाचार्यस्वामिनाम्ना कविवरेण"**[4] इति। अनेन इत्थं सिध्यते यत् कविरयं उत्कलस्थ श्रीजगन्नाथक्षेत्रनिवासि इति। तेन विरचितं नाटकं नीलाद्रिचन्द्रोदयम्।

कवेः कर्म खलु काव्यम्। काव्यं यदि पुरुषाकारेण चिन्तयामः तर्हि तस्मिन् पुरुषाकारविग्रहे आत्मास्थानमावहति रसः, शब्दार्थौ शरीरम्, गुणाः शौर्यादिवत्, दोषाः काणत्वखञ्जत्वादिवत्, रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत्, अलङ्काराः कटककुण्डलहारादिवत् प्रशोभन्ते। तथाविधा अन्येऽपि बहवः अंशाः वर्तन्ते। काव्ये केवलम् अङ्गोपाङ्गं विरचिते सति तन्न उत्तमकाव्यमिति काव्यशास्त्रकाराः निगदन्ति। काव्ये काव्यान्तरात्मा रसः कथं वा केन च उत्कर्ष्यते इति जिज्ञासायां कविराजेन उच्यते – **उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः।**[5] इति। कोऽयं गुण इति अग्निपुराणे उच्यते-

न वाच्यं गुणो दोषभाव एवं भविष्यति।
गुणाः श्लेषादयो दोषाः गूढार्थाद्याः पृथक् कृताः ॥

---

[1] शोधच्छात्रः, साहित्यविभागः, के.सं.विश्वविद्यालयः, गुरुवायूर-परिसरः, केरलम्.

[2] ना.शा.१-११५

[3] नी.च.पृ.सं.२

[4] नी.च.मु.पृ

[5] सा.द.१-३

अपि च भोजराजेन लक्ष्यते च-

अलङ्कृतमपि न श्राव्यं काव्यं गुणवर्जितम् ।
गुणयोगस्तयोर्मुख्यो गुणालङ्कारयोगयोः ॥

आनन्दवर्धनः ध्वन्यालोके - **तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः** इति। आचार्यवामनेन उच्यते "काव्यशोभायाः कर्त्तारो धर्माः गुणाः" इत्थं कवयः बहुविधं लक्षणं लक्षितवन्तः। तत्र गुणः शौर्यादिवत् अङ्गिनं नाम काव्यात्मानम् एव उत्कर्षयोग्यं करोति। के च ते गुणा इत्युक्ते काव्यशास्त्रीयाणां सङ्ख्याविषये वैमत्यमस्ति। तत्रादौ आचार्यदण्डिना उक्तम्। यत्-

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्ति समाधयः ॥

परं पश्चात्भूताः श्रीवाग्देव्याः पुरुषावतारेणावतीर्णः आचार्यमम्मट्टः काव्यप्रकाशे गुणनिरुपणं नामके अष्टमोल्लासे पूर्वाचार्यणां दशविधगुणानां खण्डनं कृत्वा **माधुर्य्यौजः प्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दशः॥** [6] इति त्रयः एव गुणाः इत्युवाच। इदानीं मम्मट्टाचार्योक्तमाधुर्योजप्रसादाख्यत्रिविधगुणानां क्रमशः लक्षणमुक्त्वा वीरराघवाचार्य-कृतनीलाद्रिचन्द्रोदये तत्समन्वयं पश्यामः। तत्रादौ माधुर्यस्य लक्षणमाह- **आह्लादकत्वं माधुर्यं श्रृङ्गरे द्रुतिकारणम्** इति। अर्थात् श्रृङ्गारे विद्यमानम् आह्लादस्वरूपमेव माधुर्यम्। परन्तु - **आह्लादकत्वं विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम्,** अर्थात् आह्लादकत्वं विप्रलम्भे भवत्यैव परं ततोऽपि अधिकं शान्तरसे अनुभूयते। अतः माधुर्यगुणस्य अभिव्यञ्जकत्वं यथा-

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौलघू ।
अवृत्तिर्माध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा ॥[7] इति ।

माधुर्यगुणस्य उदाहणम् –

एषा भूषा शफरनयना पद्मवक्राल्पहासा
योषा कोशाकलितदशनाऽलक्तकारक्तहस्ता ।
पादन्यासाद्भुवि झणझणत्कारिणी चित्रवस्त्रा
काञ्चीक्वाणैः सपदि कुरुते चित्रितं सभ्यबृन्दम् ॥[8]

---

666 का.प्र.८-६८
[7] का.प्र.८-७४
[8] नी.च.२-८

श्लोकेऽस्मिन् ललितैः सरलपदविन्यासैः रम्भानृत्तं प्रस्तुतं तत्र भवता वीरराघवाचार्येणः। पुनश्च -

क्वचित्कूजद्भृङ्गं क्वचिदपि च निश्शब्दभयदं
क्वचिज्झंझंकारं नगझरसमुद्भूतनिनदैः।
क्वचिच्छायाहीनं क्वचिदपि तया सान्द्रतमसं
अहो रोमाञ्चो मे भवति सकलं तं कथयतः ॥[9]

श्लोकेऽस्मिन् स्पष्ट एव माधुर्यगुणः। अत्रापि टवर्गो नास्ति तथा भूयिष्ठैः असमस्तपदैः चित्तोल्लासं करोति। अत्र स्पर्शवर्णादिनां सान्निध्यं ध्रुवं वर्तते।

ओजोगुणः - दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थतिः[10]चित्तस्य विस्ताररूप-दीप्तिजनकत्वमोजः। वीरबीभत्से तथा ततोऽपि रौद्रे रसे चित्तदीप्तेः सातिशयतायाः कारणं हि ओजगुणः। अस्य ओजगुणस्य व्यञ्जकवर्णाः अधः प्रस्तोष्यते।

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययोरेण तुल्ययोः।
टादि शषौवृत्तिदैर्ध्यं गुम्फ उद्धत ओजसि ॥ [11]

अर्थात् कचतपवर्गाणां प्रथमवर्णाः तृतीयवर्णेन सह युक्ताः भवेयुः। अपि च द्वितियवर्णाः चतुर्थवर्णैः सह रेफेणयुक्ताः। टवर्गे ट,ण-इति वर्णद्वयं विहाय अन्यवर्णैः श,ष- इत्याभ्यां सहिताः दीर्घसमासयुक्ताः च भवेत्। तदा या विकटरचना जायते सैव ओजः कथ्यते मम्मट्टेन। उदाहरणम् –

ब्रह्माण्डोद्दण्डजैत्रस्वभुजजितजगद्विस्फुरत्कीर्तिसिंही-
ध्वंसोत्मत्तोद्धतद्विड्गुजयुगलबलै र्व्याधिवृन्दायमानान्।
क्रूराकारारिचक्राचलनिकरसमुच्छेदवज्रप्रतापान्
भूपान्मूढो विनिन्देद्यदि भवति ततस्तद्दशां नावमानः ॥[12]

अत्र संयुक्ताक्षरैः कापि चमत्कृतिराविष्क्रियते कविना। अपि च -

उद्दण्डसह्यपृथ्वीतलजलनिकरस्थानसंशोषणोद्य-
द्धास्वद्वृष्णिप्रतापाकुलमनुजकुलव्यग्रत्यैकहेतौ।

---

[9] नी.च.३-६
[10] का.प्र.८-६९
[11] का.प्र.८-७५
[12] नी.च.४-१

शीघ्रं चञ्चत्स्वबिम्बे हरनयननिभे भास्करे दीप्यमाने
शीतांशुर्नष्टशोभामपि वहति भुवं द्योतयन् स्वप्रतापैः ॥[13]

श्लेकेऽस्मिन् ओजोगुणस्तु स्फुट एव। "पृथ्वीतलजलनिकरस्थान संशोषणो" इत्यादिपद्ये या समासकान्तिः सा तु प्रकरणार्थरूपं वीररसं पुष्णाति। न केवलं युद्धप्रकरणेऽपि इतर प्रकरणेष्वपि ओजोगुणः परिलक्षितो भवति।

प्रसादः – पठनश्रवणमात्रेणैव साक्षात् अर्थः अवगम्यते चेत् सः प्रसादगुणः इति काव्यकाराः कथयन्ति। तद्याथा -

शुष्केन्धाग्निवत् स्वच्छजलवत्ससहसैव यः।
व्याप्नोत्यन्यत् प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थतिः ॥[14]

ग्रन्थकारेण कथ्यते यत् यथा शुष्केन्धने अग्निः सहसा परिव्याप्यते पुनः यथा स्वच्छवस्त्रं जलस्पर्शेणैव आद्रत्वमुपजायते तद्वत् अयं प्रसादगणः सर्वेषु रसेषु सर्वासु रचनासु उपतिष्ठति। प्रसाद व्यञ्जकवर्णाः के इति चेत्-

श्रुतमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत्।
साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः ॥[15]इति।

उदाहणम् - **अमरीयसभा रमणीयतरा कमनीयतमः सुरपोऽधिपतिः।**
गुरवो गुरुनारदतुम्बुरवः किमतः परमस्ति दृशोः कुतुकम् ॥[16]

अत्र बहुषु पदेषु न कोऽपि दीर्धसमासः उत मध्यमसमासो वा स्वीकृतः। इदं तु वीरराघवाचार्यस्य विशिष्टा प्रतिभायाः फलं यत् त्रिषु श्लोकेष्वपि वरीवर्ति प्रसादगुणः।

इत्थं वीरराघवाचार्यकृतनीलाद्रिचन्द्रोदयनाटके मम्मट्टाचार्योक्त-माधुर्योजप्रसादाख्यगुणत्रयं प्राचुर्येण प्राप्यते।

---

[13] नी.च.४-६

[14] का.प्र.८-७०

[15] का.प्र.८-७६

[16] नी.च.२-१०

कविकृष्णकेशवषडङ्गीमहोदयस्य नीलाद्रिचम्पूकाव्ये माधुर्यगुणस्य विवेचनम्

नीलमाधवप्रधानः*[1]

संस्कृतसाहित्यजगति दृश्यश्रव्यकाव्यानन्तरं चम्पूकाव्यं विशेषस्थानमावहति। तत्र उत्कलीययुवकविना पण्डितकृष्णकेशवषडङ्गिना नीलाद्रिचम्पूरिति विशिष्टं चम्पूकाव्यं व्यरचि। कविकृष्णकेशवषडङ्गीमहोदयेन स्वप्रतिभा काव्यनिर्माणकौशलं च चम्पूकाव्येऽस्मिन् प्रदर्शितं वर्तते। इदं नीलाद्रिचम्पूकाव्यं आधुनिकचम्पूकाव्यजगति विशिष्टं स्थानमावहति इति नास्ति सन्देहः।

कविपरिचयः – अयं कविः ११७७ मिते ख्रिष्टाव्दे मार्गश्रिर्षमासि कृष्णतृतीयायां जनिं प्राप। कृष्णकेशवस्य पितृपादः पण्डितजयदेवः। कवेरस्य जन्मभूमिः उत्कलप्रदेशस्य कटकजिल्लान्तर्गतः वाङ्किमण्डलस्थः वैदेश्वरग्रामः । तत्स्थानं तु त्रिकूटक्षेत्रमिति नाम्ना प्रसिद्धं वर्तते।

तत्काले उत्कलदेशे गीर्वाणवाण्याः नैके विद्वांसः आविर्बभूवुः। तेषु रङ्गाधरषडङ्गीशर्मा, दोलगोविन्दशास्त्री, पण्डितसुदर्शनाचार्यः, पण्डितदिगम्बरमहापात्रः, पण्डितप्रवोधकुमारमिश्रः, पण्डितगोविन्दचन्द्रमिश्रः, पण्डितप्रह्लादमिश्रः, प्रमोदचन्द्रमिश्रः, पण्डितगौरीकुमारब्रह्मा, पण्डितहरेकृष्णधूपालशर्माप्रभृतयः नितरां स्मरणीया भवन्ति। तत्र रङ्गाधरषडङ्गीशर्मा कवेः कृष्णकेशवस्य प्रमुखमार्गदर्शकः आसीत्। कविरयं नीलाद्रिचम्पूकाव्ये काव्यशास्त्रानुसारं रसगुणालङ्कारणां प्रयोगं काव्योत्कर्षताप्रतिपादनाय चमत्काररूपेण अकरोत्। चम्पूकाव्येऽस्मिन् कविप्रयुक्तमाधुर्यगुणस्य विवेचनमत्र क्रियते।

नीलाद्रिचम्पूकाव्ये माधुर्यगुणः

आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम्।
करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम्।।[2]

इति मम्मटः माधुर्यं लक्षयति।

---

[1] शोधच्छात्रः, साहित्यविभागः, के.सं.विश्वविद्यालयः, गुरुवायूर-परिसरः, केरलम्

[2] का.प्र.८.८९-९०

साहित्यदर्पणे विशवनाथेन माधुर्यगुणस्वरूपं प्रतिपादितमस्ति –

चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमच्यते ।
संभोगे करूणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिके क्रमात् ।।
मूर्ध्नि वर्गान्तवर्णेन युक्तष्टठडढान्विना ।
रणे लघू च तद्व्यक्तौ वणाः कारणतां गता ।।
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ।[3]

इति । अस्योदाहरणं नीलाद्रिचम्पूकाव्ये यथा –

चञ्चन्नीरकुला तरङ्गतरला गङ्गातुला निर्मला
पाथोलास्यकलाविलासकुशला लावण्यशालाऽतुला ।
ओड्रक्षोणितलाचलाचलशिलालीलाधुरा चञ्चला
भूयो भूमिमलापनोदनपरा चित्रोत्पला शाद्वला ।।[4]

अत्र पद्येस्मिन् ञ, ङ्ग तथा ल वर्णानां बहुलप्रयोगात्, शान्तवातावरणे चित्रोत्पलायाः सौन्दर्यवर्णनात् माधुर्य्य व्यञ्जक वर्णनां रसस्य च प्रयोगः तथाऽल्पवृत्तित्वात् माधुर्यगुणः । यथा वा –

अमलं कमलं विमले ! समलंकुरु मे हृदयं सुदयाभ्युदयात् ।
भवसागरसंतरणे तरणौ तव सच्चरणे शरणं वरयो ।।[5]

अत्र शान्तरसप्रयोगात् ल, ण वर्णनाञ्च लघुत्वेनप्रयोगात् मधुरा रचना तञ्च माधुर्यगुणः । अपि च –

निधे नित्येऽनन्ते निखिलनिगमान्तेडितपदे
निरासक्ते नारायणनलिननेत्रान्तमधुपि ।
महामायेऽमेयेऽमरमुकुटमाणिक्यमहिते
निरातङ्के मातर्निगमय ममान्तर्नुतिमिमाम् ।।[6]

---

[3] सा.द.८.१-३

[4] नी.च.१.१४

[5] नी.च.१.७५

[6] नी.च.१.९८

अत्र न्त, ङ्के, न वर्णानां वहुलप्रयोगात्, शान्तरसस्य तथा असमासात् अस्य गुणस्य विषयः। पुनश्च –

जय सुरनन्दन वृजिननिकन्दन त्रिभुवनविहितविहार।
मुनिकृतवन्दन सहृदयचन्दन विलसिततुलसीहार।।[7]

अत्रापि न्द, वर्णानां बहुलप्रयोगत्वात्, शान्तस्य तथा र, ल वर्णानां प्रयोगात् माधुर्यगुणः भवति। तथा –

गिरिकुहरविहारः फुल्लनासापुटान्तो
विहितगहनकुञ्जोन्मादसञ्चारलीलः।
दलितमदकलेभो दीप्तरक्ताधरश्रीः
जयतु हरिरुदग्रश्चित्रकायो बलिष्ठः।।[8]

पूर्वार्धे ल्ल, ञ्ज, न्म, ञ्च तथा ललितवर्णनात्वात् अस्य गुणस्य विषयः। यथा –

कमलकमलमालासारकासारकेन्द्रः
कलितसलिललीलामत्तनीलाचलेन्द्रः।
विषयविषविकारध्वंसनोद्यन्नरेन्द्रः
विलसति जनतापक्षेपणाम्बुर्नरेन्द्रः।।[9]

अत्र कोमलपदव्यवहारदल्पसमासप्रयोगात् न्द्र वर्णस्य प्रयोगात् च माधुर्यगुणः भवत्यत्र। अथात्र

रचितजलधिबन्धं छिन्नसंसारबन्धं
समरजितकबन्धं स्फीतरागप्रबन्धम्।
त्रिविधगुणनिबन्धातीतमानन्दसिन्धुं
कलय भुवनबन्धुं के क्षमाः संनिबन्धुम्।।[10]

---

[7] नी.च.१.१०७

[8] नी.च.१.१३६

[9] नी.च.२.७

[10] नी.च.२.१४

अत्र न्ध वर्णस्य बहुलप्रयोगात् अल्पसमासप्रयोगात् च शान्तरसस्य द्युतनात् माधुर्यगुणः। तथा च –

मन्दं मन्दं चटुलपवनो वाति चाम्लानभासा
हासं रासं प्रकटयति वै चारुसर्गो निसर्गः।
क्षेत्रेऽप्यत्र त्रिजगदधिपस्यन्दनारोहयात्रा-
वीक्षातृष्णाः सजलजलदाश्चञ्चलं सञ्चरन्ति।।[11]

अत्र पद्येस्मिन् प्रतमपादे न्द तथा चतुर्थपाते ञ्च वर्णनां प्रयोगात् कोमलपद तथा समासहीनत्वात् माधुर्यगुणः अभवत्। अपि च –

धैर्यध्वंसिलसन्मुरारिकलनालाभैकलोभाकुलं
प्रसादाद् बहिरेत्य भावतरलालोलार्यभार्याकुलम्।
वक्त्राब्जे वहति स्मितं हृदि महाप्रेमोर्मिसंप्लावनं
चाञ्चल्यं नयनाञ्चलेऽमलगते स्तोमं च रोमाञ्चितम्।।[12]

अत्र शृङ्गाररसस्य प्रयोगात् तथा ञ्च, ल्ल वर्णनां प्रयोगत्वात् अल्पसमासात् च माधुर्यगुणः। इत्थम् उपर्युक्तश्लोकेषु माधुर्यगुणः स्फुटतया व्यक्तः भवति। तत्र कविना सूक्ष्मातिसूक्ष्मरूपेण काव्योत्कर्षप्रतिपादकानां गुणानां विधिवत् प्रयोगः कृतः। तस्मादिदं सहृदयानां मनसि अत्यन्तमानन्दं जनयति।

सहायकग्रन्थसूची

1. काव्यप्रकाशः – श्रीमम्मटभट्टविरचितः गजाननशास्त्री .डॉ (.व्याख्या) – – मुसलगाँवकरः चौखम्बा कृष्णदास अकादमी – वाराणसी 2016 –

2. नीलाद्रिचम्पूः - डा. कृष्णकेशवषडङ्गी– मेल्लोमिडिआ – भुवनेश्वरम् 2004

3. साहित्यदर्पणम् – श्रीविश्वनाथकविराजः रखआचार्य शेराजशर्मा (.व्याख्या) – रेग्मी चौखम्बा कृष्णदास अकादमी– वाराणसी- 2010

---

[11] नी.च.२.१९

[12] नी.च.२.४०

अलङ्कारविवेचनम्

Ms. Anuradha Mallick*[1]

“अलं करोतीति अलंङ्कारः” “आभूषितं करोतीति अलङ्कारः” अलमित्युपपदपूर्वक-कृ-धातोः घञ्-योगेन अलङ्कारशब्दः सिद्ध्यति । लेटिन भाषायाम् अलङ्कार शब्दस्यार्थः AURUM “ स्वर्ण” विद्यते। आभूषितकरणमेव अलङ्कारः। अलङ्कारः काव्यस्य महत्त्वपूर्णमङ्गं वर्तते। अलंकृतिरलङ्कारः। काव्यसौन्दर्यस्य विधायकानां सम्पूर्ण तत्त्वानां विवेचनशास्त्रमेव अलंकारशास्त्रम्। शब्दार्थौ सहितौ काव्यम् इति भामहकथनेन स्पष्टं भवति यत् सत्यं शिवं सुन्दरम् इत्यत्र चरमत्त्वं सुन्दरमेव वर्तते। शिवसुन्दरयोश्च यदा सत्येन सह संयोगो भवति, तदा संसारे मङ्गलोदयः भवति। ते आचार्या गुण-रस-रीति-भावादिविषयाः अलङ्कारस्य अन्तर्गते मन्यते। भगवान् शङ्करः अलङ्कारशास्त्रस्य शिक्षणं सर्वप्रथमं ब्रह्मणे दत्तवान्, ब्रह्मा च देवेभ्यः कतिभ्यश्च ऋषिभ्यश्च तच्छिक्षां ददौ। तदनुसृत्याष्टादश ब्रह्मशिष्या अष्टादशस्वधिकरणेषु शास्त्रमिदं निबद्धवन्तः। नन्दिकेश्वरोरसम्, धिषणो दोषान्, उपमन्युर्गुणान्, भरतश्च रूपकाणि निरूपितवान्।

अलङ्कारो नाम सौन्दर्यम्, यथा-कटक-कुण्डल-हारादिभिः आभूषणैः कामिन्याः सौन्दर्यवृद्धिः भवति। तथैव अनुप्रास-उपमादिभिः अलङ्कारैः कविताकामिन्याः शोभावर्द्धनं क्रियते। एवमेव शब्दर्थयोः सौन्दर्याधायकं तत्त्वम् अलङ्कारः। अलंङ्कारः शब्दार्थयोर्न केवलं सौन्दर्यमेव समेधयति, अपितु तत्र चमत्कृतिमपि आदधाति। सैव चमत्कृतिः क्वचिद् उपमादिरूपेण, क्वचित् अतिशयोत्त्या, क्वचित् वक्रोत्त्क्या, क्वचिच्च केवलं शब्दसाम्यमूलकेन अनुप्रासेन द्योत्यते। यद्यपि काव्यात्मरूपेण नास्य महत्त्वम्, तथापि शब्दार्थशरीरस्य बाह्यसौन्दर्यवर्धनेन समं रसादीनपि पोषयति। अलङ्कारस्य तादृशं महत्त्वं यथा शरीरेऽलङ्काराणां वस्त्रादीनां वा। यथा सकलगुणसमन्वितोऽपि मानवो निर्वसनो न शोभते, अलङ्काररहिता नारी यथा न शोभते, तथैवालंकारहीनं काव्यम् उद्घोष्यते चैतत्-

‘यदपि सुजाति सुलच्छना सुबरन सरस सुवृत्त।
भूषन बिन न विराजई कविता वनिता मित्त” ।।

अलङ्कारतत्वज्ञः आचार्यो दण्डी काव्यादर्शे अलङ्कारं लक्षयति- “काव्याशोभाकारान् धर्मान् अलङ्कारान् प्रचक्षते” ।[2] इति।

---

[1] शोधच्छात्रा, साहित्यविभागः, के.सं.विश्वविद्यालयः, गुरुवायूर-परिसरः, केरलम्

मम्मटोऽलंकारं लक्षयति-

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।
हारादिवद्लङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः । इति ।

वामनाचार्यस्य मतानुसारम् अलङ्कारस्य लक्षणम्-

काव्यशोभायाः कर्तारो धर्माः गुणाः ।
तदतिशयदेतवस्तु अलङ्काराः इति ।

आनन्दवर्धनस्य मतानुगुणम् अलङ्कारस्य लक्षणम्-

तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिणं ते गुणाः स्मृताः ।
अङ्गाश्रितास्त्वलङ्काराः मन्तव्याः कटकादिवत् ।।[3] इति ।

जगन्नाथस्य मते अलङ्कारस्य लक्षणम्-

सुन्दरः वाक्यार्थोपस्कारकः शब्दार्थयोः धर्मः ।[4] इति ।

विश्वनाथस्य मतानुसारम् अलङ्कारस्य लक्षणम्-

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः ।
रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत् ।।

जयदेवस्य मतानुगुणम् अलङ्कारस्य लक्षणम्-

अङ्गीकरोति यः काव्यम् शब्दार्थावनलंकृती ।
असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलंकृती ।। इति ।

पूर्वोक्तलक्षणेषु प्रायशः समेषामपि आचार्याणाम् अयमेव आशयः यत् शब्दार्थयोः शोभाकारिणः धर्माः अलङ्काराः इति। अलङ्काराः अङ्गदादिवत् शब्दार्थयोः शोभावर्धकाः रसादीनां च उपकर्तारः भवन्ति। एतदेव खलु अलङ्काराणाम् अलङ्कारत्वं यत् अङ्गद्वारेण अङ्गिनः उपकारकत्वम्। शवशरीरं यथा अलङ्कारशतैरपि न शक्यतेऽलङ्कर्तुं तद्वत् नीरसं काव्यं केवलमलङ्कारयोजनेनैव न चारूतामावहति। रसपरतया प्रयुक्ताः अलङ्काराः वाङ्मयस्य शोभाधानेन सह अङ्गिनः अपि काचित् नूतनां शोभां वर्धयन्ति। येन प्रकारेण लोके अलङ्कृताः जनाः

---

[2] काव्यादर्शः

[3] ध्वन्यालोकः – उ.-3

[4] रसगङ्गाधरः – आ.-1

उत्कृष्टाः मन्यन्ते तेनैव प्रकारेण अलङ्कारैः समन्वितानि काव्यानि अपि समुत्कृष्टानि मन्यन्ते। अलङ्कारसम्प्रदायानुयायिनां मतानुसारेण तु अलङ्काररहितकाव्यस्य कल्पना औष्ण्यरहितस्य अग्नेः कल्पनेव निरर्थका वर्तते।

अलङ्कारस्य भेदाः

शब्दार्थयोः अन्यतरस्य उपकारद्वारेण रसोपकारकत्वम् इति अलङ्कारसामान्यलक्षणम्। एतत् कथानानुसारं शब्दार्थदृष्ट्या अलङ्काराः त्रिविधाः- शब्दालङ्काराः- अर्थालङ्काराः– उभयालङ्काराश्चेति। यत्र अलङ्कारे शब्दः परिवर्तनं न सहते तत्र शब्दालङ्कारः। यत्र तु शब्दपरिवरितनेऽपि अलङ्कारत्वे न काऽपि क्षतिः तत्र अर्थाऽलङ्कारः। यत्र शब्दस्य परिवर्तनसहत्वे अलहत्वे च , तत्र उभयालङ्कारः उच्यते। शब्दालङ्काराः- अनुप्रासादयः, अर्थाऽलङ्काराः- उपमारूपकादयः, उभयालङ्काराः-पुनरुक्तवदाभासः,श्लेषश्च।

शब्दालङ्काराः

अनुप्रासः - **"अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्"**[5]।

यत्र व्यञ्जनवर्णानां रसाद्यनुगतत्वेन पुनरावृत्तिः, तत्रानुप्रासः। अनुप्रासः पञ्चविधः अस्ति। यथा- छेकानुप्रासः, वृत्त्यनुप्रासः, श्रुत्यनुप्रासः, अन्त्यनुप्रासः, लाटानुप्रासश्चेति।

अर्थाऽलङ्काराः

उपमा -

"साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः"[6]।

यत्र एकस्मिन्नेव वाक्ये द्वयोः पदार्थयोः (उपमान- उपमेययोः) साधर्म्येण वाच्यसादृश्यं भवति। उपमायाः चत्वारः पदार्थाः भवन्ति। यथा- उपमानः, उपमेयः, साधारणधर्मः,उपमावाचकशब्दश्चेति।

रूपकम्-

"रूपकं रूपितारोपो विषये निरपहनवे।
तत्परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा"[7]।।

---

[5] सा.द.10/2

[6] सा.द.10/14

[7] सा.द.10/28

यत्र निषेधरहिते उपमेये उपमानस्य अभेदारोपः तत्र रूपकम्। उपमानेन उपमेयस्य उपञ्जनमेव अस्यालङ्कारस्य प्रामुख्यम्। इदं रूपकम् मूलतः त्रिधा। यथा – परम्परितम्, साङ्गम्, निरङ्गञ्चेति।

उभयालङ्काराः-

श्लेषः - **"श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते"।**[8]

यत्र एकस्मादेव शब्दात् प्रासङ्गिकरूपेण एकाधिकार्थानाम् अभिधानम्, कथनं वा भवेत् तत्र शब्दश्लेषः। अयं श्लेषः वर्ण- प्रत्यय-लिङ्ग- प्रकृति- पद- विभक्ति- वचन- भाषाणामाधारेण अष्टधा विभज्यते। किञ्च यत्र सभङ्गेन श्लेषः तत्र सभङ्गः, यत्र पदस्य अभङ्गेनापि श्लेषः तत्र अभङ्गः इति ।

अलङ्कारशास्त्रस्य प्रवर्तकेन भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे सर्वादौ उपमा-रूपक-दीपक-यमकाख्याः चत्वारः एव अलङ्काराः स्वीकृताः। वामनः त्रयस्त्रिंशत् अलङ्काराणां निरूपणमकरोत् काव्यलङ्कारसूत्रवृत्तौ। आचार्यो दण्डी पञ्चत्रिंशत् अलङ्काराणां स्वीकरणमकरोत्। आचार्यो भामहः एकोनचत्वारिंशत् अलङ्कारान् स्वीकरोति। उद्भटः चत्वारिंशत्। रूद्रटः स्वकीये काव्यालङ्कारग्रन्थे द्विपञ्चाशत् अलङ्कारान् निरूपयत्। आचार्यो जयदेवः चन्द्रलोके शतं संख्याकानामलङ्काराणाम् निरूपणमकरोत्। अप्पयदीक्षितः स्वकीये कुवलयानन्दनामके ग्रन्थे चतुर्विंशत्यधिक एकशतम् अलङ्कारान् स्वीकृतवान्। पण्डितराजेन जगनाथेन रसगङ्गाधरे अशीत्यधिकशतम् अलङ्काराः विवेचिताः। एवम् ऐतिह्यम् अलङ्कारशास्त्रस्य स्पष्टयति वृद्धिम् अलङ्काराणाम्।

ग्रन्थसूची

अलंकारशास्त्र का इतिहास, डा .कृष्णकुमार, साहित्य भण्डार, मरेठ, 1975

अलंकारशास्त्रस्येतिहासः, डारामकुमार दाधीचः ., हंसा प्रकाशन्, जयपुर, 2007

अलंकारसंग्रहः, अमृतानन्दयोगी, वी कृष्णमाचारी तथा रामचन्द्र शर्मा, एदयर लाइब्रारी, 1949

अलङ्कारकौस्तुभम्, श्रीगोपालदत्तपाण्डेयः, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान्, वाराणसी, 1987

[8] सा.द.10/11

शुककोकिलसन्देशे बिम्बिताः ऐतिहासिकांशाः

विजयकृष्णन् टी.वी.*[1]

सन्देशकाव्यपरम्परायाम् आदिमं दूतकाव्यं महाकविकालिदासस्य 'मेघदूत'मेव। तत्र महाकविना मेघदूते सन्देशशब्दः बहुधा प्रयुक्तः। तथा तत्र उपस्थाप्यते। यथा - **सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः।**[2] **सन्देशं मे हरधनपति क्रोधविश्लेषितस्य।**[3] **सन्देशं मे तदनु जलद श्रोष्यसि श्रोत्रपेयम्।**[4] **मत्सन्देशैः सुखयितुमलं स्वाध्वीं निशीथे।**[5] **तत्सन्देशैर्हृदयनिहितैरागतं त्वत्समीपम्।**[6]

श्लोकांशेनानेन सुव्यक्तं यत् सन्देश-दूतकाव्ययोः कोऽपि भेदो नास्तीति। उभयोः प्रकृतिः समाना वर्ण्यवस्तुविवेचनमपि समानमेव भवति। अतः कैश्चिद् काव्यकर्तृभिः स्वरचनासु 'दूत' शब्दं कैश्चिच्च 'सन्देश'शब्दं प्रयुज्य काव्यानि रचितानि। विशेषतः औत्तरीयकाव्येषु दूतशब्दप्रयोगो अधिको दृश्यन्ते। यथा मेघदूतम्, नेमिदूतम्, मनोदूतम्, कीरदूतम् पिकदूतम्, शीलदूतम्, पवनदूतम्, मलयदूतम् इत्यादयः।

तथा दाक्षिणात्यकाव्येषु विशेषतः केरलप्रदेशे सन्देशशब्दो प्रयुज्यते। यथा शुकसन्देशः, कोकिलसन्देशः, चातकसन्देशः, शारिकासन्देशः, कोकसन्देशः, मयूरसन्देशः, इत्यादयः। तथा तत्र कालिदासमहाकवेः मेघदूतमपि मेघसन्देशनाम्ना व्यवह्रियते। कविकुलगुरुणा यल्लिखितं तत्सर्वं लक्ष्यभूतमिव इतरैः कविभिराह्रियते। अस्य ग्रन्थस्य विषयत्वेन स्वीकृतं लक्ष्मीदासमहाकवेः शुकसन्देशः तथा उद्दण्डमहाकवेर्कोकिलसन्देशः च। एतयोः शुककोकिलसन्देशाकाव्ययोः केरलदेशस्य ऐतिहासिकांशाः अधिको वर्तन्ते।

संस्कृतकाव्यविभाजनम्

काव्यादर्शकारेण दण्डिमहोदयेन - ''**शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्नापदावली**''[7] इति काव्यं लक्षयित्वा तत् प्रभेदानाह **'गद्यं पद्यं च मिश्रं तत्रिधैव व्यवस्थितम्'**[8]। पद्यकाव्यं पुनश्च

---

[1] **शोधच्छात्रः, साहित्यविभागः, गुरुवायूर् परिसरः**

[2] मेघसन्देशः (चन्द्रकलाव्याख्या, चौखम्बा 2013) - श्लो.सं 5, पुटसं. 13

[3] मेघसन्देशः (चन्द्रकलाव्याख्या, चौखम्बा 2013) - श्लो.सं 7, पुटसं. 19

[4] मेघसन्देशः (चन्द्रकलाव्याख्या, चौखम्बा 2013) - श्लो.सं 13, पुटसं. 31

[5] मेघसन्देशः (चन्द्रकलाव्याख्या, चौखम्बा 2013) - श्लो.सं 25, पुटसं. 190

[6] मेघसन्देशः (चन्द्रकलाव्याख्या, चौखम्बा 2013) - श्लो.सं 36, पुटसं. 215

भागद्वयेन विभक्तम्। महाकाव्यं खण्डकाव्यं चेति। व्यासभामहदण्डीविश्वनाथकविराजप्रभृतयः स्वीयग्रन्थेषु महाकाव्यस्य सविस्तरं लक्षणं प्रदीयते। 'खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च'[9] इति खण्डकाव्यं लक्षयति साहित्यदर्पणनामके ग्रन्थे विश्वनाथकविराजः। लक्षणेऽस्मिन् महाकविकालिदासस्य मेघदूतमेव उदाहरणत्वेनोदाहृतम्।

सन्देशकाव्यानां मूलस्रोतः

सन्देशप्रेषणस्य प्रथमः दृष्टान्तः वेदेष्वेव। यतः अग्निद्वारा मन्त्राणां हविषाञ्च देवेभ्यो ददाति। अतः हव्यवाहनः इत्यपरोशब्दः अग्नेः सिद्धः। तस्मादग्नौ सन्देशवाहकत्वमारोप्य बहवः सूक्ताः उल्लिखिताः वेदेषु।

ऋग्वेदस्य सरमा-पणि संवादेऽपि सन्देशप्रेषणस्यैवावसरमुलभ्यते। एवञ्च वाल्मीकिरामायणे हनुमत्सन्देशः, महाभारते श्रीकृष्णदूत्, भागवतपुराणे उद्धवदूत्, नलोपाख्याने हंसदूत्, घटकर्परकाव्ये मेघदूत् च। योगवासिष्ठरामायणेऽपि मेघदूतवत् कल्पनं दृश्यते। तथा चैनीस् कवि च्युकान् (क्रि.व.196-221) मेघं दूतत्वेन परिकल्प्य सन्देशप्रमेयं प्रस्तूयते। यथा–

Oh! Floating clouds that swim in heaven above l
Bear on your wings there words to him love! l l

तथा जर्मन् कविना षिल्लर् महोदयेन अपि मेरियास्टूवर्ट् नामके काव्ये मेघं दूतीकृत्य प्रस्थानमिदं स्वीकृतम्। एवं चिन्तयामश्चेत् भारते तथा देशान्तरेष्वपि अतिप्राचीनकालादेव दूतसम्प्रेषणं काव्यकर्तृणां सुपरिचितमिति सिद्धम्[10]।

भारतीयसंस्कृतसाहित्ये सन्देशकाव्यप्रस्थानस्य अङ्कुरारोपणं कविकुलगुरोः मेघसन्देशद्वारा सञ्जातम्। सन्देशकाव्यस्य पूर्वोत्तरविभाजनं, मन्दाक्रान्ताच्छन्दो नियमं, विप्रलम्बश्रृङ्गाराङ्गित्वं, नायककृतसन्देशप्रेषणम्, अभिज्ञावाक्यकथनं, सन्देशवाक्यप्रेषणं च। एते रीतयः महाकविकालिदासात् अवलम्ब्यन्ते इतरैः कविभिः।

---

[7] काव्यादर्शः – आचार्यदण्डी (शशिप्रभाव्याख्या, CKA Varanasi 2014) - कारिका सं 10, पुटसं 14

[8] काव्यादर्शः – आचार्यदण्डी (शशिप्रभाव्याख्या, CKA Varanasi 2014) - कारिका सं 11, पुटसं 16

[9] साहित्यदर्पणम् – विश्वनाथकविराजः (चन्द्रकलाव्याख्या, CKA Varanasi 2016) पुटसं. 595

[10] संस्कृतसाहित्यचरित्रम् – डा. के.के. राजा, डा. एम्. एस्. मेनोन् (के.सा. अक्कादमी Reprint 2002) – पुटसं 505

दूत-सन्देशहरचयनम्

सन्देशकाव्येषु दौत्यकर्मणि कविभिः विविधाः दूताः चिताः। तेषु शुक, कोकिल,मयूर, हंस, कोक, कपोत, चक्रवाक, गृध्रादयः प्रमुखाः भवन्ति। तथा पशुषु प्रसिद्धाः भवन्ति वानर, हरिण, हरिणी, शशकादयश्च। सन्देशप्रेषणे निर्जीवानां नियोजनमपि बहुशो दृश्यन्ते। तेषु चन्द्र-पत्म-पवन-मेघ-मलय-स्वप्न-प्रज्ञा-स्मृति-मनस इत्यादयश्च प्रमुखाः भवन्ति। षड्पदेष्वपि सन्देशप्रेषणं क्रियते प्रायेण कविभिः। तत्र शलभ, भृङ्गश्च प्रसिद्धौ स्तः। दूतत्वेन अचेतनानां नियुक्तिविषये अनौचित्यमस्तीति आलङ्कारिकेण भामहेन सूचितम्। तद्यथा –

अयुक्तिमद्यथा दूता जलभृन्मारुतेन्दवः। तथा भ्रमरहारीतचक्रवाकशुकादयः।।
अवाचोऽव्यक्तवाचश्च दूरदेशविचारिणः। कथं दूत्यं प्रपद्येरन्निति युक्त्या न युज्यते।
यदि चोत्कण्ठ्या यत्तदुन्मत्त इव भाषते। तथा भवतु, भूम्नेदं सुमेधोभिः प्रयुज्यते।।

किन्तु भामहोक्तिं निरुद्धय ''कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतानाचेतनेषु'' (मेघ. श्लो.5) इत्येवं विरच्य, श्लोकेऽस्मिन् मेघस्य जडत्वं स्पष्टीभूय, कामिनः चेतनाचेचतनेषु प्रकृतिकृपणाः इति तत्त्वं कविताकामिनीविलासः कालिदासः उद्गारयेत्। अतः कालिदासस्य मार्गदर्शने इतरकवयोऽपि स्वीयग्रन्थेषु अचेतनानां दूतानां प्रयोगं कुर्वन्ति।[11]

दूत-सन्देशकाव्यानां प्रमेयाः

सन्देशकाव्यप्रमेयमधिकृत्य भारतीयप्राचीनालङ्कारिकैः सविशेषतया न किमपि प्रस्तुतम्। अत्र रसार्णवसुधाकरनामके काव्यशास्त्रीयग्रन्थे शिङ्गभूपालेन एवमुक्तम् - **सन्देशस्तु प्रोषितस्य स्व वार्ता प्रेषणं भवेत्** इति। विरहतप्तहृदयः नायकः विरहिणीं स्वप्रेयसीं प्रति, विरहार्तनायिका स्व प्रणयिनं प्रति वा दूतप्रेषणमेवासीत् सन्देशकाव्यानां विषयः। सन्दर्भेऽस्मिन् प्रागनुभूतदिनानां मिलनात्मक-स्मृतिरेव सन्देशहरमाध्यमेनाविष्क्रियते। तथा मेघदूतस्य लोकप्रियत्वं हेतुना कवयः धर्मतत्व- नीतितत्व-भौगोलिकतत्त्व-ऐतिहासिकतत्त्वादीनां च प्रतिपादनाय, प्रचारणाय च सन्देशकाव्यानि रचितवन्तः। सन्देशकाव्यमाध्यमेनानेन सहृदयावर्जकत्वमेव तेषां मतिरासीत्। शुककोकिलसन्देशकाव्यद्वयोः नायिकानायकयोः विरहवर्णनेन सह केरलप्रदेशस्य अतिविपुलेतिहासोऽपि प्रतिपादयन्ति[12]।

---

[11] काव्यालङ्कारः – आचार्यभामहः (आनन्दाख्या व्याख्या, CPS Varanasi, 2014) - कारिका 42,43,44

[12] मलयदूतम् समीक्षात्मकमध्ययनम् –डा. सुग्देव भोय् (CSS Varanasi, 2002) –पुटसं 13,14,15,16

केरलसन्देशकाव्येषु प्रप्रथमौ शुककोकिलावेव उत्कृष्टतमौ। एतयोः सन्देशकाव्यद्वयोः महाकविकालिदासस्य मेघदूतानुकरणं क्वचिद्दृश्यते। कालगणनया साहित्यदृष्ट्या, ऐतिहासिकपौष्कल्येन च लक्ष्मीदासमहाकवेः शुकसन्देशः केरलीयसन्देशकाव्येषु प्रथमगणनामर्हति।

शुकसन्देशे बिम्बिताः ऐतिहासिकांशाः

लक्ष्मीदासः अस्माभिः केवलं शुकसन्देशस्य प्रणेतृत्वेन परिचीयते। लक्ष्मीदासस्य पूर्वनाम भवत्रातः इति केचिदाचार्याः। क्रिस्त्वाब्धस्य चतुर्दशशतके कविरयं केरलेषु अलुवानदी (पेरियार्) तीरवर्त्तिकरिङ्गपिल्लिनामकगृहाभिजनः कश्चन ब्राह्मणः आसीदिति प्रसिद्धिः। कोटिलिङ्गपुर (कोटुङ्ङल्लूर्) निकटस्थगुणपुरग्रामाभिजनो कविरयं इति केचित्। पूर्णनदीतटवर्तिनि कालटिग्रामे लब्धजन्माऽसाविति केषांञ्चिदनुमन्यते। भवत्रात इति

जनमध्ये विदितोऽयं पुनः कालिदासनामानुकरणाय ''लक्ष्मीदासः'' इति नाम स्वीकृतवानिति काव्यास्वादकवृन्दाः आहुः।[13]

शुकसन्देशकाव्यस्य सप्तव्याख्याः इदानीमुपलभ्यन्ते। मानवेदविरचिता विलासिनी, धर्मगुप्तप्रणीता वरवर्णिनी, गौरीदासेन विनिर्मितं चिन्तातिलकं, आज्ञातकर्तृक पादार्थदीपिका, शुकसन्देशव्याकृति द्वे व्याख्ये, केरलवर्मकृत टिप्पणी, सहृदयकुलतिलकरामपिषारकस्य व्याख्या चैतेत्काव्यस्य लोकप्रिसिद्धाः व्याख्याः सन्ति। किन्तु तेषां व्याकृतिव्याख्या पुरातना तथा विलासिनी एव गुणपौष्कल्येन सहृदयमवर्जकत्वमावहति।[14]

शुकसन्देशे आर्तनायकः लक्ष्मीदासः कविरेव। नायिका रङ्गलक्ष्मी नाम काचिदस्ति। तदनु विकरुणः विधेः काठिन्यहेतुना चिरधृतप्रणयः सोऽयं रामेश्वरं निवसन् केरलेषु गुणपुरवासिनीं प्राणप्रेयसीमुद्दिश्य शुकद्वारा सन्देशमादिशत्। सन्देशप्राप्यदेशः केरलः इति कारणेन केरलान्तर्गतमार्गाणां काव्येऽस्मिन् प्रौढगम्भीरभाषया वर्ण्यते। केरलस्य परामर्शः श्लोकेऽस्मिन् एवं वर्ण्यते कविना। यथा-

ब्रह्मक्षत्रं जनपदमथस्फीतमध्यक्षयेधाः
दर्पादर्शं दृढतरमृषर्जामदग्न्यस्य बाह्वोः।

---

[13] केरलसन्देशकाव्यसमीक्षा - Dr. N.P Unni, Dr. Kamalakantha Misra (RSkS -New Delhi, 1996) - पुटसं. 18,19

[14] केरलसन्देशकाव्यसमीक्षा - Dr. N.P Unni, Dr. Kamalakantha Misra (RSkS -New Delhi, 1996) - पुटसं. 20

यं मेदिन्यां रुचिरमरिचोत्तालताम्बूलवल्ली
वेल्लत्केरक्रमुकनिकरान् केरलानुद्धृणन्ति ।।[15]

अथ सह्यगिरेः आरोहणानन्तरं अथवा विश्रान्त्यनन्तरं स्फीतं धनधान्यदिसमृद्धं, परशुरामर्षेः भुजयोः अतिदृढम् आदर्शं (दर्पणं) तद्वत् प्रकाशकत्वात् केरलप्रदेशो द्रष्टव्यो इति। सागरे निमग्नः केरलदेशः ब्राह्मणापेक्षया परशुरामेणपुनरुद्धृता इति पुराणप्रसिद्धिः। तदुक्तं महाकवि कालिदासेन रघुवंशमहाकाव्यस्य चतुर्थसर्गे यथा –

तस्यानीकैर्विसर्प्पद्भिरपरान्त जयोद्यतैः ।
रामास्त्रोत्सारितोप्यासीत् सह्यलग्नः इवार्णवः'' ।।[16]

तदेवाशयं मेल्पुत्तूरनारायणीयभट्टपादेन तस्य 'नारायणीयं नामके विश्वप्रसिद्धस्तोत्रकाव्ये परशुरामावतारवर्णनदशके सूच्यते। यथा –

न्यस्यास्त्राणि महेन्द्रभुभृति तपस्तन्वन् पुनर्मज्जितां
गोकर्णावधि सागरेण धरणीं दृष्ट्वार्थितस्तापसैः ।
ध्यातेष्वासधृतानलास्त्रचकितं सिन्धुं स्रुवक्षेपणा-
दुत्सार्योद्धृतकेरलो भृगुपते वातेश संरक्षमाम् ।।[17]

तमेवपरामर्शं 'केरलमाहात्म्यं' 'केरलक्षितिरत्नमाला' 'केरलोदयादिषु' ग्रन्थेषु द्रष्टुं शक्यते।

ब्रह्माणो ब्राह्मणः इत्यर्थः। ते एव क्षत्राणि पुरा केरलेषु ब्राह्मणा एव दण्डनेतारः इति प्रसिद्धिः। यत्र मेदिन्यां मनोरमणीया मरीचाख्या (Pepper) लताः तथा वेष्टिताः ताम्बूलवल्लीभिश्च। ते च केराणां (Coconut) पूगतरुणां (Areca Palms) च निकराः विद्यन्ते। तम् केरप्रदेशं केरलमित्यभिधीयते।

कन्याकुमारीति क्षेत्रं वर्णयति कविः। यथा

आतन्वानामनतिसविधौ वासमार्यां कुमार्यां
गच्छन्नेव प्रणम शिरसा त्यक्तकालातिपातः ।

---

[15] शुकसन्देशम् (Dr. N.P Unni, Nag Publication, 1995) – श्लो.सं. 34, पुटसं 30

[16] रघुवंशम् – कालिदासः (CPS, Varanasi, 2002) – सर्गः 4, श्लो.सं 51

[17] नारायणीयम् – नारायणभट्टपादः – दशकम् 36, श्लो.सं. 11

अन्यत् कृत्यं निजपटुतया पूर्वकृत्याविरोधे-
नान्विच्छेद्यो लघु गुरुधियं तं प्रशंसन्ति सन्तः ।।[18]

श्लोकेऽस्मिन् कन्याकुमारीति प्रसिद्धं भारतस्य दक्षिणसीमायां स्थितं मन्दिरं वर्णयति कविः। कुमारीनामकक्षेत्रे वासं चकारेति दुर्गां शिरसा प्रणामं कुरु इति सन्देशहरं निर्दिशति। क्षेत्रमिदम् अष्टोत्तरशतदुर्गालयेषु प्रसिद्धः प्रधानश्च भवति। कन्याकुमारी विवाहात्पूर्वं कन्याकारूपेण अत्र वासं चकारेति कारणेन कन्याकुमारीति अभिधानं सिद्धम्।

भारते अतिप्राचीनकालादेव मन्दिरमिदं प्रसिद्धोऽभूत्। अत्र कन्याकुमारीमन्दिरप्रशंसा, गोकर्णप्रशंसा च महाभारतस्य आदिपर्वणि (अर्जुनवनवासपर्वणि) व्यासमुनिना वर्ण्यते। तथा तत्र कन्याकुमार्यां सूर्यचन्द्रयोः उदयास्तमनं सुस्पष्टतया, सम्पूर्णरूपेण द्रष्टुं शक्यते इति पाश्चात्यदेशेष्वपि ख्यातिं लेभे। वर्तमानकालेऽस्मिन् सागरे सर्वकारः तत्र स्वामि विवेकानन्दस्य मन्दिरं निर्मीय सन्दर्शकानां मनसि प्रभूतमानन्दमजीजनत्। तथा तत्र सागरे तिरुवल्लुवर महोदयस्य सुन्दरस्तूपमपि दर्शनसौलभ्यमावहति। अतः तत्र कालविलम्बश्च येन तथाभूतः गच्छन्नेव शिरसा प्रमाणं कुरु। न तु नमस्कारार्थं तत्र विलम्बः इति ध्वनिः।

शुकसन्देशस्य नायकस्य प्रेयसी रङ्गलक्ष्मी काचिन्नर्तकी। तदुक्तं ''व्याकृतौ'' एतेनैव रङ्गलक्ष्मीलक्षणं नायिकानामधेयं तस्या एव रङ्गोपजीविवर्गान्तः पतित्वं च दर्शितम्'' इति। दूतस्य पन्थानः दक्षिणस्य दिशा रामेश्वरादारभ्य केरलस्योत्तरदेशे गुणकानाम ग्रामपर्यन्तं वर्तते। ग्रन्थेऽस्मिन् रामेश्वरं, कन्याकुमारी, शुचीन्द्रं, तिरुवनन्तपुरं, मणलूर्, कोल्लं, तिरुवल्ला, कटुत्तुरुत्ति, कोटुङ्ङल्लूर्, तिरुवञ्चिक्कुलं, तृक्कण्णामतिलकम् इत्यादिप्रदेशाः, तत्रस्थितानि महामन्दिराणि, कला-सांस्कारिक-राष्ट्रियप्राधान्यकल्पितानि स्थलानि, चूर्णी, फुल्ला, संज्ञिते नद्यौ चऽस्मिन् काव्ये प्रदीप्तवचसा वर्णयन्ति।

एवं विना शुकसन्देशकाव्ये ''मन्दाक्रान्ता'' छन्दः उपयुज्यते लक्ष्मीदासकविना। रसः विप्रलम्भशृङ्गारश्च। तथा रूपकम्, अपह्नुतिः, व्यतिरेकः, प्रतिवस्तूपमा, दृष्टान्तः, अप्रस्तुतप्रशंसा, स्वभावोक्तिः, अर्थान्तरन्यासः, संसृष्टिः, सङ्करः इत्येतेषाम् अर्थालङ्काराणां रूपकम्, अनुप्रासः,यमकः, इति शब्दालङ्कारयोः समञ्जससम्मेलनेन शुकसन्देशः सहृदयानां मनसि नितरां शोभन्ते।

---

[18] शुकसन्देशम् – लक्ष्मीदासः (Edited Dr.N.P Unni, Nag publication) – श्लो.सं. 35, पुटसं. 31

कोकिलसन्देशे वर्णिताः ऐतिहासिकांशाः

'कोकिलसन्देश'काव्यस्य प्रणेता भवति उद्दण्डः। कविरयं जन्मना अकेरलीया इति केचेत् पण्डिताः वदन्ति। केरले सम्प्राप्तः उद्दण्डशास्त्रिवर्यं, तन्त्रसमुच्चयकर्ता चेन्नास् नारायणन् नम्पूतिरि कुक्कडक्रोडाधिपतिं (कोषिक्कोट्) सामूतिरि राजानम् एवं परिचयं चक्रे –

प्रक्रीडत् कार्तवीर्यार्ज्जुनकरविधृतोन्मुक्तसोमोद्गमोद्धवाम्भः
सम्भाराभोगडम्बप्रशमनपटुवाग्गुम्भगम्भीरमश्रीः।
तुण्डीरश्रोणिभागत्तव खलु विषयेऽहिण्डतोद्दण्डसूरि
स्सोयं ते विक्रमक्ष्मावर किमु न गतः श्रोत्रियः श्रोत्रदेशम्।।[19] इति।

किन्तु उद्दण्डशास्त्रिमहोदयः प्रायेण स्वजीवितं सर्वमपि केरलेषु निवसन् तथा देशस्यास्य साहित्यसंस्कारकार्येषु भागं गृह्णन् निनाय।

उद्दण्डकविप्रणीतं ग्रन्थद्वयं प्रसिद्धं वर्तते। तत् कोकिलसन्देशम्, मल्लिकामारुतप्रकरणञ्च।

मल्लिकामारुतप्रकरणस्य प्रस्तावनायां कविः काञ्चीपुरे क्षीरनदीतीरस्थलाटपुरग्रामे जनिमलभतेति प्रस्तौति। यथा – ''अस्ति दक्षिणापथे दयमान कामाक्षिकटाक्षताण्डवितकवि शिखण्डमण्डलेषु तुण्डीरेषु क्षीरनदीतरङ्गतोपशल्यो लाटपुरनाम महानग्रहारः। तत्र च –

तपश्चरणचुञ्चवः सकलशास्त्रमुष्टिन्धयाः
स्वनुष्ठितमहाध्वराः श्रुतिपरायणाः श्रोत्रियाः।
महाभिजनशालिनो वदनवर्तिवाग्देवताः
वसन्त्यतिथिसत्कृति क्षपितवासराभूसुराः।। (म.मा.9)

तत्र च अमुष्यायणस्य आपस्तम्बशाखाध्यायिनो वाधूलकुलतरुपल्लवस्य कवितावल्लभस्य पञ्चमोञ्चितकीर्तेरुपाध्यायगोकुलनाथपौत्रस्य श्रीकृष्णसूनोः भट्टरङ्गनाथस्य उद्दण्डकविरित्युदारमभिजन्मा''।।[20]

---

[19] कोकिलसन्देशम् (कैरलीभाषानुवादम्) – ओरवङ्करा नारयणम् नम्पूतिरि (सम्पादकः – डा. पी.सी. मुरलीमाधवन्,1992)

[20] मल्लिकामारुतप्रकरणम् –उद्दण्डशास्त्रिः (Dr. V. Anantha Narayanan, Sarawathi Mathal, 2006)

कविरयं दक्षिणभारतप्रदेशेषु सञ्चरन् ताम्रचूडनगरे (कोषिकोट्) केरलस्योत्तरभागे सम्प्राप्तः इति ज्ञायते। उद्धण्डः मानविक्रममहाराजस्य सदसि सार्धाष्टादशपण्डितकविषु प्रमुखः आसीदिति प्रसिद्धिः।

कालिदासमहाकवेः मेघदूतवत् कविरयं कोकिलसन्देशे 'मन्दाक्रान्ता' छन्दः प्रयुक्तवान्। तथा रसः प्रवासरुप-विप्रलम्भशृङ्गारश्च।

केरलीयसंस्कृतसन्देशकाव्येषु कोकिलसन्देशस्य अद्वितीयस्थानमस्तीति सहृदयैरङ्गीकृतम्। काव्येऽस्मिन् नायकः कविरेव, नायिका जयन्तमङ्गलदेशे मारक्कर नाम भवने निवसन्ती काचित्सुन्दरी च। सन्देशकाव्यमिदं पूर्वोत्तरभागेण विभक्तम्। कवेः जन्मस्थानाद् तोण्डमण्डलादारभ्य उत्तरकेरले विद्यमान 'मारक्कर' पर्यन्तमेव दूतमार्गः। नायकः प्रेयस्याः सह निद्रासुखमनुभवन्नास्ते। वरुणपुरतः काञ्चीपुरे कामाक्षिमम्बां सन्द्रष्टुमागतातरुण्यः नायकं बलादादाय काञ्चीपुरं प्रापुः। देव्याः आज्ञामनुसृत्य ताः तं तत्रैव त्यक्त्वा जग्मुः। एवं प्रियावियुक्तः स कामी सन्देशहरत्वेन कोकिलमादाय प्रियायै सन्देशं प्रेषयति।

काव्येऽस्मिन् केरलदेशे विद्यमानं स्थलवर्णनं पूर्वभागे लभेत इति चरित्रकाराणां चिदान्दविषयोऽस्ति। अतः दिङ्मात्रमुदाह्रियते। यथा –

येषां वंशे समजनि हरिश्चन्द्रनामा नरेन्द्रः
प्रत्यापत्ति प्रगत यदुपज्ञं च कौमारिलानाम्।
युद्धे येषामहितहतये चण्डिका सन्निधत्ते
तेषां मेधां स्तुतिषु न भवेत् कस्य वक्त्रं पवित्रम्।।[21] इति।

कविः वर्णयति – वाङ्मयीसरित्तीरमन्दिरस्थितं (बावलीनदीतीरं) महादेवं प्रणम्य (कोट्टियूर्) गच्छन् पुरलीदेशराज्ञां राजधानीं प्राप्तुमर्हति भवतः (कोकिलः) अस्मिन्नेव भूपालवंशे कौमारिलानां (केचित् मींमासकाः) मतानुयायी हरिश्चन्द्रनामा नृपेन्द्रो बभूव। तत्रस्थिता चण्डिकायाः (मृदङ्गशैलेश्वरी इति कैरल्याम्) महदनुग्रहेण एषां राजवंशीयाः (कोट्टयंराज्ञामिति कैरल्याम्) विराजन्तेति वर्ण्यन्ते। प्राप्यदेशवर्णनं कविना एवम् अकारी -

बालोद्यानैः समदमहिला भुक्तवल्लीनिकुञ्जैः
केलीहंसक्षुभितनगरभ्रान्तभृङ्गैः सरोभिः।

---

[21] कोकिलसन्देसशः – उद्दण्डशास्त्रिः (Etd Dr. N.P Unni, Keralasamskritham publications, 1997) – श्लो.सं 45, पुटसं. 70

रत्नश्रेणीघटितशिखरैर्गोपुरस्सा पुरी ते
प्रायः प्रज्ञाभरण सुगमा स्यादनावेदितापि ।।[22]

हे प्रज्ञाभारण (कोकिल), भवतां सर्वाणि कार्याणि विचिन्तनं कृत्वा ज्ञातुम् अनुपमशक्तिरासीदितिभावः। कोऽपि न उक्त्वा जयन्तमङ्गलदेशं (इदानीं चेन्दमङ्गलमिति विदिदोऽयं देशः) समदमहिलाभुक्तवल्ली निकुञ्चैः बालारामैः क्रीडाहंसक्षुभितनगरभ्रान्तभ्रैरै सरोभिः रत्नश्रेण्यां घटित शृङ्गैः गोपुरैः प्रायः सुगमा स्यात्। तत्र तादृशोघ्यानैः कुत्राऽपि नास्तीति हेतुना तद्देशं जयन्तमङ्लपुरीति काऽपि सूचना न ददाति चेदपि भवतः ज्ञातुं शक्यते इति भावः।

एवं सन्देशकाव्येऽस्मिन् कम्पा (वेत्रवती), कावेरी, नीवा इत्यादयः तमिलदेशीयनद्यः तथा केरले विद्यमान निला (भारतपुषा) वाङ्गयीनदी (बावलीति कैरल्याम्) चूर्णी (पेरियार्) वल्लि (कटलुण्डिपुषा इति कैरल्याम्) नद्यश्च कविरवर्णयत्। काञ्चीपुरं, तुण्डीरं, होसलं, चोलं, इत्यादि तमिलप्रदेशाः तथा तिरुनेल्ली (आमलकधरणी),उत्तरकोट्टयं, सम्पलग्रामम् (तलिपरम्बु), कुक्कुटक्रोटम् (कोषिकोट्) श्वेतारण्यं (तृप्रङोट्), प्रकाशं(पोन्नानि), शम्बरक्रोडम् (चम्रवट्टं शास्ता मन्दिरम्) मुक्कोला (मुक्कोल देवीमन्दिरम्), वन्नेरि, इडप्पाल्, रणघलम् (पोरक्कलम् इति कैरल्यम्) वृषपुरि (त्रिश्शिवपेरूर्), कनकभवनम् (ऊरकम्), सङ्गमग्रामम् (इरिङ्गालक्कुटा), कोटुङ्गल्लूर्, तिरुवञ्चिक्कुलम्, जयन्दमङ्गलम् (चेन्दमङ्गलम्) इत्यादि केरलप्रदेशान् कविना वर्ण्यन्ते।

सन्देशकाव्येऽस्मिन् ऐतिहासिकमहिमानं विना अनुप्रास, श्लेष, स्मृतिमान्, भान्तिमान्, अतिशयोक्तिः, रूपकातिशयोक्तिः, एकावली, काव्यलिङ्गम्, लुप्तोपमा, रूपकं, मालारूपकम्, उत्प्रेक्षा, उदात्तं, स्वभावोक्तिः, तुल्ययोग्यता, अपह्नुतिः, अर्थान्तरन्यसः, दृष्टान्तः, सङ्करः, संसृष्टिः इत्यादि शब्दार्थालङ्कारयोः मनोरमणीयप्रयोगोपि सहृदयहृदयावर्जकत्वमावहति।

[22] कोकिलसन्देसशः - उद्दण्डशास्त्रिः (Etd Dr. N.P Unni, Keralasamskritham publications, 1997) - श्लो.सं 93, पुटसं. 79

The Role of Irayimman Thambi in Keerthana Sahitya – A Study

Aparna Aravind*[1]

Irayimman Thambi's entrance to the world of literature was during a time when there existed a certain artistic tradition. His literary sphere developed in association with the Travancore dynasty, from the time of Karthika Thirunal's reign and extended till the reign of Uthram Thirunal Marthanda Varma. It's to be noted here that the ruling periods of Karthika Thirunal Balarama Varma, Gouri Lakshmi Bai, Parvathy Bai, Swathi Thirunal, and Uthram Thirunal Marthanda Varma have played a great role in strengthening the artistic atmosphere in Travancore.

Many scholars, who grew up dependent on the palace and the Sri Padmanabha Temple, went on enriching the musical and literary tradition of Travancore. By the time of Swathi Thirunal, the socio-cultural background of Travancore underwent changes, foregrounding art and literature. This ambience brought forth Thambi's artistic tastes. He who was skilled in music and literature has not been marked as a skilled orator by Malayalam literature. It can be said undoubtedly that his contributions were underrated in the Swathi effect.

In the later half of the 18th century and early 19th century, many types of *keerthanas* were produced. Thambi's writings that were produced in continuation to this are selected to analyse here. This scholarly paper tries to elaborate the general nature of Thambi's narrative style that he made use of to bring popularity by means of music and literature.

Keerthana Literature

The history of *keerthana* begins in the Vedic Age. The ancient man who lived in devotion with the forces of nature had gathered all his vitality from worshipping these forces. The concept of god was connected with *sthava*, *sthothra* and *keerthana*. *Keerthana* is also known as *sthothra*, *sthava*, *sthuthi* and *sankeerthana*. The basic *bhava* of *keerthana* is *bhakti*. *Namasankeerthanas* were used as *sthuthis* for god and had later developed into *keerthanas* that give

[1] **Research scholar, Sree Sankaracharya University of Sanskrit, Kalady.**

importance to plot. *Keerthana* literature exists not only as a part of the *Bhakti* Movement, but also as one that continues in the later literary periods. Though *keerthanas* have a common nature in objective and essence, they differ ideologically, linguistically and structurally.

Malayalam literature had *bhashakeerthanas* since the 14th century. *Manipravala sthothras* belong to this faction. *Bhashakeerthanas* gained popularity by the age of Ezhuthachan. His *Harinamakeerthana,* Poonthanam's *Bhashakarnamritham*, Kottayathu Kerala Varma's *Padmanabha Keerthana* and *Ragamalika* and certain works of Kunjan Nambiar still subsists as excellent remittances in Malayalam literature.

There was not a single, the then, current matter that was not subjected by Thambi as his theme. He wrote based on almost all topics, becoming prominent among the main poets of the king's court from 990 onwards, hence making Ullur to consider him as the foremost poet of the time. He places Thambi above the works of Aswathi Thirunal and Unnayi Warrier. All these observations take us to an accomplished Thambi. He is known in consideration with the changes that he had brought to the visual art called Kathakali and hence, he is majorly discussed in the literary history. He ushered popularity to Malayalam *Keerthana* literature. This paper studies the nature of *keerthanas* in the selected works of Thambi who coordinated literature and music in accordance with the features of the *keerthana* genre.

The growth of the Bhakti Movement in India had happened as part of religious rituals. This paved way for a social and cultural change and *sthothras* came into being as alternatives for philosophy for being closer to god. A unity emerged through group rendition of *keerthanas* and this spread through pilgrims' groups. As a result of this, spiritual growth was visible throughout India. The literary works from middle age exhibits such an attitude. They transformed into the re-workings or re-writings of the *Puranas* and the *Ithihasas*. This movement, which strengthened throughout India, appeared in Malayalam literature as *keerthanas* and *sthothras*. The *keerthana* movement that began with Ezhuthachan, the prominent poet in the Bhakti Movement, kept away the people of a period to the spiritual realm.

From the 8th century till the end of the 15th century, this change can be seen in poetry in minority as well as majority. Though the *paattu prasthanam*,

which became indistinguishable with *manipravalam*, has led a new cultural thought in Kerala, it existed by means of focusing on the various emotional states of *bhakti*. It can be seen that the *Keerthana* Movement, which began with *Ramacharitha* and *Kannasaramayana*, strongly existed till the end of the 17th century. InIn works like *Ramacharitha*, *bhakti* does not appear as a mere emotion. *Veera rasa* and *roudra rasa* interacted with people's lives in association with the ancient battles in Kerala. This had admonished chivalry in addition to *bhakti* in people's mindsets. The poems of the *Bhakti* Movement had helped social changes via various factors. *Paattu*, *manipravalam* and *nambyatamil* had controlled the literature of a time and it was in the *paattu prasthanam* that the solidity of Malayalam literature did shine.

During the period of the *Bhakti* Movement, the literary works in India were based on the Saivite and Vaishnavite beliefs. Ram, Krishna and Siva gained superiority in literature and *sthothras* and *keerthanas* were differentiated. The middle age literary works were evolved by means of the *Bhakti* Movement. *Sthothras* and *keerthanas* developed from songs and began to lead a strong influence in the cultural life. "The *Bhakti* Movement in Kerala paved a stage for an ideological, linguistic and social change. This movement was influential in equipping Keralites to attain social development that was not yet garnered during the period of the movement. It was the soundness of the movement that nourished a sense of unity in the country as compared to other movements." (Chandramohan Pillai K. C, 1992:308)

The General Features of *Keerthanas*

Keerthana is a type of song in worship of god. It has three parts, *pallavi*, *anupallavi* and *charana*. In some cases, there can be no *anupallavi*. A profusion of *raga* and simple rhythm are the features of *keerthanas*. It has an uncomplicated course. In literature, devotion, prayer or a tale from the *Puranas* can be a subject to *keerthanas*. Literature excels more in them than music and has a great importance. In *keerthanas*, *charanas* does not have root variation. The work usually has a single *charana*. Else it will have a varying course. While unusual course of a *raga* is visible in a work, *keerthana* has a *raga* with a customary course. "*Keerthana* came into being by 1600 CE. Its extensive variation called work came into existence by 1800 CE". (Dr. S. Venkitasubramanya Iyyer, 1990).

Swathi Thirunal's musical works include *swarajathi*, *varna*, *padha* and *keerthana*. However, the word 'work' is used to denote a particular genre of song. In a wider perspective, *keerthana* is not much different from work. But, on a closer analysis, both are distinguishable. Thyagaraja Swami, Dheekshithar, Syamasasthri, Swathi Thirunal, Veenakuppayyar, Pattanam Subramania Iyyer, Ramanathapuram Srinivasa Iyengar, Mysore Sadasivarayar are notable personalities who have produced works. TheThe literature of *keerthana* is rooted significantly in *bhakti*. Other than *bhakti rasa,* emotions like *sringara*, *soka* and *ananda* also reflect in the literatures of a work. The difference between a work and a *keerthana* is made clear in concerts. The beauty of *bhava* in a work can be easily discerned in veena or violin because work is musically salient and all the while, *raga* and *bhava* constitute its soul. But, the beauty of a *keerthana* cannot be performed in veena or violin as it is conceptual.

It was mentioned beforehand that *keerthanas* are classified ideologically. *Aksharakeerthana*, *namasankeerthana* and *vrithakeerthana* are some of them. On consulting the history of Malayalam poetry, one can find factions like *paattu*, *manipravalam* and folk song. In the history of Malayalam *keerthanas* too one can find such factions that contrasting in nature. "In *keerthanas*, poetic stanzas and *sloka* are called *'kanni'*. Those written in *bhashavrithas* can have four *padas* or two *padas*, or sometimes more, to form *kannis*". (M. V. Vishnu Namboothiri, 2009:30). "*Sthuthi* songs are generally viewed as pentameter. Theyyam, thira, thottam songs, ayyapan theeyattu songs etc also have pentameter in folk tradition"(31).

Based on the classification of *keerthanas* in Sanskrit, the number of *kannis* in *sthothra* are defined as *'kavimala'*. *Panchaka*, *ashtaka*, *dasaka* and *sataka* are the *keerthanas* in Malayalam that are considered as *sthothramala*, *keerthanamala*, *ganamala* and *kavimala*, respectively, as more *kannis* are added to them. Words like *malika, manjari* are also used for the same". (32). "In *keerthanas* and *sthothras*, the *kannis* are arranged in the alphabetical order starting from *'a'*, but to remember it briskly, it is known as *'akkanam'*. Most of these *keerthanas* generally end with a god's or goddess's name or call for victory or words of prayer". (34) The beginning and end of *keerthanas* have same or similar words. This is a common feature of *keerthanas*.

The *keerthana "Pahinivilajanani"* is one that is in the form of *devisthavam* and gives importance to characterization. It characterizes the diverse forms of *Devi like Jagat Janani, Saraswati, Gouri, Lakshmi* and *Durga*. The varying faces of the

Goddess is the content of this *keerthana,* just like the *Navaratri Keerthana.* This is in a request tone seeking *padabhakti.* Hence, it is in the design of *padasevana.* It is in *naatta raga* that clearly portrays the precision of *bhakti.* The form of *naattaragam* is obviously the peculiarity of this *keerthana.* The use of *naatta,* which is a *khanapanchakaraga,* gives a concrete effect to the wholeness of *bhakti. Keerthana* is rhythmic in its entirety. *Naatta raga* is efficient to bring forth the *veera rasa.* This *keerthana* clearly sketches the distinct nature of the *raga* that Thambi had employed to worship the manifold aspects of the forces of nature.

The *keerthana "Neelavarna pahimam santhatham"* is in *surutti raga* and is in the form of greeting. *Dhwithiyakshara prasa* appears throughout this. The *keerthana* praises Sri Krishna and is entirely a description of His names. It ends with the note of victory. *Roudra rasa* is the essence of *surutti* and the *prasa* filled words express the *roudra bhava* of *surutti.* However, it is the *dhwithiyakshara prasa* condition, which appears in the *pallavi, anupallavi* and *charanas,* that gives an auditory beauty to the *keerthana.* It includes the *dhadhwasa* names of the Lord. *Neelavarnan, Navaneethakrishnan, Balagopalan, Nandagopanandanan, Kamalanabhan* etc are the various divine names arranged in an orderly fashion. The letters are set with regularity and the repetition of these words improves the charm of rendition. Such instances are *manjunayanan, manjuparigala, anjananjitha, sinjanamanjira, kanjayugalan, balagopalan, khrithamalakulanilayan, navakhanan, khrithamalakula* and *sribhasuracharana.* It strengthens in literature rather than in *raga. Namakeerthana* has the nature of rendition. Hence, *namavali* is created like a *keerthana.* By the end of the *kannis,* the name of the Lord appears. Here, the poet hails Him by saying that Sri Krishna's toes are his solace and that He has to render him the right path by dictating the good and the bad.

The Malayala *keerthana "Adimalarina"* is designed in *mughari raga. Mughari* is inherent of *karuna rasa* and the given *keerthana* is in the form of *padasevana,* an important aspect of *bhakti.* It is a *Krishna sthuthi* and His name comes at the end of the *pallavi, anupallavi* and *charana.* The Malayala *keerthana "Karuna cheyvaanenthu thamasam Krishna"* is in *sree raga* and praises Guruvaayurappan. It excels in emotional intensity and is in the form of a self-petition. The mellow course of *santha rasa* of the *raga* is visible here. The *keerthana "Paradevathe"* is a collection of auditory embellishments. Examples for the same are *ahitha, sahitha, mahitha, vihitha, kulitha, nihitha* etc. It belongs to the category of *smaranam.* It gives much importance to *pallavi* and thus, the

portrayal of the course of *thodi.* It has a different *bhava* of the all-powerful and enemy slaying *Devi.* The content of the *keerthana* is a gist of the *Devi Mahatmyam.* Moreover, it showcases the *roudra rasa* of the *Devi.* The *keerthana* called "Karthyayani Devi" is in *dasya* form. It consists of *pallavi, anupallavi* and four *charanas*. The *raga* 'Sankarabharanam' is one that has clarity in rendition and pitch, and is apt as a *keerthana* to be sung in the evenings. Thambi elaborates on the possibilities of sundry *ragas* to be sung at various times.

Bhakti literature had attained popularity after Ezhuthachan through Thambi. His narrative style resembles the nature of *keerthanas*. For the same, he had aptly unified the fundamental units of music. This was reinforced by Thambi's scholarship in the fields of music and literature. That's why Thambi is noted for bringing popularity to Malayalam *Keerthana* literature.

Bibliography

1.Chandramohanan, K. C., 1992, "Bhakti Prasthanam Malayala Kavithayil", Kerala University.

2.Dayananda Rao, B. (Dr.), 2005, *Carnatic Music Composers – A Collection of Biographical Essays*, Trinity Music Book.

3.Guptan Nair, S., 2003, *Keralavum Saneethavum,* Poorna Publications, Kottayam.

4.Lekha, K. R., 2009, "Malayalathile Keerthana Sahithyam: Ezhuthachanteyum Sri Narayana Guruvinteyum Krithikale Munnirthi Oru Padanam", Kerala University.

5.Narayanan, K. C., 1998, "Irayimman Thambi Vayanamuriyil", *Kerala Kalamandalam Magazine* (Jan-March issue).

6.Rajaraja Varma, Vadakkumkur, 1997, *Keraliya Sanskrita Sahitya Charithram* (IV), Sri Sankaracharya Sanskrit University, Kalady.

7.Sharma, V. S. (Dr.), 2014, *Irayimman Thambi,* Department of Publications, Kerala University.

8.S. Parameswarayyar, Ullur, 2011, *Kerala Sahityacharithram* (vol. 1), Department of Publications, Kerala University.

9.Venkitasubramanya Iyyer, S. (Dr.), 1990, *Sangeethasastra Pravesika*, Bhasha Institute, Trivandrum.

10.Vishnu Namboothiri, M. V. (Dr.), 2009, *Keerthana Sahithyam*, Bhasha Institute, Trivandrum.

विद्वदौषधकारस्य प्रकृतिवर्णना रससमन्वयचातुरी च

Dr.Divya P.Chandran

विद्वदौषधमिति लब्धप्रतिष्ठितस्य नैषधीयचरितमहाकाव्यस्य संस्कृतवाङ्मये विद्यमानं स्थानं सुविदितमेव। काव्यस्यास्य वैशिष्ट्यात् पञ्चमहाकाव्येष्वन्यतमत्वेनेदं परिगण्यते। अपि च पञ्चमहाकाव्यान्येव लघुत्रयी बृहत्रयीति विभज्यमाने बृहत्रय्यामन्यतमत्वेन राराजते इदं काव्यम्। त्रिपुरदेवीप्रसादेन लब्धचिन्तामणिमन्त्रप्रभावो कवित्वबीजरूपशक्तेः निदानमिति आमनन्ति सहृदयाः। चतुर्दशसर्गे चिन्तामणिमन्त्रस्य परिचयं कविनैव दीयते न केवलं तत् तन्महिमा च कविना बहुधा वर्ण्यते च। अलङ्कारदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या रसदृष्ट्या च नैषधं विदुषां हितकरमौषधमेव। द्वाविंशतिसर्गात्मकनैषधीयचरिते नलदमयन्ती परिणयकथा एव वर्ण्यते।

रससमाहितचेतसा वस्तुचित्रणकोविदेन सदा प्रकृतिचित्रणमकारि। वैदिककालादारभ्य आधुनिककालपर्यन्तमेषा सरणी अविच्छिन्नतया द्रष्टुं शक्यते। समग्रेष्वपि भाषावाङ्मयेषु कवीनां प्रकृतिचित्रणमुपलभ्यते किन्तु यथा तत् देववाण्या प्रसरति तथा कमनीयातिशयत्वमवश्यं पुष्णाति। व्यासवाल्मीकिभ्यां इतिहासकर्तृभ्यां तथा च कालिदासप्रभृतिभिः प्रथमगणनीयैः कविभिः प्रकृतिचित्रणं यथायोग्यमकारि। कथ्यमानविषयेन साकं सुश्लिष्टतया इदं वर्णनं प्रवर्तते तस्मादेव काव्यशास्त्रनिरूपकैः साहित्यमर्मज्ञैः महाकाव्यलक्षणप्रपञ्चनप्रसङ्गे प्रकृतिचित्रणस्य प्राधान्यमुद्बोधितम्।

श्रीहर्षस्य प्रकृतिवर्णना कमनीयतामावहति यथा-

जय जय महाराज प्राभातिकीं सुषमामिमां
सफलयतमां दानादक्षणोर्दरालसपक्ष्मणेः।
प्रथमशकुनं शय्योत्थायं तवास्तु विदर्भजा
प्रियजनमुखाम्भोजात् तुङ्गं यदङ्गा न मङ्गलम्।।[1]

रविरुचिऋचामोडकारेषु स्फुटामलबिन्दुनां
गमयितुममूच्चीयन्ते विहायसि तारकाः।
स्वरविरचनायासामुच्चैरुदात्तमयाऽऽहृताः
शिशिरमहसो बिम्बादस्मादसंशयमंशवः।।[2]

---

[1] नै.च 19.2

[2] नै.च 19.7

अस्मिन् ऊनविंशतितमे सर्गे सूर्योदय-चन्द्रास्तगमनवर्णनम्, प्रातःकालीनातपजलाशिलाजतुस्राववर्णनम्, प्रातः सन्ध्योपासना समयः संजातः इति वर्णनम्, विकासोन्मुखकमलापदेशेन प्रातः कालवर्णनम्, सूर्योदयो जातः इति बन्दिवर्णनम्, ऊर्ध्वमागतः सूर्यः इति वर्णनं च अतीव चमत्कारेण कविना वर्णितम्। द्वाविंशतितमे सर्गेऽपि श्रीहर्षस्य प्रकृतिवर्णना निपुणता द्रष्टुं शक्यते। यथा चन्द्रोदयवर्णनावसरे –

तानीव गत्वा पितृलोकमेनमरुजयन् यानि स जमदग्न्यः
छित्वा शिरोऽस्त्राणि सहस्रबाहोर्विस्राणि विश्राणितवान् पितृभ्यः।।[3]

अस्मिन्नेव सर्गे ईशाश्रयोपदेशेन चन्द्रोदयवर्णना, ज्योतिषशास्त्रानुगुणं चन्द्रवर्णनं च सहृदयहृदयमावर्जयति कविः। नैषधीयचरितस्य द्वीविंशतिसर्गस्यान्तिमे श्लोके कविप्रदत्तवाक्यानुबलेन इत्थमवगम्यते यत् श्रीहर्षः न केवलं काव्यमर्मज्ञः अपि तु सर्वविषयपारङ्गतवानिति।

श्रीहर्षस्य रससमन्वयः

एको रसः अङ्गीकर्तव्य इति महाकाव्यलक्षणविधायिभिः सिद्धान्तितम्। काव्येऽस्मिन् अङ्गितया शृङ्गाररस एव वर्तते। अत्र नायिकानायकयोः अनुरागप्रदुर्भावात् विवाहपर्यन्तं प्रतिश्लोकं दीप्यमानतया वरीवर्ति। तद्वत् मम्मटानुसारं पञ्चविधेषु प्रसिद्धेषु विप्रलम्भशृङ्गारभेदेषु अखिलाषाविप्रलम्भमेव इतस्ततः कुत्रचिदुपलभ्यते। नायिकानायकसमागमस्तु विवाहानन्तरमेव। द्वाविंशतिसर्गेषु अन्तिमसर्गेषु नायिकानायकसमागमरूपः सम्भोगशृङ्गारः प्रशोभन्ते। नायकमहिमाप्रपञ्चनप्रसङ्गे वीररसस्य सान्निध्यं निश्चप्रचं वर्तते। यथा प्रथमसर्गे नवमश्लोकादारभ्य श्लोकषड्कम्। दयावीरतायाः दृष्टान्तोऽपि प्रथमसर्गे उपलभ्यते।

रौद्ररसस्याविष्कारत्वं तु कुत्रचिदेव वर्तते तथापि तत् तद्रूपस्य आनन्ददायित्वं निश्चयेन पूर्णतां करोति। सप्तदशतमसर्गे कलिवाक्यानन्तरं पुरुहूतवाक्यम् अस्य दुष्टान्तं भवति। तत्रत्य सतीसप्तमीप्रयोगाच्च क्रोधातिशयत्वं पुष्णाति। अस्य श्रीहर्षेण कवीनुबन्धेन रूपप्रौढोक्त्या उच्यते-

इत्थमाकर्ण्य दुर्वर्णान् शक्रः सक्रोधतां दधे
अवोचदुच्चैः कतकोयं धर्ममर्णाणि कृन्तति।।[4]

---

[3] नै.च 22.48

[4] नै.च 17.83

बीभत्सरसः प्रायेण शृङ्गाररसविरोधी सोऽयं रसः शृङ्गारस्य अङ्गतया काव्ये योजयितुमनितरसाधारणा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा आवश्यकी। तस्मात् श्रीहर्षस्तु तद्योजनशक्तिमान् भवतीत्यस्मात् बीभत्सरसोऽपि स्वीये काव्ये योजितवान्। किन्तु अतीव विरलतया रसस्यास्य योजना काव्येऽस्मिन् अकरोत्। प्रथमसर्गे अभिलाषविप्रलम्भतप्तेन वीरसेनिना समीपवर्ति उद्यानं प्रविष्टवान्। तस्मिन् समये विद्यमानयोः श्लोकद्वयोः बीभत्सरसो दृश्यते। भयानकरसोऽपि विरलतया एव द्रष्टुं शक्यते। स्वयंवरे नागराजदर्शनावसरे रसोऽयं किञ्चित् स्पृष्टः। अद्भुतरसस्तावत् सुवर्णहंसप्रकरणे द्रष्टुं शक्यते। तिरस्करणीबलेन अन्तः पुरान्तःप्रविष्टेन नलेन दमयन्ती दृष्टा इति वर्णनाप्रसङ्गे शृङ्गारस्य अङ्गभूततया अद्भुतरसः मनाक् स्पृष्टः।

इत्थं सर्ववैशिष्ट्यकमनीयतातिशयत्वेन सार्थकमेव इयं उक्तिः- **नैषधं विद्वदौषधमिति।।**

स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धः – एकम् अध्ययनम्

डा. हरीष् पि.एन्

दृश्यकाव्यं, श्रव्यकाव्यं चेति काव्यविभागे दशरूपकाणां अष्टादशोपरूपकाणां च दृश्यकाव्येषु अन्तर्भावः। गद्यं, पद्यं, मिश्रं चेति श्रव्यकाव्यस्य त्रिषु भेदेषु चम्पूसाहित्यं मिश्रविभागे अन्तर्भवति।

केरळे चम्पूकाव्यानि प्रबन्धम् इति नाम्ना प्रसिद्धानि। प्रबन्धचम्पूकाव्ययोः मध्ये को नाम भेद इति चेत् चम्पूकाव्यं तावद् वर्णनाप्राधान्यं, प्रबन्धे तु रङ्गावतरणस्य च प्राधान्यं विशिष्य द्रष्टुं शक्यते इति। केरळे चाक्यार्कूत्त् इति देवालयसम्बन्धिन्यां अनुष्ठानपरायां कलायां प्रबन्धाः प्रयुज्यन्ते। तेषु प्रबन्धेषु सहृदयानां मनोरञ्जनार्थं चम्पूशैलिः सामूहिकविमर्शनं च प्रयुज्य सम्यक् रीत्या रङ्गे आविष्करोति। दिवाकरकवेः अमोघराघवचम्पूः, मेल्पुत्तूर् नारायणभट्टविरचितानि प्रबन्धानि, रामपाणिवादस्य भागवतचम्पूः इत्यादयः केरळे प्रसिद्धानि चम्पूकाव्यान्येव। तेषु चम्पूकाव्येषु प्रसिद्धं भवति महाराजा स्वातितिरुनाळ् महोदयेन विरचितं स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धः।

कवेः जीवनकालम्

स्वातितिरुनाळ् 1813 तमे वर्षे मेषमासे स्वातिनक्षत्रे केरळे वञ्चिदेशे (तिरुवनन्तपुरम्) जनिमलभत। तस्य यथार्थनामं स्वातितिरुनाल् श्रीरामवर्मकुलशेखरः इत्यस्ति। तस्य पितरौ चङ्ङनाश्शेरि राजराजवर्मा कोयितम्पुरान् राणी लक्ष्मीराज्ञी च आस्ताम्। तस्य राजवंशस्य परम्परायां तस्य जननात्पूर्वमेव तत्कालीनस्य राज्ञः मृत्युवशंगतत्वात् सः जननस्य प्रागेव राजागर्भश्रीमान् इति च प्रथितअभवत्। तस्य प्राथमिकविद्यार्जनं अरिप्पाट्टु कोञ्ञुपिल्ला वारियर् द्वारा लब्धमेव। सः षोडशे वयसि 1829 तमे वर्षे राज्याधिकारं स्वीचकार। बाल्ये एव सः नृत्तसङ्गीतसाहित्यादिविषयेषु अतीवतत्परः आसीत्। स्वातितिरुनाळ् महाराजः प्रजापरिपालनं सम्यक् रीत्या अकारयत्। सः राजा न केवलं भरणतन्त्रज्ञः अपि तु विद्वत्पूजानिरतः, धर्मशीलः, नीतिनिपुणः च आसीत्। किन्तु तस्य राज्यसासनकालो 18 वर्षपरिमित एव आसीत्। सः 34 तमे वयसि क्रिस्तुवर्षे 1847 तमे दिवंगतोऽभूत्।

पद्मनाभशतकम्, स्यानन्दूरपुरवर्णनम्, अजामिळमोक्षः, कुचेलोपाख्यानम्, उत्सवप्रबन्धम्, भक्तिमञ्जरी, इत्यादयः स्वातितिरुनाळ् महाराज्ञः प्रसिद्धाः कृतयः भवन्ति। एवं

सः बहवः कीर्तनानि विरचितानि। तस्य कृतिषु स्यानन्दूरपुरवर्णनं नाम प्रसिद्धं चम्पूकाव्यं च अन्यतमं भवति।

स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धः

स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धे दश अध्यायाः स्तबकरूपेण वर्तन्ते। बालक्रीडा, प्रत्यक्षदर्शनं, केशादिपादस्तुतिः, क्षेत्रवर्णनं, तीर्थमाहात्म्यं, उत्सवप्रशंसा, मृगयावर्णनं, अभिषेकयात्रा, तीर्थाभिषेकं, लक्षदीपश्लाघा चेति दश स्तबकानि सन्ति। अस्मिन् काव्ये वञ्चिदेशे स्थितस्यपद्मनाभदेवालयस्य ऐतिहासिकं वैशिष्ट्यं सम्यक् प्रतिपादयति। अस्मिन् क्षेत्रे उत्सवस्य आरम्भदिनात् अन्तिमदिनपर्यन्तं प्रतिदिनं प्रवर्तमानानि आचारानुष्ठानानि मुख्यतया सविस्तरं प्रतिपादितानि दृश्यन्ते। सः काव्ये काव्यलिङ्गं, रूपकं, उपमा, मुद्रा इत्यादीन् अलङ्कारान् सन्दर्भानुसारं विनियोजयति। अस्मिन् काव्ये 203 गद्यानि 201 पद्यानि च अन्तर्भवन्ति।

बालक्रीडा नाम प्रथमस्तबकस्य मङ्गलश्लोके कविः विघ्ननिवारणार्थं इष्टदेवतां लक्ष्मीसमेतं पद्मनाभं स्तौति। यथा –

लक्ष्मीं दद्यादजस्रं जलनिधितनयादृक्चकोरप्रसन्न-
ज्योत्स्नाभूताखिलोन्मादनचणविलसन्मन्दहासो नितान्तम्।
वाणीं चात्मीयलोकोत्तरचरितसुधाकीर्तने तत्परां मे
श्रीमानाशीविषाधीश्वरकृतशयनः सत्वरं पद्मनाभः।। 1।।[1]

कविः मम्मटोक्तेषु षड्विधेषु काव्यप्रयोजनेषु स्वकीये काव्यं लक्षदीपश्लाघा नाम दशमस्तबके श्लोकद्वयेन प्रयोजनद्वयं प्रतिपादयति। यथा -

जयतु जयतु सोऽयं पद्मनाभो मुकुन्दो
निजचरणरतानां पालने बद्धदीक्षः।
अविकलमपि चायुः श्रीसुखारोग्यकीर्त्तिः
प्रतिदिनमपि पुष्णन् स्वानुकम्पासुधाभिः।। 25।।[2]

एवं जगत्त्रयगुरोः कमलावरस्य
सङ्कीर्तनं गुणगणाब्धिलवस्य किञ्चित्।

---

[1] स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धःस्वाति तिरुनाळ् श्री रामवर्मा कुलशेखरस्य डो. टि. गणपतिशास्त्रिणा संशोधितः, डो. के. जी. श्रीलेखा (मुख्यसंशोधका), ओरियन्टल् मानुस्क्रिप्ट् लैब्ररी, केरला सर्वकलाशाला, कार्यवट्टम्, तिरुवनन्तपुरम्, 2013, c.1, p.13

[2] स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धः, c.10, p.219

देवस्य तस्य कृपयैव कृतं मयेदं
सन्तो गृणन्तु रसिकाः किल सप्रमोदम् ।। 26 ।।[3]

काव्यस्य अन्तिमश्लोके ग्रन्थकर्ता तस्य ज्योतिषविज्ञानमपि प्रदर्शयति। यथा -

स्वातीजातेन चूडाधृतसरसिजनाभाङ्घ्रियुग्मेन लक्ष्मी-
राज्ञीपुत्रेण वञ्चीश्वरकुलजनुषा रामवर्माभिधेन ।
भक्त्युद्रेकेण शश्वद् गुरुवरकृपया निर्मितं चम्पूकाव्यं
स्यानन्दूरेश्वरस्य प्रमितमुपहृतं शं सदालं निदध्यात् ।। 28 ।।[4]

अस्मिन् श्लोके कविः तस्य कुलं, पितरौ च परामृशति। कविः अस्मिन् श्लोके भक्तेः अङ्गीभावत्वं च प्रतिपादयति। एवं कविः "शं सदालं निदध्यात्" इति वाक्येन ग्रन्थरचनासम्बन्धि समाप्तदिनं द्योतयति। तत् वाक्यं कटपयादि सम्प्रदायानुसारेण कैरल्यां प्रचलितं ज्योतिषविज्ञानस्य आधारभूतमेव। कविः पद्मनाभस्य केशपाशवर्णनं इत्याशयमपि नारायणीयस्य प्रभावात् स्वीकृतमेव। अतः स्वातितिरुनाळ् महोदयविरचिते स्यानन्दूरपुर-वर्णनाख्ये प्रबन्धे मेल्पुत्तूर् नारायणभट्टविरचितस्य नारायणीयस्य प्रभावं विशिष्य द्रष्टुं शक्यते।

स्वातितिरुनाळ् श्रीरामवर्माकुलशेखरेण विरचितेषु ग्रन्थेषु स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धः श्रेष्ठतमं स्थानमलङ्करोति। अस्मिन् काव्ये चम्पूकाव्येषु निर्दिष्टा गद्यपद्ययोः तुलनात्मकता द्रष्टुं शक्यते। इदं काव्यं पद्मनाभक्षेत्रस्य चरितं आचारानुष्ठानानां तान्त्रिकज्ञानं इत्येतानां अवबोधनाय अवश्यं उपयुज्यते। अतः इदं काव्यं पद्मनाभक्षेत्रसम्बन्धिषु ऐतिहासवृन्तान्तेषु कुतुकीनां गवेषणतत्परानां च मार्गदीपः भवतीति निस्सन्देहं प्रस्ताव्यमेव।

सहायकग्रन्थसूची

1. केरलीयसंस्कृतसाहित्यचरित्रम् (भागः-IV), वटक्कुंकूर् राजराजवर्मा राजा, श्री शङ्कराचार्य संस्कृत सर्वकलाशाला, कालटी, 1997
2. स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धः स्वातितिरुनाळ् श्रीरामवर्मा कुलशेखरस्य डा. टि. गणपतिशास्त्रिणा संशोधितः, डो. के. जी. श्रीलेखा (मुख्यसंशोधका), ओरियन्टल् मानुस्क्रिप्ट् लैब्ररी, केरला सर्वकलाशाला, कार्यवट्टम्, तिरुवनन्तपुरम्, 2013.

[3]स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धः, c.10, p.219

[4]स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धः, c.10, p.220

उत्तररामचरिते प्रयुक्ताः रसव्यञ्जकाः

Amruta K.B.*[1]

पौरस्त्यसाहित्यसिद्धान्तेषु प्रथमगणनीयः भवति रससिद्धान्तः। सर्वेषां साहित्यसृष्टीनां सारभूतं काव्यतत्त्वं भवति रसः इति सुविदितमेव। काव्यस्यात्मा रसः इति आनन्दवर्धनस्य मतम्। यद्यपि रसमधिकृत्य अनेके आलङ्कारिकाः निरन्तरचर्चां कृतवन्तः तथापि तेषु प्रगल्भः रससिद्धान्तस्य प्रणेता भवति भरतमुनिः। अतः एव भरतमुनिप्रणीतं नाट्यशास्त्रमेव रससंबद्धाधिकारिकग्रन्थत्वेन परिगण्यते। नाट्यशास्त्रस्य रसविकल्पो नाम षष्ठाध्याये रसमधिकृत्य, तस्य आस्वादनञ्च अधिकृत्य सविस्तरं प्रतिपाद्यते। नाट्यशास्त्रे रसस्य निष्पत्तिमधिकृत्य एवं दृश्यते - विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः इति।[2] उचितैः विभावैः, अनुभावैः, व्यभिचारिभावैश्च रसः निष्पद्यते इत्याशयः। रसः कथं सामाजिकानां अनुभववेद्यः भवति इत्येव प्रधानतया चिन्तनीयः अंशः। सन्दर्भानुगुणं विभावादीनां उचितसन्निवेशेन, रसादिव्यञ्जकानां वर्णपदवाक्यादीनां औचित्यपूर्णप्रयोगेन एव रसः सामाजिकानां अनुभववेद्यः भवति। आस्वादनवेलायां साधारणीक्रियमाणः स्थायिभावः अलौकिकां रसपदवीं विश्रान्तिमधिगच्छति। सर्वथा रसनात्मकवीतविघ्नप्रतीतिग्राह्यो भावो रसः[3] इत्युक्त्वा अभिनवगुप्तः भावस्य रसनात्मिका निर्विघ्ना च प्रतीति एव रसः इति उक्तवान्। प्रीतिपुरस्सरा व्युत्पत्तिरेव नाट्यस्य परमं प्रयोजनं इति अभिनवगुप्तस्याशयः।[4]

रसनीयेषु संस्कृतनाटकेषु अन्यतमं भवति भवभूतिप्रणीतं उत्तररामचरितम्। नाटकमिदं सहृदयानां हृदयहारि भवति। अस्मिन् नाटके कः अङ्गिरसः इति विषये पण्डितानां मध्ये नैकमत्यम्। तथापि अत्र काव्यमर्म रसः आस्वाद्यतां प्राप्यते इत्यत्र संशयस्य अवकाशो नास्त्येव। कथावतरणरीत्या रसभावादिव्यञ्जकानां चारुघटितत्वात् च सामाजिकान् आकर्षयितुं सुसमर्थमिदं नाटकम्। नाटकस्यास्य रसव्यञ्जकतामधिकृत्य रसपोषणार्थं कविना ये मार्गाः गृहीताः इति च अत्र विचार्यन्ते। नाटकस्यास्य अङ्गिरसः मूलकथाभागात् कथागतेः व्यतिरेकः, कथासन्दर्भाणां सूक्ष्मेक्षिकया औचित्यपूर्णतया सन्निवेशः, रसपरिस्फूर्त्यर्थं विभावादीनां योजनं चात्र संगृह्य प्रतिपाद्यन्ते।

---

[1] **Calicut University, Valapad, Thrissur, Kerala**

[2] नाट्यशास्त्रम्-षष्ठाध्यायः-पृष्ठसंख्या-34.

[3] ना.शा.-6-अ.भा.-पृ.सं-32.

[4] ना.शा.-6-अ.भा.-पृ.सं.-33.

उत्तररामचरिते अङ्गिरसः

उत्तररामचरिते अङ्गिरसः कः इति प्रश्नस्य समाधानं स्पष्टतया वक्तुं न शक्यते। यद्यपि आलङ्कारिकैः पण्डितैश्च करुणः एव अत्र गृह्यन्ते। नाटकमिदं शुभपर्यवसायि भवति यदि करुणः अङ्गिरसः भवति तर्हि शुभान्तं नोचितम् तथा एव नाट्यशास्त्रविधिमनुसृत्य शृङगारो वीरो वा अङ्गिरसो भवेत् इति पण्डितानां मध्ये मतभेदः वर्तते। एतादृशेषु भिन्नवादेषु प्रचलितेषु सत्स्वपि नाटकस्य उपक्रमात्प्रभृति उपसंहारपर्यन्तं करुणरसस्य सान्निद्ध्यं सुस्पष्टतया द्रष्टुं शक्यते। उत्तररामचरिते अङ्गिरसः करुणः इति मतं स्वीकृत्य अत्र केन प्रकारेण अयं व्यज्यते अयं कथं आस्वाद्यते इत्येव अत्र विचार्यते।

नाटकस्य कथागतिः

उत्तररामचरितस्य कथातन्तुः वाल्मीकिरामायणादेव स्वीकृतः वर्तते। परन्तु अत्र कविना निजमनोव्यापारानुसृत्य त्याज्यग्राह्यविवेचनबुद्ध्या च कानिचन परिवर्तनानि कृतानि। रामायणस्य उत्तरकाण्डमेवात्र प्रधानतया स्वीकरोति कविः। भवभूतिः कैश्चन परिष्कारैः औचित्यपुरस्सरैः प्रयोगैश्च कथाम् आस्वादनप्रदां चकार। तत्र प्रधानपरिष्काराः एते भवन्ति - प्रथमाङ्के प्रारम्भे एव कविः रामं दोषविमुक्तं कर्तुं अक्षीणपरिश्रमं करोति। तदर्थं वसिष्ठप्रभृतीनां गुरुजनानां यागार्थं गमनं, अष्टावक्रस्य पुरतः रामस्य प्रतिज्ञा, शम्बूकस्य शिरच्छेदनं शापमोक्षः च, छायासीतायाः रामस्य च सम्मेलनं, लवचन्द्रकेतुयुद्धः, नाटकाभिनयः, अन्ते सीतारामयोः समागमः च वाल्मीकिरामायणे न दृश्यन्ते। एतादृशानां नूतनसन्दर्भाणां योजनेन कथायाः गतिः रसानुभवश्च पृथगेव भाति।

नाट्यशास्त्रोक्तः करुणरसः

नाट्यशास्त्रस्य रसविकल्पो नाम षष्ठाध्याये न हि रसादृते कश्चिदर्थः प्रवर्तते[5] इति प्रतिज्ञाय रससूत्रकथनानन्तरं रसान् क्रममनुसृत्य विवृणोति भरतमुनिः। तत्र करुणरसः एवं निर्वर्ण्यते - शोकस्थायिभावप्रभवः करुणो रसः। अस्य विभावाः भवन्ति - शापः, क्लेशः, पतितस्य इष्टजनस्य विप्रयोगः, विभवनाशः, वधः, बन्धः, विद्रवः, उपघातः, व्यसनं च। अश्रुपातः, परिदेवनं, मुखशोषणं, वैवर्ण्यं, स्रस्तगात्रं, निश्वासः, स्मृतिलोपः च अनुभावाः। व्यभिचारिणश्चास्य निर्वेदः, ग्लानिः, चिन्ता, औत्सुक्यं, आवेगः, भ्रमः, मोहः, श्रमः, भयं, विषादः, दैन्यं, व्याधिः, जडता, उन्मादः, अपस्मारः, त्रासः, आलस्यं, मरणं, स्तम्भः, वेपथुः,

[5] ना.शा.-6-पृ.सं.-33.

वैवर्ण्यम्, अश्रु, स्वरभेदः च भवन्ति। एतेषां उचितसन्निवेशात् करुणरसः उत्पद्यते। अत्र उत्तररामचरितनाटके तु एतेषां विभावादीनां योजनं सम्यगेव कृतं कविना, विशिष्य तृतीयाङ्के। अस्मिन्नङ्के विभावादिभिः करुणरसः अत्यन्तम् आस्वाद्यः भवति।

उत्तररामचरितस्य रसव्यञ्जकता

उत्तररामचरिते करुणरसस्यैव प्राधान्येन उपस्थितिः इत्येव पण्डितमतेषु दरीदृश्यते। तत्र तृतीयाङ्कः करुणरसस्य उत्तमनिदर्शनमेवेति निस्संशयं वक्तुं शक्यते। यथा अस्मिन्नेवाङ्के उच्यते-

एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्भिन्नः पृथक्पृथगिव श्रयते विवर्तान्।
आवर्तबुद्बुदतरङ्गमयान्विकारानम्भो यथा सलिलमेव हि तत्समस्तम्।।[6]

रसविषये कवेः श्रद्धा अत्यन्तं गौरवावहा भवति। तथा च ध्वनिकारेणोक्तम्-

प्रबन्धे मुक्तके वापि रसादीन्बन्धुमिच्छता।
यत्नः कार्यः सुमतिना परिहारे विरोधिनाम्।।[7]

व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेऽस्मिन् विविधे सम्भवत्यपि।
रसादिमय एकस्मिन् कविः स्यदवधानवान्।।[8]

नाटकेऽस्मिन् कविना कथागतेः परिष्कारेण रसव्यञ्जनस्य प्रथमः मार्गः आविष्कृतः। नाटकस्यारम्भे एव कविः कथासन्निवेशनविषये दत्तश्रद्धः भवति। प्रथमं तावत् वसिष्ठादीनां गुरुजनानां गमनानन्तरं, तथा जनकादिबन्धुजनानां च विप्रयोगात् सीतायाः रामस्य च शोकः एव कविना उपवर्णितः। अनेन करुणरसस्य बीजन्यासः, तथा कथावस्तुनः परिवर्तनञ्च कविना कृतमस्ति। अत्र क्रान्तदर्शी कविः अष्टावक्रस्य सन्निधौ रामेण काञ्चन प्रतिज्ञां अकारयत्, बन्धुजनानामभावः, रामस्य इयं प्रतिज्ञा च भाविवृत्तान्तस्य सूचकौ भवतः। रामायणात् विलक्षणतया अत्र शम्बूको असुरत्वेन उपवर्ण्य एव तस्य शिरच्छेदनं क्रियते। एवं रामो नाम प्रख्यातस्य धीरपुरुषस्य नायकस्य अत्र मनुष्यसामान्यत्वं परिकल्प्यैव वर्णयति। अतः एव रामस्य मानसिकसंघर्षाः प्रकटीकृताः। एतादृशानि प्रकरणानि सामाजिकहृदयेषु शोकापादनेन साकं रामस्य निरपराधित्वं च प्रकटयन्ति। रामं प्रति सहतापश्च जायते। अतः एव रसगोचरता

---

[6] उत्तररामचरितम्-तृतीयाङ्कः-श्लोकसंख्या-47,पृष्ठसंख्या-181.

[7] ध्वन्यालोकः-तृतीयोद्योतः-श्लो.सं.-17,पृ.सं.-360.

[8] ध्वन्यालोकः-4-श्लो.सं.-5,पृ.सं.-529.

सम्पद्यते। तथा एव चतुर्थाङ्कस्य कौसल्याजनकयोगः शोकस्य निदानमेव। एवं लवचन्द्रकेतुयुद्धः, नाटकाभिनयश्च नाटकस्य रसातिशयं पुष्णाति। कथागतेः परिवर्तनं सर्वथा अत्र रसानुगुणमेव। तथा च आनन्दवर्धनेन उक्तम् -

इतिवृत्तवशायातां त्यक्त्वाननुगुणां स्थितिं
उत्प्रेक्ष्याप्यन्तराभीष्टरसोचितकथोन्नयः।।[9] इति।

रसस्य सुगत्यर्थं कथावस्तुनः यथोचितस्वीकारः, त्यागः च कविना कार्यौ। तथा एव विभावादीनां योजनमपि रसचर्वणायां प्रधानमेव। ध्वनिकारः एवं कथयति प्रबन्धरसव्यञ्जकनिरूपणावसरे-

विभावभावानुभावसञ्चार्यौचित्यचारुणः
विधिः कथाशरीरस्य वृत्तस्योत्प्रेक्षितस्य वा।।[10] इति।

तृतीयाङ्के रसस्य परिस्फूर्त्यर्थं भरतमुनिप्रतिपादितानां विभावादीनां सम्यग्योजनं कृतम्। सीतारामयोः परस्परविलापः, सख्याः वासन्त्याश्च विलापः अत्र प्रधानः। अत्र सीतायाः रामस्य च मनःक्लेशः प्रकटः एव। तथा एव द्वयोः असह्यः विरहः, वासन्त्याः दुःखं च अत्र विभावत्वेन प्रवर्तते। एवं सीतायाः रामस्य वासन्त्याः च अश्रुपातः, सीतायाः मुखशोषणवैवर्ण्यस्रस्तगात्राणि अनुभावाः एव। रामस्यापि मुखशोषणादयः अत्र उपवर्णिताः। परिदेवनमत्र बहुलतया द्रष्टुं शक्यते। सीतायाः आत्मानमुद्दिश्य परिदेवनं, रामस्यापि तथा, वासन्त्याः राममुद्दिश्य परिदेवनं चात्र अनुभावेषु शक्ताः एव। यथा - 'त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं'[11] इत्यादि वासन्त्याः परिदेवनम्। एतादृशाः दृढाः अनुभावाश्च अत्र वर्तन्ते। व्यभिचारिषु अपि चिन्ता, औत्सुक्यं, मोहः, दैन्यं, व्याधिः, जडता, उन्मादः, विवर्णता, अश्रुः, स्वरभेदः च अधिकतया दृश्यन्ते। तेषु मोहः पदे पदे सुलभः एव। सीतावियोगेन, सीतास्मरणया च रामस्य, रामस्य दुःखं सेढुमशक्तायाः सीतायाः, द्वयोः विषये खिन्नायाः वासन्त्याश्च मोहवर्णनं अत्र सुलभमेव।

न केवलमत्र विभावादीनां योजने अपि तु कथापात्राणां सूक्ष्मस्वभाववर्णनया एकैकानां पदानां प्रयोगैः च रसः व्यज्यते। रामस्य सीतायाः वासन्त्याश्च स्वभावः अतिसूक्ष्मतया अत्र वर्ण्यते। तथा एव तमसा, मुरला इत्यनयोः नद्योः कथापात्रवत्करणमपि कवेः प्रतिभायाः निदर्शनमेव।

---

[9] ध्व.3.श्लो.सं.-11,पृ.सं.-329.

[10] ध्व.3.श्लो.सं.-10,पृ.सं.-329.

[11] उ.रा.च.-3-श्लो.सं.-26.

अङ्कस्यास्य आरम्भे एव उपवर्णिता रामस्य सीतायाश्च दैन्यावस्था हृदयस्पृगेव। द्वयोरपि मानसिकशारीरिकावस्थाः अत्र स्पष्टतया वर्णिताः। यथा -परिपाण्डुदुर्बल......[12] इत्यादि। अत्र करुणस्य मूर्तिमद्रूपमेव सीता इति प्रयोगः सीतायाः दुःखस्य पारम्यं सूचयति। तथा एव 'पुटपाकप्रतीकाशः रामस्य करुणो रसः'[13] इत्यत्रापि पुटपाकप्रतीकाशः इति प्रयोगः साधुरेव। तथा एव अन्ये बहवः औचित्यभूताः रसस्यन्दिनः प्रयोगाः अत्र द्रष्टुं शक्यन्ते। यथा - कुसुमसमबन्धनं ते हृदयं[14], अन्तर्लीनस्य दुःखाग्नेः[15], आश्च्योतनं नु..., स्पर्शः पुरा..., हा हा देवि इत्यादयः। एतादृशेषु सन्दर्भेषु केषुचित् केवलं पदं, अन्यत्र वाक्यं, तथा एव क्वचित् अलङ्कारः च रसव्यञ्जकरूपेण प्रवर्तन्ते, आस्वाद्यतां नयन्ति च। कानिचन पदानि अत्र रसपोषकाणि भवन्ति। एवं तृतीयाङ्कः करुणरसमयः तथा एव रसव्यञ्जनक्षमः च भवति।

उपसंहारः

उत्तररामचरिते करुणस्येव प्राधान्यमस्तीति स्फुटतया वक्तुं शक्यते। अन्ये रसाः तु तदङगभूताः भवन्ति। छाया नाम तृतीयाङ्कस्य एव अत्र भावप्रचुरतया रसस्यन्दनेन च वैशिष्ट्यम्। तथा एव पाश्चात्यतत्वचिन्तकस्य अरिस्टोटिल् महाशयस्य विमलीकरणस्य प्रतिफलनानि तृतीयाङ्के द्रष्टुं शक्यन्ते। यथा -

पूरोत्पीडे तडाकस्य परीवाहः प्रतिक्रिया।
शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापैरेव धार्यते।।[16] इति।

यद्यपि नाट्यशास्त्रे नाटकरचनायाः लिखितनियमाः वर्तन्ते तथापि शास्त्रे विद्यमानत्वात् एव कविना एतादृशाः नियमाः सर्वथा सर्वदा च अङ्गीकरणीयाः इति निबन्धना नास्ति कवेः औचित्यमनुसृत्य काव्यनिबन्धनं कर्तुं शक्यते। अत्र कवेरेव स्वातन्त्र्यं वर्तते यथा उक्तं आनन्दवर्धनेन - अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः।[17]

---

[12] उ.रा.च.-3-श्लो.सं.-4.

[13] उ.रा.च.-3-श्लो.सं.-1.

[14] 3-पृ.सं.112

[15] 3,श्लो.सं.9,पृ.सं.125

[16] उ.रा.च.-3-श्लो.सं.-29.

[17] ध्व.-3-पृ.सं-498.

संघट्टनमेव नाटकस्य विजयहेतुः। तत्तु सामुदायिकः राष्ट्रीयः मानसिकः वा भवितुं शक्यते अत्र तु मानसिकसंघट्टनस्यैव प्राधान्यं वर्तते। तथा च संभाषणम् एव नाटकस्य चैतन्यदायकं घटकम्। कथापात्राणां तत्तद्व्यक्तित्वानुरूपं नैसर्गिकञ्च संभाषणं नाटके कार्यम्। एतादृशाः अंशाः अत्र कविना सावधानतया कृताः। तथा एव नाटकेऽस्मिन् मृदुलानां मानसिकभावानाम् अतिसूक्ष्मांशानपि तन्मयत्वपूर्णतया निबध्नन् कविः अनन्यसाधारणं प्रागल्भ्यं प्रकटयति। नाटकेऽस्मिन् कविना नाट्यशास्त्रे निर्दिष्टानां विभावादीनां औचित्येन योजनं क्रियते। करुणरसपोषकाणां विभावादीनां योजनं नाटके दृश्यते। तथा एव रससन्निवेशे अवहितचित्तः कविः एकैकस्यापि पदस्य प्रयोगः अत्यन्तं सूक्ष्मरीत्या एव करोति। रसानुगुणानां भावानां उचिताख्यानशैलीनां उचितवृत्तालङ्कारादीनां च स्वीकारेण तद्विरुद्धांशानां त्यागेन च कविरत्र नाटकस्यास्य आस्वाद्यतां वर्धयति।

<u>Reference</u>

1.Chathukkutty Mannadiyar, Translator, Uttararāmacarita, National Bookstall, Kottayam, 1958.

2.Dwijendralal Roy, Kalidasanum Bhavabhutiyum, Translated by Subrahmanyan.K.H., Kerala Bhasha Institute, 1988.

3.Kapil Deo Giri (Ed.), Uttararāmacarita of Bhavabhuti, Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi, 1994.

4.Karmarkar, R.D., Bhavabhuti, Karnatak University, Dharwar, 1971.

5.Parasanatha Dvivedi (Ed.), Nātyaśāstra of Bharatamuni, Sampurnanand Sanskrit University, Varanasi, 1996.

6.Ramasaraka, Dhvanyāloka of Anandavardhana, Chaukhambha Sanskrit Series, Benares, 1940.

7.Saracchandran.K.P., Asvadanam Apagrathanam, National Bookstall, Kottayam, 1968.

8.Vedabandhu, Rasabhrati, Kerala Sahitya Academy, Thrissur, 1985.

9.Vettinadu Sridharan Nair, Karunamoru Rasamthan, National Bookstall, Kottayam, 1988.

काव्यगुणविमर्शः

हर्षवर्धन शर्मा*[1]

वैदिकवाङ्मये काव्यविद्याया अत्यधिकः समादरो वर्तते। अन्यशास्त्राणीव काव्यविद्यापि वेदादेव प्रादुर्बभूव। अत एव काव्याङ्गभूतं नाट्यं पञ्चमवेदत्वेन काव्यञ्च वेदस्य सप्तमाङ्गत्वेन राजशेखरादिभिः आचार्यैः स्वीकृतम्। तत्र सकलपुरुषार्थसाधकस्यास्य काव्यस्य अन्यशास्त्रेभ्यः किं वैशिष्ट्यं किञ्च लक्षणादिकमिति जिज्ञासायां काव्यतत्त्वविद्भिराचार्यैः महती विचारसरणिः प्रवर्तिता। आद्याचार्यात् भरतादारभ्य पण्डितराजजगन्नाथं यावत् काव्यज्ञैः यानि तत्त्वानि काव्यत्वाधायकानि निर्णीतानि तेषु अलङ्काराः गुणाः रसः ध्वनिः वक्रोक्तिः औचित्यञ्चेति प्रधनानि सन्ति। एषु ध्वनिसिद्धान्तस्थापनायाः पूर्वं रसालङ्कारगुणनां सन्निवेशेन शब्दार्थयोः काव्यत्वं समर्थयन्तः आचार्याः बभूवुः। ततः काव्यस्यात्मा ध्वनिः इत्युक्त्वा आनन्दवर्धनेन ध्वनेः काव्यात्मत्वं प्रतिष्ठापितम्। गुणालङ्काररीत्यादयश्च तदुत्कर्षाधायकाः निर्णीताः। इत्थं ध्वनेः काव्यात्मत्वं व्यवस्थापितेपि एतेषामलङ्कारगुणादीनां महत्त्वं न्यूनतां न दधार। अत्र काव्ये गुणनाय संख्या तल्लक्षणादि महत्त्वञ्च समीक्षसहितं विचार्यते।

संस्कृतकाव्यशास्त्रे ध्वनिसिद्धान्तस्थापनायाः पूर्वं गुणरीत्यलङ्कारादितत्त्वविषये प्रभूतो विचारः बभूव। एतेषां लक्षणानि कालक्रमेण परिष्कृतिमासाद्य निर्धारितानि बभूवुः अतस्तत्र अनेकानि मतान्तराणि विलोक्यन्ते। विशेषतो गुणलक्षणे रीतिलक्षणे च आचार्याणां मतैक्यं न दृश्यते तथैव एतेषां काव्ये स्थाननिर्धारणे संख्यानिर्धारणे च एकमत्यं नास्ति।

ध्वनिसिद्धान्तस्थापनायाः पूर्वं गुणानां यल्लक्षणं काव्ये च तेषां यत्स्थानं निर्धारितमासीत् ध्वनिवादिभिः तत्तथैव नाङ्गीकृतम्। केचिदाचार्याः गुणान् शब्दर्थयोः अधिष्ठितान् अन्ये च केवलं शब्दश्रितान् स्वीचक्रुः तथैव कैश्चित् दश गुणाः अन्यैश्चतुर्विंशतिः गुणाः परैश्च केवलं त्रय एव गुणाः स्वीकृताः तदित्थं मतानैक्ये सति कियन्तः गुणाः कश्चैतेणामात्रयः काव्ये इत्येतत् सर्वं यथाकाव्यशास्त्रं विचारमर्हति।

गुणसंख्याविचारः – दशगुणवादः – आद्याचार्यः भरतः सर्वप्रथमं काव्यगुणानां विचारं कृतवान्। तेन नाट्यशास्त्रे –

श्लेषः प्रसादः समता सभाधिर्माधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम्।
अर्थस्य च व्यक्तिरुदारता च कान्तिश्च काव्यस्य गुणा दशैते [2] ॥

---

[1] शोधच्छात्रः, साहित्यविभागः, सं,वि.ध.वि.संकाय, का.हि.विश्वविद्यालयः, वाराणसी

[2] नाट्यशास्त्रम् 17-91

इत्युक्त्वा काव्यस्य उक्ताः श्लेषादयो दशगुणाः स्वीकृताः। काव्यादर्शकारः दण्डिः काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिकारः वामनः पण्डितराजा जगन्नाथश्च आचार्य भरतम् समर्थयन्तः दशगुणानेवाङ्गीकुर्वन्ति। दण्डिना विस्तरेण गुणस्वरुपं विवेचितम्। आदौ ते न काव्यस्य वैदर्भमार्गश्चेति मार्गद्वयमुक्त्वा अन्यो प्राणत्वेन दशगुणाः व्याख्याता। यथा –

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यम् सुकुमारता।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्तिसमाधयः ॥
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणाः दशगुणाः स्मृताः।
एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौडवर्त्मनि ॥[3]

भरतदण्डिनौ दशगुणानामेतेषां शब्दार्थगतत्वेन द्वैविध्यं नाङ्गीकुरुतः तेषां मते गुणाः शब्दधर्माः एव। प्रख्यातो गुणवादी वामनाचार्यः पूर्वोक्तान् दशगुणानेव व्याख्यातवान् तन्मते एते गुणाः शब्दे अर्थे च सम्भवन्ति। यथोक्तं तेन – ओजः प्रसादश्लेषसमतासमाधिमाधुर्य-सौकुमार्योदारताऽर्थव्यक्तिकान्तयो बन्धुगुणाः ॥[4] अत्र बन्धुगुणाः इति कथनेन ज्ञायते यदेते शब्दगुणाः। ततः तेनोक्तं – त एवार्थगुणाः [5] अर्थात् ते पूर्वोक्ताः ओजः आदयः एव दश अर्थगुणा अपि सम्भवन्ति। भोजराजेन गुणानां विषये विस्तृतो विचारः कृतः तेन चतुर्विंशतिगुणाः व्याख्याताः। एतेषां त्रैविध्यं च व्यवस्थापितम् यथोक्तम् –

त्रिविधाश्च गुणाः काव्ये भवन्ति कविसम्मताः।
बाह्यश्चाभ्यान्तराश्चैके ये च वैशेषिका ॥ इति[6]

अर्थात् बाह्याः आभ्यन्तराः वैशेषिकाश्चेति त्रिविधाः गुणाः काव्ये सम्भवन्ति। तत्र शब्दगुणाः बाह्याः अर्थगुणा आभ्यन्तरा तथा दोषत्वेपि स्थलविशेषे ये गुणतामायान्ति ते वैशेषिकाः। यथोक्तं तेनैव –

बाह्याः शब्दगुणास्तेषु चान्तरात्वर्थसंश्रिताः।
वैशेषिकास्तु ते नून दोषत्वेपि ये गुणाः ॥[7]

इत्थं भोजराजयते गुणानां संख्या द्विसप्ततिपरिमिता भवति।

---

[3] काव्यदर्शः-१-४१-४२

[4] काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः 3-1-4

[5] काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः 3-2-1

[6] सरस्वतीकण्ठाभरणम् – १-५५

[7] सरस्वतीकण्ठाभरणम् - १-५६

त्रिगुणवादः -

एतान् सर्वान् गुणान् त्रिषु गुणेषु अन्तर्भावयन्तः सर्वाधिकाः सर्वाधिकाः सन्ति तत्र आद्याचार्येण भामहेन - माधुर्योजः प्रसादाख्या त्रयो गुणा एव समुदाहृताः। तन्मते नामान्येव एतेषां लक्षणरूपेण स्वीकर्तव्यानि।

माधुर्यमभिवाञ्छन्तः प्रसादञ्च सुमेधसः।
समासवन्ति भूयांसि न पदानि प्रयुञ्जते ॥
केचिदोजोऽभिधित्सन्तः समस्यन्ति बहून्यपि ॥[8]

तदनन्तरम् आनन्दवर्धनमम्मटविश्वनाथादयोऽपि प्रसिद्धाः आचार्याः एतान् ओजमाधुर्यप्रसादाख्यान् त्रीन् गुणानेवाङ्गीकुर्वन्ति। मम्मटेन विश्वनाथेन चावशिष्टसप्तगुणेभ्यः केषाञ्चित् एतेषु त्रिषु अन्तर्भावः कृतः केषाञ्चित् दोषाभावत्वं निरुपितं केषाञ्चित् च दोषत्वमेवाङ्गीकृतम्। यथोक्तं मम्मटेन -

केचिदन्तर्भावन्त्येषु दोषत्यागात् परे श्रिताः।
अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥[9]

स्वमतसंख्यावादः -

काव्यशास्त्रे केचित् तादृशाः अपि आचार्याः सन्ति ये पूर्वोक्ते दशगुणवादं त्रिगुणवादं च व्यतिक्रम्य स्वमतेन गुणनाम् संख्यान् निर्धारितवन्तः। अग्निपुराणे सप्त शब्दगुणाः षडर्थगुणाः षडेव च शब्दार्थगुणाः व्याख्याताः सन्ति। चन्द्रालोककारः जयदेवः वामनोक्त दशगुणेषु कान्तेः श्रृगारक्ष्से अर्थव्यक्तेश्च प्रसादेन्तभावं विधाय अष्टौ गुणानुदाजहार। यथा -

श्रृङ्गारे च प्रसादे च कान्त्यर्थव्यक्तिसङ्ग्रहः।
अमी दश गुणाः काव्ये पुंसि शौर्यादयो यथा ॥[10]

अत्र अमी दशगुणाः काव्ये इति लिखितमस्ति तद् वामनमतेन स्वमतेन तु अष्टावेव गुणाः जयदेवाभिमताः स्वीक्रियन्ते। एतत् सर्वं गुणव्याख्यानमालोच्य इदं निश्चीयते यत् भामहेन प्रवर्तितः आनन्दवर्धनाभिमतः मम्मटविश्वनाथादिभिर्व्याख्यातः त्रिगुणसिद्धान्तवाद एव काव्यशास्त्रे प्रतिष्ठां लेभे।

---

[8] काव्यालङ्कारः-२-१-२-३

[9] काव्यप्रकाशः - ८-८

[10] चन्द्रालोकः ४-१०

गुणलक्षणविचारः –

भरतेन गुणनाम किमपि विशिष्टं लक्षणं न कृतम् स तु एतान् दोषविपर्यय रुपान् मनुते। नाट्यशास्त्रे दोषव्याख्यानानन्तरम् तेनोक्तम् – एते दोषास्तु विज्ञेया सूरिभिर्नाटकाश्रयाः। एत एव विपर्यस्ता गुणा काव्येषु कीर्तिता॥ इति। एतेन ज्ञायते यत् भरतः गुणान् दोषविपर्ययरूपेण स्वीकरोति। भामह दण्ड्यादिभिरपि गुणाः स्पष्टतया न लक्षिताः काव्यशास्त्रे वामनः प्रथम आचार्यः बभूव येन गुणानां स्पष्टं लक्षणं निरुपितं सहैव गुणालङ्काराभेदोपि व्यवस्थापितः। तन्मतानुसारं काव्यलङ्कारात् ग्राह्यं भवति। अत्र पठिता अलङ्कार शब्दः अलङ्कृतिः अलङ्कार इति भाव व्युत्पत्या सौन्दर्यवाचकोङ्गीकर्तव्यः एतच्च सौन्दर्यं काव्ये दोषहानात् गुणालङ्कारदानाच्च सम्पाद्यः भवति। यथोक्तं तेनैव – काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात्। सौन्दर्यमलङ्कारः। स दोषगुणालङ्कारहानादानाभ्याम्।[11]

अर्थात् काव्यत्वाधायकोऽयमलङ्कारः काव्ये दोषाणां परित्यागेन गुणलङ्कारयोः संयोजनेन च सम्पाद्यः भवति। तत्र गुणलङ्कारभेदप्रस्तावे तेनोक्तम् – काव्यशोभायाकर्तारो धर्माः गुणाः। तदतिशयहेतत्वलङ्काराः।[12]

अर्थात् काव्यत्वाधायकस्य सौन्दर्यस्य सम्पादकाः धर्माः गुणा उच्यन्ते एभिर्गुणैः उत्पादिते सौन्दर्ये ये अतिशयाधानं कुर्वन्ति ते अलङ्कारा उच्यन्ते। इत्थं वामनमतेन काव्यसौन्दर्यजनकत्वम् गुणत्वमिति गुणलक्षणं सम्पद्यते।

काव्यशास्त्रे ध्वनिसिद्धान्तस्थापनानन्तरम् ध्वनेः काव्यात्मत्वे प्रतिष्ठिते गुणालङ्कारादीनां सर्वेषां काव्यतत्वानां सुव्यवस्थापनं बभूव। आनन्दवर्धनेन –

तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणा स्मृता।
अङ्गाश्रितास्वलङ्कारा मन्तव्या करकादिवत् ॥[13]

इत्युक्त्वा ये तं ध्वनिसंज्ञितं काव्यात्मानं साक्षादवलम्बन्ते ते गुणाः कथिताः ये च शब्दार्थाद्यङ्गाश्रिताः भवन्ति ते अलङ्काराः कथिताः। आचार्य मम्मटेन आनन्दवर्धनस्याभिप्रायः स्पष्टतया विस्फोरिकः। तेन गुणलक्षणं कुर्वतोक्तम् –

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलास्थितयोः गुणाः ॥[14]

---

[11] का॰सु॰वृ॰ 1/1/1-2-3)

[12] का॰ सु॰ वृ॰ 3/1/1-2)

[13] ध्वन्यलेकः

[14] काव्यप्रकाशः

अस्यायं भावः - यथाग्निना आत्मनः साक्षात्धर्माः शौर्यवीर्यादयः तस्योत्कर्षाधायका अचलास्थितयश्च भवन्ति तथैव काव्येऽङ्गीभूतस्य रसस्य ते धर्माः उत्कर्षहेतव अचलस्थितयश्च भवन्ति ते धर्माः गुणाः कथ्यन्ते।मम्मटेन अत्र गुणानां साक्षात् रसधर्मताङ्गीकृता एतेन च रसोत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वम्। रसोत्कर्षकत्वे सति रसाव्यभिचारिस्थितित्व्। अयोगव्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वम्। इति गुणानां लक्षणत्रयं फलितं भवति।

परवर्तिभिः विश्वनाथपण्डितराजादिभिरपि प्रायः मम्मटस्यैव सिद्धान्तः समथितः अतः निष्कर्षरुपेणेदं वक्तुं शक्यते यत् शब्दार्थयोः काव्यत्वाधाने गुणानामपि महत्वम् स्वीकरणीयमेव। यथा सत्यव्यात्मनि गुणहीनो पुरुषः प्रतिष्ठां न लभते तथैव सत्यपि ध्वनौ गुणहीनं काव्यं महत्वातिशयं न दधाति। साक्षात् रसधर्मभूता एते माधुर्यादि गुणाः समुचितैः वर्णैः व्यज्यन्ते यथा साक्षादात्मधर्माः शौर्यादयः शरीरेण व्यज्यन्ते। वस्तुतः एतेषां वर्णधर्मत्वमौपचारिकमेव स्वाश्रयव्यञ्जकत्वसम्बन्धेन गुणनाम् वर्णधर्मत्वमाचार्यैरप्यङ्गीकृतम्। अत एव मधुरा रचना ओजस्विबन्धः इत्यादयः प्रयोगा औपचारिका एव ।

सन्दर्भग्रन्थसूची -

1. नाट्यशास्त्रम् - रा.सं.संस्थानम्, नई दिल्ली, 2002
2. अग्निपुराणम् - गीताप्रेस गोरखपुर.
3. काव्यालङ्कारः - बिहार राष्ट्रभाषा परिषद्. पटना, 1985
4. काव्यादर्शः - चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 1996
5. काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः - चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी.
6. ध्वन्यालोकः - चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 2011
7. काव्यप्रकाशः - चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी, 2013
8. चन्द्रालोकः - शारदा संस्कृत संस्थान, वाराणसी.
9. सरस्वतीकण्ठाभरणम् - का.हि.विश्वविद्यालय, शोधप्रकाशन, 1979

संस्कृतकाव्यशास्त्र में गुणस्वरूप विमर्श

डा.वागीश कुमार पाठक[1]

प्राचीन आलङ्कारिकों ने गुण-सम्बन्धी जिन विषयों पर विचार किया है, उनमें से मुख्यतः है- गुण का स्वरूप, लक्षण, संख्या और आश्रय । कविकर्णपूर क पूर्व निश्चित हो चुका था कि काव्य के उपस्कारक तत्त्व गुण हैं तथा किसी के मत में दस है तो किसी के मत में तीन हैं और वे रस में रहते हैं। काव्य में गुणों का अत्यधिक महत्त्व है। गुणों के कारण दोषरहित काव्य-विशेष को महत्त्व प्रदान किया जाता है। गुणों से रहित काव्य हेय होते हैं और ऐसे काव्य से केवल काव्य को ही नहीं, अपितु काव्यकर्ता को भी उपहास का पात्र बनना पड़ता है। वस्तुतः गुण काव्यात्मा रस के धर्म हैं -

तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः ।[2]

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।[3]

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ।[4]

संस्कृत साहित्य के काव्यशास्त्रियों में गुणों के विषय में प्रचुर मतभेद है। यह भेद गुण के लक्षण, इनकी स्थिति और इनके प्रकार को लेकर है। काव्यशास्त्र में गुणविवेचन के प्रसङग में आचार्यों ने कभी इन्हें रीति के अन्तर्गत मान लिया है, तो कभी रीति को गुण के अन्तर्गत अन्तर्गत माना है। कुछ आचार्यों ने अलंकार और गण दोनों में अभेद माना है, तो कुछ ने इन्हें पृथक-पृथक बतलाया है। तथ्य यह है कि गुण रस के धर्म हैं और उसका उत्कर्ष करते हैं। गुणों की स्थिति काव्य में अचल हुआ करती हैं, जिस प्रकार आत्मा के शौर्यादि गुण हुआ करते हैं उसी प्रकार रस के धर्म गुण हैं। उपर्युक्त विचारों का क्रमशः विवेचन प्रस्तुत है।

---

[1] प्रवक्ता, (संस्कृत) श्री गान्धी राष्ट्रीय इण्टर कालेज, पुरदिलपुर, हाथरस

[2] ध्वान्यालोक-२/६

[3] काव्यप्रकाश-८/६६

[4] काव्यालंकारसूत्रवृत्ति-३-१-४

भरतमुनि –

आचार्य भरतमुनि ने सर्वप्रथम गुणों पर अपना विचार प्रस्तुत किया है। उन्होंने गुण को अभावात्मक माना है अर्थात् दोषों का विपर्यय ही गुण है –

गुणविपर्ययाद् एषां माधुर्यौदार्यलक्षणाः।
एत एव विपर्यस्ताः गुणाः काव्येषु कीर्तिताः॥[5]

जहाँ पर दोष का अभाव हो, उसे गुण कहते हैं। ध्वनि-काल के पश्चात् भी दोष-राहित्य को गुण माना गया है। भरतमुनि के अनुसार दोषवर्जित रसयुक्त तथा काव्यशैली को रमणीय बनाने वाले तत्त्व गुण हैं।

भामह –

आचार्य भामह ने भी गुण का अत्यन्त संक्षेप में वर्णन किया है। काव्यालंकार द्वितीय परिच्छेद में अलङ्कार–विवेचन के पूर्व गुण के विषय में तीन पद्य उद्धृत हैं। उन्होंने स्पष्ट रूप से गुण का लक्षण नहीं किया है, किन्तु माधुर्य और प्रसाद में समस्त पद का प्रयोग नहीं करना चाहिए इसका संकेत दिया है –

माधुर्यमभिवान्छन्तः प्रसादञ्च सुमेधसः।
समासवन्ति भूयांसि न पदानि प्रयुन्जते।।[6]

ओज गुण का भी भामह ने सम्पूर्ण लक्षण तथा उदाहरण नहीं दिया है। इनका कहना है कि ओज में अनेक पदों का समास होता है अर्थात् ओज में समास का बाहुल्य होता है।

केचिदोजोऽभिधित्सन्तः समस्यन्ति बहून्यपि।
यथा मन्दारकुसुमरेणुमञ्जरितालका।।[7]

जो काव्य श्रवणसुखद हो तथा समस्त पदों का आधिक्य न हो, उसे मधुर या माधुर्य कहते हैं। सर्वसाधारण के लिए बोधगम्य, सरल और अर्थयुक्त काव्य प्रसादगुण है।

---

[5] नाट्यशास्त्र-16.91

[6] काव्यालङ्कार-2.1

[7] काव्यालङ्कार-2.2

भामह के इन लक्षणों से गुण का स्वरूप स्पष्ट नहीं हो पाता परन्तु भामह ही वे आद्य आचार्य हैं, जिन्होंने ओज, माधुर्य तथा प्रसाद केवल तीन गुण माने हैं।

दण्डी –

आचार्य भामह के उपरान्त दण्डी ने गुणों के विषय में चर्चा की है। परन्तु इन्होंने भी स्पष्ट रूप से गुण का विवेचन नहीं किया है। गुणों को उन्होने एक प्रकार से अलङ्कार ही माना है। दण्डी के अनुसार काव्य के शोभाधायक सभी तत्त्व अलङ्कार है - गुण भी काव्य का शोभावर्धक तत्त्व है, इसलिए उनके अनुसार यह भी एक प्रकार का अलङ्कार ही है।

वामन –

आचार्य वामन ने ही सर्वप्रथम स्पष्ट शब्दों में गुणों का लक्षण किया है। काव्य-शोभा बढ़ाने वाले धर्म को गुण कहा जाता है - **काव्यशोभायाः कर्तारो धर्माः गुणाः।**[8] वामनाचार्य के अनुसार गुणों के बिना काव्य की शोभा नहीं होती है। इन्होंने गुण को रस का धर्म न मानकर शब्दार्थ का धर्म कहा है- **ये खलु शब्दार्थयोर्धर्माः काव्यशोभा कुर्वन्ति ते गुणाः।**[9] शब्द एवं अर्थ के जो धर्म काव्य की शोभा को उत्पन्न करते हैं, वे गुण हैं। (गुण) ओज, प्रसाद आदि है।

आनन्दवर्धन –

आचार्य आनन्दवर्धन ने गुण को रसाश्रित माना है। इनके मतानुसार काव्य में रसादि अङ्गों पर आश्रित माधुर्य आदि को गुण कहते हैं। इन्होंने गुण को स्वतंत्र नहीं माना है। गुण काव्य-शरीर शब्दार्थयुगल के धर्म न होकर काव्य में रस के धर्म होते हैं। **तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः।**[10]

मम्मट –

आचार्य मम्मट का गण के विषय में कहना है कि जिस प्रकार शौर्य आदि गुण आत्मा के धर्म हैं, उसी प्रकार काव्य की आत्मा रस के उत्कर्षाधायक एवं उसके नित्य धर्म को गुण कहा जाता है –

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः।।[11]

---

[8] काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः-3.1.1

[9] काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः-3.1.1

[10] ध्वन्यालोकः

[11] काव्यप्रकाशः – 8.1

उपर्युक्त कारिका से यह स्पष्ट है कि मम्मट के अनुसार गुण रस के केन्द्रिय धर्म है एवं रस के उत्कर्षाधायक तत्त्व हैं।

विश्वनाथ –

आचार्य विश्वनाथ ने भी आचार्य मम्मट के गुण-लक्षण का ही समर्थन किया है - **रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा गुणाः।**[12]

जैसे प्राणि-शरीर में सारभूत आत्मतत्त्व के धर्म शौर्य, औदार्य आदि गुण कहे गये हैं, वैसे ही काव्य-शरीर में सारभूत रस-तत्त्व के धर्म माधुर्य-ओज भी गुण कहे गये हैं। तात्पर्य यह है कि जैसे प्राणिमात्र के शरीर-संस्थान में अत्यधिक महत्त्वपूर्ण आत्मतत्त्व के उत्कर्षकारक, शौर्य, औदार्य आदि 'गुण' शब्द से प्रतिपादित किये जाते हैं, वैसे ही शब्दार्थ शरीर रूप काव्य के परमसार रस के धर्मभूत माधुर्य, ओज आदि की जो कि वस्तुतः रस के स्वरूप विशेष हैं 'गुण' कहे गए हैं।

[12] साहित्यदर्पणः – 8.1

वैदिकयागेषु रुद्रस्वरूपविमर्शः

डॉ. दे. दयानाथः*[1]

श्रौतस्मार्तभेदेन यज्ञः द्विविधः। साक्षाच्छ्रुतिविहिता श्रौतयज्ञा इति स्मृतिपुराणादिविहिता स्मार्तयज्ञा इति च याज्ञिकव्यवहारः। तच्च श्रौतयज्ञः प्रकृर्विकृतिश्चेति द्विविधः। यत्र प्रकर्षेण सर्वाङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः। विकृतौ विशेषाङ्गोपदेश एव। प्रकृतियागः त्रिविधः – अग्निहोत्रम्, इष्टिः सोमश्चेति। एवं प्रकृतिविकृतिमिश्रितश्रौतयागेषु बह्व्यः देवताः हविर्भाजः भवन्ति। तत्र कतिपयश्रौतयागेषु रुद्रः हविर्भाक् भवति। तादृशश्रौतयागप्रकरणसमाम्नातमन्त्रेषु वर्णितं रुद्रस्वरूपमत्र प्रतिपाद्यते।

तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमण्डे आद्यप्रपाठकचतुष्टये दर्शपूर्णमासाग्निष्टोमयागमन्त्राः समुदीरिताः। ततः पञ्चमे प्रपाठके पुनराधानं विधियते। तद्विधानं यथा – उद्वास्य पुनरादधीत[2] इति। भाष्यकृता सायणाचार्येण भाष्योपक्रमे तत्क्रमः प्रपञ्चितः। तद्यथा –

अध्वर्योः प्रकृतौ मन्त्राः प्रपाठकचतुष्टये।
वर्णिताः पुनराधेयं पञ्चमाद्ये प्रवक्ष्यते ॥[3] इति।

पुनाराधानकर्मण्यगिदेवतां विधास्यन्नादावग्निसम्बद्धामाख्यायिकामुदाहरति ब्राह्मणम्। यथा – देवासुराः संयत्ता आसन् ते देवा विजयमुपयन्तोऽग्नौ वामं वसु संन्यदधतेदमु नो भविष्यति यदि नो जेष्यन्तीति तदग्निर्न्यकामयत तेनापाक्रामत् तद्देवा विजित्यावरुरुत्समाना अन्वायन् तदस्य सहसाऽदित्सन्त।[4] इति। पुरा कदाचिद्देवा असुराश्च युद्धाय सन्नद्धा आसन्। युद्धकाले देवा असुरेभ्यः अपहृतं मणिमुक्तादिकं धनमग्नये रक्षणार्थं दत्तवन्तः। यदि कथञ्चित् देवानामस्कां पराजये सत्येद्धनमस्माभिरापत्काले उपयुज्यत इति तेषामाशयः। यदा पुण्यवशेन देवा सङ्ग्रामे विजयिनोऽभवन् तदा अग्नौ निक्षिप्तं धनं प्राप्तुकामा अग्निमन्विष्टवन्तः। स चाग्निः तद्धनं नीत्वा पलायनमकरोत्। यदा देवाः स्वधनं अग्नेः सकाशात् स्वीकृतवन्तः तदा सः अरोदीत्। यतः पूर्वं बहुधनयुक्तः सन्नहमिदानीं तद्धनं भवद्भ्यः दत्तवानिति। तत्प्रकरणे रुद्रशब्दय प्रवृत्तिनिमित्तं विधत्ते - सोऽरोदीद्यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्।[5] इति। रुद्रशब्देनात्र अगिरेवाभिधीयतेति प्रसङ्गादवगम्यते।

---

[1] सहायकाचार्यः, वेदविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मानितविश्वविद्यालयः), विशालखण्डः - 4, गोमतीनगरम्, लखनऊ - 226010 (उ. प्र), दूरवाणी - 9419295841 ईमेल - sridayanath@gmail.com

[2] तै.सं. 1.1.5

[3] तै.सं. 1.5.1 भाष्योपक्रमे सायणः

[4] तै.सं. 1.5.1

[5] तै.सं. 1.5.1

प्रकृतियागस्त्रिविधः अग्निहोत्रम्, इष्टिः, सोमश्चेति। तत्र इष्टिर्नाम दर्शपूर्णमासेष्टिरेव। इष्टिरियं पौर्णमास्यां प्रातराभ्य समनन्तरदिने समापनीया ततश्चामावास्यायां प्रातरारभ्य समनन्तरप्रतिपदि पूर्वाह्णे समापनीयेति प्रत्येकं द्विनद्वयानुष्ठेयं कर्म। अमावास्यायां प्रातः गृहादरण्यं प्रति घासादिभक्षणार्थं प्रस्थितासु गोष्वेकां धेनुमनुमन्त्रयते। तत्सूत्रितमापस्तम्बेन – रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्त्विति प्रस्थिता अनुमन्त्रयते[6] इति। संहितायां मन्त्रः यथा – रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तु[7] इति। घासभक्षणायारण्यं प्रति गच्छन्त्यः गावः क्रूरस्य रुद्रस्य हेतिरायुधं चोरव्याघ्रादिभ्यः परिहरत्विति प्रार्थना। एतन्मन्त्रपाठफलमाह ब्राह्मणम् – रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्त्वित्याह। रुद्रादेवैनास्त्रायते।[8] इति। मन्त्रेऽस्मिन् सायुधस्य रुद्रस्य वर्णनं तस्य आयुधस्य च गावः रक्षकत्वञ्च प्रतिपादितम्।

अग्निहोत्रप्रकरणे सोमं क्रीणाति यजनामनः। सोमक्रयणञ्च गवा क्रीणाति सा च गौः सोमक्रयणीत्युच्यते। सोमक्रयणीं गामुद्दिश्य मन्त्रः पठनीयः। तस्मिन् मन्त्रांशे रुद्रः प्राथ्र्यते। यथा – रुद्रस्त्वाऽऽवर्तयतु मित्रस्य पथा।[9] इति। सोमक्रयणार्थं गतां गां रुद्रः पुनरावर्तयतु। रौद्रेण मार्गेण मास्तु अपिच मित्रस्य पथा तदा एव स्वस्ति भवति। प्रसङ्गे ब्राह्मणवाक्यं यथा – रुद्रो वै क्रूरो देवानाम्।[10] इति। वाक्येनानेन देवानां मध्ये रुद्रस्य क्रूरत्वं प्रतिपादितम्। मन्त्रोऽयं माध्यन्दिनसंहितायां यथा – सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोमं रुद्रस्त्वाऽऽवर्तयतु स्वति सोमसखा पुनरेहि।[11] इति। सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वामस्मान् प्रति आगन्तुं रुद्रः प्रवर्तयतु। यतो हि रुद्राज्ञां नातिक्रामन्ति पशवः तस्य पशूनामधिपतित्वात्।

रुद्रस्य पशुपतित्वं कथं सम्पन्नमिति स्पष्टयितुं काचिदाख्यायिकामाह – तेषामसुराणां तिस्रः पुर आसन्नयस्मय्यवमाऽथ रजताऽथ हरिणी ता देवा जेतुं नाशक्नुवन् ता उपसदैवाजिगीषन् तस्मादाहुर्यश्चैवं वेद यश्च नोपसदा वै महापुरं जयन्तीति त इषुं समस्कुर्वताग्निमनीकं सोमं शल्यं विष्णुं तेजनं तेऽब्रुवन् क इमामसिष्यतीति रुद्र इत्यब्रुवन् रुद्रो वै क्रूरः सोऽस्यत्विति सोऽब्रवीद्वरं वृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसानीति तस्माद्रुद्रः पशूनामधिपतिस्तां रुद्रोऽवासृजत्स तिस्रः पुरो भित्त्वैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत।[12] इति। आख्यायिकेयमुपसद्धोमविधानप्रसङ्गेऽभिहिता। पुरा

[6] आ.श्रौ.सू. 1.2.8
[7] तै.सं. 1.1.1
[8] तै.ब्रा. 3.2.1
[9] तै.सं. 1.2.4
[10] तै.सं. 6.1.7
[11] मा.सं. 4.20
[12] तै.सं. 6.2.3

असुराणां तिस्रः पुरः आसन्। एका नगरी अयस्यमयी, एका रजतमयी अपरा सुवर्णमयी चेति। असुराणां ताः नगरीः जेतुं देवा अशक्ता अभवन्। तदा देवाः तां नगरीं परितः तत्समीपे अवस्थाय जेतुमिष्टवन्तः। यदि सैन्यानि दुर्गाद्बहिः तिष्ठन्ति तर्हि अन्तःस्थितानामसुराणामन्नपानाद्यभावेन अस्माकं जयः भवतीत्यचिन्तयन्। यतः एवं देवाः उपसदा जयमिष्टवन्तः तथा लोकेऽपि उपसदा मनुष्याः जयं प्राप्नुवन्तीत्याहुः। ततो देवाः कालविलम्बो मा भूदिति विचिन्त्य युद्धेनैव जेतुं निर्णयमकुर्वन्। तदर्थमग्निं बाणस्य प्रथमभागे, सोमं बाणस्य लोहरूपे, विष्णुं बाणस्य अग्रभागे च कृत्वा देवा इषुं सज्जीकृतवन्तः। अत इदानीम् एतादृशीं देवत्रयसमष्टिरूपामिषुं कः प्रहरतीति विचारे रुद्र एव तत्समर्थ इति निर्णीतवन्तः। यतः स हि देवानां मध्ये क्रूरः उग्रः। तदा स रुद्रः वरमवृणोत् यदहमेव पशूनामधिपतिर्भवामीति। यस्मादेवं देवैः सम्भूय एतदर्थमङ्गीकृतवन्तः तस्मादेव कारणादद्यापि रुद्रः पशुनामधिपतिरस्ति। अत एव रुद्राध्यायेऽपि पशुपतित्वेन रुद्रः प्रार्थ्यते – पशूनां पतये नमः।[13] इति। ततस्स रुद्रस्तां कृत्स्नासुरघातिनीमिषुं विमुच्य राक्षसानां पुरत्रयं प्रभेद्य ततः असुरान् निस्सारयामास। आख्यायिकयाऽनया रुद्रस्य त्रिपुरभेदनं तस्य पशुपतित्वञ्च वर्णितम्।

तैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयकाण्डे बह्व्यः काम्येष्टयः विहिताः। तत्रैका अष्टाकपालपुरोडशद्रव्यात्मिका आभिचारिकेष्टिराम्नाता। तद्यथा – अग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचरन्नेषा वा अस्य घोरा तनूर्यद्रुद्रस्तस्मा एवैनमावृश्चति ताजगार्तिमार्च्छति। [14] इति। अत्र रुद्रवते अग्नये घोरतनूयुक्तायाग्नये अष्टाकपालपुरोडाशद्रव्यात्मिकामिष्टिं कृत्वा यजमानः शीघ्रमेव शत्रुमुक्तो भवतीत्यर्थः। तत्र पुरोनुवाक्यामन्त्रः –

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे।
त्वं वातैररुणैर्यासि शङ्गयस्त्वं पूषा विधतः पासि नु त्मना ॥[15] इति।

हे अग्ने, त्वं वैरिणां निरसिता रुद्रः असि। रुत्-दुःखं, दुःखहेतुभूतं पापं वा। तस्य द्रावयिता अतस्त्वं रुद्रोऽसि। कथमग्नेः रुद्रशब्देन व्यवहारः इति चेत् - रुद्रो वा एष यदग्निः[16] इत्यादिवाक्येष्वाम्नातत्वात्। हे रुद्र त्वं बलस्य दातृत्वादादित्योऽसि। रुद्रस्यादित्यरूपत्वमुक्तं

[13] तै.सं. 4.5.2
[14] तै.सं. 2.2.2
[15] तै.सं. 1.3.14, ऋ.सं. 2.1.6
[16] तै.सं. 5.4.3

रुद्राध्याये – असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुस्सुमङ्गलः[17] इति। किञ्च त्वं पूषा पोषकश्चासि। यागानुष्ठानकर्मनिरतान् यजमानान् रक्षति। इत्थमत्र अग्नेः रुद्ररूपत्वं रुद्ररूपत्वात् तस्य शत्रुनिरसनत्वं, दुःखविदारकत्वम्, आदित्यस्वरूपत्वं, यजमानस्य पोषकत्वञ्चेत्यादि गुणाः कीर्तिताः।

अस्ति हि चातुर्मास्ययागाख्यं श्रौतं कर्म। स च यागः वैश्वदेवः वरुणप्रघासः साकमेधः शुनासीरीयश्चेति पर्वचतुष्टयात्मकः। तत्र साकमेधशेषत्वेनाभिहितः त्र्यम्बकपुरोडाशः। तत्रादौ उल्मुकादाने विनियुक्तः एकः मन्त्रः। तद्यथा – एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे।[18] इति। जगत्यस्मिन् एक एव रुद्रः तस्थे न द्वितीयः कोऽपि रुद्रत्वेनावस्थितः। क्रमेऽस्मिन् यजमानेन जप्यः मन्त्रः आह। तद्यथा – अवाम्ब रुद्रमदिमह्यव देवं त्र्यम्बकम्। यथा नः श्रेयसः करद्यथा नो वस्यसः करद्यथा नः पशुमतः करद्यथा नो व्यवसाययात् ॥[19] इति। अस्य विनियोगः प्रदर्शितः आपस्तम्बेन – अवाम्ब रुद्रमदिमहीति यजमानो जपति ॥[20] इति। हे अम्ब पार्वति, त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्यासौ त्र्यम्बकः। तं त्र्यम्बकमुद्दिश्य वयं पुरोडाशावदानकर्मणा रुद्रं तोषयामः। आदरार्थं पुनर्वचनम्। उक्तं च अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यते[21] इति। किमर्थमित्युक्ते – स च रुद्रः नः विद्याधनापत्ययुक्तान् कुर्यात्, अस्मान् बहुपशुयुक्तान् कुर्यात्, वसुमत्तरान् कुर्यात्, अपिच सर्वेषु कार्येषु निर्विघ्नं कुर्यात्। एतदर्थमेवास्माभिः पुरोडाशावदानं कर्म कृतमित्यन्वयः। अत्र अम्बायाः पार्वत्याः रुद्रदेवानुग्रहेण च श्रेयस्करत्वादिसिद्धिश्च वर्णिता। अनेन मन्त्रेण रुद्रस्य आशिषः याचते यजमानः। तदेवोक्तं ब्राह्मणे – अवाम्ब रुद्रमदिमहीत्याह। आशिषमेवैतामाशास्ते।[22] इति।

अस्मिन्नेव प्रकरणे प्रसिद्धं मृत्युञ्जयमन्त्रमाह – त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम्। उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात् ॥[23] इति। चातुर्मास्ये अस्य मन्त्रस्य विनियोगः प्रदर्शितः श्रौतसूत्रे – त्र्यम्बकं यजामह इति त्रिः प्रदक्षिणमग्निं परियन्ति।[24] इति। त्र्यम्बकं त्रिनेत्रं शोभनपुण्यशरीरगन्धं, तदुक्तं महानारायणोपनिषदि – यथा वृक्षस्य सम्पुष्पितस्य दूराद्गन्धो

---

[17] तै.सं. 4.5.1
[18] तै.सं. 1.8.6
[19] तै.सं. 1.8.6
[20] आ.श्रौ.सूत्रम् 8.18.1
[21] निरु. 10.42
[22] तै.ब्रा. 1.6.10
[23] तै.सं. 1.8.6
[24] आ.श्रौ.सूत्रम् 8.18.2

वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति ॥[25] इति। गोभूमिधनविद्यादिपुष्टिवर्धनं रुद्रं वयं पूजयामः। किमर्थमिति चेत् – यथा कर्कन्ध्वादेः फलमत्यन्तं पक्वं सत् स्वस्य वृन्तात् मुच्यते तद्वदहं रुद्रदेवतानुग्रहेण मृत्योर्मोचनयुक्तो भूयासम्। किञ्च हे रुद्र, अमृतात् चिरजीवनान्मा मोचय। अग्रे मन्त्रः यथा – एष ते रुद्र भागस्तं जुषस्व तेनावसेन परो मूजवतोऽतीह्यवततधन्वा पिनाकहस्तः कृत्तिवासाः ॥[26] इति। हे रुद्र एष तव पुरोडाशभागः। तं भागं गृहाण। गृहीत्वा च मूजवतपर्वतः परस्ताद्गच्छ। सोऽयं रुद्रदेवः कृत्तिवासः व्याघ्रचर्माम्बरः सन्नस्माकं वैरिषु प्रहारार्थं पिनाकनामकं धनुर्हस्ते गृहीत्वा तिष्ठतु। एतेषु मन्त्रेषु भगवतः रुद्रस्य प्रसादात् अपमृत्युनाशनं, चिरायुषः प्राप्तिः, तस्य पिनाकधारित्वं, चर्माबरधारकत्वञ्चेत्यादि रूपं प्रतिपादितम्।

षट् सोमयागाः, द्वौ पशुयागौ, एकोनत्रिंशदुत्तरशतमिष्टयः, सप्त दर्विहोमाश्चेत्याहत्य किंञ्चिदधिकैकवत्सरसाध्यः राजसूयक्रतुः। क्रतुरयं राज्याभिषिक्तेन राज्ञाऽनुष्ठेयः इति विधिः। तच्च – राजा सूयते अभिषूयते सोमः यागार्थमत्रेति व्युत्पत्त्यापि ज्ञायते। विहितं च कल्पे – राज्ञो राजसूयः।[27] इति। तत्प्रकरणे अभिषेकशेषजलेन होमो विहितः। तत्र मन्त्रोऽयमाम्नातः – रुद्र यत्ते क्रयी परं नाम तस्मै हुतमसि यमेष्टमसि।[28] इति। जपध्यानादितत्परान् पुरुषान् फलप्रदानेन क्रीणातीति क्रयी। तथाविध रुद्र, तव परं नाम त्र्यम्बक-कृत्तिवास-शर्वादिप्रशस्तं नाम यदस्ति तदिदं त्वमेवासि। तस्मै रुद्राय इदं हविः मया हुतम्। त्वं यमेष्टमसि, यमेनापि पूजितोऽसि, तव नामश्रवणात् मृत्युरपि बिभेतीत्यर्थः। अत्र ब्राह्मणम् – तस्मै हुतमसि यमेष्टमसीत्याह। यमादेवास्य मृत्युमवयजते।[29] इति। इदमपि वक्तुं शक्यते यत् पात्रस्थशेषजलेन रुद्राय होमे कृते सति यमस्य इष्टसिद्धत्वादपमृत्युं निवारयति यजमानः। मन्त्रोऽयं किञ्चिद्विलक्षेण माध्यन्दिनसंहितायामपि प्रोक्तः। तद्यथा – रुद्र यत्ते क्रिवि परं नाम तस्मिन् हुतमस्यमेष्टमसि स्वाहा।[30] इति। रुद्र यत्ते तव क्रिवि 'क्रिवि हिंसाकरणयोः' कर्तृ हिंसितृ वा परमुत्कृष्टं नामास्तीति तत्सम्बोधनम्। अथ हविराह, हे हविः तस्मिन् रुद्रनाम्नि त्वं मदीये गृहे हुतमसि। हुतमसि यमेष्टमसि इति तैत्तिरीयसंहितायां, हुतमसि अमेष्टमसीति माध्यन्दिनसंहितायां च विलक्षणः पदप्रयोगः।

---

[25] महाना.उप. 1.9
[26] तै.सं. 1.8.6
[27] का.श्रौ.सू. 15.1.1
[28] तै.सं. 1.8.14
[29] तै.ब्रा. 1.7.8
[30] मा.सं. 10.20

तैत्तिरीयसंहिताया द्वितीयकाण्डे विहिता काचित्काम्येष्टिः । तद्यथा – यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतं सोमारौद्रं चरुन्निर्वपेत् सोमञ्चैव रुद्रञ्च स्वेन भागधेयेनोपधावति तावेवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं धत्तो ब्रह्मवर्चस्येव भवति । [31] इति । यः ब्रह्मवर्चसकामः स्यात् सः सोमारौद्रचरुयुक्तामेतामिष्टिं निर्वपेदिति । ब्रह्मवर्चसमत्र श्रुताध्ययनसम्पत्तिरिति सायणाचार्यः । एतस्याः इष्टेरनुष्ठानकालोऽपि विहितः – तिष्यापूर्णमासे निर्वपेद् रुद्रो वै तिष्यः सोमः पूर्णमासस्साक्षादेव ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे ।[32] इति । यथा रुद्रः दुःखं द्रावयति तथा पौषमासः शैत्यप्रदानेन औष्ण्यं वारयतीत्यतः पौषस्य रुद्रत्वम् । सोमस्य चन्द्ररूपत्वात् पौर्णमासे तस्य पूर्णत्वात् सः पौर्णमासः । अत्र पुरोनुवाक्यामाह - सोमारुद्रा वि वृहतं विषूचीममीवा या नो गयमाविवेश । आरे बाधेथां निर्ऋतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्रमुमुक्तमस्मत् ॥[33] इति । हे सोमारुद्रौ, अस्माकं गृहे प्राणिषु वा यः रोगः प्रविष्टः तं रोगं विनाशयत । नानादिक्षु रोगः यथा पलायति तथा कुरुताम् । तं रोगं युवां देरे एव बाधेथाम् । अस्मत्कृतं पापं रोगरूपमस्मत्तः मोचयतम् । मन्त्रोऽयं ऋग्वेदेऽपि पठ्यते । किन्तु चतुर्थपादे वैलक्षण्यं दृश्यते इत्थम् – अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥[34] इति । श्रवः नाम अन्नं यशश्च । अस्माकमन्नानि यशांसि भवन्त्विति तदर्थः । अग्रे याज्यामाह – सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् । अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमेनो अस्मत् ॥[35] इति । सोमारुद्रौ, युवाम् अस्माकं तनूषु शरीरेषु प्रसिद्धानि भेषजानि औषधादीनि स्थापयतम् । भेषजस्थापनेन शरीरगतानिष्टं निवारयतम् । अस्माकं बद्धं पापं शिथिलीकुरुतम् । रुद्रस्य भिषग्रूपेण स्तुतिरन्यत्रापि श्रूयते – अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् ।[36] इति । भिषगित्यस्य व्याख्यां कुर्वन् सायणः वक्ति – 'भिषगेतस्य ध्यानमात्रेण सर्वरोगोपशमनादयं चिकित्सकः' इति । [37] माध्यन्दिनसंहिताया भाष्यकृन्महीधराचार्योऽप्येतदेवाह – 'भिषक् रोगनाशकः स्मरणेनैव रोगनाशाद्भिषक्त्वम्' इति ।[38] इत्थं मन्त्रेऽस्मिन् सोमसहितस्य रुद्रस्य वर्णनं तस्य भिषक्त्वं, तत्पूजनेन पापविमोचत्वमित्यादि विषयाः वर्णिताः ।

---

[31] तै.सं. 2.2.10

[32] तै.सं. 2.2.10

[33] तै.सं. 1.8.22

[34] ऋ.सं. 6.74.2

[35] तै.सं. 1.8.22

[36] तै.सं. 4.5.1

[37] सायणभाष्यम् तै.सं. 4.5.1

[38] मा.सं. 16.5 महीधरभाष्यम्

तैत्तिरीयसंहिताया तृतीयं काण्डम् औपानुवाक्यकाण्डमित्यभिधीयते। तत्र सोमशेषभूताः मन्त्राः समाम्नाताः वर्तन्ते। तदुक्तं भाष्यकृता सायणाचार्येण –

पशवश्चेष्टयः काम्या विधिशेषस्तथैष्टिकः।
प्रोक्ताः काण्डे द्वितीयेऽथ सोमशेषोऽत्र वर्ण्यते ॥[39] इति।

कर्मणि उच्यमानः मन्त्रः वाकः। तद्व्याख्यानरूपं ब्राह्मणमनुवाकः। तत्र एकैकं मन्त्रं समाम्नाय तस्य तस्त समीपे पठितम् उपानुवाकम्। तत्सम्बन्धिकाण्डम् औपानुवाक्यमित्युच्यते। तस्मिन् औपानुवाक्यकाण्डे सोमयागे आग्नीध्रियस्योपस्थानं विहितम्। उपस्थानमन्त्रः यथा – नमो रुद्राय मखघ्ने नमस्कृत्या मा पाहि।[40] इति। आग्नीध्रिये धिष्ण्ये अवस्थितः अग्निरेव रुद्रः। तस्मै रुद्राय मखघ्ने नमोऽस्तु। अयं रुद्रः मखहा। मखशब्देनात्र यज्ञः उच्यते। मखं यज्ञं हन्तीति मखहा। यदा नमस्कारादिः न क्रियते तदा रुद्रः यज्ञं हन्ति। अतः रुद्रः नमनीयः। तदुक्तं ब्राह्मणे – नमो रुद्राय मखघ्ने नमस्कृत्या मा पाहीत्याग्नीध्रं तस्मा एव नमस्कृत्य सदः प्रसर्पत्यात्मनोऽनार्त्यै।[41] इति।

राजसूययागे अभिषेचनीयपुरोडाशस्य निर्वापानन्तरं प्रयोक्तव्यानि अष्टौ हवींषि। तन्त्रेऽस्मिन् विहितानि अष्टौ हवींषि देवसुवां हवींषि इत्युच्यन्ते। अग्नये गृहपतये[42] इत्यादि तद्विधिवाक्यानि। विधिवाक्यप्रकरणे ब्राह्मणं यथा – देवसुवामेतानि हवींषि भवन्ति। एतावन्तो वै देवानां सवाः। त एवास्मै सवान् प्रयच्छन्ति। त एनं सुवन्ते।[43] इति। भाविसंज्ञया यजमानः देवः इत्युच्यते। तं यजमानं सुवन्तेऽनुजानन्तीत्यग्न्यादयः देवसुवः। अत्रोक्ताः याः देवताः सन्ति ते एव देवानां मध्ये सवाः अनुज्ञातारः। देवसूहविष्षु चतुर्थं हविः रुद्राय दीयते। तद्विहितम् – रुद्राय पशुपतये गावीधुकं चरुम्।[44] इति। अरण्यगोधूमनिर्मितं चरुं रुद्राय निर्वपति यजमानः। तत्र विहितः पुरोनुवाक्यामन्त्रः – यथा नो अदितिः करत्पश्वे नृभ्यो यथा गवे। यथा तोकाय रुद्रियम् ॥[45] इति। अयं रुद्रः अदितिः, अखण्दनीयत्वात्। स रुद्रः अस्माकं पशुभ्यः मनुष्येभ्यः गोभ्यः अपिच अस्माकमपत्यादिभ्यः च शिवतमया तन्वा रक्षणं

---

[39] तै.सं. 3.1.1 भाष्योपक्रमे सायणः
[40] तै.सं. 3.2.4
[41] तै.सं. 3.2.4
[42] तै.सं. 1.8.10
[43] तै.ब्रा. 1.7.4
[44] तै.सं. 1.8.10
[45] तै.सं. 3.4.11

करोति। तं रुद्रं हविषा यजाम इति शेषः। मन्त्रेणानेन पश्वादिरक्षणं प्रार्थितं भवति। अपिच तत्रैव याज्यामाह – मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः। वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मन्तो नमसा विधेम ते ॥[46] इति। हे रुद्र, त्वं भामितः क्रुद्धस्सन् अस्माकं पुत्रादौ तदीयपुत्रे अस्मत्पौत्रे हिंसां मा कुरु। अस्माकमायुषि जीवनं मा हिंसीः। गोषु अश्वेषु च मा रीरिषः। अपिच वीरानस्माकं भृत्यान् मा वधीः। वयं हविष्मन्तः सन्तः तुभ्यं नमसा नमकारेण परिचर्यां विधेम। याज्यापुरोवाकरूपाभ्यां मन्त्राभ्यां रुद्रस्य अखण्डनीयत्वं, प्रजापशुभृत्यादिरक्षकत्वं च प्रतिपादितम्।

सोमयागस्य प्रकृतिभूते अग्निष्टोमे प्रातस्सवनीये अग्रयणग्रहः गृह्यते। तद्ग्रहणमत्रः 'ये देवा दिव्येकादश'[47] इत्याम्नाताः सन्ति। तत्स्थाने भ्रातृव्यवतः मन्त्रान्तरमाम्नायते। यथा – त्रिंशत्त्रयश्च गणिनो रुजन्तो दिवं रुद्राः पृथिवीं च सचन्ते। एकादशासो अप्सुषदः सुतं सोमं जुषन्तां सवनाय विश्वे ॥[48] इति। मन्त्रोऽयं ब्राह्मणेन विनियुक्तः – रुग्णवत्यर्चा भ्रातृव्यवतो गृह्णीयात्। [49] इति। एकादशात्मकाः त्रयः गणाः एषां सन्तीति गणिनः। ते च त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः रुद्राः। ते रुद्राः शत्रुनारीणां रोदयितारः सन्ति। तेषु केचन पृथिवीं सेवन्ते, केचन दिवं सेवन्ते अवशिष्टास्तु अन्तरिक्षे सीदन्ति। ते सर्वे रुद्राः तृतीयसवनाख्ये कर्मण्यभिषुतमिमं सोमं सेवन्ताम्। अत्र रुद्राणां त्रिंशद्गणविशिष्टत्वं शत्रुनारीणां रोदयितृत्वं च प्रपञ्चितम्।

तैत्तिरीयसंहिताया चतुर्थकाण्डे अग्निचयमन्त्राः समुदीरिताः। तदिदं सायणाचार्येण सङ्गृहीतं भाष्योपक्रमे। तद्यथा –

तृतीयकाण्डे सोमस्य शेषः प्रायेण वर्णितः।
चतुर्थे त्वग्निचित्यङ्गमन्त्राणां पाठ ईर्यते ॥[50] इति।

सोमयागे या उत्तरवेदिरुक्ता तस्या उपर्येव कश्चन स्थण्डिलविशेषः निर्मातव्यः। तदुपर्याहवनीयाग्निमुपस्थाय तत्र होमः कर्तव्यः। स च स्थण्डिलविशेषनिर्माणप्रकर एव चयनमिति चितिरिति च समामनन्ति याज्ञिकाः। वेदे बहुविधा चितयः निरूपिताः, तथापि तत्र श्येनचितिरिति विख्यातामेवाद्यत्वे प्राधान्येन चीयन्ते याज्ञिकाः। तस्याः श्येनचितेः

---

[46] तै.सं. 3.4.11
[47] तै.सं. 1.4.10
[48] तै.सं. 1.4.11
[49] तै.सं. 6.4.11
[50] तै.सं. 4.1.1 भाष्योपक्रमे सायणः

स्वरूपमाकाशे उड्डीयमानपक्षाकृतिरिवेत्यवगन्तव्यम्। अस्या श्येनचितेः फलं काम्यचयनविधावुक्तम्। यथा – श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकामः श्येनो वै वयसां पतिष्ठः श्येन एव भूत्वा सुवर्गं लोकं पतति।[51] इति। अग्निचयने इष्टाकोपधानानन्तरं श्येनचितेरुत्तरपक्षस्य वायव्यकोणे स्थापिताया इष्टकाया उपरि अजाक्षीरेण मृगीक्षीरेण वा अध्वर्युः जुहोति। अत्र होमार्थमग्निस्थापनादिकं नैव करणीयम्। इष्टकाया उपर्येव क्षीरद्रव्येण होमः। स होमः शतरुद्रीयसंज्ञकः। तमिमं शतरुद्रीयसंज्ञकं होमं ब्राह्मणं विनियुङ्क्ते – रुद्रो वा एष यदग्निः स एतर्हि जातो यर्हि सर्वश्चितः स यथा वत्सो जातः स्तनं प्रेप्सत्येवं वा एष एतर्हि भागधेयं प्रेप्सति तस्मै यदाहुतिं न जुहुयादध्वर्युं च यजमानं च ध्यायेच्छतरुद्रीयं जुहोति भागधेयेनैवैनं शमयति नार्तिमार्च्छत्यध्वर्युर्न यजमानः।[52] इति। अयमग्निः सर्वतश्चितः सन्निदानीं चित्यामुत्पन्नः। सोऽयमग्निरेव रुद्र इत्युच्यते। रोदनहेतुभूतस्य दुःखस्य द्रावणादयमग्निरेव रुद्र इत्युच्यते। यथा लोके सद्यः जातः वत्सः तत्काले एव स्तन्यपानमिच्छति तद्वद् रुद्रनामकोऽयमग्निः चित्यां सद्यः समुत्पन्नः स्वकीयं भागमिच्छति। यदि तस्मै भागं न कल्प्यते तदा अयमग्निः यजमानमध्वर्युं च भक्षितुं समर्थो भवति। अतस्तत्परिहाराय शतरुद्रीयहोमं जुहुयात्। शतमित्यपरिमितत्वं लक्ष्यते। अपरिमिता रुद्राः यस्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यन्ते सोऽध्यायः शतरुद्रीयः इति। यश्च रुद्राध्याय इत्यपि प्रथितो लोके। सोऽयं रुद्राध्यायः माध्यन्दिनसंहितायां षोडशाध्याये तैत्तिरीयसंहितायां चतुर्थकाण्डस्य पञ्चमप्रश्ने च समाम्नातः। तत्र प्रथमः मन्त्रः –

नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः।
नमस्ते अस्तु धन्वने बाहुभ्यामुत ते नमः ॥[53] इति।

हे रुद्र तव स्वभूताय त्वदीयमन्यवे कोपाय नमोऽस्तु। तव शराय च नमस्कारोऽस्तु। धन्वने धनुषे नमोऽस्तु। 'धनुःशब्दपर्यायो धन्वन् शब्दः' इति[54] भट्टभास्कराचार्यः। उतापि च धनुर्बाणोपेताभ्यां तव हस्ताभ्यां नमोऽस्तु। एवं रुद्रस्य क्रोधशस्त्रादिकमस्मद्विरोधिष्वेव प्रसरतु न तु भक्तेष्वित्यभिप्रायः। मन्त्रेऽस्मिन् रुद्रस्य स्वभावभूतक्रोधत्वं तस्य धनुर्बाणोपेतत्वं च प्रपञ्चितम्। अग्रे आम्नातः –

विज्यं धनुः कपर्दिनो विशल्यो बाणवाँ उत।
अनेशन्नस्येषव आभुरस्य निषङ्गथिः ॥[55] इति।

---

[51] तै.सं. 5.4.11
[52] तै.सं. 5.4.3
[53] तै.सं. 4.5.1
[54] द्रष्टव्यम् तै.सं. 4.5.1 इत्यत्र भट्टभास्करभाष्यम्
[55] तै.सं. 4.5.1

कपर्दी जटाजूटः रुद्रः, तस्य कपर्दिनः पिनाकाख्यं धनुः विगतज्याकमस्तु। बाणवान् इषुधिः स च विशल्यः भवतु। अपिच तस्य खड्गोऽपि केवलं धारयोग्यमेव भवतु न तु प्रहाराय। अनेन मन्त्रेण रुद्रस्य जटाजूटरूपत्वं, खड्गहस्तत्वं च प्रपञ्चितम्। अस्मिन्नेवानुवाके रुद्रः एव दिवि मण्डलस्थ आदित्यरूपेण तिष्ठतीति दर्शितः। तद्यथा –

असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः।
ये चेमाँ अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशोऽवैषां हेड ईमहे ॥[56] इति।

अयमेव रुद्रः उदयकाले आदित्यरूपेण ताम्रः ईषद्रक्तवर्णः दृश्यते। पिङ्गलः उदयादूर्ध्वं पिङ्गलवर्णरूपेण जगदिदं आदित्यरूपेण प्रकाशयति। नानावर्णः सन् अन्धकाररूपमज्ञानं निवारयतिति हेतोः स रुद्रः सुमङ्गलः। सहस्रसंख्याकानामादित्यरश्मिरूपाणां रुद्राणां क्रोधसदृशं तीक्ष्णं वयं नमस्कारादिना निवारयामः। इत्थमनुवाकेस्मिन् बहषु मन्त्रेषु रुद्रस्य स्वरूपं वर्णितम्।

रुद्राध्यायस्य सप्तमेऽनुवाके बहूनि नामानि कीर्तितानि। अत्र एकं नाम यथा – नमस्ताराय ॥[57] इति। अपिच नमः शिवाय ॥[58] इति च। तारः प्रणवप्रदिपाद्यः। तारयति संसारसागरात् जन्तूनिति तारः। तदुक्तं जाबालोपनिषदि – अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे ॥[59] इति। तस्मै प्रणवरूपाय रुद्राय नमः। शिवः निष्कल्मषः कल्याणरूपः। शिवङ्करत्वात् शिवः। शिवङ्करत्वं चोक्तमथर्वशिखोपनिषदि – शिव एको ध्येयः शिवङ्करः सर्वमन्यत् परित्यज्य ॥[60] इति। अपिच महाभारते –

समेधयति यन्नित्यं सर्वार्थान्सर्वकर्मसु।
शिवमिच्छन् मनुष्याणां तस्मादेष शिवः स्मृतः ॥[61] इति।

अनेन रुद्र एव प्रणवप्रतिपाद्यं परं ब्रह्म इति स एव शिव इति च प्रतिपादितम्। अग्रे आम्नातः कश्चन मन्त्रः। यथा –

स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानं मृगं न भीममुपहत्नुमुग्रम्।
मृडा जरित्रे रुद्र स्तवानो अन्यं ते अस्मन्निवपन्तु सेनाः ॥[62] इति।

---

[56] तै.सं. तत्रैव
[57] तै.सं. 4.5.7
[58] तै.सं. 4.5.7
[59] जा.उ. 1.1
[60] अथ.शि.उप. 3
[61] महा.द्रोणपर्व 203.131
[62] तै.सं. 4.5.10

मन्त्रोऽयमतीवार्थगाम्भीर्यं भजते। मन्त्रेणानेन आत्मने एव प्रेषं वक्ति। हे मदीयान्तरात्मन् तं श्रुतं रुद्रं स्तुहि। श्रुतिप्रसिद्धत्वात् रुद्रः श्रुत इत्युच्यते, तं श्रुतं रुद्रनामकं देवं स्तुहि। स च रुद्रः गर्तसद्दशे हृदयपुण्डरीके सदा स्थितत्वात् गर्तसदः। ईश्वरस्य हृदयपुण्डरीके स्थितिरपि स्मृतावेवोक्तम्। तद्यथा –

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे अर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥[63] इति।

मनुष्याणां हृदयदेशे ईश्वरः सर्वनियामकः सर्वाणि भूतानि मायया भ्रामयन् तिष्ठति। अपिच श्रुतिः – मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।[64] इति। युवानं नित्यतरुणं रुद्रं स्तुहि। उपहत्नुमुग्रं प्रलयकाले सकलजगतः संहारकत्वेन उग्ररूपिणम्। उग्रत्वविषये दृष्टान्तः उच्यते - मृगमिव वने सिंह इव भीमं भयङ्करमिति। तव सेनाः अस्मत्तः अन्यमस्मद्वैरिणं निवपन्तु विनाशयन्तु। किञ्च हे रुद्र स्तवानः अस्मद्वचसा स्तूयमानः त्वमस्मच्छरीरे दिने दिने क्षयमुपयात्यतः जरित्रे तादृशे शरिरे सुखं कुरु। मन्त्रेऽस्मिन् रुद्रस्य अन्तर्यामिरूपेण हृदयदेशवर्तित्वं, प्रलयकाले तस्य सिंह इव भीमत्वं, भक्तजनानां सुखप्रादातृत्वं चेत्यादि अत्र विशेषेण प्रतिपादिताः। यद्यपि शतरुद्रीयहोमप्रङ्गे रौद्रमन्त्राः बहवः समाम्नाताः। तथापि तेषां सर्वेषां मन्त्राणमुदाहरणव्याख्यानादावतिविस्तरप्रसङ्गभयेन कतिपयमन्त्राः एवोदाहृताः।

पत्रेऽस्मिन् श्रौतयज्ञप्रकरणानुसारेण यत्र रुद्रमन्त्राः निगदिताः त एव उदाहृताः। तच्च विशेषतया कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयसंहितान्तर्गतमन्त्रा उदाहृताः। मन्त्रेष्वेतेषु केचनान्यशाखास्वपि वर्णपदादिव्यत्ययेन समाम्नाताः सन्ति। श्रौतयागप्रकरणानुसारं तेषां व्याख्यापि भिन्नरूपेण भवितुमर्हन्ति। मन्त्राणां व्याख्या प्रकरणानुसारमेव कर्तव्येति शास्त्रकाराणां मतम्। तदुक्तं यास्केन – न तु पृथक्त्वेन मन्त्राः निर्वक्तव्या प्रकरणश एव निर्वक्तव्या।[65] इति। अतः ब्राह्मणश्रौसूत्रादिप्रमाणमाश्रित्य याज्ञिकदृष्ट्या भगवतो रुद्रस्य स्वरुपमत्र प्रतिपादितमिति शम्।

---

[63] भ.गी. 18.61

[64] श्वेता.उप. 4.10

[65] निरु. 13.11

UGC-CARE Listed Journal निबन्धमाला (2019-20) ISSN - 2277-2359

श्रवणादीनाम् अङ्गाङ्गिभावः

Dr. R.Pratibha[1]*

धर्मार्थकाममोक्षाः चतुर्विधपुरुषार्थाः प्रसिद्धाः। तेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः। अत्र परमत्वं नित्यत्वमेव। मोक्षस्य नित्यत्वं सकलैः मोक्षवादिभिरभ्युपगतम्। **न स पुनरावर्तते** इत्यादिश्रुतिसिद्धञ्च। इतरेषां त्रयाणां पुरुषार्थानाम् अनित्यत्वं लोकतो वा श्रुतेर्वा सिद्धम्। अर्थकामयोः अनित्यत्वं लोकसिद्धम्। धर्मस्य अनित्यत्वं **तद्यथा इह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते**[2] इति श्रुतिसिद्धमिति भावः। किञ्च पुरुषैरर्थ्यते (इच्छया साक्षाद्विषयीक्रियते) इति पुरुषार्थः। सुखमेव साक्षादिच्छाविषयः। मोक्षस्तु सुखरूपः इति कृत्वा वस्तुतः तस्यैव पुरुषार्थत्वम्। कामो नाम काम्यः इत्यर्थः। तेन विषयाणां परिग्रहः। विषयाणां न सुखत्वं, किन्तु सुखसाधनत्वमेवेति कृत्वा कामे पुरुषार्थत्वं गौणमेव। अर्थधर्मयोस्तु सुखसाधनत्वमेवेति कृत्वा तयोरपि पुरुषार्थत्वं गौणमेव। तथापि धर्मार्थकामानां परम्परया इष्यमाणत्वं वर्तते इति कृत्वा एव तेषु पुरुषार्थत्वव्यवहारः। अतः वस्तुतः पुरुषार्थः मोक्ष एव न इतरे इति सिद्धम्। स च मोक्षः ब्रह्मज्ञानैकसाध्यः इति।

तत्र मोक्षकारणीभूते ब्रह्मज्ञाने किं करणमित्यत्र अस्ति पक्षद्वयम्।

1. तच्च अपरोक्षज्ञानं तत्वमस्यादिवाक्यादेव जायते। अतः वाक्यमेव तत्र करणमिति विवरणानुयायिनः।

2. मननिदिध्यासनादिसंस्कृतं मन एव करणमिति वाचस्पतिः।

तत्रादौ प्रथमं मतमुपपाद्यते। तन्मते वाक्यमेव किल करणम् अतः वाक्यजन्यज्ञानस्य अपरोक्षत्वं कथं भवेदिति तेषां पुरतः एकः प्रश्नो वर्तते। तदा ते वदन्ति, ज्ञानस्य अपरोक्षत्वं न करणविशेषनिबन्धनं, किन्तु विषयविशेषनिबन्धणमिति। अर्थात्, अनेन करणेन उत्पन्नं चेदिदं ज्ञानम् अपरोक्षं भवतीति न नियमः विषयस्य अपरोक्षत्वयोग्यत्वं यदि वर्तते, वृत्या

---

[1] HOD, **Dept. of Vedanta, C.S.University, Guruvayoor Campus, Thrissur, Kerala.**

[2] छा.उ.-8.1.6

प्रमात्रभेदोऽपि यदि सम्पद्यते तर्हि तद्विषयकं ज्ञानमपरोक्षमेव। शब्दजन्यत्वेऽपि तदा तस्य अपरोक्षत्वं भवत्येव। प्रकृते च ब्रह्मणः अपरोक्षवस्तुत्वात् प्रमातुश्च जीवस्य वस्तुतस्तदभेदात् शब्दजन्यस्यापि तद्गोचरज्ञानस्य अपरोक्षत्वे न काचिदनुपपत्तिः इति।

श्रवणादीनाम् अङ्गाङ्गिभावः

तत्र मतत्रयमस्ति।

1. श्रवणं मननं प्रति कारणम्, मननं निदिध्यासनं प्रति कारणम्। तच्च साक्षात् ब्रह्मसाक्षात्कारे कारणमिति केचित्।
2. श्रवणमेव ब्रह्मसाक्षात्कारे प्रधानं कारणम्। मनननिदिध्यासनयोस्तु तदङ्गत्वमेव इत्यपरे।
3. त्रयाणामपि साक्षादेव ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वमिति इतरे।

तत्र प्रथममते निदिध्यासनस्य साक्षात् हेतुत्वं श्रुतिसिद्धम्। श्रुतिः **"ते ज्ञानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्"**[3] इति। निदिध्यासनं मननानन्तरमेव इति मननस्य तद्धेतुत्वम् अर्थात् सिद्धम्। अकृतमननस्य विषयदार्ढ्याभावेन तद्ध्यानादुपपत्तेः। मननं प्रति श्रवणं हेतुरिति अर्थात् सिद्धमेव। श्रवणाभावे तात्पर्यानिश्चयेन शाब्दबोधस्यैव अभावात् मानान्तरविरोधपरिहाररूपश्रवणे प्रवृत्त्ययोगात्।

अपरे तु - मनननिदिध्यासनयोः श्रवणानन्तरं कर्तव्ययोरपि श्रवणफलब्रह्मसाक्षात्कारसम्पादकत्वमेव, साक्षात्कारस्तु श्रवणस्यैव फलम् इति वदन्ति। तथा च तन्मते मनननिदिध्यासनयोः आरादुपकारकतया श्रवणाङ्गत्वमेव इति सिद्धान्तः। अर्थात् श्रवणेन ब्रह्मसाक्षात्कारे जननीये, तत्र सहकातमात्रं इतरे कुरुतः। यत् दूरादुपकरोति तदेव आरादुपकारकमित्युच्यते। दूरादुपकुर्वतां न करणत्वं, किन्तु अन्यथा सिद्धत्वमेव।

मनननिदिध्यासनयोः श्रवणं प्रति अङ्गत्वमस्तीत्युक्तम्। तच्च अङ्गत्वं किं रूपम् इति इदानीं विचार्यते। यथा प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासयागं प्रति अङ्गत्वं तथा इदं भवितुं नार्हति। प्रयाजादीनामङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वरूपम्। तादृशं चेदङ्गत्वं, तत्र श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपप्रमाणषट्कमध्ये अन्यतमेन भवितव्यम्। तच्चात्र

[3] श्वे.उ.-१.३

नास्तीत्युच्यते। तथाहि, 'दध्ना जुहोति' इतिवत्, श्रवणं प्रति इतरयोरङ्गत्वबोधिका काचित् तृतीया श्रुतिर्नास्ति। 'बर्हिर्देवसदनं दामी'त्यत्र अर्थप्रकाशकेन लिङ्गेन मन्त्रस्य लवनाङ्गत्वं यथा बोध्यते तथा श्रवणं प्रति इतरयोरङ्गत्वबोधकं लिङ्गं नास्ति। देशान्तरपठिता अपि प्रवर्ग्यक्रिया 'प्रविणक्ति' इति वाक्येन अग्निष्टोमे अङ्गभूता इति यथा ज्ञायते तथा नात्र किञ्चिद्वाक्यं प्रमाणमस्ति। उभयाकाङ्क्षारूपं प्रकरणं प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासे विनियोजकं यथा भवति तथा अत्र फलवदफलवतोः एकसन्निधौ पठनाभावेन आकाङ्क्षाभावात् मननादेः श्रवणाङ्गत्वे प्रकरणप्रमाणमपि नास्ति। स्थानं वा समाख्या वा भवितुं नार्हत्येव। अतः प्रमाणाभावादेव जैमिनीयमीमांसायां तृतीयाध्याये विचारितं शेषत्वरूपमङ्गत्वं वक्तुं प्रकृते न शक्यते। अत एव श्रवणमननयोरेतादृशाङ्गाङ्गिभावो नात्र विवक्षितः। केवलं सहकारित्वरूपम् अङ्गत्वं विवक्षितमिति। यथा दण्डचक्रादीनां सहकारिकारणता घटं प्रति तथेत्यर्थः।

सूचितं चैतत विवरणाचार्यैः। शक्तितात्पर्यादिज्ञानपूर्वकं यत् शब्दज्ञानं तदेव शाब्दबोधहेतुः। तदेव चात्र करणं भवति। तदेव श्रवणं नाम। तच्च शब्दतात्पर्यं मानान्तरेण बाधितं वा इति शङ्कायां तद्वारणार्थं मननमुपयुज्यते। अवगततात्पर्यदार्ढ्यार्थञ्च निदिध्यासनम् उपयुज्यते। अत एव तयोः केवलं श्रवणं प्रति अङ्गत्वमेव सुवचम्। न समप्रधान्यमिति।

तृतीयपक्षस्तु - ज्ञानोत्पत्तौ त्रिण्यपि कारणान्येवेति। यतः अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वं किल कारणत्वमित्युच्यते। तच्च त्रयाणामविशिष्टम्। तत्र अव्यवहितपूर्ववृत्तित्वमेवापेक्षितमिति नास्ति नियमः। अतः व्यवहितयोरपि मनननिदिध्यासनयोः श्रवणवत् प्राधान्याङ्गीकारेऽपि न काचित् क्षातिरिति तन्मतम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची -

वेदान्तपरिभाषा – धर्मराजाध्वरीन्द्रः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, 2011

ईशादि नौ उपनिषद् – गीताप्रेस, गोरखपुर, 1999

छान्दोग्योपनिषद् - गीताप्रेस, गोरखपुर, 2002

अद्वैतदिशा जीवब्रह्मैक्यविचारः

डा. दिनेश पांडुरंग रसाळ*[1]

जीवो ब्रह्मैव नापरः इति खलु अद्वैतविज्ञानसुनिश्चितार्थानामाचार्याणामुद्घोषः। अद्वैतशास्त्रस्यास्य जीवब्रह्मैक्यं श्रुतिस्मृतिसूत्रसम्मतमेव इति नास्त्यत्र संशयः। **अहं ब्रह्मास्मि**[2], **अयमात्मा ब्रह्म**[3], **प्रज्ञानं ब्रह्म**[4], **तत्त्वमसि**[5] इति सर्वाण्यपि महावाक्यानि जीवब्रह्मैक्येव पर्यवस्यन्ति। श्रुतिभिः प्रतिपादितं जीवब्रह्मैक्यं मनसि निधायैव शंकराचार्याः तदैक्यं स्वभाष्ये वर्णयन्ति। **ब्रह्मैव जीवस्स्वयम्**।[6] अविद्योपाधिकं ब्रह्मैव जीवः। जीवो नियन्ता लोकसिद्धः स परमात्मैवोपाध्यवच्छेदकल्पितभेदः इत्यादिभिः भाष्यवचनैः जीवः परमात्मैव इति प्रतिपाद्यते। यद्यपि जीवे कर्तृत्वं, भोक्तृत्वं, परिच्छिन्नत्वं, सुखादिकं, अज्ञानं च ब्रह्मविरुद्धधर्माः दृश्यन्ते तत्सर्वमपि औपाधिकमेव। उपाधिसम्बन्धे सति ब्रह्मणः जीवत्वमाविर्भवति परमार्थतस्तु न तत्र जीवब्रह्मणोः कश्चित्भेदः।

उच्यते चाचार्यैः - अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकारणोपाधिनिमित्तोऽयं शरीरान्तर्यामिणोः भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः। एको हि प्रत्यगात्मा भवति। न द्वौ प्रत्यगात्मानौ सम्भवतः। एकस्यैव तु भेदव्यवहारः उपाधिकृतः।[7] एवञ्च जीवब्रह्मणोः भेदस्तु व्यावहारिकः वर्तते। परमार्थतस्तु नानयोः कश्चन भेदः। तत्र भेदे अविद्यैव कारणं भवति अविद्यया उपहितं सद्ब्रह्म जीवत्वं प्राप्नोति। अनन्तः महाकाशः यथा घटाद्युपाधिभेदेन सखण्डोऽनेकरूपो प्रतिभाति। तद्वदेव अखण्डं चैतन्यमपि उपाधियोगेन मनइन्द्रियशरीरधर्मविशिष्टः अनेकशः जीवरूपेण प्रतिभाति। एवञ्च उपाधिवशादेव अखण्डः अद्वितीयः परमात्मा अपरिच्छिन्नोऽपि परिच्छिन्न इव, अभिन्नोऽपि भिन्न इव, अकतृत्वेऽपि कर्ता इव, अभोक्तापि भोक्तेव, वाङ्मनसोऽगोचरोऽपि अहंप्रत्ययगोचरः जीवभावापन्नः गम्यते। एवञ्च शुद्धोऽपि चेतनः अविद्योपाधिना अहमभिमानी जीव इति व्यवह्रियते।

---

[1] **Assistant Professor, Savitribai Phule Pune University, Pune, Maharashtra**

[2] बृ.उ.-1.4.10-पृ.सं.243

[3] बृ.उ.-2.5.19-पृ.सं.612

[4] ऐ.उ.-3.3-पृ.सं.97

[5] छा.उ.6.8.7पृ.सं.-234

[6] वि.चू.-पृ.सं.-395

[7] ब्र.सू.शां.भा.-1.2.6.20-पृ.सं.186

अज्ञानस्य द्वे शक्ती वर्तेते। आवरणशक्ति विक्षेपशक्तिश्च।[8] तत्र आवरणशक्तिः ब्रह्मस्वरूपमावृणोति। विक्षेपशक्तिस्तु ब्रह्मणि जीवभावमुत्पादयति एवञ्च दृश्यमानः जीवब्रह्मणोः भेदः अज्ञानवशादेव भवति। तदुच्यते-

अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा ।
सा कारणशरीरं स्यात्प्राज्ञस्तत्राभिमानवान् ॥[9]

ज्ञानमनन्तं यद्ब्रह्म तद्वस्तु तस्य तत् ।
ईश्वरत्वं च जीवत्वमुपाधिद्वयकल्पितम् ॥[10]

चैतन्यं यदधिष्ठानं लिङ्गदेहश्च यः पुनः ।
चिच्छाया लिङ्गदेहस्था तत्संघातो जीव उच्यते ॥[11]

त्रिगुणात्मिकायाः अविद्यायाः परिणामभूतः जीवः सुखदुःखमोहात्मकः त्रिगुणवान्भवति। निर्गुणं, निराकारं, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अन्तःकरणविशिष्टं भवति तदा तदेव निर्गुणम् अद्वितीयं ब्रह्म अनेकत्वविशिष्टं परिच्छिन्नादिविशिष्टं च प्रतिभाति।

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपं बभूव ॥[12]

यावत्पर्यन्तमज्ञाननिवृत्तिः न जायते तावत्पर्यन्तमेव जीवस्य जीवत्वम्। अपगते अज्ञाने जीवोऽपि ब्रह्मैव भवति। 'यावदेव अहिस्थाणाविव पुरुषबुद्धिं द्वैतलक्षणामविद्यां निवर्तयन्कूटस्थ-नित्यदृक्स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति, न प्रतिपाद्यते तावज्जीवस्य जीवत्वम्। यदा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातात् श्रुत्या प्रतिबोध्यते नास्ति त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातः, नास्ति संसारी, किं तर्हि तद्यत्सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्स्वरूपस्तत्त्वमस्तीति, तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपम् आत्मानं प्रतिबुध्यास्माच्छरीराद्यभिमानात्समुत्तिष्ठन् स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति। **स यो वै तत्पर यं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति**[13] इत्यादिश्रुतिभ्यः।

एवंरूपेण आचार्यैः श्रुतिसम्मतं जीवब्रह्मैक्यं प्रत्यपादि। तत्त्वमस्यादिमहावाक्यैरपि तत्त्वंपदार्थयोः परमात्मजीवात्मनोः ऐक्यमेवप्रतिपाद्यते। तत्रायमाक्षेपः उदेति। तत्त्वमस्यादि-महावाक्यैः प्रतिपादितः वाक्यार्थः प्रत्यक्षेण बाधितः भवति। यतो हि जीवस्य खलु **नाहमीश्वर,**

---

[8] वे.सा.-पृ.सं.44

[9] सा.पं.द.-1.17.पृ.सं.13

[10] सा.पं.द.-3.37.पृ.सं.95

[11] सा.पं.द.-4.11.पृ.सं.101

[12] क.उ.-1.2.9.पृ.सं.105

[13] मु.उ.-3.2.9.पृ.सं.87

अहमज्ञः इति प्रत्यक्षानुभवः। परमेश्वरः जीवाद्भिन्नः सर्वज्ञत्वात् इत्यनुमानमपि तत्र अखण्डवाक्यार्थे बाधकं भवति। **द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया**[14], **'द्वाविमौ पुरुषौ लोके**[15]**'** इति श्रुतिस्मृतिविरोधोऽपि दृश्यते। एवमनेकप्रमाणैः बाधितं जीवब्रह्मैक्यं कथं प्रमाणीक्रियते। अतः ऐक्यप्रतिपादकवाक्यानाम् अर्थवादवाक्यत्वेनैव स्वीकारः कर्तव्यः भवेत्।

तत्रोच्यते - भेदप्रत्यक्षं अभेदश्रुतेः बाधकं न भवितुमर्हति। प्रत्यक्षज्ञानस्य दोषशंकाकलङ्कितत्त्वात्। अत एव नानुमानमपि तत्र विरोधं करोति। अप्रामाणिकशंका-कलङ्कितप्रत्यक्षोपजीविनः अनुमानस्य अनन्यविषयनिरपेक्षागमबाधने सामर्थ्याभावात्। तथैव न भेदप्रतिपादकश्रुतिविरोधोऽपि अत्र प्रसज्यते। भेदबोधकश्रुतिवाक्यानां लोकसिद्धाऽऽध्यासिकभेद-बुद्ध्यनुवादकत्वात्तदर्थे परमतात्पर्याभावात्।

अतः तत्त्वमस्यादिमहावाक्यैः जीवब्रह्मणोः अभेदः प्रतिपाद्यते प्रमाणीक्रियते च। तत्त्वमसि इति महावाक्यं सम्बन्धत्रयेण अखण्डार्थबोधकं भवति। तत्र सम्बन्धत्रयं नाम पदयोः सामानाधिकरण्यसम्बन्धः, पदार्थयोः विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धः तथा प्रत्यगात्मपदार्थयोः लक्ष्यत्वक्षणभावसम्बन्धः चेति। तदुक्तम्-

सामानाधिकरण्यं च विशेषणविशेष्यता।
लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः पदार्थप्रत्यगात्मनाम्॥[16]

तत्राद्यं समानाधिकरण्यसम्बन्धः। अयं सम्बन्धस्तावत् यथा सोऽयं देवदत्तः इत्यत्र तत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकस्य तच्छब्दस्य एतत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकस्य च एकस्मिन्पिण्डे तात्पर्यसम्बन्धः तथैव तत्त्वमसीति महावाक्येऽपि परोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकतत्पदस्य अपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकस्य त्वंपदस्य चैकस्मिन्चैतन्ये तात्पर्यसम्बन्धः। एवञ्च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां तत्-त्वंशब्दानामेकस्मिन् चैतन्ये तात्पर्यसम्बन्धः।

द्वितीयः सम्बन्धः विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धः। यथा सोऽयं देवदत्तः इत्यस्मिन् वाक्ये सशब्दार्थतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्य अयंशब्दार्थैतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्य चान्योन्यभेद-व्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावः। तद्वदेव 'तत्त्वमसि' इत्यस्मिन् महावाक्येऽपि तत्पदार्थपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य त्वम्पदार्थापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य च अन्योन्यभेद-व्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावः। एवञ्च सम्बन्धेनानेन तत्त्वंपदार्थयोः अखण्डत्वमेव प्रतिफलति।

---

[14] मु.उ.-3.1.1

[15] भ.गी.-15.16

[16] वे.सा.-पृ.सं-89

तृतीयः सम्बन्धः लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः। अयमेव सम्बन्धः भागत्यागलक्षणा उच्यते। अयं सम्बन्धस्तु यथा सोऽयं देवदत्तः इत्यत्र सशब्दायंशब्दयोः तदर्थयोः वा विरुद्धतत्कालैतत्कालविशिष्टत्वपरित्यागेनाविरुद्धदेवदत्तेन सह लक्ष्यलक्षणभावः। तद्वत्तत्त्वमसि इत्यत्र तत्त्वंपदयोः तदर्थयोः वा विरुद्धपरोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टपरित्यागेनाविरुद्धेन चैतन्येन सह लक्ष्यलक्षणभावः।

एतैः त्रिभिः सम्बन्धैः जीवब्रह्मणोः ऎक्यमेव प्रतिफलति। अध्यारोपापवादन्यायेन 'तत्त्वमसि' वाक्येन अखण्डार्थेऽवबोधिते सति अधिकारिणः 'अहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभाव-परमानन्दानन्ताद्वयं ब्रह्मास्मि' इति अखण्डाकाराकारिता चित्तवृत्तिरुदेति। सा चित्तवृत्तिः चित्प्रतिबिम्बसहिता सती प्रत्यगभिन्नमज्ञातं परंब्रह्म विषयीकृत्य तत्स्वरूपावरकाज्ञानमेव बाधते। तदा मूलाज्ञाने बाधिते सति तत्कार्यस्य अखिलस्य अज्ञानस्य बाधितत्वात्तत्कार्यान्तर्भूता-खण्डाकाराकारिता चित्तवृत्तिरपि बाधिता भवति। तद्वृत्तिप्रतिबिम्बितं चैतन्यमपि स्वप्रकाशमान प्रत्यगभिन्नपरब्रह्मावभासनार्हतया तेन अभिभूतं सत्स्वोपाधिभूतायाः अखण्डचित्तवृत्तेः बाधितत्वात्, दर्पणाभावे मुखप्रतिबिम्बस्य मुखमात्रत्ववत्परब्रह्ममात्रमवशिष्यते।

एवं रीत्या श्रुतिमतं सूक्ष्मदृष्ट्या अवलोकयामः चेत् जीवब्रह्मणोः पारमार्थिकदृष्ट्या अभिन्नत्वमेव वर्तते। योऽयं भेदः दृश्यते स च औपाधिकः व्यावहारिकश्च। सामानाधिकरण्यादि त्रिभिः सम्बन्धैः जीवब्रह्मणोः ऐक्यमेव प्रतिफलति इति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

ईशादि नौ उपनिषद् – गीताप्रेस, गोरखपुर, 1999

ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् –आचार्यः जगदीशशास्त्री, मोतीलाल बनारसी दास, नई दिल्ली, 2005

वेदान्तसारः – सम्पादकः – पं.श्रीरामगोविन्दशुक्लः, भारतीयविद्याप्रकाशन, वाराणासी, 1990

विवेकचूडामणिः – सम्पादक-अभिनवविद्यातीर्थविद्यानिधिः, श्री शारदापीठम्, श्रृङ्गेरी, 1982

सार्थ पंचदशी – आचार्यभक्त पं.द.वा.जोग, मु.द.जोग, डोंबिवली,2004

श्रीमद्भगवद्गीता – सम्पादक- श्रीकृष्णपंतशास्त्री, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्लीस 2008

श्रीमन्नारायणीये मोक्षस्वरूपविमर्शः

डा. राधाकान्तपण्डा*[1]

विशालेऽस्मिन्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपब्रह्मविवर्तरूपे सुखदुःखात्मकप्रपञ्चे भ्राम्यमाणाः जीवा: आधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकतापत्रयसन्तप्ताः संसारसागरान्नितरां मुमुक्षन्ति। स च मोक्ष: पुरुषार्थेषु चरमः परमश्च **न स पुनरावर्तते** इति श्रुतिप्रामाण्यात्तस्य नित्यत्वावगमाच्च। इतरेषां त्रयाणां धर्मार्थकामानां कर्मनिष्पाद्यतया कार्यत्वात् अनित्यत्वं सिद्ध्यति। तथा चोक्तं छान्दोग्ये - **तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते ॥**[2]

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ॥[3]

एवं च प्रत्यक्षश्रुतिस्मृतयः त्रयाणां धर्मार्थकामानामनित्यत्वं प्रतिपादयन्ति। तस्मात्सर्वे नित्यनिरतिशयसुखरूपम् आत्यन्तिकदु:खनिवृत्तिरूपं नित्यं मोक्षं वाञ्छन्ति। तच्च मोक्षपथप्रदर्शकं शास्त्रं दर्शनशास्त्रम्। सर्वाणि च दर्शनानि मोक्षमेवोपेयतया लक्ष्यीकुर्वन्ति। परन्तु विभिन्नेषु दर्शनेषु मोक्षस्वरूपं भिन्नं भिन्नं प्रतिपादितम्। अद्वैतवेदान्ते आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः परमानन्दावाप्तिश्च मोक्षः इत्युच्यते।

श्रीमन्नारायणीयम्-

सोऽयं मोक्षः तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थज्ञानेन सम्भवतीति **नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, तरतिशोकमात्मविद्** इत्यादिश्रुतीनाम् आघोषः। तादृशं सत्यज्ञानसुखात्मकं मोक्षस्वरूपं संसारसागरादुद्धर्तुकामान्बुबोधयिषया महर्षिभिः प्रणीतानि बहूनि ग्रन्थरत्नानि। तत्रापि उत्तममध्यमाधमाधिकारिभेदेन ग्रन्थानां भेदः कृतो वर्तते। उत्तमाधिकारिणां कृते भाष्यग्रन्थाः वादग्रन्था: वा, मध्यमाधिकारिणां कृते प्रकरणग्रन्थाः, मन्दाधिकारिणां कृते स्तोत्राणि चेति। सर्वत्र उपदेशमार्गभेदेऽपि अद्वितीयमात्मतत्त्वं समानमिति न कापि संशीतिः।

यथाकथंचित्संसारानलसन्तप्तान्मन्दमतीन् आत्मतत्त्वप्रबोधेन उद्दिधारयिषुणा करुणासागरेण नारायणभट्टपादेन नैकानि स्तोत्राणि विरचितानि, यानि सुललितपदगुम्फितानि, विविधदेवताविषयकाणि, आपामरविदुषामनायासेन आत्मतत्त्वबोधकानि इति। तेषु स्तोत्रकाव्येषु

---

[1] **Head, Asst. Prof., Dept. of Sanskrit, S.B.R.Govt.Womens College, Brahmapur, Odisha**

[2] छान्दग्यो-८-१-६

[3] गीता

ओतप्रोततया संस्फुरति औपनिषदम् अद्वितीयात्मतत्त्वम्। तेषु च काव्येषु अत्यन्तं महनीयतमं स्थानम् आवहति इदं श्रीभट्टनारायणविरचितं **श्रीमन्नारायणीयम्** इत्याख्यं स्तोत्रम्। स्तोत्रं तु षड्विधं प्रसिद्धम्। उक्तं च –

नमस्कारस्तथाशीश्च सिद्धान्तोक्तिः पराक्रमः।
विभूतिः प्रार्थना चेति षड्विधं स्तोत्रलक्षणम्॥ इति॥

एषु षड्विधेषु स्तोत्रभेदेषु **"श्रीमन्नारायणीयम्"** सिद्धान्तरूपात्मकम्। स्तोत्रेऽस्मिन् अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तः प्रतिपादितो वर्तते। स्तोत्रसाहित्यं पुनः द्विविधम्। कानिचन भक्तिप्रधानानि, कानिचन पुनः भक्तिसहितसिद्धान्तप्रतिपादकानि। तेषु भक्तिसहितसिद्धान्तप्रतिपादकेषु स्तोत्रेषु अन्यतममिदं श्रीमन्नारायणीयस्तोत्रम्। स्तोत्रेऽस्मिन् तत्र तत्र अद्वैतवेदान्तसिद्धान्ताः प्रपञ्चिताः सन्ति। तेषु अद्वैतवेदान्तसमर्थितमोक्षस्वरूपं साम्प्रतं स्तोत्रेऽस्मिन्विचार्यते।

मोक्षः–

मोक्षमेव लक्ष्यीकृत्य प्रवृत्तानि सर्वाणि दर्शनानि। तेषु च मोक्षप्रतिपादकेषु दर्शनेषु दर्शनीयतमं दर्शनं भवति इदम् अद्वैतवेदान्तदर्शनम्, तस्य औपनिषदत्वात्। **श्रुतिषु च जनुषा** इत्यनया उक्त्या श्रीनारायणीये औपनिषदतत्त्वानामेव उल्लेखः कृत इति श्रीनारायणभट्टपादः स्वयमेव प्रतिजानीते। तस्मात् श्रुतिप्रतिपादितं मोक्षस्वरूपमेव स्तोत्रेऽस्मिन्प्रत्यपादि श्रीनारायणभट्टपादेनेति ज्ञायते। निरतिशयं सुखं ब्रह्मैव, **विज्ञानमानन्दं ब्रह्म** इति श्रुतेः। आनन्दात्मकब्रह्मप्राप्तिः शोकनिवृत्तिश्च मोक्षः। **ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति** इति श्रुतेः मोक्षस्य आत्मस्वरूपत्वं **तरति शोकमात्मविद्** इति श्रुतेः शोकनिवृत्तिरूपत्वं च प्रतिपाद्यते। मोक्षस्य केवलम् आत्मरूपत्वे बद्धमुक्तयोरविशेषप्रसङ्गः स्यात्। अतः शोकनिवृत्तिरपि वाच्या। पुनः मोक्षस्य केवलं शोकनिवृत्तिरूपत्वे, अभावत्वप्रसङ्गः **ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति** इति श्रुतिविरोधश्च। अत: निरतिशयानन्दात्मरूपत्वकथनम्। तथा च अविद्याशोकनिवृत्त्युपलक्षितः निरतिशयसुखस्वरूपात्मा मोक्षः इति औपनिषदं मतम्। एतादृशस्यैव मोक्षस्वरूपस्य श्रीनारायणभट्टेन श्रीमन्नारायणीये प्रतिपादनम् अकारि। तत्र हि श्रीमन्नारायणीये –

माया यत्र कदापि नो विकुरुते भाते जगद्भ्यो बहिः
शोकक्रोधविमोहसाध्वसमुखा भावास्तु दूरंगताः।
सान्द्रानन्दझरी च यत्र परमज्योतिः प्रकाशात्मके
तत्ते धाम विभावितं विभजते वैकुण्ठरूपं विभो॥[4]इति॥

---

[4]नारा.७-४

यदिदं दृश्यमानेभ्य: अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तेभ्यः जगद्भ्यो भिन्नं, यत्र माया कदापि न विकुरुते, कामक्रोधशोकादिभावाश्च यत्र दूरंगताः, यत्परमज्योति: प्रकाशात्मकं, यत्र च आनन्दघनरूपिणी नदी प्रवहति, तद्धाम वैकुण्ठरूपं विजयते। अत्र यदौपनिषदं मोक्षस्वरूपं तत्कामाद्यभावोपलक्षितं परमज्योतिःप्रकाशात्मकम् आनन्दात्मकं धाम वैकुण्ठरूपमिति प्रतिपादितम्। अत्र वैकुण्ठं नाम मोक्षस्वरूपमिति अवगन्तव्यम्।

मोक्षस्यात्मरूपत्वं पूर्वं प्रतिपादितमेव। स च आत्मा सच्चिदानन्दस्वरूप: **सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म** इत्यादिश्रुतेः। आत्मनः जगत्कारणत्वे मृत्पिण्डवद् अनित्यत्वशङ्कां निराकर्तुं, सत्स्वरूपत्वं, जडत्वशङ्कां निराकर्तुं चित् इत्यस्य ग्रहणम्, अपुरुषार्थत्वशङ्कानिरासार्थम् आनन्दरूपत्वग्रहणम्। एतादृशः सच्चिदानन्दरूप: आत्मा अहम् इति ज्ञानमेव मोक्षः। तदेतत्प्रतिपादयति श्रीनारायणभट्टपादः श्रीमन्नारायणीये। तत्र हि -

सत्तास्फूर्तिप्रियत्वात्मकमखिलपदार्थेषु भिन्नेष्वभिन्नम्,
निर्मूलं विश्वमूलं परममहमिति त्वद्विबोधं विशुद्धम्॥[5]

मोक्षभेदा: -

सोऽयं मोक्षः जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिभ्यां द्विधा विभक्तः। मुक्तेरयं विभागः औपनिषदः। उपनिषत्सु जीवन्मुक्तिः प्रतिपादिता। तद्यथा–

इहैव सन्तोऽथ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदिमहती विनष्टिः।
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति॥[6]इति॥
सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव॥[7]इति॥

जीवन्मुक्तस्य लक्षणं वेदान्तसारे श्रीमत्सदानन्देन उक्तं यथा–

जीवन्मुक्तो नाम स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वरूपाखण्डब्रह्मणि साक्षात्कृतेऽज्ञानतत्तत्कार्यसञ्चितकर्मसंशयविपर्ययादीनामपि बाधितत्वादखिलबाधरहितो ब्रह्मनिष्ठः॥ इति॥

---

[5]नारा./९६-३

[6]बृ.उ./४-४-१४

[7]बृ.उ./४-४-१५

एतादृशस्य जीवन्मुक्तस्य कर्मफले संश्लेषो न वर्तते। तदेतत् जीवन्मुक्तस्वरूपं नारायणीये नारायणभट्टपादेन प्रत्यपादि। तत्र हि–

बद्धे जीवद्विमुक्तिं गतवति च भिदा तावती तावदेको
भुङ्क्ते देहगुमस्थो विषयफलरसान्नापरो निर्व्यथात्मा ॥[8]

पुनः तत्रैव–

जीवन्मुक्तत्वमेवंविधमिति वचसा किं फलं दूरदूरे
तन्नामाशुद्धबुद्धेर्न च लघु मनसः शोधनं भक्तितोऽन्यत्।
तन्मे विष्णो कृषीष्ठास्त्वयि कृतसकलप्रार्पणं भक्तिभारं
येन स्यां मङ्क्षु किंचिद्गुरुवचनमिलत्त्वत्पबोधस्त्वदात्मा ॥इति ॥[9]

अयं जीवन्मुक्तः जीवन्नेव दृश्यमानरागद्वेषादिबन्धनाद्विशेषेण मुक्तः सन्वर्तमानदेहपाते सति भाविदेहबन्धनाद्विशेषेण मुच्यते। इयमेव विदेहमुक्तिः इत्युच्यते। तदुक्तं - **विमुक्तश्च विमुच्यते ॥** इति ॥[10]

मोक्षसाधनम्–

कस्मात्मोक्षः? इति प्रश्ने संसारबन्धान्मोक्षः इति प्रत्युत्तरम्। संसारबन्धः कथं भवति? इति प्रश्ने स्वस्वरूपात्माज्ञानात्संसारबन्धः। तस्मात्स्वस्वरूपात्मज्ञानादेवमोक्षः सम्भवति इति **नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, ज्ञानात् ऋते न मुक्तिः** इत्यादिश्रुतिभ्यः। नित्यमुक्तस्वरूपः आत्मा स्वाज्ञानेन बद्ध इव संसारसागरेऽस्मिन्संसरति। तस्मात्मोक्षाय ज्ञानमेव साधनम्। यद्यपि भक्तिः, कर्म इत्यादीनि मोक्षसाधनानि, न तानि साक्षात्साधनानि अपि तु परम्परया मोक्षसाधनानि। अधिकारभेदेन मोक्षसाधनभेदः। उत्तमाधिकारिणां ज्ञानं, मध्यमाधिकारिणां भक्तिः, अधमाधिकारिणां च कर्म मोक्षसाधनम्। तमेतं तत्त्वविशेषं ज्ञानभक्तिकर्मणां मोक्षसाधनत्वं नारायणभट्टेन प्रत्यपादि श्रीमन्नारायणीये–

ज्ञानं कर्मापि भक्तिस्त्रितयमिह भवत्प्रापकं तत्र तावत्
निर्विण्णानामशेषे विषय इह भवेज्ज्ञानयोगेऽधिकारः।
सक्तानां कर्मयोगस्त्वयि हि विनिहितो ये तु नात्यन्तसक्ता
नाप्यत्यन्तं विरक्तास्त्वयि च धृतरसा भक्तियोगो ह्यमीषाम् ॥इति ॥[11]

---

[8]नारा./९४-५

[9]ना.रा./९४-६

[10]क.उ./५-१

[11]नारा./९६-४

आचार्यवान्पुरुषो वेद, आचार्याद्ध्येव खलु विदिता विद्या साधिष्ठं प्रापत् इत्याद्याः श्रुतयः गुरुप्रसादादेव तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थाखण्डधीः जायते, तेन च स मुच्यते इति प्रतिपादयन्ति। गुरुप्रसादात्ज्ञानप्राप्तिं प्रतिपादयन् आह –

आचार्याख्याधरस्थारणिसमनुमिलच्छिष्यरूपोत्तरा-
रण्यावेधोद्भासितेन स्फुटतरपरिबोधाग्निना दह्यमाने।
कर्मालीवासनातत्कृततनुभुवनभ्रान्तिकान्तारपूरे
दाह्याभावेन विद्याशिखिनि च विरते त्वन्मयी खल्ववस्था ॥इति ॥[12]

वस्तुत: विचार्यमाणे बन्धोऽपि नास्ति मोक्षोऽपि नास्ति इति अद्वैतिनां राद्धान्तः। तदुक्तं माण्डूक्यकारिकायां गौडपादाचार्यैः -

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥[13]

आत्मा स्वाविद्यया बद्ध इव संसारे संसरति, स्वविद्यया च मुच्यते इव। अमुमेवाभिप्रायविशेषं प्रकटीकुर्वन् आह श्रीनारायणभट्टपादः –

याथार्थ्यात्त्वनमयस्यैव हि मम न विभो वस्तुतो बन्धमोक्षौ
मायाविद्यातनुभ्यां तव तु विरचितौ स्वप्नबोधोपमौ तौ।
बद्धे जीवद्विमुक्तिं गतवति च भिदा तावती तावदेको
भुङ्क्ते देहद्रुमस्थो विषयफलरसान्नापरो निर्व्यथात्मा ॥[14]

एवं श्रीमन्नारायणीये बहूत्र अद्वैतवेदान्तसम्मतम् औपनिषदं मोक्षस्वरूपं, तद्भेदाः, तत्प्राप्त्युपायाश्च प्रतिपादिताः वर्तन्ते।

ग्रन्थसूची-

श्रीमन्नारायणीयम्- Guruvayoor Devasvam Board, 1995

माण्डूक्यकारिका – गीताप्रेस, गोरखपुर, 2003

ईशादि नौ उपनिषद् – गीताप्रेस, गोरखपुर, 2001

---

[12]नारा./९४-२

[13]मा.का./२-३२

[14]नारा./९४-५

अध्यासभाष्यस्य भाष्यत्वसमर्थनम्

डा. पुष्कर देवपुजारी*[1]

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैः शारीरकमीमांसासूत्रभाष्यारम्भे उपनिबद्धः **युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः**[2] इत्यारभ्य **सर्वे वेदान्ताः आरभ्यन्ते**[3] इत्यन्तः ग्रन्थभागः अध्यासभाष्यम् इति गीयते। शरीरेण परिमितोऽपि अन्तःसारगम्भीरः, अत्यन्तं रमणीयश्च अस्ति अयं ग्रन्थभागः। अनेन ग्रन्थभागेन भाष्यकाराः व्याचिख्यासितस्य शारीरकमीमांसाशास्त्रस्य आदिमं सूत्रम् अवतारयन्ति। इह शास्त्रस्यास्य विषयः प्रयोजनञ्च समर्प्यते। अध्यासभाष्यमिदम् अद्वैतात्मतत्त्वम् उपलक्षयन् द्वेधा मुख्यत्वम् आवहति, ग्रन्थादौ विद्यमानत्वात् , सर्वप्रधानत्वाच्च। अत एव प्राचीनैः समैरपि आचार्यैः अध्यासभाष्यव्याख्याने महती श्रद्धा प्रदर्शिता। बहवः विशेषांशाश्च प्रसङ्गात् बोधिताः। तस्यास्य अध्यासभाष्यस्य भाष्यत्वम् अस्ति न वेति प्रबन्धेऽस्मिन् विचार्यते ।

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैः व्याचिख्यासितस्य वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य आदिमं सूत्रं भवति - **अथातो ब्रह्मजिज्ञासा**[4] इति। सूत्रेण अनेन 'साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्' इति प्रतिपाद्यते। तथा हि - इदम् आदिमं सूत्रं शारीरकमीमांसाशास्त्रारम्भसमर्थनतात्पर्यकम् आस्तीति व्याख्येयम्। तत्र शास्त्रारम्भः कथं समर्थनीयः इति चेत् उच्यते - न्यायतः अनुबन्धचतुष्टयस्य सद्भावं निर्णीय शास्त्रारम्भः समर्थ्यते। अनुबन्धस्तावत् अधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि। अस्य शास्त्रस्य ब्रह्मशब्दार्थः एव विषयः, तस्यैव इह जिज्ञास्यत्वनिरूपणात्। परमप्रयोजनं तु मोक्षः। तत्र तावत् अध्यासभाष्यव्याख्यानावसरे भामतीकाराः वाचस्पतिमिश्राः आहुः - ब्रह्मशब्दार्थः आत्मा। शिवपुराणे हि उक्तम् -**बृहत्वात् बृंहणत्वात् वा आत्मैव ब्रह्मेति गीयते**[5] इति। स च आत्मा देहेन्द्रियबुद्धिभ्यः भिन्नत्वेन 'अहं कर्ता' इति प्रमितोऽस्ति। कर्तृत्वादिकमेव वस्तुतः आत्मनः तत्त्वम्। एवञ्च एतादृशस्य ब्रह्मपदार्थस्य आत्मनः निश्चयो विद्यते। ततश्च प्रमितत्वेन आत्मनो जिज्ञास्यत्वं नास्ति। ततश्च अजिज्ञास्यत्वात् न तस्य विषयत्वम्। अतः विषयाभावात्

---

[1] सहायकाचार्यः, वेदान्तविभागः, कालिकट् आदर्श संस्कृत विद्यापीठम्, बालुश्शेरी, केरलम्

[2] ब्र.सू.भा. - pg.no.1

[3] ब्र.वि. - pg.no.4

[4] ब्र.सू. - 1.1.1

[5] ब्र.वि. - pg.no.2

शास्त्रं न आरम्भणीयम् इति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु - आत्मनः विषयत्वं सम्भवतीति। तथा हि -'अहं कर्ता' इत्यादिप्रत्यक्षस्य अप्रामाण्यम् आदौ व्यवस्थाप्यते। ततश्च ब्रह्मपदार्थस्य असंदिग्धत्वेऽपि विपर्यस्तत्वम् अस्त्येव। तस्मादेव ब्रह्मपदार्थस्य आत्मनः जिज्ञास्यत्वं सम्भवति। ततश्च विषयसत्त्वात् शास्त्रम् आरम्भणीयम् इति। एवञ्च अहंप्रत्ययस्य भ्रमत्वव्यवस्थापनाय अध्यासभाष्यं प्रवृत्तम् इति भामतीकाराणाम् अभिप्रायः।

पञ्चपादिका तु इत्थं प्रस्थिता - ब्रह्मशब्दार्थः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म। तदनुपपन्नम्, 'अहं कर्ता' 'अहं भोक्ता' इत्यादिप्रत्यक्षप्रमाणविरोधात्। अतः विषयो नास्ति। तस्मात् शास्त्रं न आरम्भणीयम् इति शङ्का। एतच्छङ्कावारणाय प्रवृत्तम् अध्यासभाष्यम्। 'अहं कर्ता' इत्यादिप्रतीतेः भ्रमत्वं, कर्तृत्वादीनाम् आविद्यकत्वेन मिथ्यात्वञ्च इह उपवर्ण्यते। एवञ्च आविद्यककर्तृत्वेन जीवस्य स्वाभाविकब्रह्मरूपता न विरुध्यते। ततश्च प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपविषयसिद्धिः। एवं रूपेण विषयास्तितां साधयितुम् आरब्धम् अध्यासभाष्यम् इति। भामतीकृताम् अपि इदं सम्मतमेव। यद्यपि भामत्याम् आशङ्कनप्रकारः भिन्नः अस्ति, तथापि पर्यवसितस्तु अर्थः समानः एव। ब्रह्मणः प्रत्यगभिन्नत्वं भामतीकृताम् अभिमतमेव। भाष्यस्थस्य शारीरकमीमांसापदस्य भामत्याम् इत्थं व्याख्या वर्तते - **शरीरमेव शरीरकम् , तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा , तस्य त्वम्पदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयपरमात्मरूपतया या मीमांसा सा तथोक्ता**[6]इति। अतः प्रत्यगात्मनः ब्रह्मात्मता प्रकृतशास्त्रस्य विषयः इति भामत्यां स्पष्टम् उक्तम् अस्ति। एवञ्च प्रत्यगभिन्नब्रह्मणः शास्त्रविषयत्वं प्रस्थानद्वयाभिमतम् अस्ति।

तत्र तावत् **अथातो ब्रह्मजिज्ञासा**[7] इति सूत्रेण साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मविचारः कर्तव्यः इति प्रतिपाद्यते। अस्य सूत्रस्य अवतारिकारूपेण **युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः**[8]इत्यारभ्य **सर्वे वेदान्ताः आरभ्यन्ते**[9] इत्येतदन्तं यत् भाष्यं तत् अध्यासभाष्यम् इति गीयते। अनेन भाष्येण कर्तृत्वादिबन्धस्य आक्षेपसमाधानाभ्यां मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते। तथा हि - जीवब्रह्मणोः एकत्वं हि वेदान्तप्रमेयम्। तस्य व्युत्पादनाय आदौ प्रत्यक्षादिसिद्धस्य व्यावहारिकप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं व्युत्पादनीयम्। तदर्थं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि, शुक्तौ रजतस्य इव, अध्यस्तत्वम् उपवर्णनीयम्। तदर्थम् अध्यासो वक्तव्यः। अतः भगवत्पादैः प्रथमम् अध्यासः न्यरूपि।

---

[6]ब्र.वि. – pg.no.3

[7]ब्र.सू. – 1.1.1

[8]ब्र.सू.भा. – pg.no.1

[9]ब्र.सू.भा. – pg.no.4

ननु अध्यासभाष्यस्य भाष्यत्वम् एव नास्ति । तथा हि - **सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः।।**[10] इति किल भाष्यलक्षणं साम्प्रदायिकाः वदन्ति। यदि अत्र 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र,तत् भाष्यम्' इत्येतावन्मात्रम् उच्येत तर्हि वृत्तिग्रन्थस्यापि भाष्यत्वप्रसङ्गः। तद्वारणाय 'वाक्यैः' इति विशेषणम्। वार्तिकादिव्यावृत्तये 'सूत्रानुकारिभिः वाक्यैः' इत्युक्तम्। 'स्वपदानि च वर्ण्यन्ते' इत्येतावन्मात्राभिधाने सङ्ग्रहविवरणरूपप्रकरणेषु स्यादतिव्याप्तिः। तद्वारणाय उक्तम् 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र' इति। एवञ्च पदविधया वा वाक्यविधया वा सूत्रेण यः अर्थः सङ्गृह्यते, स एव भाष्ये विषदतया निरूपणीयः भवति। अध्यासभाष्ये तावत् बन्धमिथ्यात्वम् उपवर्ण्यते। बन्धमिथ्यात्वं तु **अथातो ब्रह्मजिज्ञासा**[11] इति सूत्रेण नैव सङ्गृहीतम्। अतः अध्यासभाष्यत्वेन अभिमतस्य भाष्यत्वं नास्ति।

तत्र ब्रूमः – बन्धमिथ्यात्वम् **अथातो ब्रह्मजिज्ञासा**[12]इति सूत्रेण सङ्गृहीतम् अस्ति। तथा हि – सूत्रस्थं ब्रह्मपदं शास्त्रस्य विषयसमर्पकम् अस्ति। अतः ब्रह्मपदार्थः एतच्छास्त्रस्य विषयः। इह च प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैव विवक्षितम् अस्ति। कथम् इदम् अवगम्यते ? **ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणम्**[13]**, ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयो अर्थाः प्रतीयन्ते, बृहतेः धातोः अर्थानुगमात्**[14] इति भाष्येण ब्रह्मणः प्रत्यगभिन्नत्वं विवक्षितम् अस्ति इति अवगम्यते। न हि जीवब्रह्मैक्यं बन्धमिथ्यात्वं विना उपपद्यते। तथा हि - शुक्तिरजतादिस्थले इदं निर्णीतं यत् 'निवर्त्यनिवर्तकयोः एकविषयत्वम् अन्तरा तयोः निवर्त्यनिवर्तकभावो न स्यात्' इति। शुक्तिविषयकज्ञानेन हि शुक्तिविषयकम् अज्ञानं, तत्कार्यं रजतरङ्गादिकं च निवर्तते। प्रकृते च आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपः मोक्षः ब्रह्मविचारसाध्यब्रह्मज्ञानेन भवति इति उपपादनीयम् अस्ति। तत्र तावत् कर्तृत्वभोक्तृत्वरूपं दुःखं जीवगतम् इत्यस्मिन् अंशे नास्ति विप्रतिपत्तिः। तन्निवर्तकं भवति ब्रह्मविषयकज्ञानम् इति स्थितिः अस्ति। यदि ब्रह्मणः जीवात् अन्यत्वं स्यात् तर्हि ब्रह्मज्ञानेन जीवगतस्य अज्ञानकार्यदुःखादेः निवृत्तिः नैव उपपद्येत। यतो हि ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मविषयकाज्ञानस्य किल निवृत्तिः सम्भाव्यते। ब्रह्मविषयकाज्ञाननिवृत्त्या जीवात्मनि अनुभूयमानं कर्तृत्वादिकं निवर्तते इति नैव वक्तुं शक्यते। जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं ब्रह्मैव इति

---

[10]ब्र.वि. – pg.no.3

[11]ब्र.सू. – 1.1.1

[12]ब्र.सू.- 1.1.1

[13]ब्र.सू.भा. – pg.no.6

[14]ब्र.सू.भा. – pg.no.7

अभ्युपगम्यते चेत् ब्रह्मज्ञानमेव जीवगतकर्तृत्वादेः निवर्तकम् इति सूपपद्यते। एवञ्च सूत्रस्थं ब्रह्मपदम् अर्थात् जीवाभिन्नब्रह्मपरम्। तच्च जीवब्रह्मैक्यं बन्धमिथ्यात्वसिद्धिम् अन्तरा न सिद्ध्यति, विरुद्धधर्माक्रान्तयोः ऐक्यासम्भवात्। जीवगतकर्तृत्वस्य मिथ्यात्वे सिद्धे तु, न तत् अकर्तृत्वेन विरुध्यते, विषमसत्ताकयोः सामानाधिकरण्यं न विरुद्धम् इति न्यायात्। एकस्यामेव शुक्तौ प्रातिभासिकरजतव्यावहारिकरजताभावयोः समावेशो हि दृश्यते।

ननु अवच्छेदकभेदेन संयोगतदभावयोः सामानाधिकरण्यं यथा तार्किकैः निरूप्यते, तद्वत् अवच्छेदकभेदेन एव कर्तृत्वतदभावयोरपि एकत्र समावेशः उपपद्यते। किमर्थं महता आयासेन अन्यतरस्य न्यूनसत्ताकत्वं वक्तव्यम् इति आग्रहः। इदमेव हि प्राचीनानाम् आश्मरथ्याचार्याणां मतम्। ते हि सार्वदिकसत्यभेदाभेदवादिनः सन्ति। जीवब्रह्मणोः जीवत्वेश्वरत्वाभ्यां भेदः, चित्त्वेन तु अभेदः इति तन्मतम्। अतः अवच्छेदकभेदात् भेदाभेदयोः विरोधो नास्ति इति ते मन्यन्ते। तद्वदेव कर्तृत्वतदभावयोरपि सत्ययोः एव अवच्छेदकभेदेन एकत्र समावेशः अस्तु। किमर्थम् अन्यतरस्य मिथ्यात्वम् उपपादयितुं प्रयत्यते।

तत्र उच्यते सिद्धान्तिना - आत्मनः जीवत्वावच्छेदेन अपि कर्तृत्वं नास्ति इत्येव वस्तुस्थितिः। तथा हि - **योऽयं विज्ञानमयः**[15] इति वाक्ये जीवः प्रकृतः। तं प्रकृतं जीवम् 'अयं पुरुषः' इति अनूद्य भगवती श्रुतिः आह - **असङ्गो ह्ययं पुरुषः**[16] इति। तथा च अनया श्रुत्या जीवत्वावच्छेदेन आत्मनः सङ्गाभावः प्रतिपाद्यते। एवं **दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः**[17]इत्युपक्रान्तं जीवं 'स एषः' इति अनूद्य **नेति नेत्यात्मा**[18]**,असङ्गो न हि सज्जते**[19]इति बोधयन्ती श्रुतिः अपि आत्मनः जीवत्वावच्छेदेन सङ्गाभावं दर्शयति। परैः आत्मधर्मत्वेन अभ्युपगतानां सुखदुःखादीनां मनोधर्मत्वं प्रतिपादयति **कामः संकल्पः विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिः ह्रीः धीः भीः इत्येतत् सर्वं मनः एव**[20] इति श्रुतिः। **स समानस्सन् उभौ लोकौ अनुसञ्चरति**[21] इति श्रुतिः बुद्ध्युपाधिकस्यैव आत्मनः कर्तृत्वं प्रतिपादयति। **ध्यायतीव लेलायतीव**[22]इति श्रुतिस्तु इवशब्देन

---

[15]बृ.उ. - 4.3.7

[16]बृ.उ. - 4.3.15

[17]बृ.उ. - 4.2.2

[18]बृ.उ. - 4.2.4

[19]बृ.उ. - 4.2.4

[20]बृ.उ. - 1.5.3

[21]बृ.उ. - 4.3.7

[22]बृ.उ. - 4.3.7

कर्तृत्वस्य मिथ्यात्वं सूचयति। विष्णुपुराणेऽपि जीवस्य बन्धाभावः बोधितोऽस्ति। तदुक्तम् – **निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः। दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः।।**[23] इति । अत्र 'अयमात्मा' इति प्रकृतं जीवम् अनूद्य 'निर्वाणमय एव' इति जीवत्वावच्छेदेनापि बन्धाभावः प्रतिपाद्यते। किञ्च तत्रैव अज्ञानतत्प्रयुक्तधर्माणां 'प्रकृतेस्ते' इति कथनेन मिथ्यात्वं, आत्मनि तेषाम् औपाधिकत्वञ्च सूच्यते। एवञ्च बहुभिः श्रुतिस्मृतिवाक्यैः जीवत्वावच्छेदेनापि आत्मनः सङ्गाभावः प्रतिपाद्यते। **यथा च तक्षोभयथा**[24] इत्यादिसूत्रैः अपि स एव अर्थः दृढीक्रियते। अतः आश्मरथ्याचार्यमतप्रवेशः न करणीयः अस्माभिः। एवञ्च ब्रह्मपदार्थः प्रत्यगभिन्नः एव ग्राह्यः। जीवब्रह्मणोः ऐक्यं हि वेदान्तप्रमेयम्। तद्व्युत्पादनाय आदौ प्रत्यक्षादिसिद्धस्य व्यावहारिकस्य कर्तृत्वादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं व्युत्पादनीयम्। तदर्थं रजतस्य शुक्तौ इव प्रपञ्चस्यब्रह्मणि अध्यासो वक्तव्यः। अतः अध्यासः प्रथमं निरूपणीयः। अतः प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपविषयोपपादनाय सूत्रसंसूचितं बन्धमिथ्यात्वं निरूप्यते अध्यासभाष्ये। अतः सूत्रार्थासंस्पृष्टत्वात् अध्यासभाष्यस्य भाष्यत्वमेव नास्ति इति शङ्का प्रतिष्ठां न लभते । एवं रूपेण अध्यासभाष्यस्य भाष्यत्वं समर्थितम् अस्ति ब्रह्मविद्याभरणे अद्वैतानन्दस्वामिपादैः ।

---

[23]वि.पु. – 6.7.22

[24]ब्र.सू. – 2.3.40

उपनिषत्सु इन्द्रः

डा अजिकुमार् पि.वि.*[1]

ऋग्वेदे सर्वप्रमुखतया वर्णितः इन्द्रः कासुचिदुपनिषत्सु अपि वर्णितो दृश्यते आख्यायिकासु पात्ररूपेण। उपनिषत्सु आख्यायिकाः यद्यपि विद्यास्तुत्यर्थाः। तत्र वर्णितानां पात्राणां ऐतिहासिकतान्वेषणं कदाचित् निरर्थकं स्यादपि कालभेदेन ऋषीणां वीक्षणे किमपि परिवर्तनमभवत् इति शोधनं कर्तुं शक्यते।

ऋग्वेदसूक्तेषु सर्वाधिकतया सूचितोऽयम् इन्द्रः शक्रः, वृषन्, वृत्रहन्, मेघवाहनः, देवराजः, देवेन्द्रः, सुरेन्द्रः, स्वर्गपतिः, वज्रपाणिः, वासवः इत्यादिशब्दैः व्यवह्रियमाणः दृश्यते। अस्य स्वर्गपतित्वम्, वृत्रहन्तृत्वं वज्रपाणित्वं च प्रसिद्धम्। सोमपः इन्द्रः वज्रेण वृत्रमहनत् इति वैदिकीयमुपाख्यानम्। वृत्रश्च वृष्टिरोधकः। वृष्ट्यर्थं मनुष्यैः अर्थितः इन्द्रः तन्निरोधकं वृत्रमहनत् यतः इन्द्रः मनुष्याणां हितकारी आसीत्। देवानामधिपतिरिति कीर्तितः सन्नपि इन्द्रः इतरदेवताः ईशमानः इति ऋग्वेदे न दृश्यते। वैदिकसाहित्ये इन्द्रसंबन्धिन्यः भिन्नकल्पनाः परिकल्पिताः यथा - गिरीणां पक्षच्छेदकः, नदीनां वाहकः, मेघेभ्यो सूर्यमोचकः, भूमेः हितकारी, गोषु क्षीरोत्पादकः, स्थावराणामपि चालकः इत्येवं बहुधा। किमधिकं ब्रूमः - मनुष्यजीवने यद्यदहितं तत्सर्वं दूरीकरोति इन्द्रः इति। अथवा प्रकारान्तेण उच्येत तर्हि, स्वीयजीवने यदा विघ्नाः उत्पतन्ति मनुष्यः तन्निवारणाय दुःखमोचनाय इन्द्रमेव अर्थते वैदिककाले। अतः सर्वाधिकमन्त्रेषु सः स्तुतः, अतिशयप्रभाववान् च चोच्यते।

इन्द्रशब्दस्य अर्थे चिन्तिते इन्द्[2] धातोः निष्पन्नः इति गम्यते। अस्य च प्रकरणभेदेन अर्थभेदो यथा - वृष्टिदेवता, महाशक्तिशाली च। इध्[3] धातोः निष्पादितस्य इन्द्रशब्दस्य प्रभावान्वितार्थः। इन्ध्[4] धातोस्तु निष्पन्नोऽयं शब्दः बलस्य प्रकाशस्य सम्पादको ज्ञायते।

[1] Assistant Professor Govt. Sanskrit College Tripunithura, Ernakulam, Keala, email-ajiperoor@gmail.com

[2] Freidrich Max Muller (1903) - Anthropological Religion: The Giiford lectures delivered before the University of Glasgow in 1891. (www.arhive.org/details/in.ernet.dil.2015.154287) Longmans Green. Pp395 (http://archive.org/details/in.ernet.dil.2015.154287/page/n421)-398

[3] Edward Delavan Perry (1885)Indra in the Rig- Veda. Journal of the American Oriental Society: 121.JSTOR592191 (https://www.jstor.org/stable/592191)

[4] Annette Wilke; Oliver Moebus (2011) Sound and Communication: An Aesthetic Cultural History of Sanskrit Hinduism (https://books.google.com/books?id-9wmYz_OtZ_gC) Walter de Gruuter.pp.428 with footnote 148. ISBN 978-3-11-024003-0.

प्राणानां प्रेरकत्वेन अयमनेन प्रतीतयते। इदमुपपदकद्दश् धातोः[5] निष्पाद्यमाने अयम् स्वतः पूर्णः परमात्मा इति गम्यते। अयमन्तिमोऽर्थः उपनिषदाधारितः भवति।

ऐतरेयोपनिषदि इन्द्रः

अत्र प्रथमाध्यायस्य तृतीयखण्डे चतुर्दशः मन्त्रः– "तस्मात् इदन्द्रो नाम। इदन्द्रो ह वै नाम। तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण। परोक्षप्रियाः इव हि देवाः परोक्षप्रियाः इव हि देवाः"।[6] लोकान् लोकपालान् च सृष्ट्वा तान् अन्नपानाभ्यां संयोज्य अचिन्तयत् – 'स ईक्षत कथं न्विदं मद्दते स्यादिति स ईक्षत कतरेण प्रपद्या इति स ईक्षत[7]' इत्येवं तस्यैव स्रष्टुः परमात्मनः शरीरप्रवेशः सूचितः। इतरास्वपि उपनिषत्सु परमात्मनः शरीरानुप्रवेशः श्रूयते। स इह प्रविष्टः आनखाग्रेभ्यः, तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि'[8] इत्यादिरूपेण। स्वस्वरूपातिरिक्तं न किमपि ज्ञातवानित्यर्थः। तदुक्तं उपिनिषदि – स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममश्यदिदमदर्शमिती इति। सः एवमपश्यत् यत् इदं ब्रह्म मम आत्मनः स्वरूपमदर्शं दृष्टवानस्मि[9] इति। तत एव उक्तप्रसङ्गः इन्द्रपदप्रयोगस्य। यतः एवमश्यत् स्वस्वरेणैव सर्वं ततः – तस्मादिदन्द्रो ह वै नाम तमिददन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण इति। यस्मात् इदमित्येवं यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वान्तरमपश्यदपरोक्षेण तस्मादिदं पश्यतीति इदन्द्रो नाम परमात्मा। इदन्द्रो वै नाम प्रसिद्धो लोक ईश्वरः। तमेवमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इति परोक्षेण परोक्षाभिधानेन आचक्षते ब्रह्मविदः संव्यवहारार्थं पूज्यतमत्वात् प्रत्यक्षनामग्रहणभयात्[10]। एतदनुसृत्य परमात्मैव यः इदन्द्रशब्दवाच्यः सः इन्द्रः इत्यभिधीते इति ज्ञायते। एवमुपनिषदियम् इन्द्रशब्दं परमात्मपरतया प्रस्तौति इति ज्ञायते।

---

[5] Alan Danielou (1991) The Myths and Gods of India: The Classic Work on Hindu Polytheism from the Princeton Bollingen Series (http://books.google.com/books?id=iHMXN9h6WX0C&pg=PA108) Inner Traditions. Pp.108-109. ISBN 978-0-89281-354-4

[6] ऐ.उ. 1-3-14

[7] ऐ. उ.1-3-11,12

[8] छा. 6-3-2

[9] ऐ.उ.शा.भा. 1-3-पुटसङ्ख्या-52

[10] ऐ.उ. श.भा. 1-3- पुटसङ्ख्या - 53

कौषीतक्युपनिषत्

अस्यामुपनिषदि चत्वारोऽध्यायाः सन्ति यत्र तृतीये इन्द्रसंबन्धिनी काचिदाख्यायिका दृश्यते। आख्यायिकानां नैतिहासिकतादिप्रयोजनान्तरम् ऋते विद्यास्तुतेः। प्रसङ्गोऽयं बादरायणाचार्येण ब्रह्मसूत्रस्य प्रथममाध्यायस्य प्रथमपादे अन्तिमाधिकरणत्वेन योजितो भवति। अधिकरणस्य च नाम प्रतर्दनाधिकरणम्। भाष्यकारः अधिकरणमिदमेवं प्रारभते - अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदि इन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका.. इत्यादिरूपेण। प्रथममुपनिषद्गताख्यायिका प्रदर्श्यते - प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिः इन्द्रस्य प्रियं धाम उपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च[11].. इत्यारभ्य। कथासङ्ग्रहः एवं भवति - दिवोदासपुत्रः प्रतर्दनो नाम कश्चित् युद्धेन पौरुषेण इन्द्रधाम अगमत्। तस्मिन् प्रीतः इन्द्रः वरं दातुं सन्नद्धो अभूत्। मनुष्याय यं त्वं हिततमं मन्यसे तमेव वरं ददातु इति प्रतर्दनेन अर्थितः सत्यवाक् इन्द्रः मामेव विजानीहि इति अवदत्। मामेव अहं मनुष्याय हिततमं मन्ये। अहं च त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रम् अहनम्, भ्रष्टाश्रमान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्, दिवि प्रह्लादीयान् अन्तरिक्षे पौलोमान् पृथिव्यां कालखाञ्जान् च अहनम्। तादृशस्य मम लोमापि न मीयते। अतः यो मां वेद, केनापि कर्मणा -मातृवधेन पितृवधेन स्तेयेन भ्रूणहत्यया वा - न तस्य लोको मीयते। अहं च इन्द्रः प्रज्ञात्मा प्राणः अस्मि। अतः मां अमृतम् आयुः इति उपास्व। आयुरेव प्राणः। प्राणो वा आयुः। प्राण एव अमृतम्। यावदस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः। प्राणेन एव अमुष्मिन् लोके अमृतत्वमाप्नोति। अतः यः मामिन्द्रम् आयुरमृतमिति उपास्ते सः अस्मिन् लोके सर्वमायुः आप्नोति, स्वर्गे लोके अमृतत्वम् अक्षितिं च। प्राण एव सर्वाणि इन्द्रियाणि प्रेरयति। इन्द्रियापेतो अपि जीवति, न तु प्राणापेतः। प्राण एवेदं शरीरं परिगृह्य उत्थापयति। अतः एनमुपास्व। प्राणः च प्रज्ञा च सह एवास्मिन् शरीरे वसतः। प्राणः यदा शरीरादुत्क्रमति तदा एतैः इन्द्रियैः सहैव। प्राणः एव प्रज्ञात्मा। अतः प्राणेन हीनः प्रज्ञया हीनः। ततः प्राणहीनः न किमपि विजानाति। अतः वाचं - वागिन्द्रियादीनां विषयं -न विद्यात्, वक्तारं प्राणमेव विद्यात्। विज्ञातारं मन्तारं वा विद्यात्। यथा रथस्यारेषु नेमिरपर्पितो नाभावरा अर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा आनन्दो अजरो अमृतः न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कर्मणा कनीयान् एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यः उन्निनीषते एष उ एव नामासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यः अधोनिनीषते एष लोकपाल एष लोकाधिपति एष सर्वेशः स म आत्मेति विद्यात् इति इन्द्रः प्रतर्दनमुपदिशति।

---

[11] कौ.ब्रा.उ.3-1.

केनोपनिषत्

तवलकारोपनिषदित्यपि प्रसिद्धा भवति केनोपनिषत्। अत्र चत्वारः खण्डाः भवन्ति येषु तृतीयचतुर्थयोः उमाहैमवतीसंवादः अस्ति। इन्द्रः देवतासु अतिशयेन वर्तते साक्षाद्ब्रह्मोपदेशश्रवणादिति अत्र वर्णितः। ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये[12] इति प्रकरणप्रारम्भः। ब्रह्म देवेभ्यः अर्थाय विजिग्ये – जयं लब्धवत्। किन्तु ब्रह्मस्वरूपमविजानन्तः देवाः स्वीयमहिम्ना एव जयमलभन्त इति अमन्यन्त। एवं मिथ्याभिमानेन देवानां पराजयो मा भूदिति अनुकम्पया ब्रह्म तेषामिन्द्रियगोचरे प्रादुर्बभूव। तत्प्रादुर्भूतं ब्रह्म अजानन्तो देवाः किमिदं यक्षं महद्भूतमिति अचिन्तयन्। देवानां निर्देशानुसारं जातवेदाः अग्निः तत्स्वरूपविज्ञानाय प्रतिगतवान्। दत्तस्वपरिचयमग्निं तदपृच्छत् किं वीर्यं त्वयीति। पृथिव्यां यत्किञ्चिदस्ति तत्सर्वमहं दहेयमिति प्रत्युक्तवानग्निः। तर्हि इदं दाहय इति तस्मै तृणमददात् तद्भूतम्। किन्तु तद्दग्धुं न शशाकाग्निः। अनन्तरमुपागतं वायुमपृच्छत् किं त्वयि वीर्यमिति। पृथिव्यां यत्किञ्चिदस्ति तत्सर्वम् आददीय इति प्रत्युक्तवान् वायुः। तस्मै अपि तृणं प्रदर्श्य गृह्णातुमवदत्। किन्तु वायुस्तत्राशक्तो अभवत्। निवृत्तः सोऽवदत् यत् किमेतदिति विज्ञातुमहमशक्त इति। अथ मघवन्तमब्रुवन् देवाः किमेतदिति विज्ञातुम्। सः तदुपागच्छत्। किन्तु तत् इन्द्रात् तिरोदधे। किमेतदिति ध्यायन् इन्द्रः तत्रैवातिष्ठत्। तदा तत्र हैमवती उमा प्रादुर्भूता। सा होवाच यद्ब्रह्मणैव असुरा जिताः यूयमिन्द्रादयः तत्र निमित्तमात्राः। युष्माकं मिथ्याभिमानः आसीत् यद्यूयं स्वमहिम्ना जितवन्तः इति। ततः उमावाक्येन एव इन्द्रः ब्रह्मावगतवान्। तस्माच्च देवाः। एवं प्रथमतया ब्रह्म ज्ञातवानिति इन्द्रस्य इतरदेवातिशयेन महत्त्वम्। अस्यामपि आख्यायिकायाम् इतरदेवापेक्षया इन्द्रस्य महत्त्वं प्रदशयति। किन्तु तत्स्ववीर्येण न। किन्तु प्रथमतया ब्रह्म विज्ञातवानित्यनेन। ब्रह्मज्ञानात् पूर्वं सोऽपि इतरदेववत् मिथ्याभिमानी आसीत्। तथापि उमावाक्यात् ब्रह्म अवागच्छत् इति सः माहात्म्यं भजते। संहितासु स्ववीर्येण सर्वातिशायी इन्द्रः अत्र ब्रह्मविज्ञानेन महत्त्वं सम्पादयति इति वैलक्षण्यम्।

छान्दोग्योपनिषत्

अत्र अष्टमे अध्याये सप्तमखण्डे- यः आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः विशोकः विजिघित्सः अपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सः अन्वेष्टव्यो सःविजिज्ञासितव्यः [13] इत्यादिरूपेण प्रजापतिवाक्यं भवति। वाक्यतात्पर्यमवगच्छन्तः देवासुराः तदध्यायनाय

[12] के.उ.3-1

[13] छा.उ.8-7-1

मतिमकुर्वन्। देवानामिन्द्रः असुराणां विरोचनश्च तद्विज्ञानाय प्रजापतिमगच्छताम्। तौ द्वात्रिंशद् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुः। आत्मस्वरूपविज्ञानायैवमकुर्व इति तयोः वचनं श्रुत्वा प्रजापतिः उवाच – य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म[14].. इति। अत्र भाष्यकारः प्रस्तौति – एवं किलै तदिन्द्रत्वादपि गुरुतरमिन्द्रेणापि महता यत्नेन एकोत्तरवर्षशतकृतायासेन प्राप्तमात्मज्ञानमतो नातः परं पुरुषार्थान्तरमस्ति इत्यात्मज्ञानं स्तौति[15] इति। ततश्च मघवन् मर्त्यं वा इदं शरीरमित्यारभ्य[16] आत्मस्वरूपं विशदयति प्रजापतिः।

संहितासु दृष्टस्य इन्द्रस्य उपनिषत्सु परिणामः कथमित्यवगन्तुमेवासीदयं यत्नः। संहितासु वैदिकः ऋषिः सर्वशक्तत्वेन भयरहितत्वेन च इन्द्रं प्रस्तौति। किन्तु यावदृग्वेदस्य दशममण्डलं प्राप्नोति तत्र इन्द्रः न सर्वशक्तः। तत्र विराट्पुरुषः दृश्यत जगत्कारणत्वेन यस्मादेव इन्द्रस्य उत्पत्तिः वर्णिता। परमात्मभावना यतः विकसिता भवति तत एव देवताकल्पनासु पूर्ववदादरो न इति वक्तव्यम्। कौषीतक्यामपि शत्रुवधादिभिः इन्द्रो नादृतः। किन्तु परमात्मविज्ञानादेव। परमात्मविज्ञनादेव क्रूरकर्मभिरपि तस्य पापराहित्यम्। केनोपनिषदि अपि सर्वप्रथमम् परमात्मानम् अवागच्छत् इति इतरदेवापेक्षया तस्य अतिशायित्वम्। महता प्रयासेन एव आत्मानं विजानाति इन्द्रः इति प्रदर्शयति। स्वस्वरूपविज्ञानेन एव महत्त्वमिति परमं तत्त्वमुपदिशन्ति उपनिषदः। अत एव तत्र देवतानां नामस्थानादिभिः महत्त्वं न कल्पयति। उपनिषदृषयः अवगतस्वस्वरूपा इति ते भयरहिताः। भीत्या न कामपि देवतां ते न पूजितवन्तः। किन्तु ब्रह्मज्ञानयुक्ता एव। इन्द्रः पूज्यो अभवच्चेत् तत्र ब्रह्मविज्ञानमेव हेतुः। तेनैव तस्य अभ्यर्हितत्वम्। न वज्रपाणित्वात्। परमात्मना एव इन्द्रादयः सङ्ग्रामे जिताः। किन्तु स्वस्वरूपे ते अनभिज्ञाः आसन्। तदेव उमया ते बोधितवन्तः। आत्मविज्ञानेनैव सर्वलोकाप्तिः इति प्रदर्शयन्ति चोपनिषदः। आख्यायिकाभिः उपनिषदृषयः एतत्स्पष्टयितुमैच्छन् यत् यस्य कस्यापि महत्त्वं तत् स्वस्वरूविज्ञानेनैव न शरीरबलायुधमहिम्ना इति। तत्सपष्टयितुं ते शरीरबलान्वितमिन्द्रमेव अदृष्टान्तयन्। इन्द्रस्य बलान्वितस्य सर्वादृतस्य आत्मविज्ञानेनैव सर्वातिशयत्वं न वज्रपाणित्वादिना इति चित्रिते इतरासामपि देवतानाम् अभ्यर्हितत्वं तेनैव इति

[14] छा.उ.8-7-4

[15] छा. उ शा.भा. 8-11-3 पु. सं -491

[16] छा.उ 8-12-1

निरूपितम्। अपि च अत्र उपनिषत्सु इदमपि श्रद्धेयं यत् आयुधपाणित्वेनोपलब्धाः संहितागताः देवताः न तथा अत्र दृष्टाः, दृष्यस्तु इन्द्रः समित्पाणित्वेन। अतः उपनिषद्भिः ज्ञाप्यते यद्बलं नाम आत्मबलमेव इति।

उपयुक्तग्रन्थसूची –

1. ऋग्वेदसंहिता – श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाषायोपेता – तिलकमहाराष्ट्रविश्वविद्यालयगतम् – वैदिकसंशोधनमण्डलम् इत्यनेन प्रकाशितम्। Vol.1- Internet archives Uploaded by Hariprasad Das on 7-12-2012.
2. ऐतरेयोपनिषत् आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशाङ्करभाष्यम् – सम्पादकः विनायकगणेश आपटे आनन्दाश्रमम्, पूनै 1853
3. केनोपिषत्सटीकशाङ्करपदभाष्यवाक्यभाष्योपेता आनन्दाश्रमम्, पूनै 1831.
4. कौषीतकीब्राह्मणोपनिषत् – इन्टर्नेट् आर्कैव्स्
5. छान्दोग्योपनिषत् –आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशाङ्करभाष्यसमेता – संशोधकः – काशीनाथशास्त्री, आननादाश्रमम्, पूनै, 1856
6. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् – भाष्यरत्नप्राभा-भामती-न्यायनिर्णयोपेता – सम्पादकः स्वर्गीयः महादेवशास्त्री बाकरे, तृतीयं संस्करणम्, निर्णयसागरमुद्रणालयः, मुम्वै।
7. Edward Delavan Perry- Indra in Rig-Veda, Journal of the American Oriental Society Vol.11(1885), pp.117-208., Published by American Oriental Society, Stable URL: www.jsor.org/stable/592191 accessed on 4-5-2020

अद्वैतवेदान्ते पञ्चकोशसिद्धान्तः

डा.विजयराजन् के.यु*[1]

जीवस्य अनादिरूपम् अज्ञानं प्रदर्श्य वास्तविकस्वरूपबोधनायैव वेदान्तशास्त्राणि प्रवर्तन्ते। जीवेश्वरजगद्रूपेण, शरीरत्रयरूपेण, पञ्चकोशरूपेण, त्रैगुण्यरूपेण च अज्ञानस्यैव स्वरूपं उपनिषदि प्रतिपादितम्। तस्य मूलकारणं भवति अज्ञानम्। अज्ञानं नश्यति चेत् तस्य कार्यरूपः संसारोऽपि नश्यति। संसारः नश्यति चेत् परमपुरुषार्थरूपं कैवल्यं प्राप्यते। आत्मज्ञानेन एव अज्ञानं नश्यति। अज्ञाननिवृत्तये मुमुक्षुणा अज्ञानकार्यरूपाः पञ्चकोशाः अवश्यं ज्ञातव्याः। पञ्चकोशाः कथं जायन्ते, कथं अनेन जीवस्य अयथार्थदुःखानुभवाः उद्भवन्ति, कथं नश्यति इति पञ्चकोशस्य निरूपणं कृत्वा आत्मनः यथार्थस्वरूपं ज्ञातुं शक्यते। अन्नमयकोशः, प्राणमयकोशः, मनोमयकोशः, विज्ञानमयकोशः, आनन्दमयकोशः च पञ्चकोशरूपेण ज्ञायन्ते। एते कोशाः आत्मानं कोशम् अथवा आवरणम् इव आच्छादयित्वा आत्मनः यथार्थस्वरूपम् आवृण्वन्ति। जीवः एतान् पञ्चकोशान् अतिक्रामयितुं अशक्तः भवति। अयं सिद्धान्तः सर्वप्रथमं तैतिरीयोपनिषदि विस्ताररूपेण प्रतिपाद्यते। शङ्कराचार्यस्य विवेकचूडामणौ, आत्मबोधे, आत्मानात्मविवेके, विद्यारण्यस्य पञ्चदश्यां, सदानन्दस्य वेदान्तसारे च अतिविस्तारेण विचारितः। अतः वेदान्ततत्त्वानां गहनावबोधाय तथा जीवस्य वास्तविकस्वरूपबोधाय अज्ञानकार्यरूपपञ्चकोशानां ज्ञानं अतिप्रधानमेव।

तैतिरीयोपनिषद्, कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयशाखायाम् अन्तर्गते तैतिरीयारणयके अन्तर्भवति। तैतिरीयारण्यके दशाध्यायाः सन्ति। तेषु सप्ताष्टनवाध्यायानां संकलिता भवति तैतिरीयोपनिषत्। तैत्तिरियोपनिषदि शिक्षावल्ली, ब्रह्मानन्दवल्ली, भृगुवल्ली इति तिस्रः वल्ल्यः सन्ति। **सत्यम् वद धर्मं चर** [2] इति प्रसिद्धोपदेशवाक्यं शिक्षावल्ल्याम् अन्तर्भवति। ब्रह्मानन्दवल्ल्याम् एव पञ्चकोशसिद्धान्तानां विचारः क्रियते। अत्र प्रथमानुवाकः –**“ब्रह्मविदाप्नोति परम्। यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्। सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सः ब्रह्मणा विपश्चितेति”**

---

*[1] सहाध्यापकः, संस्कृतविभागः, सेक्रड् हार्ट् कलालयः, तेवरा, कोच्चि,केरलम्

[2] तै.उ.पु.सं 72

[3]इत्यादिमन्त्रेण आरभ्यते। ब्रह्मविदाप्नोति परम् इत्यारभ्य सर्वान् कामान् सः ब्रह्मणा विपश्चितेति इति मन्त्रभागः अस्य उपनिषदः ज्ञानोपदेशसारस्य संग्रहः भवति। अनन्तरं आत्मनः पञ्चावरणरूपेण तत्र पञ्चकोशसिद्धान्तः प्रतिपाद्यते।

अन्नमयकोशः

पंचकोशेषु प्रथमः भवति अन्नमयकोशः ।अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्। **अन्नाद्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। अन्नेन जातानि जीवन्ति। अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति।** [4] अन्नरसमयः अन्नस्याद्यमानस्य यो सारभूतः शुक्लशोणितरूपः तस्य विकारो अन्नरसमयः। पितृभ्यां भुक्तस्य अन्नस्य परिणामविशेषणं तथा अन्नेन वर्तमानं, अन्नात् ऋते न नीयमानं, करचरणाद्यवयवेन सहितं रक्तमांसमेदास्थिमज्जाशुक्लयुक्तं सप्तधातुमयं वातपित्तकफयुक्तं एतत् स्थूलशरीरं भवति अन्नमयकोशः। अन्नपरिणामात् अन्नशब्दः। अन्नस्य प्राचुर्यात् एतत् शरीरं बाल्यकौमारयौवनवार्धक्यादिदशविशेषयुक्तं परिणामविशेषणसहितम् इति कारणेन प्राचुर्यार्थकः मयट् प्रत्ययः अत्र प्रयुक्तः। एषः अन्नमयः आत्मनः आवरणम् इति कारणेन कोशशब्दः वाच्यः। अन्नादेव जन्तवः प्रजायन्ते। निखिलाः स्वेदजाण्डजजरायुजोद्भिजाः अन्नादेव जायन्ते। पंचीकृतेभ्यः भूतेभ्यः चतुर्विधस्थूलशरीराणि उद्भवन्ति। तत्र जरायुजानि जरायुभ्यो जातानि मनुष्यपश्वादीनि। अण्डजानि, अण्डेभ्यो जातानि पक्षिपन्नगादीनि। स्वेदजानि स्वेदेभ्यो जातानि यूकामशकादीनि। उद्भिजानि भूमिमुद्भिद्य जातानि लतावृक्षादीनि [5] इति तेषां विभागः। नास्तिकवादिनः चार्वाकाः अन्नमयकोशयुक्तं स्थूलशरीरमेव केवलं सत्यमिति वदन्ति। तेषां मते आत्मा शरीरमेव। ते क्षितिजलपावकसमीररूपाणि चत्वारि भूतानि एव अंगीकुर्वन्ति।

अद्वैतवेदान्तमते त्वक्चर्म-मांसरुधिरास्थि-पुरीषराशिः भवति अयं स्थूलशरीरः। अयं देहः नित्यश्शुद्धः अजः पापविद्ध इत्यादिश्रुतिबोधितः नित्यशुद्धत्वादिधर्मकः परमात्मा भवितुं नार्हति। देहो नात्मा अनित्यत्वात् अशुद्धत्वात् केशादिवत्। अन्नमयविकारस्य शरीरस्य अनित्यत्वम् एव। एकस्मिन् जन्मन्यपि शरीरस्य बाल्ययौवनादि भिन्नत्वं भवति। एतादृशदेहः

---

[3] तै.उ.पु.सं.90

[4] तै.उ.3.2

[5] वेदान्तसारः पु.सं 87

भावविकारवेत्ता - इदानीं कृशः इदानीं स्थूलः इत्यादिना भावविकारवेत्ता ज्ञाता स्वात्मा कथं भवति स्वगतधर्मस्य स्वेनाज्ञायमानत्वात्, न हि घट एव घटं पश्यति, अतो देहो नात्मा दृश्यत्वात् घटवदित्युक्तं भवति। आत्मा तु नित्यः निर्गुणः एकरूपः एकः दृष्टा च। उक्तम् –

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे।।[6]

प्राणमयकोशः

कर्मेन्द्रियसहिताः पञ्चप्राणाः प्राणमयकोशत्वेन ज्ञायन्ते। **तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् अन्योन्तरात्मा प्राणमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य प्राण एव शिरः। व्यानो दक्षिणपक्षः। अपानः उत्तरपक्षः। आकाश आत्मा। पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति।**[7] पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतेभ्यः रजः प्रधानेभ्यः प्राणादयः उत्पद्यन्ते। एतेषां प्राणादीनां प्राणप्रचुरत्वात् प्राणमयत्वम् आत्माच्छादकत्वात् कोशत्वं च भवति। वायवः प्राणापानव्यानोदानसमानाः। प्राणो नाम प्राग्गमनवान् नासाग्रस्थानवर्ती। अपानो नाम अवाग्गमनवान्पाय्वादिस्थानवर्ती। उदानो नाम कण्ठस्थानीय ऊर्ध्वगमनवान् अखिलशरीरवर्ती। समानो नाम शरीरमध्यगताशितपीतान्नादिसमीकरणकरः। नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयाख्याः पंच अन्ये वायवः सन्तीति[8] विद्वांसः वदन्ति।

आधुनिककाले योगदर्शनस्य महत्त्वं अत्यधिकं अस्ति। अनेन जनानां विविधाः मानसिक-शारीरकरोगाः दूरीकर्तुं शक्यते। व्यावहारिकजीवने सम्मर्दादिमनोसंबन्धिसंघर्षेभ्यः विमुक्तिं प्राप्तुम् योगशास्त्रम् अत्यन्तम् उपकारकं भवति। एतत् सर्वं प्राणस्य नियामकेन एव संभवति। स्थिरसुखमासनम्[9] उक्त्वा साधनापादे प्राणायामस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादयति। तस्मिन् सति श्वास-प्रश्वासयोर्गतिनियन्त्रणः प्राणायामः[10]। आसनजये सति श्वासप्रश्वासगतिविच्छेदस्य अभिधानं प्राणायामोऽस्ति।

---

[6] भगवद्गीता.2.20

[7] तै.उ.पु.सं. 101

[8] .वेदान्तसारः पु.सं. 64

[9] .यो.सू.पु.सं 116

[10] यो.सू.पु.सं.121

वायुविकारः अयं प्राणमयः नैवात्मेति उपनिषन्मतम्। तत्र हेतुः वायुवत् एषः प्राणमयः अन्तः बहिः गन्ता आगन्ता निश्वासे अन्तर्गन्ता उच्छ्वासे बहिरागन्ता [11]। यथा बाह्यवायुः। सक्रियः परिच्छिन्नश्चायं सर्वव्यापी निष्क्रियः आत्मा न भवति। सक्रियत्वात् परिच्छिन्नत्वात् बाह्यवायुवदिति सदृष्टान्तो हेतुः। एवमचेतनत्वं परतन्त्रत्वं च अनात्मत्वे हेतू । यस्मादयं प्राणमयः इष्टमनिष्टं वा सुखं दुःखं वेत्यर्थः क्वापि कस्मिन्नपि काले देशे वा स्वं वा अन्यं वा स्वात्मानं परं वा न जानाति नित्यं परतन्त्रः जीवनयोनियत्नजन्यसंचारवत्वात्, प्राणायामादिकाले तस्य निरुध्यमानत्वं प्रसिद्धम्। अतः सक्रियत्व-परिच्छिन्नत्वाचेतनत्व-पराधीनत्वहेतुभिः एतद्विलक्षणः आत्मा न भवति।

मनोमयकोशः

श्रवणदर्शनादि-कार्यकरणानि ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रचक्षुस्त्वग्जिह्वाघ्राणानि मनः कामसंकल्प-विचिकित्सा-श्रद्धादिवृत्तिकं मनश्च मनोमयः तथाशब्दितः कोशः। **तस्मात् वा एतस्मात् प्राणमयात्। अन्योन्तरात्मा मनोमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य यजुरेव शिरः। ऋग्दक्षिणपक्षः। सामोत्तरः पक्षः। आदेशः आत्मा। अथर्वांगिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति।**[12] सर्वेन्द्रियव्यापारस्यापि मनसः अधीनत्वात् इन्द्रियाभावेपि स्वप्ने सत्त्वाच्च मनसः तत्प्रधानतया मनोमय इति संज्ञा। अहं श्रृणोमि अहं पश्यामि अहं स्पृशामि अहं रमये अहं जिघ्रामि अहं कामये संकल्पये इत्यादिना सर्वत्र आत्मबुद्धेः सत्त्वात् अयमपि स्वोपलब्ध्या आत्मयाथात्म्योपलब्धिं प्रतिबध्नाति इति कोश इत्युच्यते। संकल्पविकल्पात्मकं मनः इति वेदान्तसारे वदति।

मनोमयोऽपि परात्मा न भवति। तत्र हेतवः संगृह्यन्ते- आद्यन्तवत्वात् सुषुप्तौ लयात् जाग्रदादौ उत्पत्तेश्च आद्यन्तशून्यः आत्मा न भवति [13] एवं परिणामिभावात् विकारवत्वं कामसंकल्पाद्यात्मना परिणाममानत्वात् अविकारी आत्मा न भवति। अध्यासद्वारा सर्वदुःखहेतुत्वं उपपादितम्। अतः आनन्दरूपः आत्मा न भवति। साक्षिणा विषयीक्रियत इति विषयत्वमिति

[11] विवेक.चू.पु.सं. 109

[12] तै.उ.पु.सं. 52

[13] विवेक.चू.पु.सं.118

अपरहेतोश्च सर्वसाक्षी आत्मा न भवति। तदिदमाह द्रष्टा हीत्यादिना, हि यतः द्रष्टा पश्यतीति द्रष्टा ज्ञाता यः सः दृश्यात्मतया विषयतया न दृष्टः न लोकप्रसिद्धः इत्यर्थः। अतः सर्वदा मनस्थितिकाले तदभावे च साक्षिणा सद्भावाभावयोः ज्ञायमानतया कर्तृकर्मविरोधात् स्वद्रष्टत्वस्य स्वस्मिन् विरुद्धत्वाच्च दृश्यं मनः न द्रष्टस्वरूप आत्मा इत्यनात्मत्वं तस्य सिद्धम्।

विज्ञानमयकोशः

बुद्धिः पंचभिः ज्ञानेन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः सह ज्ञायते विज्ञानमयकोशः। सवृत्तिः बुद्धिः कर्तृलक्षणः ज्ञानेच्छाकृतिमत्वं यस्य सः कर्तृलक्षणः। एकमेवान्तःकरणं संशयात्मकवृत्तिमत् मन इति, निश्चयात्मकवृत्तिमत् बुद्धिरिति कथ्यते। तत्र मनसः करणत्वं बुद्धेः कर्तृत्वम्। निश्चित्य हि करोति।। **तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः इति। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य श्रद्धैव शिरः। ऋतं दक्षिणपक्षः। सत्यम् उत्तरपक्षः। योग आत्मा। महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति।** [14] विकारित्व-जडत्व-परिच्छिन्नत्व-दृश्यत्व-व्यभिचारित्व-रूपेभ्यः हेतुभ्यः विज्ञानमयशब्दभाक्[15] अयं कोशः मुख्यात्मा न भवति। मरुतोयवत् आभासमात्र-सत्ताश्रयत्वतः दृष्टान्तस्वरूपत्वात्। विज्ञानमयकोशः आत्मभिन्नः विकारित्वात् परिच्छिन्नत्वात् अनात्मत्वदार्ढ्यार्थम्। एतावत्सु हेतुषु सत्स्वपि तत्र मोहादात्मत्वं कल्पितमिति पौनःपुन्येन बहुविधतया अनात्मत्वं द्रढनीयमिति वैभवम्।

आनन्दमयकोशः

क्रमप्राप्तं सूक्ष्मतमं सर्वाभ्यन्तरतमम् आनन्दमयकोशं प्रस्तौति - तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योन्तर आत्मा आनन्दमयः इति। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य प्रियमेव शिरः। मोदो दक्षिणपक्षः। प्रमोदः उत्तरपक्षः। आनन्द आत्मा। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति।[16] सुषुप्तौ आनन्दमयकोशस्य स्फुरणं अधिकम्, तदा सुखस्य दुःखासंभिन्नत्वादिति भावः।

---

[14] तै.उ.पु.सं. 55

[15] विवेक.चू.पु.सं.123

[16] तै.उ.पु.सं. 119

तथाप्यज्ञानेनावृतत्वात् न मुख्यानन्दरूपत्वम्। स्वप्नजागरयोः ईषत् स्वल्पा स्फूर्तिः इष्टसंदर्शनादिना लाभभोगपरिग्रहः। तदा भिन्नविषयकवृत्तिभिः अस्या वृत्तेः नाश्यमानत्वात् सुषुप्तौ वृत्यंतराभावात् उत्कटत्वं दृश्यते। ब्रह्मसूत्रस्य शाङ्करभाष्ये आनन्दमयाधिकरणे अयं सिद्धान्तः विस्ताररूपेण विचारितः। तत्रोक्तम् भाष्यकारेण – आनन्दमयः इति कार्यात्मप्रतीतीरधिकारान्मयड्ब्दाच्च। अन्नादिमया हि कार्यात्मनो भौतिका इहाधिकृताः। तदधिकारपतितश्च अयमानन्दमयः। मयट्-चात्र विकारार्थे दृष्टो यथा अन्नमय इत्यत्र। तस्मात् कार्यात्मा आनन्दमयः प्रत्येतव्यः। संक्रमणम् आनात्मनां दृष्टम्। संक्रमणकर्मत्वेन च आनन्दमय आत्मा श्रूयते। यथा अन्नमयमात्मानमुपसंक्रमतीति।

सोपाधिकत्वात् सनिमित्तत्वात् च अयमानन्दमयः मुख्यात्मा नैव भवति इति [17]अद्वैतमतम् इष्टसंदर्शनादिजन्यत्वात् प्रकृतेः मूलप्रकृतेः अविद्ययाः विकारत्वात् तमोजृंभितवृत्तेः तथात्वात्। भाष्यकारः अपि विकारवाचकमयट्प्रत्ययोगादेव आनन्दमयस्य अब्रह्मत्वमुपपादयति। प्रतिकोशं नायमात्मा इति निषेधे सति, तद्बाधाधिष्ठानभूतः साक्षी यत्पर्यन्तं निषेधः सः अवधिः इति यावत्, साक्षी बोधरूपः केवलनिर्विषयज्ञानस्वरूपः आत्मा अवशिष्यते।

उपसंहारः

जाग्रदवस्थाम् आरभ्य सुषुप्तिपर्यन्तं व्यापिते पञ्चकोशरूपे शरीरत्रये अथवा उपाधित्रये एकैकं प्राप्य तदुपाध्यनुरूपेण एकैकसंस्कारविशेषः एव जीवस्य दृश्यते। एकैकावस्थायां जीवस्य संस्कारः अनुभवः एकैकप्रकारः भवति। तेनैव एकैकावस्थायां जीवः विश्वः तैजसः प्राज्ञः इति रूपेण ज्ञायते। एतत् त्रयम् जीवस्य उपाधिसंबन्धेन एव लभ्यते। जीवः अनेन उपाधिसंबन्धेन प्राप्तेषु स्वरूपेषु एव सदा स्थितो भवति। एवं स्थित्वा जीवः स्वस्वरूपं ज्ञातुं प्राप्तुं वा कदापि न शक्नोति। एतत् एव जीवस्य अज्ञानं अथवा संसारबन्धः। एतत् एव जीवस्य अनादिदुःखम्।

स्वरूपप्राप्तिः एक एव मार्गः अस्मात् अज्ञानात् तथा संसारबन्धनात् तारयितुम्। जीवः मुक्तावस्थायां सच्चिदानन्दस्वरूपं प्राप्नोति। तैत्तिरीयोपनिषदि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इति मन्त्रेण

---

[17] विवेक.चू.व्या.पु.सं.134

स्वरूपलक्षणेन ब्रह्मणः स्वरूपम् स्पष्टतया प्रतिपादयति। ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति। मुक्तावस्थायां जीवस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् मोक्षोऽपि पारमार्थिकः, नित्यः व्योमवत् सर्वव्यापी, सर्वविकाररहितः, नित्यतृप्तः स्वयंप्रकाशस्वभावश्चास्ति। अस्यामवस्थायां अविद्यायाः कार्यरूपाणां पञ्चकोशानां उपाधिनाशे सति जीवस्य सुखदुःखादिधर्माः नश्यन्ति। ब्रह्मणश्चानन्दस्वरूपात् जीवोऽपि आनन्दस्वरूपो कथ्यते। जीवः मुक्तावस्थायां सर्वाभ्यः सांसारिकानुभूतिभ्यः बहिर्भूत्वा तासां स्पर्शलेशराहित्येन केवलम् आनन्दानुभवं करोतीव।

अद्वैतमतानुसारं मानवजीवनस्य पारमार्थिकलक्ष्यम् मोक्षः एव। स्वस्वरूपावाप्तिः अथवा जीवात्मपरमात्मैक्यमेव मोक्षः कथ्यते। व्यावहारिकसत्तायां जीवमानानां मानवानां नित्यसंबन्धरूपान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयकोशानाम् अनावरणेन आत्मनः सच्चिदानन्दस्वरूपं ज्ञातुम् उत्तमः उपायः भवति तैत्तिरीयोपनिषदि प्रतिपाद्यमानः अयं पञ्चकोशसिद्धान्तः। एकैककोशस्य निषेधेन अज्ञानस्य एकैकरूपं नश्यति। तद्वारा स्वस्वरूपावाप्तिः सुकरा भवति।

सहायकग्रन्थाः

1. तैत्तिरियोपनिषतद्दीपिका,विद्यारण्यः,आनन्दाश्रमसंस्कृग्रन्थावलिः, पूने 1941
2. वेदान्तसारः , सदानन्दः, चौखम्बा कृष्णदास् अकादमी ,वारणासी 1997
3. ब्रह्मसूत्रम्, बादरायणः, शाङ्करभाष्यसहितम् वोल्यम् 2, श्री कैलासविद्या प्रकाशनम् ऋषिकेशः 1995
4.विवेकचूडामणिः, श्रीशङ्कराचार्यः ,श्रीरामकृष्णमठः, पुरनाट्टुकरा 1994
5.आत्मानात्मविवेकः, श्रीशङ्कराचार्यः, वासुदेवन् पोट्टिव्याख्यासहितम्, आर् एस् वि तिरुपति, 2002
6.पञ्चदशी, विद्यारण्यः, पाण्डुरंग जवाजि, मुम्बई 1926
7.आत्मबोधः, श्रीशङ्कराचार्यः, चौखम्बा कृष्णदास् अकादमी ,वारणासी 19971.
8. तैत्तिरियोपनिषतद्दीपिका,श्री शंकरानन्दः,आनन्दाश्रमसंस्कृग्रन्थावलिः, पूने 1964
9.विवेकचूडामणिः, श्रीशङ्कराचार्यः, श्रृगेरी जगद्गुरु संस्थान्, 1957

पञ्चदश्यां जगन्मिथ्यात्वनिरूपणम्

डा. गणपति वि. हेगडे*[1]

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'[2] इति ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपाद्य 'आत्मन आकाशः सम्भूतः'[3] इत्यादिना ब्रह्मणः जगत्कारणत्वं प्रतिपाद्यते। कारणत्वं च अभिन्ननिमित्तोपादानत्वमेव। एवं निर्विशेषब्रह्मणि सविशेषप्रपञ्चस्य अध्यारोपः कृतः। आरोपितस्य प्रपञ्चस्य 'यतो वाचो निवर्तन्ते'[4] इत्यत्र अपवादः क्रियते। अतः 'यतो वाचो निवर्तन्ते'[5] इति श्रुतिः अध्यारोपितस्य प्रपञ्चस्य अपवादं नाम अभावं बोधयति। एवं सृष्टिवाक्येभ्यः उपलक्षणविधया परब्रह्मप्रतिपत्तिः, जीवस्य ब्रह्माभेदः दृश्यमानस्य च प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं च सिद्ध्यति। तदुक्तम् अभियुक्तैः –

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः।
मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥[6]

ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः।
जीवन्मुक्तस्तु तद्विद्वानिति वेदान्तडिण्डिमः ॥[7]

वेदान्तमते ब्रह्ममात्रं पारमार्थिकं सत्यम्। जीवो नाम ब्रह्मैव, प्रपञ्चस्तु मिथ्या इत्युच्यते। अस्तु तर्हि, मिथ्यापदस्य कोऽर्थः ? प्रपञ्चः कदा मिथ्या भवति ? मिथ्यात्वं कथं च सिध्यति ? इति चेत् "अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चते" इति न्यायमनुसृत्य परमात्मनि आरोपितस्य जगतः मिथ्यात्वं विद्यारण्यमुनयः पञ्चदश्यां सुन्दररूपेण निरूपयन्ति। पञ्चभूतविवेकप्रकरणे जन्यत्वादेव भूम्यादीनां मिथ्यात्वम् अस्तु। किन्तु नित्याकाशस्य कथं मिथ्यात्वमुच्यते इति चेत्, बहुभिः सुन्दरदृष्टान्तैः, आकाशादीनां मिथ्यात्वं प्रतिपादयन्ति विद्यारण्यमुनयः। यथा भित्तिगतवर्णाः भित्तौ नानाविधं चित्राणि कल्पयन्ति तथा सद्वस्तु आश्रित्य माया सद्वस्तुनि एव विकारान् कल्पयति।

---

[1] * सहायकाचार्यः, अद्वैतवेदान्तविभागः, मुम्बादेवी आदर्शसंस्कृतमहाविद्यालयः, भारतीयविद्याभवनं मुम्बई, के.एम्.मुन्शी मार्गः, गिरगांव चौपाटी,मुम्बई – ४०০००७, ईमेल- ganapativg@gmail.com दूरभाषा- 9482944911

[2] तैत्तिरीयोपनिषत् - २-१

[3] तैत्तिरीयोपनिषत् – २-१

[4] तैत्तिरीयोपनिषत् – २-४-१

[5] तैत्तिरीयोपनिषत् – २-४-१

[6] माण्डूक्यकारिका – १७

[7] ब्रह्मज्ञानावलीमाला -१९

सद्वस्तुनि आद्यो विकारः कः इति चेदुच्यते-

आद्यो विकार आकाशः सोऽवकाशः स्वरूपवान् ।
आकाशोऽस्तीति सत्तत्वमाकाशेऽप्यनुगच्छति ॥[8]

सत्तत्वं सर्वदा एकस्वभावकं नित्यं च। किन्तु आकाशः द्विस्वभावकः। तत्कथमिति चेत् सत्स्वभावः अवकाशस्वभावश्चेति द्विस्वभावकः। प्रकारान्तरेण प्रतिध्वनिरिति आकाशस्य गुणः। सद्वस्तुनि प्रतिध्वनिरिति गुणः नास्ति। अतः सत् एकस्वभावकम् , आकाशो द्विस्वभावकः। अत्र माया सद्व्योम्नोरभिन्नताम् कल्पयित्वा धर्मधर्मिभावं व्यत्ययेन अवकल्पयति। ततः मायया आकाशस्य सत्ता इति मिथ्या व्यवहारः सम्भवति। वाय्वादिषु सर्वत्र सद्वस्तु अनुवर्तते, न तु आकाशः। अतः सद्वस्तु अधिकवृत्तित्वात् धर्मि, आकाशस्य धर्मता। अत्र धिया सतः पृथक्कारे, विवेचिते, सति आकाशस्य निस्तत्वादेव मिथ्यात्वं सिध्यति।

किञ्च वाय्वादीनामपि मिथ्यात्वम् एवमेव सुन्दरैः उदाहरणैः निरूपयन्ति विद्यारण्यमुनयः। ब्रह्मणि एकस्मिन्नंशे माया वर्तते। तस्यां मायायां दशांशतः न्यूनो आकाशः कल्पितः वर्तते। पुनः वाय्वादिब्रह्माण्डपर्यन्ताः दशांशतः न्यूनत्वेन सति कल्पिताः वर्तन्ते। अत्र सर्वत्र सद्वस्तु अनुवर्तते। घटः अस्ति इत्यत्र, सत्ता ब्रह्मणः इति, सम्यक् विवेचिते सति, घटस्य तत्त्वशून्यत्वं मिथ्यात्वं च सिध्यति। एवं सिद्धे मिथ्यात्वे अपि आकाशादयः भान्त्येव खलु इति चेदुच्यते -

भातीति चेद्भातु नाम भूषणं मायिकस्य तत् ।
यदसद्भासमानं तन्मिथ्या स्वप्नगजादिवत् ॥[9] **इति ।**

एवमेव चित्रदीपप्रकरणे द्वैतस्य वास्तवत्वाभावं वर्णयन्ति।

एवं तर्हि श्रुणु द्वैतमसन्मायामयत्वतः ।
तेन वास्तवमद्वैतं परिशेषाद्विभासते ॥[10]

अचिन्त्यरचनारूपं मायैव सकलं जगत् ।
इति निश्चित्य वस्तुमद्वैते परिशेष्यताम् ॥[11]**इति ।**

---

[8] पञ्चदशी- २-६०

[9] पञ्चदशी- २-७०

[10] पञ्चदशी- ६-२४५

प्रपञ्चः भाति चेत् , मायया उचितम्। किन्तु भासमानः सः प्रपञ्चः स्वप्ने दृष्टगजवत् मिथ्या इत्यर्थः। वेदान्ते सर्वं मिथ्या इति, तत्त्वमलब्धाः अपि केचन लघु भावनया, उपहासेन च कथयन्ति। किन्तु शङ्कराचार्याः कस्मिन्नर्थे कदा च प्रपञ्चः मिथ्या इति उक्तवन्तः चेदुच्यते। ब्रह्मज्ञानानन्तरं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वम् अवगम्यते इति। एतावता प्रपञ्चस्य विस्मृतिः इति चेत् न। तत्रोच्यते पञ्चदश्यां चित्रदीपप्रकरणे –

नाप्रतीतिस्तयोर्बाधः किन्तु मिथ्यात्वनिश्चयः।
नो चेत्सुषुप्तिमूर्छादौ मुच्येतायत्नतो जनः॥[12] इति।

अस्य एवमभिप्रायः जगतः अप्रतीत्या सर्वेषां व्यवहारलोपः स्यात्। एवं जगतः विस्मृतिरेव ब्रह्मज्ञानं चेत् सुषुप्तिमूर्छादौ अपि ब्रह्मज्ञानं भवेत्। अतः अयत्नतः अपि ब्रह्मज्ञानं प्राप्नोति जीवः, तदर्थं च शास्त्राणि नापेक्ष्यन्ते इति, शास्त्राणाम् आनर्थ्यक्यं च स्यात्। तत्परिहाराय जगतः बाधो नाम जगन्मिथ्यात्वनिश्चयः इत्युच्यते।

तर्हि कीदृशः सः मिथ्यात्वनिश्चयः इति चेत् उच्यते। यथा "नायं सर्पः किन्तु रज्जुरेव" इति बाधज्ञानानन्तरं भयकम्पादिकं निवर्तते तथैव ब्रह्मज्ञानानन्तरं प्रमातृत्वादिसर्वव्यवहारः नष्टो भवति। प्रमातृत्वादि भावनारहितः "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"[13] इति सर्वात्मभावनया यः पश्यति सः मिथ्यात्वनिश्चयवान् जीवन्मुक्तश्च। यदि जगद्विस्मृतिरेव मिथ्यात्वं भवतु इत्युच्यते, तर्हि जीवन्मुक्तिप्रसिद्धिः न भवति। तदुक्तं पञ्चदश्याम् –

परमात्मावशेषोऽपि तत्सत्यत्वविनिश्चयः।
न जगद्विस्मृतिर्नो चेज्जीवन्मुक्तिर्न सम्भवेत् ॥[14] इति।

तर्हि जीवन्मुक्तः संसारात् बद्ध एव खलु इति चेन्न। यथोक्तं गीतायां –

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गंत्यक्त्वा करोति यः।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥[15] इति।

---

[11] पञ्चदशी- ६-२४६

[12] पञ्चदशी- ६-१३

[13] छान्दोग्योपनिषत् - ३-१४-१

[14] पञ्चदशी- ६-१४

[15] श्रीमद्भगवद्गीता – ५-१०

ब्रह्मचैतन्यं तावत् समस्तप्रपञ्चस्य अधिष्ठानमित्येव जेगीयते वेदान्तवाक्येषु। तदेव ब्रह्म मायोपाधिना **ईश्वरशब्दभाक् भवति। तस्य चेश्वर**स्य शक्तिर्माया सदसद्भ्याम् अनिर्वचनीयेति तु विदितचरमेव। अत एव मायापरिणामित्वात् जगतोऽपि तदेव लक्षणं भवितुमर्हति। अनिर्वचनीयत्वमेव मिथ्यात्वम्।

ब्रह्मणः अद्वितीयत्वं श्रुतिसिद्धम्। जगतः सत्यत्वं तु प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धम्। श्रुतिप्रत्यक्षाभ्यां ब्रह्मजगतोः सत्वे सिद्धे, जगन्मिथ्यात्वं कुतः इति चेत् उच्यते। वेदान्ते प्रस्थानत्रये सर्वत्र जगन्मिथ्यात्वं निरूप्यते। तत्र श्रुतिप्रत्यक्षयोर्विरोधे दोषशङ्काकलङ्कितत्वात् प्रत्यक्षात् श्रुतेरेव निर्दोषत्वात् परत्वाच्च प्राबल्यमिति आचार्यैः सप्रमाणं प्रतिपादितम्। त्रिकालाबाध्यं ब्रह्ममात्रं सत्यम्। प्रत्यक्षादीनां निर्विषयत्वप्रसङ्गवारणाय ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वाऽविद्यादोषजन्यत्वरूपव्यावहारिकसत्यत्वम् उररीकृतम्। व्यवहारकाले बाध्यत्वरूपशुक्तिरजतादीनामपि प्रातिभासिकसत्यत्वम् अङ्गीकृतम्। अतः ज्ञानबाध्यत्वात् सदसद्विलक्षणत्वाच्च जगन्मिथ्येति सिद्धम्।

परिशीलितग्रन्थाः-

1.उपनिषत् सन्देश – रामकृष्णाश्रम प्रकाशनम्।

2.उपनिषद्भाष्यम् -१,२,३ - श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्याः, श्रीदक्षिणामूर्तिमठप्रकाशन वारणासी, २००४।

3.अद्वैतसिद्धिः – श्री मधुसूदनयतिः चौखम्बा कृष्णदास अकाडमी वारणासी,२००२।

4.माण्डूक्यकारिका – श्री गौडपादाचार्यः, चौखम्बा कृष्णदास अकाडमी वारणासी, २००२।

5.पञ्चदशी – श्री विद्यारण्यमुनिः चौखम्बा कृष्णदास अकाडमी वारणासी,२००२।

6.भगवद्गीता - चौखम्बा कृष्णदास अकाडमी वारणासी, २००५।

7.ब्रह्मज्ञानावलीमाला – संस्कृतडाकुमेंट्री।

UGC-CARE Listed Journal निबन्धमाला (2019-20) ISSN – 2277-2359

A Critical Analysis of Sankar's stand point of Absolute on Basis of Philosophical Differences

Dr.Saroj kumar Padhi*[1]

The Absolute or Brahman according to Śankara is a timeless and space less reality. It is intermediate. No attribute or quality can be applied to it. Brahman cannot be characterized as a whole of which the finite souls and the objects of the world can be called parts. The categories of part and whole are empirical categories and hence they cannot be applied to the transcendent Absolute. In the same way Brahman cannot be called a substance which has for its attributes the finite souls and the world. It cannot be characterized even as cause. The relation of cause and effect can be true on the case of things within time. It cannot hold good in the case of timeless and spaceless reality. The "Self is not a category at all, and consequently it cannot be said to be even a system or a relational whole or again a unity in difference. On the contrary, it is the ultimate not relational consciousness, which is necessarily distintionless, unobjectifiable and immediate. Whatever is relational and mediated cannot be the self, though relativity and immediateness belong to the very nature of the objects."[2] Brahman is neither bound by temporal nor spatial relations. Thus it is a difference less and relation less reality. There are no difference in Brahman, says the Upanishad.[3] To the knower of Brahman everything becomes the self, so he ceases to see difference altogether.[4]

Brahman, according to Śankar, cannot be called person. Personality is always constituted of the two elements of self and the non self. The self in order to be Conscious of itself must confront the not self. The self can be realise it's personality only through the not self. If we take away the not self, the self as a person also disappears. The concepts of personality thus signifies dependence on something else. If we used the term personality in a different sense, observes Dr.

---

[1] **Assistant professor, Department of Vaidic Darshan, B.H.U., Varanasi**

[2]. Prof. A.C. Mukharjee, The Nature of Self Pg. 338-39.

[3]. नेह नानास्ति किञ्चन (Brh – 4.4.19)

[4]. यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन क पश्येत् (Brh – 4.5.14)

Radhakrishnan, in which It does not demand any dependence on another then it is an illegitimate use.[5] So Brahman is impersonal and differenceless and not personal in nature.

The Upniṣads or the Śruties, according to Śankar give as a two fold view or reality. On the one hand, they give us the knowledge at reality as it is and on the other hand they describe it as it appears to our consciousness with its attributes or qualifications. The creatorship of Brahman is the qualification per accidence or *Tatastha Lakṣaṇa* of it. In its essential nature, Brahman is said to be the principle of existence, Consciousness and Bliss. This is the essential nature or *svarūpa laṣkaṇa*. Braham as creator is related to the world. As creator, it is called Iśvara or lord of the universe. It is the determinate or *saguna*. But Iśvarsa or Saguṇa Brahman cannot be characterized as the highest or ultimate reality. Iśvra or Saguṇa Brahman is an identity-in-difference. It is an universal consciousness which has internal distinctions within it. It is mediated by the consciousness of the finite souls and the world. It is complex of the infinite and the finite and not the infinite in its perfect purity. The consciousness of the Iśvara is limited by the distinction of subject and object, of the finite souls and the world within it.

"The immanent and all inclusive consciousness, though it represents the centre of all centre's of experience and is fully aware of entire experience and presentation still suffers within itself a limitation of the division of subject and the object. And so long as it has the consciousness of presentation, it has a sense of an outness, which is a barrier to its absoluteness. And an outness, which is an expression of self to self, though often cleaned to be not strictly an outness cannot be reconciled in the Absolute, for an expression has differentiating implication is as much as it is an effort to be away from the centre. Śankar has, therefore, conceived the Absolute to be denying all relational consciousness, it is the centre which has no circumstance, it is the focus which shines in itself, but does not throw out its splendor. It is expression, it is real, for it is continuity. It persists

[5]. Indian Philosophy Vol. II P. 536.

and Śankara claims that we finally get to such an existence, which denies and transcends all relational imports."[6]

In this respect Śankar's view is similar to that of the Buddhist Absolutists, the vijnānavādins and the mādhyamikas who also conceives the Absolute as transcending all relational categories. Aśvaghosa regards the Absolute or Bhūctatatha as exceeding all categorical limitations. "Thus we understand that suchness (Bhūta-tathata) is neither that which is existence nor that which is non-existence, nor that which is at once existance and not existence; that it is neither that which is unity, nor that which is plurality, nor that which is not at one unity or plurality.[7]

"It is Śūnya (non being) because it transcends all forms of separation and individualities; it is Aśūnya, because all possible things in the world emanate from it."[8] "This Bhūta-tathatā is neither that which is existent nor that which is non-existent, non that which is at once existent and non-existent, nor that which is not at once existent and non-existent. It is neither that which is plurality, nor that which is at once unity and plurality, nor that which is not as once unity and plurality. It is negative in the sense that it is beyond all that is conditional and it is positive in the sense that it had all within it. It cannot be comprehended by any kind of particularization or distinction. It is only by transcending the range of our intellectual category and the comprehension of the limited range of finite phenomena that we can get a glimpse of it. It cannot be comprehended of by the particularizing consciousness of all beings and we thus may call it negation (Śūnyatā) in this sense."[9] Nāgārjuna also concieves the absolute or Tathāgata as above all relational experience. He says, "It should not be said that Tathāgata is śūnya or aśūnya or both or neither The name given to him is conventional. In the state of calmness (Nirvān) the four kinds of ideas, permanent, impermanent, both

---

[6]. M. N. Sircar Comparative studies in vandalism P. 132

[7]. Suzuki, Awaklning of faith P. 59

[8]. Suzuki, Awakening of faith. P. 58

[9]. Dr. Das Gupta. Indian Idealism. PP. 80.81

or neither, cannot exist."[10] The term śūnya in Nāgārjuna's view does not mean nothingness. Nāgārjuna admits the existence of supreme or higher reality through he considers it to be not an object of experience. "The absolute is neither existence nor non-existence nor both existent and non-existent, nor different from both not existence and existence.[11] "To the Mādhyamikas reason and language apply only to the finite world. To transfer the finite categories to the infinite would be like attempting to measure the heat of the sun by the ordinary thermometer."[12] "The Absolute is the Mādhyamika system according to Chandrakīrti repels all predicates including these bring and non being and he complains that people ignorantly identity such an Absolute with the doctrine of non being."[13] Thus, it is clear from the statements that both Śhankar as well as the Buddhist absolutist regard the Absolute as transcending all relational categories. Madhva is to a certain extent right is his view that the sunya of the Buddhists and Brahman of the vedāntins are one and the same."[14]

So Brahman cannot be regarded as both indeterminate and determinate, Nirguna and Saguna simultaneously. Śankar does not agree with Bhāskar is his view that Bhrahman as cause in one while as effect it is many."[15] "A reality that has two side or can be experienced in two ways is not the highest reality. The sides are dissolved the moment we touch the fountain of being. We catch aspects of the absolute when we look at it from the outside. In itself, the Absolute is without side, without forms and without any element of quality or gunas."[16] "The same thing observes Śankar cannot be said to be with and without attributes is it involves self contradiction."[17]

---

[10]. Madhyamikakarika, XXII. 11.12

[11]. अस्ति नास्ति उभय अनुभूय चतुष्कोटि विनिर्मुक्तं शून्यत्वम्।

[12]. Radhakrishna, OP, Cit, Vol I, P. 663

[13]. Mula Madhyamika Karika. ed.

[14]. यच्छून्यवादिन: शून्यं तदेव ब्रह्म मायिन:। (Tattvoddyota, P-245)

[15]. कार्यरूपेण नानात्वमभेद : कारणात्मना (Bhaskara – Bhashya – 1.1.4)

[16]. Radhakrishna of cit, Vol. II P. 541

[17]. रूपादिविशेषवितं तद्विपरितं चेत्यवधारियितुं शक्यं विरोधात् (S.B. 3.2.11)

The finite world is ultimately regarded as unreal due to avidyā. It is avidyā which makes us see the world, the individual souls and Īśvara in place of Brahman. When the knowledge of Brahman is attained and avidyā or ignorance is cancelled, then the whole world show disappears from one's view. The world is empirically real and transcendentally ideal or unreal. It has only an epistemic status and no ontological status in Śankar's system.

Śankar's conception of the Absolute can be considered an improvement on Hegel's and Rāmānuja's conception of the Absolute insofar as the former view it as an unconditioned, difference less unmediated principle while the letter regard it as a whole including and integrating all the differences in it. The Absolute of Hegel and Rāmānuja cannot be really called perfectly unconditioned and independent. The Absolute and the world in the Hegel's system are mutually dependant . The Absolute cannot exist as Absolute without the world. The Absolute of Rāmānuja is also conditioned by the finite souls and the world unlike Śankar, Rāmānuja does not make any distinction between God and Īśvara and the Absolute. But the connection God or Īśvara has meaning and significance only in relation to the world and finite souls. If we take away the world and the individual, soul's creatorship and Godship disappear altogether. Though Rāmānuja regards God as both immanent and transcendent, yet it is not a complete and perfect transcendence. The Absolute of Hegel and Rāmānuja is universal in nature which integrates and synthesizes all the Particular's within it. But it cannot strictly be called a perfectly transcendent Absolute. So Śankar's conception of the Absolute makes a definite advance over that of the Rāmānuja and Hegel insofar as he represents the Absolute in the perfectly transcendent and essential nature.

But Śankar's conception of the Absolute suffers from a great drawback also. The defect or drawback is that he does not give any place to the world in his conception of Reality. The world and the individual souls are said, as has been stated above, to be ultimately unreal. In order to present the Absolute in its perfect purity, integrity and transcendence, Śankar reduces the world to unreality from the antological standpoint. The experience of the world is due to ignorance "Philosophy of Śankar is a denial the immanent life and as assertion of

transcendence consciousness. Though Śankar would accept a continuity of the immanent life, still he would not conceive and grant a history in the Absolute. And he has sacrificed the history to the finite of an unchangeable and unchanged Absolute. Philosophy is essentially a transcendent in which the immanent life and consciousness has no meaning, no existence. Śankar has not reconciled the claims of relative experience and transcendent consciousness. Such reconciliation has been thought an impossibility and to the integral Absolute has been sacrificed the truth and revelations of relative consciousness. This plurality of relative consciousness is due to nescience. It has no raison d'être in the Absolute.[18]

Śankara considers a synthesis between the indeterminate and determinate, the impersonal and personal Absolute as impossible. But the question is that the Absolute may transcend the finite, but the experience of the finite requires some explanation how the world of space and time came to manifest itself in the transcendent Absolute? Śankar simply says that the world is due to Māyā; but how Māyā come to operate in the Absolute is not explained by him. Even if the world is unreal or illusory in nature it has to be explained. "If. we attempt to write off the appearance of difference as mere illusion due to partialvision, the difficulty remains far the task of making a real unity generate an apparent diversity is not less than that of accounting for its generation of a real diversity. Unity in fact can no more account for error than for diversity.[19] The finite souls and avidyā are said to be beginning less though liable to end on the attainment of knowledge. "But how side by side with Absolute consciousness this polarity of apposite exists; how, if not in the absolute consciousness but in it as locus, the finite centre's of the consciousness are firmed are problems that pass human comprehension and the philosophy of absolute manism has sought to solve the problem by categorically denying it." [20] "How do we manage to deceive ourselves into seeking a transformation and plurality, where in reality the Brahman alone is? On this

[18]. M.N. Sircar, Comparative studies is vedantism, P.P. 133-34

[19]. CEM. Joad, Introduction to modern Philosophy.

[20]. M.N. Sircar. OP Lit. P. 135

question our authors give no information."[21] Śankar has not been able to explain adequately the nature of Avidyā and its relation to Brahman. A similar differently exists in the Mahāyāna Buddhism. "As to the question how and why this negative principle of ignorance came to assert itself in the body of suchness, we are at a loss where to find an authoritative and definite answer to it.[22]

Śankara consider it impossible to explain how the one become many. The manifold would have a status is experience but it has no status in reality. This is a puzzle. Śankara "Leaves the problem of the one and the many as almost insoluble and inexplicable. Human reason is not equal to task. The reality of the many may not be felt in liberation still the appearance requires an explanation. And this seems to be a puzzle. The impress of the transcendent consciousness the empiric is inherently in capable of transcending the relativity of subject and the object. Śankar seems to feel that philosophy cannot sufficiently comprehend how the one becomes the many. This appears to be the implication of the Maya doctrine."[23]

Now let us see how far we can solve the difficulty of Śankara from the standpoint of Sri Aurobindo. The main objection which Sankar raises against the conception of the change of Brahman is that Brahman can not be both changeless and changing simultaneously.[24] Brahman cannot be said to be possessed of the two states of rest and motion because it is immutable (Kutastha).[25]

This conclusion is arrived at by an a priori application of the abstract and formal law of contradiction to the statement, which reveals the nature of Brahman. But it is not logically justified, as we have shown before. We have already shown that this objection appears to be formidable and unanswerable only to the finite reason, which take as only a superficial view of different concept and does not penetrate into their real meaning. The word changeless, according to sir

---

[21]. Daussen, The system of Vedanta.

[22]. Suzuki Outline of Mahajana Buddhism. P. 116

[23]. M.N. Sircar. OP. Cit. P. 136

[24]. नेह्यकस्य ब्रह्मण: परिणामधर्मलं तद्रहित्वं च शक्यं प्रतिपत्तुम् (SB 2.1.14)

[25]. न हि कूटस्थस्य ब्रह्मण: स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं सम्भवति (SB 21.14)

Aurobindo, as we have stated above, does not mean that it is incapable of undergoing only change or becoming. It is whole reality is not exhausted in the becoming. The pure existence remains absolutely unaffected by the whole phenomena of becoming. Thus, the changelessness of Brahman only means that it exceeds all change and not that it is capable of indulging in a voluntary and sportive creative activity. To say that Brahman is difference less or indeterminate does not mean that it is devoid of all determinations and that it is incapable of manifesting determinations out of it being, but it means that it exceeds all determinations. If we say that Brahman is only changeless and is incapable of manifesting self-determinations out of its being, we put a limitation upon the infinity and Absoluteness of Brahman.

Bibliography

1. Prof. A.C. Mukherjee, The nature of self.
2. Brahma Sūtra bhaṣya Ādi Śhankar
3. Commentary on upaniṣad.
4. M.N. Sircar, Camparative study of Vedantism.
5. Suzleki ,Awakening of faith
6. Dr. Des Gupta, Indian Idealism, (Cambridge 1933)
7. Madhyamika Karvika
8. CEM Joad, Introduction to Modern Philosophy
9. Dusslon, The system of vedanta
10. Suzuki, Outline of Mahajana Buddhism S. Radhakrishna Indian Philosophy Vol. I & II (grorge Allen and unwon ltd.)

पञ्चदशीरीत्या आत्मनः पञ्चकोषातिरिक्तत्वम्

राधिका पि.आर्*[1]

जीवब्रह्मैक्यं शुद्धचैतन्यं वेदान्तशास्त्रस्य प्रमेयः। अद्वैतवेदान्तशास्त्रे आत्मा एक एव तत्र जीवात्मपरमात्मनोः भेदः एव नास्ति। संविदेषा स्वयंप्रभा। परन्तु आत्मनः अस्तित्वविषये विभिन्नाः विप्रतिपत्तयः सन्ति। शरीरमेव आत्मेति चार्वाकाः। क्षणिकविज्ञानमात्मेति बौद्धाः। स्वर्गाद्युपभोगसाधनमात्मेति मीमांसकाः। केचन मनः आत्मेति। केचन बुद्धिः आत्मेति। तत्र च प्रत्यक्षप्रमाणविषयः आत्मेति केचन। शब्दप्रमाणविषयः आत्मेति केचन। अनुमानप्रमाणविषयः आत्मेति च केचन दार्शनीकाः। शोधपत्रेऽस्मिन् आत्मा पञ्चकोशेभ्यः अतीतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपः भवति इति पञ्चकोशानां विवेचनं कृत्वा स्पष्टतया प्रतिपाद्यते।

अद्वैतवेदान्तपरम्परायां विद्यारण्यस्वामिभिः विरचिते पञ्चदशीनामप्रकरणग्रन्थे प्रस्थानत्रयप्रतिपादितानि अद्वैतवेदान्ततत्वानि समग्रतया सुनिरूपितानि सन्ति। अस्मिन्ग्रन्थे पञ्चकोशविवेकप्रकरणे तैत्तिरीयोपनिषत्तात्पर्यव्याख्यानरूपं कोशपञ्चकं विविच्य प्रत्यगात्मनः स्वरूपं प्रदर्शितम्।

गुहाहितं ब्रह्म यत्तत्पञ्चकोशविवेकतः।
बोद्धुं शक्यं ततः कोशपञ्चकं प्रविविच्यते।।[2]

अत्र गुहाहितशब्दे अद्वैतप्रमेयब्रह्मात्मतत्त्वं तत् कोशादिदृश्यमात्रप्रतियोगिकं तदपादानकद्वैतबाधेनैव स्वप्रकाशकमात्मतत्वं बोद्धुं शक्यते। अन्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमय-आनन्दमयादिपञ्चकोशाः सन्ति। अत्र गुहाशब्देन अन्नमयाद्यानन्दमयान्तानां कोशानां परम्परा सूच्यते। यथा **देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः।**[3] एवं कोशपञ्चकेन आच्छादितः आत्मा परमार्थतया एतेभ्यः पञ्चकोशेभ्यः अतीतो भवति। अन्नमयादि तत्तत्कोशाः आत्मतादात्म्यात् तन्मयकोशो भवति। अत एव पञ्चकोशानां विवेचनम् अनात्मत्वं च सुष्ठु प्रतिपादनीयम्।

---

*[1] सहायकाचार्या, वेदान्तविभागः, गुरुवायूर् परिसरः, के.सं.विश्वविद्यालयः, केरलम्

[2]. पञ्चदशी- 3.1

[3]. पञ्चदशी- 3.2

आत्मनः अन्नमयकोशातिरिक्तत्वम्

पञ्चीकृताकाशादिपञ्चभूतेभ्यः उत्पन्नः स्थूलदेहः अन्नमयकोशत्वेन कथ्यते। **स्यात्पञ्चीकृतभूतोत्थो देहस्थूलेऽन्नसंज्ञकः**[4] देहो अन्नस्य विकारत्वात् अन्नमयः आच्छादकत्वात् आत्मतादात्म्यात् च अन्नमयकोशः इति प्रसिद्धम्।

पितृभुक्तान्नजाद्वीर्याज्जातोऽन्नेनैव वर्धते।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् चोर्ध्वं तदभावतः।।[5]

पितृभुक्तव्रीह्याद्यन्नाज्जायमानं वीर्यं, तस्मात् देहो जायते। स जननानन्तरं क्षीरादिना वर्धते देहपुष्टिं प्राप्नोति इत्यर्थः। जन्मनः पूर्वं मरणानन्तरञ्च स्थूलदेहाभावात् अन्नमयकोशः आत्मा न भवति। आत्मा नित्यः प्रागाद्यभावरहितः परन्तु चतुर्विधस्थूलशरीराण्यपि उत्पत्तेः पूर्वं विनाशानन्तरमपि अन्नविकारित्वदेहाभावात् आत्मा न भवितुमर्हन्ति।

आत्मनः प्राणमयकोशातिरिक्तत्वम्

सूक्ष्मशरीरे प्राणादिपञ्चकं कर्मेन्द्रियैः सहितं प्राणमयकोशो भवति। **लिङ्गे तु राजसैः प्राणैः प्राणः कर्मेन्द्रियैः सह।**[6] प्राणापानव्यानोदानसमानाः वायवः। कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि। एतेषां प्राणादीनां प्राणप्रचुरत्वात् आत्मतादात्म्यात् च प्राणमयत्वम् आच्छादकत्वात् प्राणमयकोशत्वं च भवति।

पूर्णो देहे बलं यच्छन्निन्द्रियाणां प्रवर्तकः।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्जनात्।।[7]

पूर्णदेहे बलं यच्छन् वागादीन्द्रियाणां प्रवर्तकः भवति वायुः अत एव प्राणमयकोशो क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपः। चैतन्यवर्जनात् प्राणमयकोशो जडात्मको भवति अतः प्राणमयकोशोऽपि आत्मा न भवति।

---

[4] . पञ्चदशी -1.34
[5] . पञ्चदशी -3.3
[6] . पञ्चदशी -1.34
[7] . पञ्चदशी -3.5

आत्मनः मनोमयकोशातिरिक्तत्वम्

सूक्ष्मशरीरे मनः ज्ञानेन्द्रियैः सहितं मनोमयकोशत्वेन उच्यते। **सात्विकैर्धीन्द्रियैस्साकं विमर्शात्मा मनोमयः ।** [8] ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानि। उच्यते मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः इति। कुतः चेत् इच्छायाः मनोवृत्तित्वावधारणात्।

अहन्तां ममतां देहे गेहादौ च करोति यः ।
कामाद्यवस्थया भ्रान्तो नासावात्मा मनोमयः ।।[9]

देहे गेहादौ च बाल्यादारभ्य अहन्तां ममतां यः करोति स मनोमयकोशः। कामक्रोधलोभादिभ्रान्तो वृत्तित्वेन अनियतस्वभावत्वात् मनोमयकोशः विकारवत्वात् देहवदात्मातिरिक्तः।

आत्मनः विज्ञानमयकोशातिरिक्तत्वम्

सूक्ष्मशरीरे बुद्धिः ज्ञानेन्द्रियैः सहितो विज्ञानमयकोशः इत्युच्यते। **तैरेव साकं विज्ञानमयो धीर्निश्चयात्मिका।**[10] तैः श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानि ज्ञानेन्द्रियैः। एतेषु कोशेषु मध्ये विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृरूपः। विज्ञानमयकोशः एव कर्तृत्वभोक्तृत्व-सुखित्वदुःखित्वाद्यभिमानत्वेन व्यवह्रियते। विज्ञानस्य चैतन्यं प्रति सन्निहितत्वात् तस्य ज्ञानशक्तिमत्वम्।

लीने सुप्तौ वपुर्बोधे व्याप्नुयादानखाग्रगा ।
चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् ।।[11]

सुषुप्तावस्थायां विज्ञानमयः विलीयते तथा जाग्रदवस्थायां सम्पूर्णशरीरे व्याप्यते यथा घटादिविषयाः बुद्धौ उत्पद्यन्ते विलीयन्ते च। अतः उत्पत्तिलयस्वभावत्वात् विज्ञानमयकोशः आत्मा न भवति।

आत्मनः आनन्दमयकोशातिरिक्तत्वम्

कारणशरीरे विद्यमानं सत्वं मोदादिवृत्तिभिः आनन्दमयत्वेन कथ्यते। **कारणे सत्वमानन्दमयो मोदादिवृत्तिभिः।** [12] अयमानन्दमयकोशः अपि बुद्ध्यादौ प्रतिबिम्बरूपेण अवस्थितः स बिम्बभूतात्मा भवितुं नार्हति।

---

[8] . पञ्चदशी -1.35
[9]. पञ्चदशी- 3.6
[10] . पञ्चदशी- 1.35
[11]. पञ्चदशी- 3.7
[12] . पञ्चदशी- 1.36

कादाचित्कत्वतो नाऽऽत्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् ।[13]

कारणशरीरे मलिनसत्वप्रधाना प्रियप्रमोदादिविकाराश्रितकदाचित्कत्वात् प्रतिबिम्बरूपात् आनन्दमयकोशः आत्मा न अनित्यत्वात् ।

पञ्चकोशातिरिक्तम् आत्मस्वरूपम्

अन्नमयाद्यानन्दमयान्तानां सर्वकोशानां परित्यागे बुद्धौ अनात्मत्वनिश्चयं कृत्वा यत् साक्षिरूपेण अधिष्ठानरूपेण सर्वदा अवस्थितः स आत्मा इति विज्ञेयः। एवं साक्षिरूपबोधः एव सच्चिदानन्दस्वरूपं ब्रह्मैव। **बिम्बभूतो य आनन्द आत्माऽसौ सर्वदा स्थितेः।**[14] आत्मतादात्म्येन अवस्थितानाम् अविद्याकृतपञ्चकोशानाम् अपनयनं ज्ञानेनैव भवति अतः एव अन्नमयाद्यानन्दमयान्तानां पञ्चानां कोशानां युक्तियुक्तं तिरस्करणं कृत्वा आत्मनः पञ्चकोशातिरिक्तं तथा स्वप्रकाशकत्वं श्रुतिप्रामाण्येन ग्रन्थकारः एवं बोधयति -

स्वयंज्योतिर्भवत्येष पुरोऽस्माद्भासतेऽखिलात् ।
तमेव भान्तमन्वेति तद्भासा भास्यते जगत् ।।[15]

अत्र आत्मनः स्वप्रकाशकत्वं बोधयितुं **अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति**[16], **तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति**[17], इत्याद्यनेक श्रुतिवाक्यानि ग्रन्थकारेण उद्धृतानि। सर्वकोशाधिष्ठानभूतात्मसाक्षात्कारेण सूक्ष्मातिसूक्ष्मात्मतत्वस्य विवेचनमपि कृतम्। निखिलोपाधिरहितात्मतत्त्वं विज्ञातुं शक्यते इति प्रतिबोधितम्।

ग्रन्थसूची –

पञ्चदशी – उत्तप्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ – 1997
ईशादि नौ उपनिषत् - गीताप्रेस, गोरखपुर, 1999

---

[13] . पञ्चदशी- 3.10
[14] . पञ्चदशी - 3.10
[15] . पञ्चदशी - 3.16
[16] . बृहदारण्यकोपनिषद् - 4.3.9
[17] . मुण्डकोपनिषद् - 2.2.10, श्वेताश्वेतरोपनिषद् - 6.14, कठोपनिषद् - 5.14

वेदान्त की चिन्तन परम्परा में भक्ति विषयक अवधारणा

डॉ. घनश्याम मिश्र*[1]

मानव जीवन के सम्बन्ध में दो विचारधाराएँ देखने को मिलती हैं। एक समन्वय की भावना से युक्त है, जिसमें प्रत्येक जीव नैसर्गिक रूप से एक दूसरे से सम्बद्ध है तथा परस्पर एक दूसरे पर आश्रित है। प्रकृति के चक्र में जितना मनुष्य दूसरी वस्तुओं पर आश्रित है, उतना ही अन्य प्राकृतिक वस्तुएँ मनुष्य पर आश्रित हैं। इसमें प्रकृति और मनुष्य के बीच तादात्म्यभाव माना गया है।

जबकि दूसरी विचारधारा उपभोगवादी दृष्टिकोण पर आधारित है, जिसमें भौतिक वस्तुओं की प्राप्ति ही मानव जीवन का चरम लक्ष्य है। इस भौतिकवादी दृष्टिकोण के कारण समाज में अशान्ति, नैतिक मूल्यों का ह्रास, भावनात्मक पक्षों की कमी तथा Self Identity की प्रधानता होने से सहानुभूति, सहिष्णुता, परस्पर सहयोग का भाव समाप्त हो रहा है और समाज बिखर रहा है। नैतिक पतन के कारण भ्रष्टाचार और आतंकवाद जैसी समस्याएँ प्रबल रूप से बढ रही हैं। वर्तमान परिप्रेक्ष्य में उठने वाली समस्त समस्याओं के निदान हेतु आचार्य शङ्कर की वैश्विक चिन्तन प्रणाली एक सशक्त माध्यम बन सकती है। वैदिक चिन्तन विशेष रूप से उस पर आधारित आदि शङ्कराचार्य का भक्तिपरक चिन्तन समन्वय की दृष्टि से विश्व को देखता है।

आचार्य शङ्कर की भक्ति में उन सभी प्राकृतिक शक्तियों नदी, पर्वतादि विषयों की वन्दना की गयी है, जिसमें मूलत: एक ही ब्रह्मभाव को प्रतिपादित किया गया है, जो नैसर्गिक रूप से एक दूसरे को परस्पर सम्बद्ध करता है। इस चिन्तन प्रणाली के द्वारा ही समाज में एकरूपता तथा समरसता आ सकती है।

वैदिक मनीषियों ने जीव, जगत्, और शाश्वत तत्त्व को लेकर उसके वास्तविक स्वरूपज्ञान की दिशा में पर्याप्त चिन्तन करते हुए मोक्ष को मानव जीवन के परम पुरुषार्थ के रूप में अभिलक्षित किया है। भारतीय दर्शन में मोक्ष की प्राप्ति के लिए विभिन्न उपाय बतलाये गये हैं, जिसमें आचार्य शङ्कर ने भक्ति को मोक्ष के परम साधन के रूप में उल्लेख किया है। वेदान्त की चिन्तन परम्परा में कुछ सम्प्रदायों द्वारा भक्ति को श्रेष्ठतम मानते हुए बताया गया है कि भक्ति के द्वारा व्यक्ति परमसत्ता (Supreme Reality) की अवस्था को प्राप्त कर जन्म-मरण के चक्र (भव-बन्धन) से मुक्त हो सकता है। अत: भक्ति ही साध्य है और यही मोक्ष की अवस्था है।

---

*[1] सर्वदर्शनविभागाध्यक्ष, श्री रणवीर परिसर, जम्मू

इस चिन्तन के विपरीत आचार्य शङ्कर भक्ति को मोक्ष की अवस्था नहीं मानते। उनके अनुसार मोक्ष के लिए आत्मज्ञान अनिवार्य है। भक्ति साधन है, इसके द्वारा केवल अन्त:करण शुद्ध होता है। अत: भक्ति मोक्ष की कारणभूत सहायक सामग्रियों में प्रधान है, किन्तु Ultimate नहीं।[2]

अब प्रश्न उठता है कि आचार्य शङ्कर अद्वैत विचारधारा के समर्थक हैं, जबकि भक्ति में (भक्त और भगवान) द्वैत होता है, द्वैत के बिना भक्ति सम्भव नहीं है। अत: भक्तिपरक विचारधारा को मानने से अद्वैत विषयक चिन्तन से समन्वय नहीं हो पायेगा। इस समस्या के समाधान के क्रम में यह कहा जा सकता है कि आचार्य शङ्कर का सम्पूर्ण सिद्धान्त जन-सामान्य के लिए है। सामान्य व्यक्ति निर्गुण, निराकार शुद्ध चैतन्य में मन को केन्द्रित करने में असमर्थ होता है। उसके लिए साकार ईश्वर की आवश्यकता होती है, जिसमें वह मन को केन्द्रित कर सके। सगुण ब्रह्म में पूर्ण समर्पण भाव, अटूट श्रद्धा तथा एक विषय पर मन को केन्द्रित करने से अन्त:करण शुद्ध होता है और अन्त:करण शुद्ध होने पर ज्ञान होता है। उस अवस्था में व्यक्ति निराकार ब्रह्म में भी मन को केन्द्रित कर सकता है। इस पद्धति के माध्यम से सामान्य व्यक्ति भी परम पुरुषार्थ रूप मोक्ष (Supreme Reality) का अनुभव कर सकता है। अत: भक्ति के द्वारा व्यक्ति स्थूलतत्त्व से सूक्ष्मतत्त्व की दिशा में प्रवृत्त होकर अन्ततः आत्मतत्त्व विषयक ज्ञान द्वारा आनन्द एवं अद्वैत की अनुभूति कर सकता है। इन सभी तथ्यों को ध्यान में रखते हुए आचार्य शङ्कर ने अनेक स्तोत्रों की रचना की जिसमें प्राकृतिक शक्तियों नदी, पर्वतादि में एक ही ब्रह्मभाव को मानते हुए उसकी उपासना की है।

भक्ति विषयक सामान्य अवधारणा

भक्ति शब्द 'भज् सेवायाम्' धातु से 'क्तिन्' प्रत्यय करने पर निष्पन्न होता है। 'क्तिन्' प्रत्यय करण, अधिकरण और भाव इन तीन अर्थों में होता है। करण अर्थ करने पर ईश्वर प्राप्ति की साधक क्रियाओं का वाचक होगा।[3] अधिकरण अर्थ करने पर उन सभी दशाओं की संज्ञा 'भक्ति' होगी जिसमें भगवत्भजन किया जाता है।[4] भाव अर्थ करने पर भक्ति शब्द- *'भजनं भक्ति'*[5] विग्रहानुसार प्रेमाभक्ति का वाचक होगा।[6] ईश्वर के प्रति 'परम्' अर्थात् निरतिशय जो प्रेम है, उसे 'भक्ति' कहते हैं।[7] यहाँ 'परं' शब्द का अर्थ केवल निरतिशय ही नहीं है, अपितु भागवत पुराण में कहा गया है कि वह प्रेम निर्हेतुक, निष्काम और निरन्तर

---

[2] 'मोक्षकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी ।' (विवेकचूडामणि, 32)

[3] 'करणव्युत्पत्या भक्तिशब्देन श्रवणकीर्तनादि साधनमभिधीयते ।' (लघु शोध-प्रबन्ध, मञ्जु सिंह, पृ. सं. 2)

[4] 'भजन्ति यस्यां दशायां सा भक्ति: ।' (वही.)

[5] श्रीमद्भगवद्गीता शाङ्करभाष्य (14/26)

[6] 'भज्यते सेव्यते भगवताकारमन्त:करणं क्रियते अनया ।' (वही.)

[7] 'सा (भक्ति:) परमनुरक्तिरीश्वरे ।' (शाण्डिल्यसूत्र, 2)

होना चाहिये।[8] नारद भक्ति- सूत्र में भक्ति को परिभाषित करते हुए *'सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा'* [9] कहा गया है। आचार्य पराशर के अनुसार पूजा आदि में अनुराग रखना 'भक्ति' है।[10] आचार्य गर्ग के अनुसार कथा श्रवण में अनुरक्ति ही 'भक्ति' है। भक्तिमीमांसा में मन के उल्लास विशेष को 'भक्ति' कहा गया है।[11]

भक्ति को सामान्यत: चित्त अधिष्ठित श्रद्धामूलक अवधारणा के रूप में समझा जा सकता है। श्रद्धा मूलत: एक प्रकार की आस्तिक्य बुद्धि है। यह एक ऐसा भाव है, जो प्रत्येक मानव में किसी न किसी रूप में अनिवार्य रूप से विद्यमान रहता है।[12] ईश्वर के प्रति अत्यन्त अनुरक्त चित्त की अवस्था को भक्ति की दशा कहा जा सकती है। कोई व्यक्ति अपने चित्त को ईश्वर पर स्थिर रखकर जो भी कार्य करता है, बहुधा उन क्रियाओं के कोटिभेद को 'भक्ति' कहा जा सकता है। इसमें पूर्ण समर्पण भाव, अविचलित ईश्वर विश्वास, अपरिमित प्रेम और अटूट श्रद्धा की आवश्यकता होती है। श्रीमद्भागवत में कहा गया है-

न साधयति मां योगो न सांख्य धर्म उद्धव।
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथाभक्तिर्ममोर्जिता ॥[13]

ईश्वर प्राप्ति के सभी साधनों में भक्ति को श्रेष्ठ बताते हुए श्रीकृष्ण का कथन है कि मैं योग, सांख्य, तप, त्याग, स्वाध्याय आदि साधनों से इतनी शीघ्रता से प्रसन्न नहीं होता, जितनी शीघ्रता से भक्ति से होता हूँ।

आचार्य शङ्कर का भक्ति विषयक चिन्तन

आचार्य शङ्कर की भक्ति सामान्य भक्ति विषयक चिन्तन से पूर्णत**:** भिन्न है। इसमें भगवत् भजन, पूजा और अराधना के स्थान पर स्वस्वरूपानुसंधान और सत्यान्वेषण सम्बन्धी जिज्ञासा की प्रधानता है। आचार्य शङ्कर की भक्ति में आडम्बर की अपेक्षा अन्तस्साधना पर अधिक बल देते हुए मालिन्य रहित निर्मल एवं शुद्ध अन्त:करण को तत्वज्ञान में साधन बताया गया है।[14]

---

8 'अहैतुक्यव्यवहिता या भक्ति: पुरुषोत्तमे ।' (भागवत, 3.29)

9 बालकृष्ण ग्रन्थावली, (पृ.सं. 48)

10 'पूजादिष्वनुराग: इति पाराशर्य: ।' (नारदभक्तिसूत्र, 1.16)

11 'भक्तिर्मनस: उल्लासविशेष:'। (भक्तिमीमांसा, 1/1/2)

12 'सा स्वभावजा जन्मान्तरकृतो धर्मादिसंस्कारो मरणकाले अभिव्यक्त: स्वभाव उच्यते । ततो जाता स्वभावजा । ... एवं त्रिविधां ताम् उच्यमानां श्रद्धा '। (श्रीमद्भगवद्गीता शाङ्करभाष्य, 17.2)

13 श्रीमद्भागवत (11/14/20)

14 'संस्कृतं मन आत्मदर्शने करणम्'। (श्रीमद्भगवद्गीता शाङ्करभाष्य, 2/21)

आचार्य शङ्कर की चिन्तन प्रणाली में व्यक्ति को आत्मस्वरूप माना गया है, किन्तु उसे अपने स्वरूप का सम्यक् बोध नहीं है। इसमें अज्ञान ही अवरोधक है। अत: मोक्ष के लिये आत्मज्ञान अनिवार्य है- *'ऋते ज्ञानान्नमुक्तिः' ।* विवेकचूडामणि में भी कहा गया है-

वदन्तु शास्त्राणि यजन्तु देवान् कुर्वन्तु कर्माणि भजन्तु देवताः ।
आत्मैक्यबोधेन विना विमुक्तिर्न सिद्ध्यति ब्रह्म शतान्तरेऽपि ॥[15]

ब्रह्म और आत्मा की एकता के बिना मुक्ति सम्भव नहीं है।[16] आचार्य शङ्कर ने मोक्ष के लिए चार सहायक साधन बताये हैं- श्रद्धा, भक्ति, ध्यान और योग।[17] इन साधनों में मोक्ष की कारणभूत सहायक सामग्रियों में भक्ति को सबसे प्रधान बताया गया है-

मोक्ष करणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी ।
स्वस्वरूपानुसंधानं भक्तिरित्यभिधीयते ॥[18]

आचार्य शङ्कर के अनुसार अपने वास्तविक स्वरूप का अनुसंधान ही 'भक्ति' है।[19] स्वस्वरूपानुसंधान के लिये प्राय: गुरु एवं शास्त्र में पूर्ण श्रद्धा रखना आवश्यक है। आस्तिक्य बुद्धि को 'श्रद्धा' कहा गया है।[20] आचार्य सदानन्द प्रणीत वेदान्तसार में 'श्रद्धा' को परिभाषित करते हुए बताया गया है कि गुरु के वचनों तथा वेदान्त वाक्यों में विश्वास अर्थात् सत्य बुद्धि का नाम 'श्रद्धा' है।[21] विवेकचूडामणि में 'श्रद्धा' का स्वरूप द्रष्टव्य है-

शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्यबुद्ध्यावधारणम् ।
सा श्रद्धा कथिता सद्भिर्यया वस्तूपलभ्यते ॥ [22]

शङ्कराचार्य भक्ति के दो भेद मानते हैं- पहली 'अपरा' और दूसरी 'परा' भक्ति। 'अपरा' भक्ति कर्मयोग में तथा परा भक्ति ज्ञानयोग में समाविष्ट है। ज्ञानयोग की दिशा में प्रवृत्त होने के लिए भक्तियोग को सबसे सरल और सरस मार्ग के रूप में बताया गया है। इसी परिप्रेक्ष्य में आचार्य शङ्कर ने श्रीमद्भगवद्गीता भाष्य में भक्तों की चार कोटियाँ बतायी हैं, जिसमें आर्त भक्तों को दु:ख निवारण की इच्छा वाला, अर्थार्थी भक्त धन प्राप्ति की कामना

---

15 वि. चू. 6

16 'ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थ: ।' (ब्र.सू.शां.भा.1/1/1), 'ब्रह्मैव हि मुक्त्यवस्था ।' (ब्र.सू.शां.भा. 3/4/52)

17 'श्रद्धाभक्तिध्यानयोगात्' । (वि.चू. 48)

18 वही. 32

19 'स्वात्मतत्त्वानुसंधानं भक्तिरित्यपरे जगुः ।' (वही. 33)

20 'आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा ।' (कठ.उ. शां.भा. 1/1/2)

21 'गुरूपदिष्टवेदान्तवाक्येषु विश्वास: श्रद्धा ।' (वेदान्तसार, पृ. 34)

22 वि. चू. 26

वाला, जिज्ञासु भक्त भगवत् तत्त्व को जानने की इच्छा वाला तथा ज्ञानी भक्त विष्णु के तत्त्व को जानने वाले होते हैं।[23] इनमें ज्ञानी भक्त को सर्वश्रेष्ठ बताया गया है।

भक्ति के अर्थ में उपासना का स्वरूप

आचार्य शङ्कर ने विद्या और उपासना को भक्ति के अर्थ में माना है। *'उप समीपे आस्यते स्थीयते अनेन इत्युपासना'* [24] इस व्युत्पत्ति के अनुसार उपासना उस कर्म को कहा जाता है, जिसके द्वारा उपासक उपास्य के समीप अवस्थित होता है। उपास्य के समीप उपासक के अवस्थित होने का अर्थ है, उपास्य के स्वरूप में उपासक के चित्त को स्थैर्य लाभ होना। इस प्रकार उपासना का अर्थ मन का वह व्यापार है, जिससे मन उपास्य सगुण ब्रह्म में स्थिर होता है।[25] अत: उपासना सर्वदा भगवान् के चिन्तन, ध्यान, स्मरण, ईश्वर पर अनन्य विश्वास और तत्परायण भजन का नाम है।

आचार्य शङ्कर ने श्रीमद्भगवद्गीता के भाष्य में 'उपासना' को परिभाषित करते हुए कहा है कि उपास्य वस्तु को शास्त्रोक्त विधि से बुद्धि का विषय बनाकर उसके समीप पहुँचकर तैलधारा के तुल्य समान वृत्तियों के प्रवाह से जो दीर्घ काल तक उसमें स्थित रहना है उसको 'उपासना' कहते हैं।[26] इसी सन्दर्भ में छान्दोग्य उपनिषद् के भाष्य भूमिका में 'उपासना' के स्वरूप को बताते हुए आचार्य शङ्कर का कथन है कि शास्त्र सम्मत किसी आलम्बन को ग्रहण कर उसमें, विजातीय प्रत्ययों के व्यवधान से रहित, सजातीय चित्तवृत्तियों को प्रवाहित करना ही उपासना है।[27] उपासना के फल के सम्बन्ध में कहा गया है कि नित्य कर्मों का फल पितृलोक की प्राप्ति तथा विद्या रूपी उपासना का फल सत्यलोक देवलोक की प्राप्ति है।[28] इसी सन्दर्भ में ब्रह्मसूत्र- शाङ्करभाष्य में कहा गया है कि ब्रह्म की कुछ उपासनाओं का फल अभ्युदय- स्वर्ग प्राप्ति। कुछ (दहरादि उपासनाएँ) क्रम मुक्ति के लिए हैं, कुछ (उद्गीथादि उपासनाएँ) कर्मफल की समृद्धि के लिए हैं।[29] उपासनाओं का परम प्रयोजन चित्त की एकाग्रता, मन की एक विषय में स्थिरता, एक ही वस्तु में मन की अवच्छिन्न गतिशीलता है।

---

[23] 'आर्त आर्तिपरिगृहीतः तस्करव्याघ्ररोगादिना अभिभूत आपन्नो...अर्थार्थी धनकामो...जिज्ञासुः भगवत्तत्त्वं ज्ञातुम् इच्छति यः ... ज्ञानी तत्त्ववित् ।' (श्रीमद्भगवद्गीता शाङ्करभाष्य, 7/16-17)

[24] वेदान्तसार, पृ. 50

[25] 'उपासनानि सगुणब्रह्मविषयमानसव्यापाररूपाणि शाण्डिल्यविद्यादीनि ।' (वही. पृ. 30)

[26] 'उपासनं नाम यथाशास्त्रम् उपास्यस्य अर्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यम् उपगम्य तैलधारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यद् आसनं तद् उपासनम् आचक्षते ।' (श्रीमद्भगवद्गीता शाङ्करभाष्य, 12/3)

[27] 'उपासनं तु यथाशास्त्रसमर्थितं किञ्चिदालम्बनमुपादाय तस्मिन् समानचित्तवृत्तिसन्तानकरणं तद्विलक्षणप्रत्ययानन्तरितमिति ।' (छा. उ. 1/1 सम्बन्ध भाष्य, पृ. 6)

[28] 'नित्यनैमित्तिकयोरुपासनानां त्ववान्तरफलं पितृलोकसत्यलोकप्राप्तिः कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक: ।' (वेदान्तसार, पृ. 32)

[29] 'तत्र कानिचिद् ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि, कानिचित् क्रममुक्त्यर्थानि कर्मसमृद्ध्यर्थानि ।'
(ब्र. सू. शां. भा. 1/1/12)

उपासना के दो भेद है- अव्यक्तोपासना (ज्ञानमार्ग), व्यक्तोपासना (भक्तिमार्ग)। उपासना में जब भक्ति की प्रधानता होती है तो ज्ञानमार्ग तथा हृदयतत्व की प्रधानता होने पर भक्तिमार्ग कहलाता है।

भक्ति के अर्थ में विद्या का स्वरूप

जिस क्रिया से उपास्य में उपासक के चित्त का स्थैर्य लाभ हो वह क्रिया 'विद्या' है। विद्या का अर्थ है- ज्ञान।[30] यहाँ विद्या शब्द केवल 'ब्रह्मज्ञान' का सूचक नहीं है, अपितु परब्रह्म का ज्ञान प्राप्त कर लेने के जो साधन या मार्ग हैं, उन्हें भी उपनिषदों में 'विद्या' ही कहा गया है। ब्रह्म विद्या का प्रयोजन अविद्या की निवृत्ति तत्पश्चात् संसार का अत्यन्ताभाव है।[31] उपनिषदों में ज्ञान (विद्या) को दो भागों में बाँटा गया है- एक वह जो सांसारिक सुखों से लेकर सत्यलोकादि दिव्यसुखों की प्राप्ति कराता है। ऋग्वेदादि का ज्ञान ऐसा ही है। इसे उपनिषदों में अपरा विद्या कहा गया है। 'परा विद्या' उसे कहते हैं, जिसके द्वारा अक्षर ब्रह्म की प्राप्ति की जाती है। परा विद्या शब्दातीत आत्मसंवेद्य है।

उपासना और ज्ञान में भेद

आचार्य शङ्कर ने 'तत्तु समन्वयात्' (ब्र.सू. 1/1/4) सूत्र में उपासना और ज्ञान में भेद करते हुए बताया है कि उपासनादि क्रिया वह होती है, जो वस्तु के स्वरूप की अपेक्षा किये बिना विधान की जाती है। जैसे मन की ब्रह्म रूप में उपासना करें, यह उपासना क्रिया है। मन में ब्रह्म रूप की उपासना करने का विधान किया गया है, पर उस विधान को करते समय यह बात ध्यान में नहीं रखी गयी है कि मन ब्रह्म है भी कि नहीं। अत: यह विधान वस्तुस्वरूप निरपेक्ष है।[32]

उपासनादि क्रिया पुरुषव्यापारतन्त्र होती है अर्थात् पुरुष चाहे तो मन में ब्रह्म बुद्धि करे, चाहे तो न करे, चाहे तो मन को कुछ और समझ ले[33], जबकि ज्ञान में ऐसा नहीं होता। ज्ञान प्रमाणजन्य होता है और प्रमाण वास्तविक अर्थ का ही ग्रहण कराता है। जो वस्तु जैसा है, उसका उसी रूप में ज्ञान करना वस्तुस्वरूप सापेक्षता है। जैसे घट का ज्ञान घट रूप में होगा, तभी वह यथार्थ रूप में कहलायेगा। यही वस्तुस्वरूप सापेक्षता है।[34]

---

[30] 'विद्यते लभ्यते उपास्यते चित्तस्थैर्य क्रियया सा विद्या ।' (वेदान्तसार, पृ. 50)

[31] 'न च पुनरावर्त्तते शरीरग्रहणाय ।' (छा. उ. 8/15/1)

[32] 'क्रिया हि नाम सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते, पुरुषचित्तव्यापाराधीना च'। (ब्र.सू.शां.भा. 1/1/4)

[33] 'ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यम्, पुरुषतन्त्रत्वात् ।' (वही.)

[34] 'ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषयम्, अतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यं केवलं वस्तुतन्त्रमेव तत्, न चोदनातन्त्रम्, नापि पुरुषतन्त्रम्'। (वही.)

आचार्य शङ्कर ने विविध स्तोत्रों के माध्यम से भक्ति का जो संदेश दिया है, उस भक्तिमय संदेश द्वारा अनेकता में एकता का भाव, स्वस्वरूपानुसंधान की जिज्ञासा, नानात्व से एकत्व की ओर उन्मुख होने की प्रेरणा, संसार के वास्तविकता को समझते हुए सबमें उस एक ही परमतत्त्व (Supreme Reality) को अनुभव करने का भाव दृष्टिगोचर होता है। इस सन्दर्भ में शङ्कराचार्य का व्यापक भक्तिपरक चिन्तन द्वारा अद्वैतपरक भाव द्रष्टव्य है-

मेरी आत्मा शिव है, बुद्धि पार्वती है, निद्रा समाधि है, मैं जो कुछ भी बोलता हूँ, वह आपके स्तोत्र हैं और मैं जो कुछ भी करता हूँ, वह सब आपकी आराधना है।[35] इस प्रकार के भाव द्वारा आचार्य शङ्कर संसार के कण-कण में एक ही परमसत्ता का अनुभव करते हुए प्रकृति और मनुष्य को परस्पर सम्बद्ध मानते हुए उनमें एकत्व का प्रतिपादन करते हैं-

सम्पूर्णं जगदेव नन्दनवनं सर्वेऽपि कल्पद्रुमा
गाङ्गं वारि समस्तवारिनिवहाः पुण्याः समस्ताः क्रियाः।
वाचः प्राकृतसंस्कृताः श्रुतिशिरो वाराणसी मेदिनी
सर्वावस्थितिरस्य वस्तु विषया दृष्टे परब्रह्मणि ॥[36]

जिसने परब्रह्म का साक्षात्कार कर लिया है, उसका सारा भेद समाप्त हो गया है- 'ज्ञाते द्वैतं न विद्यते '।[37] उसको संसार की प्रत्येक वस्तु ब्रह्ममय दिखाई देती है, सबमें Supreme Reality के ही दर्शन होते हैं। उसके लिए सारा संसार नन्दनवन हो जाता है, समस्त वृक्ष कल्पवृक्ष तथा उसकी समस्त क्रियाएँ परमार्थमयी हो जाती हैं।

शाङ्कर दर्शन में ज्ञान और भक्ति का अद्भुत समन्वय है। मोक्ष साध्य प्रयास की दृष्टि से भक्ति को सर्वोच्च नहीं माना जा सका, किन्तु ज्ञान (आत्मज्ञान), जिसके लिए भक्ति महत्वपूर्ण रूप से सहायक हो सकती है, अतः भक्ति को मोक्षप्राप्ति के साधनों में उत्तम साधन बताया गया है।

आचार्य शङ्कर के अनुसार यागमूलक कर्मकाण्ड के द्वारा मोक्ष की प्राप्ति नहीं हो सकती। उसी प्रकार भक्ति को भी अन्तःकरण की शुद्धि का उपचार माना गया है। उपासना रूपी भक्ति में द्वैतभाव निहित है, इसलिये वह परमपुरुषार्थ की प्राप्ति नहीं करा सकती, किन्तु भक्ति के द्वारा सामान्य व्यक्ति स्थूलतत्व से सूक्ष्मतत्व की दिशा में प्रवृत्त होता है। जहाँ व्यक्ति अपने कर्म में नियुक्त हुआ ईश्वर के लिये कर्म करता है, वहाँ भक्ति है। मूलतः भक्ति

---

[35] आत्मा त्वं गिरिजा मतिः सहचराः प्राणाः शरीरं गृहं पूजा ते विषयोपभोगरचना निद्रा समाधिस्थितिः ।
संचारः पदयोः प्रदक्षिणविधिः स्तोत्राणि सर्वा गिरो यद्यत्कर्म करोमि तत्तदखिलं शम्भो तवाराधनम् ॥ (स्तोत्ररत्नावली, पृ. 270)

[36] स्तोत्ररत्नावली, पृ . 267

[37] माण्डू. उ. (आगम प्रकरण, 1/18)

न तो कर्ममार्ग का विरोधी है न ही ज्ञानमार्ग का विरोधी है, अपितु सूक्ष्मता से देखा जाय तो भक्तिभाव, कर्मकाण्ड एवं ज्ञानकाण्ड दोनों का ही प्रारम्भिक बिन्दु है।

भक्ति के बिना ज्ञान और वैराग्य सब निष्फल रहते हैं, क्योंकि जब तक कर्म भगवान को समर्पित नहीं किये जाते, वे व्यक्ति को कर्मबन्धन से अवश्य पीडित करते हैं। भक्ति के बिना कोरा ज्ञान बाह्य होता है। आचार्य शङ्कर की भक्ति में आडम्बर की अपेक्षा अन्त:साधना पर अधिक बल दिया गया है। उपासना के द्वारा जीव का अन्त:करण शुद्ध होता है, तदनन्तर परब्रह्म का साक्षात्कार होता है।

उपर्युक्त विवेचन के आधार पर स्पष्ट होता है कि वैदिक ज्ञान एवं आचार्य शङ्कर के एकत्ववादी चिन्तन की जितनी आवश्यकता वैदिक काल में थी, उतनी ही नहीं, प्रत्युत उससे भी अधिक आवश्यकता आज के समाज के लिए है। वैदिक चिन्तन प्रणाली के अनुसार आचरण करने से मानव जाति की ही नहीं, अपितु चराचर जगत् की समस्त समस्याओं का निदान सम्भव है। वैदिक चिन्तन विशेष रूप से उस पर आधारित आदि शंकराचार्य का भक्तिपरक चिन्तन Ecological world view की दृष्टि से विश्व को देखता है। आचार्य शङ्कर की भक्ति में उन सभी प्राकृतिक शक्तियों नदी, पर्वतादि विषयों की वन्दना की गयी है, जिसमें मूलत: एक ही ब्रह्मभाव को नैसर्गिक रूप से जोडता है तथा एक दूसरे की आश्रयता को सिद्ध करता है।

ग्रन्थसूची –

श्रीमद्भगवद्गीता

स्तोत्ररत्नावली

माण्डूक्योपनिषत्

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्

वेदान्तसारः

ब्रह्मलक्षणविचारः

Dr. Manoj Shinde*[1]

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः। **न स पुनरावर्तते**[2] इति श्रुत्या तस्य नित्यत्वम्। नान्यः पन्था विद्यते तत्प्राप्तये। **ब्रह्मविदाप्नोति परम्**[3] इति श्रुतिः अमुमेवार्थं दृढयति। तस्मात् मोक्षावाप्तये मुमुक्षुणा ब्रह्म, तज्ज्ञानं, तत्स्वरूपञ्च जिज्ञास्यमेव। अत एव बादरायणाचार्यः शास्त्रस्य आदावेव **अथातो ब्रह्मजिज्ञासा**[4] इत्यनेन सूत्रेण ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्युपपिदेश। लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः इति न्यायानुसारं जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणः सिद्ध्यर्थं तल्लक्षणमत्र प्रतिपाद्यते।

तत्र लक्षणं द्विविधं स्वरूपलक्षणम्, तटस्थलक्षणं चेति।

किं नाम स्वरूपलक्षणम् ?

स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम्। ब्रह्मणश्च स्वरूपलक्षणं समर्पयति श्रुतिः **"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"**[5] इति। सत्यत्वं, ज्ञानत्वम्, अनन्तत्वञ्च ब्रह्मस्वरूपाभिन्नत्वमेवेति कृत्वा लक्षणसमन्वयः।

अत्र आशङ्कते, 'ननु स्वस्य स्ववृत्तित्वाभावात् कथं लक्षणत्वम्' इति। यतः असाधारणधर्मः खलु लक्षणं भवितुमर्हति। धर्मश्चेत् सः धर्मिणो भिन्न एव स्यात्। स्वरूपं तु स्वाभिन्नम्, अतः तदेव स्वस्य रूपलक्षणमित्युक्तौ कथं सङ्गच्छते इति प्रश्नः। तत्र उत्तरं , यथा तार्किकैः प्रमेयत्वरूपधर्मस्य केवलान्वयित्वरक्षणार्थं प्रमेयत्वं प्रमेयत्वेऽपि वर्तते इत्यवश्यमङ्गीकर्तव्यं भवति तद्वत्, वस्तुतः स्वरूपस्य स्वाभिन्नत्वेऽपि कल्पितभेदमादाय लक्ष्यलक्षणभावः सम्पादयितुं शक्यते इति। अत एवोक्तं प्राचीनैः -

आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्ति धर्माः।
अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते।।[6] इति।

---

[1] **Asst.Prof, Dept. of Advaita Vedanta, C.S.U., Guruvayoor Campus, Thrissur, Kerala**

[2] छा.उ.-8.15.1

[3] तै.उ.-2.1

[4] ब्र.सू.-1.1.1

[5] तै.उ.-2.1.1

तटस्थलक्षणं नाम् किम् ?

यावल्लक्षणमनवस्थितत्वे सति व्यावर्तकत्वम् । इति ।

लक्ष्यं यावत्कालमस्ति तावत्कालमविद्यमानत्वे सति इतरभेदानुमितिजनकत्वम् इति तस्यार्थः । यथा गन्धवत्वं पृथिव्याः लक्षणमित्युच्यते चेत् तत् तटस्थलक्षणमेव भवति । यावल्लक्ष्यमविद्यमानत्वात् । कुत इति चेत् महाप्रलये, परमाणुषु, उत्पत्तिकाले च घटादिषु (पृथिवीषु) गन्धो नास्तीत्येव तार्किकाणां सिध्दान्तः । तथापि पृथिवीभिन्नेषु समवायेन गन्धस्य अनङ्गीकारात् इतरव्यावर्तकत्वं वर्तते इति कृत्वा गन्धवत्वं पृथिवीलक्षणमिति स्वीक्रियते । तद्वत् प्रकृतेऽपि ब्रह्मणः तटस्थलक्षणं भवति जगज्जन्मादिकारणत्वमिति । जगत्संसर्गरहिते शुध्दे ब्रह्मणि परमार्थतः जगज्जन्मादिकरणत्वं नास्ति । अतः यावल्लक्षणमनवस्थितमिदम् । इतरव्यावर्तकञ्च भवति । यतः अस्य अज्ञानविजृम्भितस्य जगतः यदि किञ्चित्कारणं वक्तव्यं तर्हि ब्रह्मैव वक्तुं शक्यते, श्रुत्युक्तत्वात् युक्तियुक्तत्वाच्चेति कृत्वा जगत्कारणत्वस्य ब्रह्मण्येव कल्पनीयत्वात् अचेतनप्रधानादिव्यावृतं लक्षणमिदं पर्यवस्यति ।

जगज्जन्मादिकारणत्वम् इत्यत्र जगत् पदेन सकलकार्यसमूहः विवक्षितः । ननु जगदाकारेण अविद्या परिणमते इति सिद्धान्ते स्वीकृतत्वात् तादृशपरिणामिकारणत्वम् अविद्यायामप्यस्तीत्यतः अविद्यायामतिव्याप्तिः इति इमाम् आशङ्कां परिहरति ग्रन्थकारः "कारणत्वञ्चात्र कर्तृत्वं विवक्षितम्" इति । तथा सति कथमतिव्याप्तिः वार्यते इति चेत्, उच्यते । कर्तृत्वञ्च, "तत्तदनुकूलतत्तदनुदानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्वम्" इति । तत्तत्कार्योत्पत्यनुकूलं, तत्तत्कार्योपादानविषयकं च यत् अपरोक्षज्ञानं, या च चिकीर्षा, या च कृतिः, तद्वत्वमित्यर्थः । ज्ञानेच्छादिकं चेतनस्य धर्मः, न तु जडस्य इत्यतः यथा पुर्वम् अचेतनप्रधानस्य व्यावृत्तिः कृता तथैव जडत्वाविशेषात् अविद्यायामतिव्याप्तिरपि परिहृता भवति ।

ब्रह्मणः अपरोक्षज्ञानवत्वे श्रुतिः **"यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः"**[7] ब्रह्मणः चिकीर्षासद्भावे श्रुतिः **"सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति"**[8] ब्रह्मणः कृतिमत्वे श्रुतिः **"तन्मनोऽकुरुत"**[9] इति । अत्र जगदनुकूलज्ञानवत्वम्, इच्छावत्वं, कृतिमत्वमिति प्रत्येकं लक्षणं

---

[6] वे.प.-उद्धृतः श्लोकः

[7] मु.उ.-1.1.9

[8] तै.उ.-2.6.1

[9] बृ.उ.-1.2.1

भवितुमर्हति। तदपि उत्पत्तिनिरूपितं, स्थितिनिरूपितं, लयनिरूपितमिति त्रिधा वक्तुं शक्यते एवञ्च मिलित्वा नवसंख्याकानि लक्षणानि संपद्यन्ते। ब्रह्मणः जगज्जन्मस्थितिलयकारण्त्वे श्रुतिः **"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति"** ।[10] यद्वा निखिलजगदुपादानत्वं ब्रह्मलक्षणम्। उपादानत्वञ्च जगदध्यासाधिष्ठानत्वम्। जगदाकरेण परिणममानमायाधिष्ठानत्वं वा। एतादृशोपादानत्वाभिप्रायेणैव श्रुतिषु **"इदं सर्वं यदयमात्मा"**[11], **"सच्च त्यच्चाभवत्"**[12], **"बहु स्यां प्रजायेय"**[13] इत्याद्यासु ब्रह्मप्रपञ्चयोः तादात्म्यव्यपदेशः। मृत् घटः इतिवत्।

तथा च ब्रह्मसत्वेनैव तदध्यस्तस्य जगतः अपि सत्त्वप्रतीतिः। यतः अधिष्ठानसत्त्वव्यतिरेकेण अध्यस्तस्य सत्त्वमन्यदिति नाङ्गीक्रियते। ब्रह्मणः सच्चिदाननन्दरूपत्वादेव तस्मिन् अध्यस्तस्य घटादेः सत्वप्रतीतिः, घटः सन् इति व्यवहारश्च। घटो भाति, घटः इष्टः इत्यादयोऽपि व्यवहाराः अधिष्ठानमाहात्म्यनिबन्धना एवेति द्रष्टव्यम्। ननु आनन्दस्वरूपब्रह्मणि अध्यस्तत्वात् घटादौ इष्टत्वव्यवहारे, दुःखस्यापि तत्राध्यासात् तस्यापि इष्टत्वव्यवहारापत्तिरिति चेन्न। आरोपे सति निमित्तानुसरणं क्रियते। न तु निमित्तमस्तीति कृत्वा आरोपाभ्युपगमो युक्तः। अतः दुःखादौ आनन्दांशस्य अध्यासो नास्ति। जगति नामरूपव्यवहारस्तु अविद्यापरिणामात्मकनामरूपसम्बन्धादेव इति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

ईशादि नौ उपनिषद् – गीताप्रेस, गोरखपुर, 1999

वेदान्तपरिभाषा – रा.सं.संस्थानम्, नवदेहली, 2011

ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् –आचार्यः जगदीशशास्त्री, मोतीलाल बनारसी दास, नई दिल्ली, 2005

वेदान्तसारः – सम्पादकः – पं.श्रीरामगोविन्दशुक्लः, भारतीयविद्याप्रकाशन, वाराणासी, 1990

---

[10] तै.उ.-3.1.1

[11] बृ. उ.-2.4.6

[12] तै. उ.-2.6.1

[13] तै. उ.-2.6.1

उपनिषत्सु अष्टाङ्गयोगविचारः

Dr. Shibu ov*[1]

भारतपुण्यभूमौ अनेकानि शास्त्राणि प्रकाशितानि सन्ति। तेषु वेदवेदाङ्गानि इतिहासपुराणानि दर्शनानि स्मृतयश्च प्रसिद्धानि लोकोपकराणि भवन्ति। सर्वेषां विज्ञानानां मूलं वेद एव भवन्ति। उक्तं च वेदोखिलो धर्ममूलम् इति।

शास्त्रेषु सर्वत्र प्रवृत्तिमार्गः निवृत्तिमार्गश्च उपदिश्यते। ऐहिकामुष्मिकैश्वर्याणां प्राप्तिः धर्म-अर्थ-काम-मोक्षाख्यचतुर्विधपुरुषार्थमूला इति। एतेषाम् ऐश्वर्याणां प्राप्त्युपायाः अनेकाः सन्ति। तेषु प्रसिद्धमस्ति योगचतुष्टयम्। भक्ति-कर्म-ज्ञान-योगाख्येषु योगचतुष्टयेषु राजयोगस्य प्रभावः उपनिषत्सु दरीदृश्यते। वेदस्य ज्ञानकाण्डं भवति उपनिषद्। न केवलं भारतीयाः अपि तु पाश्चात्याः विद्वांसोऽपि उपनिषदां महत्त्वम् अङ्गीकुर्वन्ति। त्रिविधतापपीडिताः प्राणिनः उपनिषदां चिन्तनेन योगानुष्ठानेन च परां शान्तिं लब्धुं शक्नुवन्ति। उपनिषज्ज्ञानरश्मिभिः लोके जनाः ज्ञानलोकं प्राप्य सन्मार्गगामिनः भवितुमर्हन्ति। अभ्युदयनिःश्रेयसावाप्तये उपनिषदामवलम्बनं तथा योगानुष्ठानं च अनिवार्यत्वं भवति। भारतीयदर्शने सर्वत्र आसां प्रभावः स्फुटमवलोक्यते। इदमेव कारणमस्ति यति सर्वे बुधाः मनीषिणः महात्मनः धर्माचार्याः तत्त्वज्ञाः आचारशिक्षकाः धर्मनिर्देशकाः विविधविद्याकोविदाश्च योगचर्याणाम् उपनिषदां च महत्त्वं सादरम् अङ्गीकुर्वन्ति। जगद्गुरुः शङ्कराचार्यः अविद्यानाशनं दुःखोच्छोदनं ब्रह्मणोपलब्धि चेत्यर्थत्रयं आश्रित्य उपनिषद्शब्दस्य ब्रह्मविद्योतकतां प्रतिपादयति। मुक्तिकोपनिषदि कथितमस्ति सर्वोपनिषदामध्ये सारमष्टोत्तरंशतम् अनेन वाक्येन ज्ञायते यत् उपनिषद् अष्टोत्तरशताधिका । अत्रापि च एकादशोपनिषदाम् एव भाष्यम् आचार्यशङ्करः लिलेख। अष्टाङ्गयोगस्य प्रभावः न केवलं दशोपनिषदि अपि तु मुक्तिकोपनिषदि, ध्यानबिन्दूपनिषदि, नादबिन्दूपनिषदि, शाण्डिल्योपनिषदि, त्रिशिखोपनिषदि, कैवल्ययोगोपनिषदि, योगराजोपनिषदि च द्रष्टुं शक्यते।

चित्तवृत्तिनिरोधः एव योगः इत्युच्यते। चित्तवृत्तिनिरोधस्य जीवने महती आवश्यकता खलु वर्तते। यतो हि जनः अत्र यावतीं सफलतां प्राप्नोति तावतीम् एव सफलतां सः कर्मव्यापारे प्राप्नोति। यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः योगस्य अष्टौ अङ्गानि। तच्च -

यमाः - अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः।

नियमाः – शौचसन्तोषतपस्स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि।

आसनानि - करचरणादिसंस्थापनविशेषलक्षणानि पद्मास्वत्तिकादीनि।

---

[1] **Guest lecturer, Advaita Vedanta, C.S.University, Guruvayoor Campus, Kerala**

प्राणायामः- रेचकपूरककुम्भकलक्षणाः प्राणनिग्रहोपायाः।

प्रत्याहाराः - इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यः प्रत्याहारणम्।

धारणा - अद्वितीयवस्तूनि विच्छिद्य विच्छिन्त्य अन्तरिद्रियवृत्तिप्रवाहः।

समाधिः - अद्वितीये वस्तुनि निरन्तरं चित्तवृत्ति प्रवाह्यीकरणं अयं समाधि सविकल्पकः। एवम् अष्टाङ्गयोगः उपनिषत्सु अनुष्ठानरूपेण वा अनुशासनेन उपदिश्यते।

तैत्तिरियोपनिषदि यमनियमानाम् उपदेशाः वर्तन्ते। तत्र **सत्यं वद, धर्मं चर, स्वाध्यायात् मा प्रमदः देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यं श्रद्धया देयं यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि।** इत्यादिना आदेशेन सत्यं शौचं स्वाध्यायः ईश्वरप्रणिधानं ब्रह्मचारिणां जीवनचर्याश्च वर्ण्यन्ते। तथा ईशावास्ये - **ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृध कस्यस्विद्धनम्।** इत्यत्र स्तेयबुद्धिः कदापि मा भवतु इति उपदिश्यते।

एवं कैवल्योपनिषदि श्रद्धा, ईश्वरप्रणिधानं ध्यानं, आसनं, परिशीलनं च प्रकीर्त्यते। श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवैहि[2]

तथा वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्वाः।
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे।[3]

योगाभ्यासेन अन्तकरण शुद्धिं प्राप्य परमपदप्राप्तिः भविष्यति इति कथ्यते। योगरजोपनिषदि-

योगश्चतुर्विधः प्रोक्तो योगिभिस्तत्वदर्शिभिः।
आसनं प्राणसंरोधो ध्यानं चैव समाधिजः।। [4]

अस्यां उपनिषदि आसनं, प्राणसंरोधं, ध्यानं, समाधि इत्यादिभिः चतुर्विधैः एव योग इति तत्त्वद्दष्टारः योगिनः वदन्ति। योगतत्त्वोपनिषदि अष्टाङ्गयोगस्य प्रभावं प्रदर्शयति -

स एव लययोगस्स्यात् हठयोगमतः शृणु
यमश्च नियमश्चैव आसनं प्राणसंयमं
प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं भ्रूमध्यमे हरिं
समाधिस्समतावस्था साष्टाङ्गो योग उच्यते।।[5]

एवं नादबिन्दूपनिषदि आसनस्य ध्यानस्य च गुणाः प्रकीर्त्यन्ते।

---

[2] कैवल्य उ. १/२

[3] **कैवल्य** उ.१/४

[4] यो.रा ३/२

[5] योगतत्त्व. उ. २४/२५

सिद्धासने स्थितो मुद्रामनुसन्धाय वैष्णवीम् ।
श्रुणुयात् दक्षिणे कर्णे नादमन्तर्गतं सदा ।।

ध्यानबिन्दूपनिषदि - योगस्य षडङ्गानां तथा विविधानाम् आसनानां च वर्णना क्रियते ।

आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा
ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि भवन्ति षट् ।
आसनानि च तावन्ति यावत्यो जीवजातयः
एतेषामतुलान् भेदान् विजानाति महेश्वरः ।।[6]

एवमेव शाण्डिल्योपनिषदि अष्टाङ्गयोगस्य सम्पूर्णं विवरणं विविधासनवर्णना, प्राणायामप्रक्रिया च वर्तते ।

स्वस्तिक-गोमुख-पद्म-वीर-सिंह-भद्र-मुक्त-मयूराख्यान्यासनान्यष्टौ । यथा -

जान्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकायसमासीनस्स्वस्तिकं तत् प्रचक्षते ।।[7]

प्राणं प्रागिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत्
पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्धा त्यजेत् वामया ।
सूर्याचन्द्रमसोरनेन विधिनाभ्यासं सदा तन्वतां
शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्ध्वता ।। [8]

एवम् अष्टाङ्गयोगस्य प्रभावः उपनिषत्सु सर्वत्र विशेषेण प्रकाशते ।

ग्रन्थसूची –

उपनिषत्सर्वस्वम् - Samrat Publication, Thrissur, Kerala
वेदान्तसारः - Krishnadas Academy, Choukhamba Press, Varanasi

---

[6] ध्यानबिन्दु. उ. ४१/४२

[7] शाण्डिल्यं. उ. १/२

[8] शा.उ. ७/२

भक्तिलक्षणम्

Dr.Kavitha.K*[1]

धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु परमपुरुषार्थः भवति मोक्षः। आत्मस्वरूपावबोधः एव मोक्षः। तस्य स्वरूपः भिन्नप्रकारेण वर्तते। अद्वैतवेदान्ते आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिः परमानन्दप्राप्तिः एव मोक्ष इत्युच्यते। ज्ञान-कर्म-भक्तिमार्गेषु भक्तिमार्ग एव भगवत्प्राप्तये सुकरः भवति। 'मोक्षसाधनसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी' [2] इति शङ्करभगवत्पादेन विवेकचूडामणौ भक्तेः श्रेष्ठत्वं प्रतिपादितम्। तद्वदेव नारदीयभक्तिसूत्रे 'त्रिसत्यस्य भक्तिरेव गरीयसी, भक्तिरेव गरीयसी'[3] इति स्पष्टं प्रतिपादितम्। भागवतेऽपि -

'ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः।
क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशन्त्यकुतोभयम्'[4] ।। इति ।।

मानवहृदये या भावना वर्तते सैव भावना भक्तिरिति कथ्यते। तद्वत् भगवन्तम् अकैतवः प्रेमभावः भक्तिरित्युच्यते। भक्तेः लक्षणं मतभेदमनुसृत्य भिन्नप्रकारेण वर्तते। प्रप्रथमं शाण्डिल्यमहर्षिणा भक्तेः स्वरूपं निर्दिष्टमासीत् - 'सा परानुरक्तिरीश्वरे इति'[5]। तदनुयायिना देवर्षिणा नारदेन तु स्वकीये भक्तिसूत्रे- 'सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा अमृतस्वरूपा च'[6] इति भक्तिलक्षणं प्रतिपादितम्। भक्तिमीमांसाग्रन्थे भक्तेः स्वरूपम् एवं प्रतिपादितमस्ति- 'भक्तिर्मनसः उल्लासविशेषः'[7] इति।

श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे कपिलमुखेन भगवता व्यासदेवेन भक्तेः लक्षणं उत्तमदृष्टान्तद्वारा उपस्थापितम्। भगवान् कपिलः मातरं देवहूतिं प्रति भक्तिविषये एवमकथयत्। भगवद्गुणगानश्रवणमात्रेण भगवदभिमुखी मनोगतिरेव भक्तिरिति निगद्यते। यथा गङ्गाजलस्य समुद्रं प्रति धारारूपेण अविच्छिन्ना गतिः वर्तते तथा भगवन्तं प्रति मनसः अविच्छिन्ना गतिरेव भक्तिरित्युच्यते।

---

[1] **Sanskrit Teacher, Govt.Higher Secondary School, Kozhikode, Balussery**

[2] वि.चू, 32 पृ.सं

[3] ना.भ.सू, 5-81,159 पृ.सं

[4] भा.पु 3-25-43, 548 पृ.सं

[5] शा.भ.सू.1/2,9 पृ.सं

[6] ना.भ.सू/1/1/2,17 पृ.सं

[7] भ.मी/ प्र.अ/ प्र.पा, 2

'मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गंगाम्भसोम्बुधौ ।
लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्रदाहृतम्
अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे'[8] ।।

शाण्डिल्यसूत्रेषु प्रदर्शितं भक्तेः लक्षणस्य परिष्कृतं रूपं श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृत-भक्तिरसायने समुपलभ्यते। तद्यथा-

'द्रुतस्य भगवद्धर्माद् धारावाहिकतां गता।
सर्वेशे मनसो वृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते'[9] ।।

जगद्गुरुश्रीशङ्कराचार्यभगवत्पादेन विवेकचूडामणिनामके ग्रन्थे 'स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते' इति भक्तिः उपस्थापिता। एवं भक्तेः लक्षणं प्रतिपाद्य शिवानन्दलहर्यां तस्याः स्वरूपम् भगवत्पादेन एवं प्रकट्यते।

'अङ्कोलं निजबीजसन्ततिरयस्कान्तोपलं सूचिका
साध्वी नैजविभुं लताक्षितिरुहं सिन्धुः सरिद्वल्लभम्।
प्राप्नोतीह यथा तथा पशुपतेः पादारविन्दद्वयं
चेतोवृत्तिरुपेत्य तिष्ठति सदा सा भक्तिरित्युच्यते'[10] ।।

अनेन प्रकारेण बहुभिः आचार्यैः भक्तेः यानि यानि लक्षणानि कृतानि तेभ्यः अयमेव सारः यत् परमात्मनि भगवति अनन्यसाधारणप्रेम एव भक्तिः इति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

विवेकचूडामणिः -अद्वैतामृतबोधिनी, प्रकाशनम्-चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 1998
सौन्दर्यलहरी - प्रकाशनम्- नाग पब्लिशेस, संस्करणम्-1991
नारदभक्तिसूत्रङ्ङ्ल - सिद्धिनादानन्द स्वामि, श्रीरामकृष्ण मठम्, तृश्शूर्, चतुर्थ संस्करणम्-2007
शिवानन्दलहरि, - एम्.शूलपाणिः, श्रीरामकृष्णमठम्, तृश्शूर्, द्वितीय संस्करणम्-2006
श्रीमद्भागवतम्, -शास्त्ररत्नं श्री वैश्रवणत्तु रामन् नम्पूतिरि, तृश्शिवपेरूर् गीता प्रस्, 1974

---

8 भा.3/29/11/12,303 पृ.सं
9 भ.र.1/2,2 पृ.सं
10 शि.ल,61श्लो,87 पृ.सं

मोक्षनिरूपणं न्यायमकरन्दे

अञ्जु.जे*

अद्वैताचार्याणां श्रीशङ्करभगवत्पादानाम् उत्तरकालिकेषु आचार्येषु महामेधावी लब्धप्रतिष्ठ: कश्चित् ग्रन्थकारो भवति आनन्दबोधभट्टारक इति नाम्नापि प्रसिद्धिं प्राप्तः श्री आनन्दबोधाचार्यः। न्यायमकरन्दः, प्रमाणमाला, न्यायदीपावलिः, न्यायदीपिका चेति चत्वारो ग्रन्थाः आचार्यकर्तृकत्वेन प्रसिद्धाः। एषु ग्रन्थेषु स्वस्य नामोल्लेखदर्शनात् ग्रन्थानामेषां कर्तृत्वविषये सन्देहानवकाशः। यद्यपि ग्रन्थकारस्य देशकालादिकमधिकृत्य कोऽपि परामर्शः ग्रन्थेषु न उपलभ्यते तथापि एकादशशतकस्य उत्तरार्धे द्वादशशतकस्य पूर्वार्धे वा दक्षिणभारते जीवितवान् आसीदयमाचार्य इत्येतत् इतिहासविद्भिः निर्णीतम्। अद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकानाम् एषां ग्रन्थानां रचनया अनेनाचार्येण अद्वैतदर्शनसाहित्याय कृतम् अंशदानं स्मरणीयं भवति। सर्वदर्शनपारंगतोऽयम् आनन्दबोधाचार्य इत्येतत् ग्रन्थानामेषां विशेषतः न्यायमकरन्दाख्यस्य ग्रन्थस्य अध्ययनेन अवगन्तुं शक्यते।

यद्यपि आचार्यकर्तृकेषु सर्वेष्वपि ग्रन्थेषु अद्वैतसिद्धान्तानाम् उपपादनं कृतं तथापि ग्रन्थान्तरापेक्षया न्यायमकरन्दे एव अद्वैततत्त्वानां समग्रमुपपादनम् उपलभ्यते। ग्रन्थान्तरप्रोक्तानां सिद्धान्तानां संग्रहरूपेण विरचितोऽयं ग्रन्थ इत्येतत् ग्रन्थादावेव - **निबन्धपुष्पजालानि समालोच्य प्रयत्नतः। सन्न्यायमकरन्दानां संग्रहः क्रियते मया।।**[1]

इत्यनेन श्लोकेन आचार्येण स्पष्टीकृतम्। ग्रन्थरचनायाः प्रयोजनमधिकृत्य ग्रन्थकारस्याभिप्रायः सविशेषादरमर्हति। अकलङ्कधियाम् (निर्मलबुद्धीनाम्) आनन्दावाप्तिरेव ग्रन्थप्रयोजनं न तु यशोलाभार्थप्राप्त्यादिकम् इति ग्रन्थोपसंहारे स्वाभिप्रायमुक्तवान् आचार्यः।

अद्वैतदर्शनप्रोक्तानां प्रायः सर्वेषामपि सिद्धान्तानाम् उपपादनं ग्रन्थेऽस्मिन्नुपलभ्यते। द्वैतसंप्रदायेन सह अत्यन्तविरोधात् द्वैतमतनिरासमन्तरेण अद्वैतनिश्चयो न जायते इत्यतः द्वैतसिद्धान्तालम्बनभूतस्य भेदस्य निराकरणमेव ग्रन्थादौ कृतम्। तदनन्तरम् आत्मनः स्वप्रकाशत्वं, प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं, प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां व्यावहारिकं प्रामाण्यम्, अनिर्वचनीयख्यातिवादः, तत्त्वमस्यादीनां श्रुतिवाक्यानाम् अखण्डार्थबोधकत्वम् इत्येवमादयः विषयाः ग्रन्थेस्मिन् विचारिताः। दार्शनिकग्रन्थेषु पुरुषार्थविचारस्य स्वाभाविकत्वात् अत्रापि

* गवेषिका वेदान्तविभागः, श्री शङ्कराचार्यसंस्कृतसर्वकलाशाला, कालटि

[1] न्यायमकरन्दः पुटः ३

मोक्षस्वरूपनिरूपणम् उपलभ्यते। धर्मार्थकाममोक्षरूपेषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वं दार्शनिकैरङ्गीकृतम्। तत्र च तुरीयो मोक्षः परमपुरुषार्थरूपेण परिगण्यते। मोक्षस्वरूपनिरूपणविषये ग्रन्थान्तरेभ्यः अस्य ग्रन्थस्य विशेषोऽस्ति यत् अत्र दर्शनान्तरप्रोक्तान् मोक्षस्वरूपान् पूर्वपक्षरूपेण प्रदर्श्य तेषां निर्दुष्टत्वेन उपादेयत्वासम्भवात् अद्वैतसिद्धान्ताभिमतस्य मोक्षलक्षणस्यैव उपादेयत्वं समर्थितम् इति।

'मृत्युरेव अपवर्ग' इति वदतां चार्वाकानां मते अर्थकामावेव पुरुषार्थौ। अन्येषां दार्शनिकानां मोक्षास्तित्वविषये विप्रतिपत्त्यभावेऽपि मोक्षस्वरूपविषये तेषां मतभेदोऽस्ति। अत्र मोक्षस्वरूपनिरूपणप्रसङ्गे प्रथमतः माध्यमिकबौद्धसम्मतं मोक्षस्वरूपमाह – "उत्तराधरभावेन निरन्तरोत्पादक्लेशादिदोषदूषितबोधसन्तति विच्छेदः मोक्षः' इति। न्यूनाधिकभावेन निरन्तरमुत्पन्नैः रागद्वेषमोहादिभिः क्लेशैः दूषितस्य ज्ञानसन्तानस्य उच्छेदः मोक्षपदेनोच्यते इत्याशयः। माध्यमिकैः अङ्गीकृतस्य अस्य लक्षणस्य परिग्रहे मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वासिद्धेः लक्षणमिदं न युक्तमिति आनन्दबोधाचार्याणां मतम्। बौद्धमते आत्मा नामरूपात्मकः, प्रतिक्षणपरिणामस्वभावश्च। 'नाम' शब्देन ज्ञानेच्छादीनां तद्व्यापाराणां च ग्रहणेन आत्मनः नामरूपात्मकत्वे तस्य ज्ञानस्वरूपत्वसिद्धिः। तथा च ज्ञानसन्तत्युच्छेदस्तु वस्तुतः ज्ञानस्वरूपस्यात्मनः उच्छेद इति वक्तव्यमापद्यते। सर्वापेक्षया प्रियतमस्य आत्मनः उच्छेदं न कोऽपि कामयते इत्यतः ज्ञानोच्छेदरूपस्य मोक्षस्य न पुरुषार्थत्वसिद्धिरिति ग्रन्थकारमतम्। तस्मात् माध्यमिकोक्तं मोक्षलक्षणं न उपादेयं भवतीति सिद्ध्यति।

योगाचारबौद्धानां मते मोक्षस्तु न 'भावनाप्रकर्षपरिलब्धपरिशुद्धचित्तसन्तानरूपः'। 'निरन्तरध्याननिमित्तः निर्मलज्ञानोदयः मोक्ष' इति यावत्। एतादृशस्य लक्षणस्य अङ्गीकारेऽपि मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वासिद्धेः लक्षणमिदमपि न स्वीकार्यमिति सिद्धान्तः। बौद्धमते ज्ञानस्य उत्पत्तिविनाशस्वभावत्वेन क्षणिकत्वमेव न नित्यत्वम् इत्यतः परिशुद्धज्ञानोत्पादरूपस्य मोक्षस्य न परमपुरुषार्थत्वं सिद्ध्यति। अपि च मोक्षकाले ज्ञानसन्ततेः उत्पत्त्यङ्गीकारे रागद्वेषादीनां क्लेशानामपि कल्पना दुर्वारा भवतीति वाच्यम्। संसारवासनातः रागादिवासनोत्पत्तेः यावत् संसारवासना न उच्छिद्यते तावत् रागादिवासनायाश्च अनिवृत्तेः योगाचारमते मोक्षप्राप्तेरेव असम्भव इत्यपि दोषः। एवं योगाचारबौद्धैरङ्गीकृतस्य मोक्षलक्षणस्यापि न उपादेयत्वसिद्धिः।

'ज्ञानेच्छासुखदुःखधर्माधर्मादीनां विशेषगुणानाम् उच्छेदेन जीवात्मनः स्वरूपावस्थानं मोक्ष' इति तार्किकैः अङ्गीकृतं मोक्षनिर्वचनम्। विशेषगुणानाम् उच्छेदस्य मोक्षत्वाभ्युपगमे

दुःखोच्छेदवत् सुखस्यापि उच्छेदसंभवेन मोक्षस्य अपुरुषार्थत्वापत्त्या तार्किकाणां लक्षणमपि दोषरहितमिति वक्तुं न शक्यते। विशेषगुणोच्छेदरूपस्य मोक्षस्य समव्ययफलत्वात् मोक्षाय प्रवृत्तिः अनुपपन्ना भवतीति नीतिशास्त्र"[2] वाक्यमुद्धृत्य समर्थितं ग्रन्थकारेण।

'प्रविलीननिखिलोपाधेः जीवस्य सततम् ऊर्ध्वगतिः मोक्ष' इति जैनसम्मतं मोक्षलक्षणमपि न दोषरहितं भवति। शरीरेन्द्रियकर्मप्रभृतीनाम् उपाधीनां प्रविलये सति क्षेत्रज्ञस्य ऊर्ध्वगमनं' जैनानां मोक्षः। जैनमते मध्यमपरिमाणत्वेन अङ्गीकृतस्य आत्मनः अद्वैतसिद्धान्ते विभुत्वमेव। सर्वगतस्य तस्य ऊर्ध्वगतिः असंभाव्या इति हेतोः जैनानां मोक्षलक्षणं न युक्तमित्याशयः। शैववैष्णवयोर्मते मोक्षस्तु अक्षयशरीरादिप्राप्तिः। 'शरीरमनित्यं कार्यत्वात् अस्मदादिशरीरवत्' इत्यनुमानेन तथा 'अतोऽन्यदार्तम्' इत्यादिभिः श्रुतिभिश्च शरीरस्य अनित्यत्वं निश्चितमिति वेदान्तिनां मतम्। एवम् अनित्यस्य शरीरस्य नित्यत्वप्राप्तेरसम्भवात् इदं मोक्षलक्षणमपि निराकरणीयम्।

'प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकज्ञानेन तयोरविवेकनाशे सति पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मोक्ष' इति साङ्ख्यशास्त्रप्रोक्तं लक्षणमपि अनुपपन्नं भवति। साङ्ख्यनये पुरुषस्य असङ्गत्वसाक्षिमात्रत्वद्रष्टृत्वाद्यङ्गीकारात् तस्य आनन्दस्वरूपत्वाभावेन स्वरूपावस्थितिः पुरुषार्थ इति वक्तुं न शक्यते इति ग्रन्थकारस्याभिप्रायः। एवं तन्त्रान्तरप्रोक्तानि मोक्षनिर्वचनानि निराकृत्य मोक्षस्वरूपविषये स्वमतं प्रदर्शयति ग्रन्थकारः – "नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिः निःशेषदुःखोच्छेदलक्षणो मोक्षः, स च अविद्यास्तमय एव"[3] इति। अखिलोऽपि भेदः अनाद्यविद्या तद्वासनाविरचित इत्येवं प्रपञ्चस्य अविद्याकार्यत्वं ग्रन्थेऽस्मिन् ज्ञेयभेदनिरासप्रसङ्गे ग्रन्थकारेण उपपादितम्। तस्मात् प्रपञ्चकारणभूतायाः अविद्यायाः निवृत्त्या तद्कार्यभूतस्य संसारस्यापि निवृत्तेरवश्यंभावात् 'प्रपञ्चविलयो मोक्षः' इति लक्षणमेव प्रकारान्तरेण 'अविद्यास्तमयो मोक्षः' इति अत्रोक्तम्।

अविद्यानिवृत्तिं प्रति अद्वैतसाक्षात्कार एव उपाय इत्यङ्गीकारे अद्वैतज्ञानस्यैव असम्भवेन कथं मोक्षप्राप्तिः इति प्राभाकरमीमांसकानाम् आशङ्कायाः समाधानमपि ग्रन्थकारेण निर्दिष्टम्। प्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि अद्वितीयस्यात्मनः वेदान्तैकवेद्यत्वेन प्रमाणागोचरम् अद्वैतम् इति प्राभाकरमतं न युक्तमित्याशयः। प्रत्यक्षविरोधात् आगमस्य न स्वार्थबोधकत्वम् इति पक्षोऽपि

---

[2] व्यसनानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च | अशक्यानि च वस्तूनि नारभेत विचक्षण ॥

[3] न्यायमकरन्दः पुटः २८८

हेयः, प्रत्यक्षागमयोर्मिथः विरोधाभावात्। 'प्रपञ्चविलयो मोक्ष' इत्यङ्गीकारेऽपि न कापि विप्रतिपत्तिः ग्रन्थकारस्य इत्येतत् "तस्मात् अद्वितीयात्मतत्त्वाविद्यानिबन्धनत्वात् संसारस्य तद्स्वरूपसाक्षात्कारनिबन्धना तन्निवृत्तिरेव मोक्ष इति समञ्जसम्" [4] इत्युपसंहारवाक्येन अवगम्यते।

अद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकेषु ग्रन्थेषु परमपुरुषार्थरूपस्य मोक्षस्य निरूपणमुपलभ्यते। अद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकत्वात् ग्रन्थेऽस्मिन्नपि मोक्षनिरूपणम् आनन्दबोधाचार्येण कृतम्। बौद्धदर्शनादारभ्य मीमांसादर्शनपर्यन्तानि नास्तिकास्तिकरूपाणि यानि दर्शनानि सन्ति तेषु सर्वेष्वपि परमपुरुषार्थविषयको विचारः उपलभ्यते। 'अर्थकामौ द्वावेव पुरुषार्थौ' इति मन्यमानाः चार्वाकाः परमपुरुषार्थरूपं मोक्षं नाङ्गीकुर्वन्ति इति चार्वाकव्यतिरिक्तैः वाद्यन्तरैः अङ्गीकृतानि मोक्षलक्षणानि निरूप्य तेषु दोषं संपश्यन् तेषां निराकरणपूर्वकम् अद्वैतसिद्धान्तप्रोक्तस्य लक्षणस्य निर्दुष्टत्वादुपादेयत्वम् अत्र उपपादितम्। अत एव आनन्दबोधाचार्येण ग्रन्थेऽस्मिन् कृतं मोक्षनिरूपम् अन्यत्र दुर्दर्शम् इति वाच्यम्। मोक्षस्वरूपाणां निरूपणावसरे प्रसङ्गप्राप्ताः बहवो विषयाः अत्र विचारविषयीभूताः। किन्तु विस्तरभयेन लघुप्रबन्धेऽस्मिन् अवश्यापेक्षिताः विषयाः एव उपन्यस्ताः इत्यतः ग्रन्थस्थस्य मोक्षनिरूपणप्रकरणस्य संग्रहरूपोऽयं निबन्धः।

आधारभूताः ग्रन्थाः

१.न्यायमकरन्दः- आनन्दबोधभट्टारकः चौखम्बा संस्कृतविद्याभवन् बेनारस्।
२.संस्कृतसाहित्यविमर्शः – कविराजश्रीमदाचार्यद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिभिः विरचितः, भारतीप्रतिष्ठानम्, उत्तरप्रदेशः।
३.षड्दर्शनम् – हिन्दी अनुवादकः, स्वामि जगदीश्वरानन्दसरस्वती।
४.सर्वदर्शनसंग्रहः – माधवाचार्यः,मदन् मोहन् अगर्वाल,चौखम्बा संस्कृतपरिष्टान् देल्हि
५.वेदान्तपरिभाषा – धर्मराजाध्वरीन्द्रकृता, चौखम्बा संस्कृतविद्याभवन्, वाराणसी।
६.The concise Encyclopedia of Hinduism : Swami Harshananda, Ramakrishnamath, Banglore.
७.Indian Philosophy – Jadunath Sinha Vol.3 Motilal Banarasidas Publishers, Private Limited, Delhi.

[4] न्यायमकरन्दः पुटः ३०५

ONE GOD CONCEPT IN ISAVASYA UPANISAD

Moli M[1]*

The upanisads gives the relation between the human soul and the ultimate reality. Among the 108 upanisads ten are most important. They are isa kena katha prasna mundaka mandukya aitareya taitiriya brhadaranyaka and chandogya. Isavasya is the one of the smallest and most beautiful upanisad among them. It is also called isa upanisad. Main teaching of this upanisad is to teach the essential of unity of god and the world. This upanisad comprises of 18 mantras and it discusses the themes such as the god and world, karma, nature of brahman vidya and avidya, sambhuti and asambhuti and attainment of mukti. Upanisad begins with the word isa which signifies the god. Upanisads literary means 'the god is one who controls'. In this universe everything is seen as an illumination with the consciousness of **God**. The main aim of upanisads is to determine the nature of ultimate reality. It is possible through brahman. Isavasyoapanisad also describes it is as Isa. Isa is really supreme ruler of the universe. Upanisads defines the terms such as God, Isa, Isvara, Isana, Sarvesvara, Purusa instead of Brahman. The term God referred to the Brahman who is everything noble, inoble, moving, unmoving, sun, moon, earth even our own soul has god in it. God sets in the whole world it appears with different names and forms.

Isopanisad teach us that oneness and equality. It is regarded with the enjoyable things of the world is God's gift. The first verse of this upanisad 'isavasyamidam savrvam' teaches as the absolute reality. The knowledge of oneness or brahman destroys ignorance and world. Behind all the names and forms of the universe is pervaded by the God. By destroys all egoism and selfishness the self can attain Moksa.

The Mangalasloka of upanisad start with 'om purnamada purnamidam' also indicates the oneness of god. Here purnam means completeness, absolute fullness and limitless. So this verse is telling us everything is purnam that is oneness of brahman.

---

[1] *Research Scholar. department of Vedanta, SSUS Kalady.

According to upanisad god is the one invisible substance. It assumes the forms and appears as all that is visible in the world. Like gold, it is a substance that assumes the form of all visible ornaments. Thus Brahman is the substance that controls the being of everything. Isa or god is everything in the essential content of jnana. It contains oneness in all. So upanisad argues that we do our duties without any expectation of fruit. We do selfless work to humanity with atmabhava, then atmajanana fill in our heart. If we regard the enjoyable things of the world as God's gift all acts of violence stop. Sree sankara says that who is engaged in thoughts about God or self he gains competency to exercise spirit of renunciation.

The next mantra of Isopanisad describes nature of Atman which also prove oneness of atman. All are not different from the ultimate real. This oneness is experienced through one's life at every mind that free from us of all sufferings. It quotes as- 'tatra ko mohah kaha sokah ekatvamanupasyathah'. All the manifest forms of Isa constitute the world. It appears as inside and outside to each manifest form is the same Isa. By the awareness of the oneness of atman, the pleasure and pain would be treated as equals. Atman is called 'akayam' because it is formless. Atman is 'kavi' means the one who knows everything and wise in all respects. It creates the world from within itself. Atman is denoted as manisi is in full control of its own imaginations and function of mind. Also says that outcome of vidya and avidya are entirely different. So do not discriminate the real and the unreal. Thus results in life problems. Upanisad deals with sambhuti and asambuthi are one and same, one who understanding of both they overcomes death.

The next mantras are prayer to the sun for allowing across the divine being. Truth is veiled over by a vessel of gold. The world of names and forms attracts the mind and the truth within is not seen.so request the god that allow to pass through the present experiences to the experience of the spirit. The prayer 'hiranyamayena patrena' is the realization of brahman at the time of death. In this mantra vedantic concepts of Isa or atman realize on pusa the sun god. Sun is mentioned as the preserver and controller of the world. The sun is the purusa or truth. After removing the golden vessel we get the real knowledge.

Last mantra is that, God is addressed in various names like pusan, Ekarshi, yama,surya and prajapathi. Pusan means one who nourishes, Rsi means a seer of ultimate reality and yama one who controls everything. Prajapati is the god of creation and Yama is the god of destruction.

Isavasya mentions purusa as a kalaynatma rupa or auapicious divine form. Last mantra of the upanisad is atma, it is called as agni, the fire God. The only God being Atman imagining it as fire, it is entered to lead the supplicant to his proper goal.

In Isopanisad, Brahman is identical with God. The name of Isa in the Upanisad opens the inhabitant of all forms. So the upanisadic idea of God, deva or Isvara not is to the conception of a personal God. God is the one stable and eternal reality. He is on there is nothing else. He is the all in existence and non-existence. The god and the world seem to be distinct, are not really different from each other. They are one Brahman. So we can conclude the God is the creator, Sustainer and absorber of the world. Upanisad admits the existence of one god. Praising the many names and forms is symbolizing the one ultimate reality in particular way. Last mantra of Isopanisad also declare 'Iam he' admits the oneness. So the idea of universal humanism and oneness is found in the 18 mantras of Isopanisad. Gandhi found that 1st mantra of upanisad contains the message of universal brotherhood. Thus the ideas of Isavasyopanisad and its significance are to be admitted even today.

Bibliography

1) The principal upanisads, Radhakrishnan.s, harper Collins publishers in india,1994.
2) Bharatiya chinta,Damodaran, Kerala bhasa institute tvm 1973.
3) Isavasyopanisad Vimala Karnataka chaukamba Sanskrit serious varanassi.
4) The philosophy of the Upanisads Srinivasachari Munshiram manoharlal publishers.
5)Isavasyopanisad,Sundaram.N, Sankarabhasyasahitam ponna publications,tvpm
6) Isavaya and mandukya upanisad, printworld Newdelhi 2009.

ब्रह्मसूत्रे चतुस्सूत्रीभागस्य प्राधान्यम्

डा. एम्. अषरफ्*[1]

व्यासः वेदं चतुर्था विभज्य वेदोक्ततत्त्वसिद्धान्तानां युक्तियुक्तत्वविचाराय ब्रह्मसूत्रं प्रणिनाय। उपनिषद्वाक्यानां तात्पर्यनिर्णयार्थं तदन्तर्गतविषयाः सूत्ररूपेण अस्मिन्ग्रन्थे प्रतिपादिताः। अस्मिन् समन्वयाविरोधसाधनफलाख्येषु चतुर्ष्वध्यायेषु ५५५ सूत्राणि १६ पादाः एवं १९५ अधिकरणानि च सन्ति। तेषु वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः, वेदवाक्यानां ब्रह्मण्यविरोधित्वं, वेदोपासनासाधनत्वं, वेदतात्पर्यरूपब्रह्मप्राप्तिफलं च यथाक्रमं निरूपयति।

वेदान्तमते निःश्रेयसं परं प्रयोजनम्। निःश्रेयसस्य तात्पर्यं तावत्संसारादविद्यातो वा पृथग्भूय ब्रह्मावाप्तिः। एतत्कृते आत्मज्ञानं परमावश्यकमस्ति। तस्मान्मोक्षः चतुर्थः पुरुषार्थः। ब्रह्म निर्गुणमस्ति किन्तु ज्ञानं तस्य स्वरूपं वर्तते। मायैव जगतः उत्पत्तेः कारणम्। मायाऽनिर्वचनीया सा न सती नासती। मायोपहितं चैतन्यमीश्वरः। माया जीवब्रह्मभेदं जनयति। परिणामतः नामरूपात्मकतया भवति। मायया संसारः, वस्तुनः उपाधित्वं च परिगृह्यते।

ब्रह्मसूत्रभाष्यम्

ब्रह्मप्रतिपादकानि सूत्राणि ब्रह्मसूत्राणि बादरायणप्रणीतानि। उपनिषदां सम्यगवबोधनाय प्रणीतानि तानि। बह्वर्थसूचनात् सूत्रमिति तेषां संज्ञा। सूत्रस्य लक्षणं तावत्-

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्।
अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः॥[2] इति।

आचार्यः शङ्करः स्वस्याद्वैतसिद्धान्तस्थापनार्थं प्रस्थानत्रयोपर्युपोद्धातसहितभाष्य-मकरोत्। भाष्यलक्षणमेवं निगद्यते-

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥[3] इति।

ब्रह्मसूत्रभाष्ये मीमांसादिसकलशास्त्रसाह्येन पूर्वपक्षोक्तशङ्कां युक्तिपूर्वं निरस्याद्वैत-दर्शनतत्त्वं प्रतिष्ठापितम्।

---

[1] * **वेदान्तविभागः, श्री शङ्कराचार्यसंस्कृतसर्वकलाशाला कालटी**

[2]शब्दकल्पद्रुमः, पञ्चमोभागः, , पृ-८, स्यारराजाराधाकान्तदेवबहादूर्, चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थशाला वाराणसी।

[3]**भाष्ये** सूत्राणामर्थः वर्ण्यते। तद्वर्णनञ्च सूत्रसंबद्धैः पदैरेव प्रथमं क्रियते। तेन साकं, स्वपदैः स्वकीयैः नूतनैः पदैः विवरणं क्रियते। तत्सम्बद्धाः नूतनाः विचारां अप्याविष्क्रियन्ते। ईदृशं व्याख्यानमेव भाष्यमिति पण्डितैः कथ्यते। अतः वेदान्तस्य मौलिकग्रन्थानामनेकानि व्याख्यानान्यनन्तरकालिकैराचार्यैः विलिखितानि। एतेषु व्याख्यानेषु, नूतनविचारणामाविष्कारोऽपि अचार्यैः कृतः॥ **अद्वैतरीतिशास्त्रविचारः**, पृ.२५. डा. के. मुत्तुलक्ष्मी, वीकेआर्टी फौण्टेषन् चालक्कुटी, २०१४.

ब्रह्मसूत्राणामध्यायानां नामानि समन्वयः अविरोधः साधनं फलं चेति। प्रथमाध्याये समन्वयाध्याये सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः प्रदर्शितः। द्वितीयेऽध्यायेऽद्वैतविरुद्धानां दर्शनानां खण्डनं कृत्वाऽद्वैतसिद्धान्तस्य श्रुत्यनुरोधित्वं समर्थितम्। तृतीये साधनाध्याये ब्रह्म-साक्षात्कारपराणि साधनानि प्रतिपाद्यन्ते। चतुर्थे फलाध्याये ब्रह्मज्ञानस्य साक्षात्काररूपं फलमुपवर्ण्यते। प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः सन्ति। एकैकस्मिन्नपि पादे बहून्यधिकरणान्यधिकरणे सूत्राणीति क्रमः। प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे विद्यमानानि चत्वार्यधिकरणानि चतुस्सूत्रीनाम्ना प्रसिद्धानि।

चतुस्सूत्रीपरिचयः

वेदान्तशास्त्रे बादरायणव्यासविरचिते ब्रह्मसूत्रे १९५ अधिकरणानि सन्ति। अधिकरणं नाम विचाराधिकरणम्। यत्र उपनिषद्वाक्यमेकं स्वीकृत्य विचारः प्रवर्तते। तत्र संशयः, पूर्वपक्षः, पूर्वपक्षयुक्तयः, सिद्धान्तार्थः, सिद्धान्तार्थयुक्तयः, पूर्वपक्षयुक्तीनां परिहारः, खण्डनञ्च वर्तते। एतत्सर्वं मिलित्वैकमधिकरणं भवति। अधिकरणे सूत्रसंख्यानियमः नाद्दतः। एकमेव सूत्रं स्वीकृत्यैकमधिकरणं प्रवर्तेत। अनेकानि वा सूत्राण्येकस्मिन्नधिकरणे स्युः। तत्राधिकरणलक्षणम् -

विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्।
सङ्गतिश्च फलञ्चेति षोढाऽधिकरणं विदुः॥[4] इति।

एकैकस्याधिकरणस्य प्रत्यभिज्ञानार्थमेकैकं नाम च दत्तम्। यथा जिज्ञासाधिकरणं, जन्माद्यधिकरणमित्यादि।

तत्र प्रथमाध्याये प्रथमपादे सर्वप्रथमतयाऽवतारितानि चत्वार्यधिकरणानि वेदान्त-शास्त्रस्योपक्रमरूपाणि। वेदान्तशास्त्रविचार आरंभणीयो वा न वेति विचारः अत्र। न आरंभणीय इति पूर्वपक्षे बहवः हेतवः कथ्यन्ते।[5] तान्निराकृत्य वेदान्तशास्त्रमारंभणीयमिति सिद्धान्तः स्थाप्यते। प्रतिविचारमेकमधिकरणमिति चत्वार्यधिकरणानि। प्रत्यधिकरणमेकं

---

[4]. **विषयः** –विचारार्हं वाक्यं विषयः इति। **विशयः** –विषयमधिकृत्य संशयः विशय इति। **पूर्वपक्षः** –सिद्धान्तभिन्नः निरसितव्यः पक्षः पूर्वपक्ष इति। **उत्तरपक्षः** –पूर्वपक्षनिरसनपूर्वकं स्थापितः पक्ष उत्तरपक्ष एवं सिद्धान्तपक्ष इति।

सङ्गतिः –सङ्गतिर्नामैकस्याधिकरणस्य पूर्वेणाधिकरणेन सह सम्बन्ध इति। सा सङ्गति एकैकस्मिन्नप्यधिकरणे प्रदर्शनिया भवति। सूत्राणां पौर्वापर्ये युक्तिः सूत्रसङ्गतिः, विषयाणां पौर्वापर्यं विषयसङ्गतिः। अधिकरणानां पूर्वपरक्रमः अधिकरणसङ्गतिश्च। **फलम्** –एकैकमधिकरणेनोद्दिष्टं प्रयोजनमेव फलम्॥

[5]. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यभामतीकल्पतरुपरिमलः, पृपृ -४३-४५,

सूत्रमिति चत्वारि सूत्राणि। अत्र वेदान्तशास्त्रोपक्रमपरेऽयमादिमभागः चतुस्सूत्रीति कथ्यते। आत्मनः चतुष्पात्वं चतुस्सूत्र्यां द्रष्टुं शक्यते।

अधिकरणम्	**सूत्रम्**
जिज्ञासाधिकरणम्	अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा १.१.१
जन्माद्यधिकरणम्	जन्माद्यस्य यतः १.१.२
शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्	शास्त्रयोनित्वात् १.१.३
समन्वयाधिकरणम्	तत्तु समन्वयात् १.१.४

चतुस्सूत्र्याः प्राधान्यम्

वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य **'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'** इति प्रथमं सूत्रम्। इदं च सूत्रम् आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्येत्युपनिषद्वाक्यमवलम्ब्य प्रवृत्तम्।

वाक्येनानेनात्मनः दर्शनयोग्यत्वमथवा जिज्ञासितव्यत्वं प्रतिपाद्यते। तदेव पुनरत्र सूत्रेण निःसन्दिग्धतया प्रतिपाद्यते। बन्धनिवृत्तिफलकजीवब्रह्मैक्यसाक्षात्कारमुद्दिश्य वेदान्तमीमांसाशास्त्रं विषयप्रयोजनसम्भवासम्भवाभ्यां संशयात्किमारम्भणीयं न वेति सन्देहे सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति। वेदान्तमीमांसाशास्त्रमारम्भणीयं विषयप्रयोजनयोः सम्भवादिति। एवञ्च जीवब्रह्मणोरैक्यं विषयः। तद्विषयकज्ञानं फलञ्च भवति। जीवात्मन्यनुभूयमानस्य कर्तृत्वादेर्मिथ्यात्वेनाकर्तृब्रह्मणा सह प्रत्यगात्मनः अथवा जीवात्मनः अभेदः न विरुध्यत इति कारणाज्जीवात्मपरमात्मनोरैक्यरूपविषयस्य सिद्धिः भवितुमर्हति। एवञ्च अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इत्यनेन सूत्रेण ब्रह्मणः जिज्ञासितव्यत्वं प्रतिपादितम्।

एवं ब्रह्मणः जिज्ञासितव्यत्वे सिद्धे जिज्ञासितव्यं ब्रह्म कीदृशं भवतीति जिज्ञासायां तस्य जिज्ञासितव्यस्य ब्रह्मणः लक्षणप्रतिपादनायेतीहारभते द्वितीयं सूत्रं 'जन्माद्यस्य यतः' इति। एवञ्च जिज्ञासाधिकरणेन प्रत्यगभिन्नस्य निर्गुणस्य ब्रह्मणः विचार्यत्वं प्रतिपादितमथवा प्रतिज्ञातम्। लक्षणेन योऽर्थः ज्ञातस्तत्रैव विचारः संभवतीत्यभिज्ञमतम्। यतः अज्ञाते विषये विचारः न सम्भवति। ज्ञाते विषये एव विचारः सम्भवति। अतः प्रथमसूत्रेण विचार्यत्वेन प्रतिपादितस्य ब्रह्मणः ज्ञातत्वं न सम्भवति लक्षणासम्भवात्। अज्ञातत्वं कथमिति चेल्लक्षणाख्यधर्मवैशिष्ट्यस्यासम्भवादिति ब्रूमः। यतो हि 'लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिः' इति न्यायेन लक्षणेन विचार्यस्य वस्तुनः स्वरूपसिद्धिः प्रमाणेन तस्य तद्वस्तुसिद्धिश्च भवति। इत्थं च ब्रह्मणः निर्धर्मकत्वात् न कोऽपि धर्मः तत्र वर्तत इति कारणाल्लक्षणाख्यधर्मवैशिष्ट्यं ब्रह्मणि न

सम्भवति। अतः लक्षणं हि न सम्भवतीति शङ्कायां तत्र द्वितीयं सूत्रं प्रवर्तते जन्माद्यस्य यतः इति। ब्रह्मणः तटस्थं लक्षणं सम्भवतीति। एवञ्च तत्रापि सन्देहः भवितुमर्हति। सूत्रोक्तरीत्या जगतः जन्मस्थितिभङ्गकारणत्वं ब्रह्मणः लक्षणं भवितुमर्हति वेति सन्देहे; अर्हतीति तत्र समाधानमुच्यते। यज्जगतः जन्मस्थितिकारणं तद्ब्रह्मेत्यारोपितं जगदेव ब्रह्मणः लक्षणं भवितुमर्हति। अतः पारमार्थिकस्य निर्धर्मकस्य ब्रह्मणः व्यावहारिकजगज्जन्मादिकारणस्वरूपस्य लक्षणं सिद्ध्यतीति द्वितीयसूत्रेण प्रतिपादितम्। एवञ्च सूत्रार्थः भवति प्रत्यक्षादिप्रमाण-सिद्धस्योत्पत्तिरथवा जन्मादिर्यस्मात् कारणाद्भवति तद्ब्रह्मेति।

एवञ्चेदानीं लक्षणेन ज्ञातस्य ब्रह्मण अथवा द्वितीयसूत्रेण प्रतिपादितस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं द्रढयितुं तस्य शास्त्रप्रमाणकत्वं प्रतिपादयितुञ्च तृतीयं सूत्रं प्रतिपाद्यते शास्त्रयोनित्वादिति। एवञ्च शास्त्रयोनित्वादिति द्वितीयेन सूत्रेण प्रथमवर्णके 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदयजुर्वेदसामवेदाथर्वाङ्गिरसः' इत्युपनिषद्वाक्यमथवा वेदवाक्यमवलम्ब्य वेदकर्तृकत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं साधयति। अनन्तरं तस्मिन्नेव सूत्रे द्वितीयेन वर्णकेन यद्ब्रह्म जगत्कारणत्वेन लक्षितं तच्च ब्रह्म कथमवगम्यत इति जिज्ञासायां शास्त्रादेवावगम्यत इति प्रतिपाद्यते अथवा ब्रह्मणः शास्त्रैकवेद्यत्वं प्रतिपाद्यत एवञ्च शास्त्रयोनित्वात्। तत्र च प्रमाणमस्ति 'तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इति बृहदारण्यकोपनिषद्वाक्यम्।

एवञ्च द्वितीयतृतीयसूत्राभ्यां लक्षणप्रमाणपुरस्सरं ब्रह्मरूपवस्तुसिद्धिरभवत्। ततश्च तत्र पुनः ब्रह्मणः शास्त्रैकगम्यत्वं न संभवतीति शङ्कायां तत्र समाधानं वक्तुं चतुर्थं सूत्रमारभते 'तत्तु समन्वयात्' इति। सर्वाण्यपि वेदान्तवाक्यानि अत्र विषयत्वेन स्वीकृत्य ब्रह्मणः शास्त्रैकगम्यत्वं प्रतिपाद्यते। 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमततर्थानाम्' इति सूत्रेण शास्त्रस्य क्रियार्थत्वोद्बोधनाद्वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्याक्रियार्थत्वाद्ब्रह्मणः शास्त्रैकगम्यत्वं न संभवतीति पूर्वपक्षेऽत्र समाधानमुच्यते। भिन्नप्रकरणवत्वात् ब्रह्मणः शास्त्रैकगम्यत्वं संभवतीति।

एवञ्च सूत्रस्यार्थः भवति सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यवत्वेनान्वयात् 'ब्रह्म' वेदान्तेषु प्रतिपाद्यत इति। शास्त्रगम्यत्वं यद्यपि सम्भवति तथापि तच्चोपासनाविधिविषयत्वेनैव भवितुमर्हतीति। पूर्वपक्षसमाधानार्थं द्वितीयवर्णकं प्रवर्तते; किन्तु साक्षादेव बोधयन्तीति।

ग्रन्थसूची –

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यभामतीकल्पतरुपरिमलः, पृपृ -४३-४५, अनन्दकृष्णशास्त्री, चौखम्बा, वाराणसी, १९९२.

Study of Consciousness – A Taittirīyopanisadic Model

Anu Chandran*[1]

Advaita Vedānta is not mere philosophical speculation or theory; it has direct experience as its basis as well as ultimate proof. To lift the veil of māyā, Advaita Vedānta exhorts the spiritual seeker to take the testimony of the scriptures and illumined souls, use reason, reflection, and meditation, and attain direct experience. These are the compasses, maps, and sails needed to steer successfully to the highest union with Brahman. One must transcend the effects of māyā in order to know the nature of its cause. The Upanishads say that Brahman, the ultimate reality, is pure consciousness Prajñānam Brahma.[2] But, so long as this empirical world of multiplicity exists for us, consciousness remains a mere philosophical concept with different categories.

Consciousness

Consciousness is not observable and quantifiable; hence it is out of the scope of science. Therefore, either science should enlarge its scope or it can be studied in the discipline called 'Spiritual Science' or 'Meta Science'. 'Consciousness' is the other name for the 'Self'. We give it the label 'consciousness' in order to distinguish it from all that which doesn't have 'consciousness,' i.e. which cannot think, judge, remember, analyze, focus, decide and do such other mental, intellectual or emotional activities. Each one of us is an individual 'Self'. Consciousness has a moral dimension. All our actions or efforts have some motives underlying them and we employ some means to reach our goals or to attain certain ends. Motives determine our attitudes and outlook and influence our behaviors that are related to Values or ethical principles. In other words, Consciousness has another aspect, namely 'Conscience'. Pañcakośas or the five sheaths, hide within their folds the process of unveiling the Ātman. They are only a medium for attaining Real Knowledge.

---

[1] Research scholar, Sree Sankaracharya University.

[2] Aitareya Upaniṣad III.3

Pañcakośas

Pañcakośas are discussed in the Brahmānandavalli Chapter of Taittirīya Upaniṣad which is a part of the Taittirīya Samhita of the Kṛṣṇa Yajurveda and in which particular chapter is discussed ways and means to achieve Brahman. It gives a detailed description of the dimensions of human personality or the dimensions of the Self. Pañcakośas are part of the sthūla sarīra , the sūkṣma śarīra, and the kāraṇa śarīra. The Consciousness is beyond the five sheaths, which is Pure Consciousness or Sat-Chit-Ānanda or Brahman itself, the Ultimate Reality. The five kośas are namely Annamayakośa, Prāṇamayakośa, Manomayakośa, Vijñānamayakośa and Ānandamayakośa. The Ātman is behind the Pañcakośas. The Sthūla śarīra is the Annamayakośa, which is made up of food or that which constitutes the gross body. The Sūkṣma śarīra is made up of the Prāṇamayakośa made up of energy that which constitutes the subtle body. The succeeding Manomayakośa constitutes the instinctive sheath or the perceptual body and this is followed by the Vijñānamayakośa which is cognitive enterprise or is the conscious body. The Kāraṇa śarīra is the Ānandamayakośa which is blissful of the transcendental body. This article reviewed a detailed study of each kośas according to the jurisdiction of Taittirīyopaniṣad

Annamayakośa

The outermost of the kośas is called the sheath of food, or Annamayakośa. This is the gross, physical body. This is the sheath of the physical self, named from the fact that it is nourished by food. It consists of five elements namely Earth, Water, Fire, Air, and Space. This is normally nourished by the gross food that is consumed. Annamaykośa is matter in the form of physical body sustained by intake of food. It includes five organs of perception (sight, hearing, smell, taste, touch), and the five organs of action (comprehension, locomotion, articulation, excretion, procreation). In Taittirīya Upaniṣad where in the teacher Varuṇa, the father is guiding the student Bhṛgu in his search of reality. The son asks the father to tell him the most fundamental stuff of the universe from which all creation has come. The father leads him on through hints to perform tapas for internal search to find out an experimental answer to the question. The son goes

into Tapas and comes back to the father with an answer that all this universe is made up of Anna or Matter " Anno brahmeti vyajānāt....".[3] Everything in the universe is made up of Anna, Everything is come out of Anna, everything is sustained by Anna and everything dissolves in to Anna. Father is very happy that the son has been able to arrive at one common principle of the external universe. This Matter based aspect of our physical personality is called Annamayakośa. Annamayakośa is the first layer of the covering of self by not-self. It signifies the physical body which is sustained by food.

Prāṇamayakośa

Prāṇamayakośa, separate from and subtler than Annamayakośa, is the life force or the prāṇic sheath composed of Prāṇa, the vital principle or the force that holds together the body and the mind. Its physical manifestation is the breath. It is the sheath of the vital airs completely enclosing and filling the Annamayakośa. The Prāṇa in combination with the five organs of action constitutes the Prāṇamayakośa. After the first time understanding Anna father says to Bhṛgu: My dear son, there is something more subtle than what you have discovered, please go on and carry on with your search. Bhṛgu after a long time research comes back and says: Oh father it is the Prāṇa –the life energy, from which even the gross Annamayakośa comes out "Prāṇo Brahmeti vyajānāt...."[4] The body may be there but without life or Prāṇa it is gross or useless. This Prāṇa is the fabric of this universe both inside and outside our body. A uniform harmonious flow of Prāṇa to each and every cell of the Annamayakośa keeps them alive and healthy. Prāṇa has the capacity to move in to different areas of the body. The Annamayakośa is an effect of the Prāṇamayakośa. The Annamayakośa gets life by the Prāṇa entering into it and engages in all kinds of action. Prāṇa is the life of beings and the Universal life. Whatever happens in the Annamayakośa is wrongly identified as belonging to the Ātman by reason of its being pervaded by the Prāṇamayakośa which is effect of Vāyu, and totally unaware and

---

[3] Taittirīya Upaniṣad (2.1)

[4] Taittirīya Upaniṣad (2.2)

dependent.There are five type of vayus collectively called Pañcavāyu, namely Prāṇa-Apāna-Udāna- Samāna and Vyāna.

Manomayakośa

Manomayakośa belongs to the organs of knowledge and the mind form this kośa which is the cause of the sense of the "I" and of the "mine" and of the varying conceptions. It creates difference of names etc., because organs of knowledge are dependent on and determined by the mind which is of the nature of determination and doubt. In the third time Bhṛgu is now guided to go back for Tapas he returns after a penance and says: Oh my Guru, I realize that the mind is the source of everything "Mano brahmeti vyajānāt...."[5].This is the concept of ones personality where in the mind carries on its different functions such as perception, memory, bhāvanā and ego like on. Manomayakośa is our mental and emotional library, the subtler layer of our existence. Hence the statement 'you are what you think you are, which Bhṛgu realized as the basis of not only his on individual but also as the basis of the entire creation. Manomaya or mental sheath is powerful because bondage and liberation depend on the mind which producing attachment binds a man and which by creating aversion for them liberates him from that self-made bondage, which fuelled by various vāsanas burns out the world created and expanded by the mind.

Vijñānamaya kośa

Vijñānamaya kośa also belongs to the Buddhi with the organs of knowledge and its actions having the characteristics of an agent. The Vijñānakośa, the cause of samsara. After understanding the Mind Bhrigu reports to father Varuṇa about his discovery of Vijñāna "Vijñāno brahmeti vyajānāt...."[6] Now, through long and intensive tapas, Bhṛgu realize that it is all the Vijñāna or knowledge from which the entire creation has happened and that could be the final reality. It is the intellectual sheath consists of intellectual functions such as discriminative knowledge, which depends upon the distinction of subject and

---

[5] Taittirīya Upaniṣad (2.3)

[6] Taittirīya Upaniṣad (2.4)

object. Vijñānamaya means composed of Vijñāna, or intellect, the faculty which discriminates, determines or wills. It is the sheath composed of more intellection, associated with the organs of perception. This knowledge sheath cannot be the supreme self for the following reasons; according to Varuṇa since it is subject to change, is insentient, is a limited thing and is not constantly present it is not the absolute self.

Ānandamayakośa

The fifth or the Ānandmayakośa is the innermost kośa in close proximity of the Soul. Ānandamayakośa is the modification of avidya and appears as a reflection of the Ātman compacted of absolute bliss, as the feeling of joy produced by the seeing, getting and enjoyment of desired object. It is contaminated by tamas or ajñāna. It is fully manifested in the dreamless sleep. Understanding the Vijñāna and he goes to Tapas at this time Bhrigu discovered Ānanda as the Real "Ānando brahmeti vyajānāt...."[7] The Ānandamayakośa or "sheath made of bliss" (Ānanda) is in Vedāntic philosophy the most subtle or spiritual of the five levels of embodied self. Ānandamaya means composed of Ānanda, or bliss. Bliss or ceaseless joy not connected with body or mind. It is composed of Supreme bliss and is regarded as the innermost sheath of all. What stands within the sheath is Consciousness according to Taittiriyaopaniṣad.

Consciousness in Advaita Philosophy

Advaita Vedānta is considered as the culmination-point among all the Indian philosophical systems. Referring to the Upaniṣadic statements, the founder of this Vedāntic school Ādi Śaṅkarācārya and his followers like Swāmī Vivekānanda have lucidly elucidated on the concept of Consciousness or Self. According to Śaṅkarācārya, Ātman or Brahman (Transcendental Self) has the nature of undifferentiated consciousness. Ātman is eternal, self-luminous, universal consciousness which shines by its own light and it reveals Jiva (Empirical Self) and all the objects which cannot reveal themselves. It is devoid of enjoying nature (bhoktṛtva) and activity (kartṛtva); but it appears to be an enjoying and active

[7] Taittirīya Upaniṣad (2.5)

agent owing to its limiting adjuncts. Ever-liberated Ātman is beyond space, time and causality which is non-dual and one (ekamevādvitīyam). The Absolute, Transcendental Supreme Self is the foundation of the empirical universe and the Supreme, infinite Brahman is the essence of Ātman. This kośa is a reflection of the three divine qualities of the Soul, namely Sat, Chit and Ānanda. Sat means that it believes in truthfulness and its eternalness. Chit means that it is alive and conscious and can therefore interact with various situations in an appropriate way. This characteristic separates the living and the non-living. Ānanda means that it is ever joyful -full of pleasure in itself. It does not need any outside stimulus to be cheerful, though if they are present the effect is only compounded. Being joyful is a prominent characteristic of this Kośa. Since the Soul itself is a non-doer of anything, its qualities are manifest through this innermost kośa. The bliss sheath normally has its fullest play during deep sleep: while in the dreaming and wakeful states, it has only a partial manifestation. The blissful sheath (Ānandamaya kośa) is a reflection of the Ātman which is bliss absolute. Cit Kośa (spiritual wisdom) and Sat kośa (the final state of merging with the Infinite). Development of all the seven sheaths fully is necessary for man's complete. In Advaita Vedanta the Ānandamayakośa is the innermost of the five kośas (Pañcakośas) or "sheaths" that veil the Ātman or Supreme Self. Unlike the next three more outer kośas, it constitutes the kāraṇa śarira or causal body. It is associated with the state of dreamless sleep and samādhi.

Permutation of Pañcakośas and Consciousness

Pañcakośas or the five sheaths, hide within their folds the process of unveiling the Ātman. The Tvam ("Thou") padārtha of the Mahāvākya Tattvamasi is determined by the analysis of Pañcakośas that are not the Ātman. The Śruti insists upon elimination of these five sheaths of the śariras. The doctrine of Panchkośas represents the hierarchy of human values and is held to be a useful springboard for a modern scientific understanding of cosmology and evolution. Ātman can be identified only by negation of the Anātman. The Pañcakośas are anātman that hide the Ātman, these kośas or sheaths are required to be systematically removed. Their removal brings to fore a void which

void is also required to be removed. The Advaita Vedāntin, prescribes the four traditional methods (sādhana catuṣṭaya) that, when perfected, mark the qualifications of a ṛṣi:

- discrimination between the eternal and non-eternal;
- renunciation of the tendency towards sensual enjoyment;
- cultivation of the six treasures (tranquility, self-control, mental poise, forbearance, faith, and self-surrender); and
- Desire for liberation. Though all four qualifications work together as methods for refining, stabilizing, and elevating one's mind, for the sake of brevity, we will focus only on the first two.

Vedānta scriptures exhort aspirants to first hear the truth, then contemplate it, and finally meditate upon it by practicing this technique into spiritual practice of śravana, manana, and nididhyāsana. . After removal of the five sheaths and the resultant void through the process of negation, what remains is the only Ātman - Brahman is the Blissful (Ānandamaya) Self.

Conclusion

Consciousness or spiritual energy is quite different from the material forms of energy manifested in the mundane world. The superamundane entity soul, self, spirit or psyche is eternally existent and conscient in its nature and acts and reacts to the stimuli and also thinks, feels and reaps the fruits of its actions. Hence, one should always endeavour to recognize one's own true identity i.e. divine, pure, conscient, infinitesimal point of metaphysical energy giving up identification with the physical or the material, then that paves the way towards perfection and by acquiring the completely true knowledge of Self, Supreme Self and the Universe, one should approach to a holistic worldview.

Books Reffered

1. Taittirīya Upaniṣad.
2. Vedantasara.
3. Atma-anātmaviveka
4. Critical survey of Indian philosophy

माध्वमते प्रपञ्चः

Dr. Jayalakshmi. V*[1]

तत्वप्रतिपादकदर्शनेषु आस्तिकदर्शनं प्रमुखम्। तेषु वेदान्तदर्शनं श्रेष्ठम्। वेदान्ते विद्यमानविविधविभागेषु अन्यतमो भवति द्वैतवेदान्तः। सर्वेपि जीवाः दुःखनिवृत्तिमिच्छन्ति। विविधशास्त्रेषु तदर्थं भिन्नभिन्नाभिप्राया सन्ति। किन्तु मध्वाचार्यमते भक्तिमार्गः एवं मोक्षमार्गे चरतां मनुष्याणां परमप्रयोजनमार्गो भवति। कलियुगे भक्तिमार्गः नातिकठिनो भवति। स मार्गे कीदृश कथञ्च साध्य इति अस्मान् बोधयितुं प्रधानतया वैष्णवसम्प्रदायो आविर्भूतः। विष्णुरेव सर्वोत्तमत्वेन परिगण्यते। विष्णुभक्तिरेव तेषां मोक्षमार्गः।

"बौद्धजैनागमो पूर्वपक्षौ सर्वागमस्य हि
ततः परस्ताज्जातेषु मतेषु च यथाक्रमम्।।
पूर्वः पूर्वः पूर्वपक्षः यावन्मध्वमतोदयः।
अतो सिद्धिस्तु सिद्धान्तः मध्वस्यागम एव हि।।[2]

अस्मादुत्तरपक्षोऽन्यो यस्मान्नाद्यापि दृश्यते इति वचनात् सर्वकालात्परं सिद्धस्य मध्वदर्शनस्य सिद्धान्ते अन्वर्थकम्। तस्य द्वैतसिद्धान्तस्य तत्त्ववाद इति च नामान्तरम्। द्वयोः (जीवेश्वरयोः) भावः द्विता। सेव द्वैतमिति, जीवेश्वरभेदप्रधानत्वात् द्वैतसिद्धान्त इति च। मायावादशून्यवाद-प्रतिबन्धितया तत्त्ववाद इति च। नतु तैर्न्यूनतया स्थापितः यतोऽयं हंसनामपरमात्मनः सिद्धान्तः।[3]

आचार्यमते हरिः अथवा श्रीनारायणः श्रेष्ठतरः प्रपञ्चः यथार्थतः सत्यमेव। जीवगणाः अथवा जीवात्मानः परस्परं भिन्नाः, हरेः अनुचराश्च। स्वसुखानुभूतिरेव मोक्षः। निर्मला भक्तिरेव मोक्षं साधयति। प्रत्यक्षानुमानागमाः एव प्रमाणत्वेन स्वीकर्तव्याः। सर्वेषामपि श्रुतिवाक्यानां परमतात्पर्यं हरिरेव। श्रुतिभिरेव हरिः ज्ञेयः। एतदेव द्वैतदर्शनस्य परमतत्त्वम्।

---

[1] **Guest Lecturer, Department of Vedanta, Shree Sankaracharya University of Sanskrit.**

[2] चार वैष्णवाचार्य एवं गौडय दर्शने

[3] तत्रैव

श्रीमन्मध्वमते-

> **"श्रीमन्मध्वमते हरिः परतरः सत्यं जगत्तत्वतो**
> **भिन्ना जीवगणाः हरेरनुचरा नीचोच्चभावं गताः।**
> **मुक्तिर्नैजसुखानुभूतिरमला भक्तिश्च तत्साधनं**
> **ह्यक्षादित्रितयं प्रमाणमखिलाम्नायैकवेद्यो हरिः।।"**[4]

अस्मिन् श्लोक मध्वसिद्धान्तः संक्षिप्तरूपेण दृश्यते।

मध्वाचार्यस्य द्वितीयः समौलिकः सिद्धान्तो भवति 'सत्यं जगत्' इति। इदं जगत् सर्वं सत्यं भवति। सत्यं चास्य अनुभूतितः इति अनुव्याख्याने तेन उक्तम्। अर्थात् अनुभूतिहेतुत्वात् (सर्वप्रकारेण अनुभवात्) इदं जगत् सत्यमेव। जगतः साक्षिणो भवन्ति इन्द्रियाणि। अतः न कोऽपि जगतः सत्यत्वं निराकर्तुं शक्तो भवेत्।

प्रकृतिं पुरुषं च उभौ अपि अनादी इति विद्धि। विकारान् गुणान् च तत्त्वतो भेदः प्रकृतिसंभवान् एव विद्धि। अतः जगत् सत्यमेवेति कृष्णः वदति। भगवान् कृष्णः जगतः मिथ्यात्ववादिनः निराकरोति। अत एव मध्वाचार्यः जगत् सत्यमिति निर्णयं करोति।

'प्रकृष्टः पञ्चविधो भेदः प्रपञ्चः'।[5] प्रकृष्टरूपेण पञ्चविधं भेदरूपं भवति प्रपञ्च इति आचार्यो वदति। ईश्वरः जगत् जानाति, रक्षति चेत् जगत् रज्जुसर्प इव भ्रान्तिकल्पितं नास्ति। ईश्वरेण साक्षात्कृतं वस्तु कदापि न मायाकल्पितं भवति। ईश्वरः प्रपञ्चं सदा पश्यति। अतः तन्न माया भवति।

> **'न च मायाविनो माया दृश्यते विश्वमीश्वरः।**
> **सदा पश्यति, तेनेदं न मायेत्यवधार्यताम्'।**[6]

मध्वाचार्येण उच्यते यत् भगवता विष्णुना कल्पस्य आरम्भे सत्त्वरजस्तमोगुणाद्यारभ्य सर्वेषां सृष्टिः क्रियते। इदं सर्वं कार्यरूपेषु अनित्यम्। किन्तु कारणरूपेण नित्यम्। कार्यरूपेण शशविषाणः अनित्यः इत्यनेन शशशृङ्गः, आकाशकुसुमं, कूर्मलोम, एवं गन्धर्वनगरादीनां

---

[4] मध्वाचार्यः जीवितं दर्शनं, पृ.11

[5] वि.त.नि.पृ.28

[6] भा.ता.नि.1/6

भ्रान्तिः असत् न भवेत्। अथवा रज्जौ आरोपितं सर्पस्य भ्रान्तिः अथवा शुक्तिकायाम् आरोपितं रजतस्य भ्रान्तिः च मिथ्या न भवति।

बौद्धाः जगत् क्षणिकं इत्युक्त्वा सृष्टेः पूर्वम् अथवा सृष्टेरनन्तरं जगतः अवस्थितिः न भवेदिति स्थापयन्ति। तस्य क्षणे क्षणे उत्पत्तिः एवं क्षणे क्षणे विनाश एव सम्भवति। किन्तु क्षणसम्बन्धि इति बोधो न जायते। क्षणसम्बन्धि इत्यनेन सः उपादानकारणरूपेण नित्यम्। यदा घटकार्यं घटस्य खण्डनात् कपालः, कपालस्य खण्डनानन्तरं कपालिकः, कपालिकस्य खण्डनेन मृत्, मृत्तिकायाः खण्डनेन प्रकृतिः। घटेन क्रमशः प्रकृतेः पूर्वावस्थासु समस्तवस्तूनां कार्यम्, इदं कार्यम् अनित्यं, किन्तु प्रकृतिस्तु तस्य मूल उपादानकारणरूपेषु नित्यम्। कल्पस्य आदावारभ्य कल्पान्तपर्यन्तम् एव उपादानकारणरूपप्रकृतिना घटादीनां नाना कार्यरूपपरिणामः।

विष्णुः ज्ञानान्वितः लीलाविलासेन जगदिदम् असृजत्। सः स्वयं बुद्धिपूर्वकम् अस्य नाशनं च करोति। किन्तु तदा अपि जगत्कारणरूपेषु वर्तमानेन विष्णुना बुद्धिबलेन सृष्टं जगत् मायायाः उपादानं न भवति। जीवानाम् अदृष्टपूर्वककर्मणां योग्यतानुसारं भगवान् नानारूपेण जगतां नाशं च करोति। तथापि कारणरूपे जगत् विद्यते। कल्पारम्भे अनुलोमक्रमेण अतिसूक्ष्मेण जगतः सृष्टिः अर्थात् प्रकृत्याः महत्तत्वं, अहङ्कारः, पञ्चतन्मात्रानि, पञ्चमहाभूतादिक्रमेण जगतः सृष्टिः एवं कल्पान्ते विलोमक्रमेण नाशश्च। अर्थात् यथा क्रमेण सृष्टिः संम्भवति तथा तस्य वैपरीत्यरूपेण तस्य नाशोऽपि संजायते। किन्तु प्रकृतिरूपेण सर्वतत्त्वानि वर्तन्ते। श्रीमध्वाचार्येण रचितविविधग्रन्थेषु विषयोऽयं विभिन्नयुक्त्या अवतार्यते। जगत्सत्यत्वविषये श्रीमध्वाचार्येणोद्धृतानि वेदपुराणेषु विद्यमानानि प्रमाणानि अत्र दीयन्ते -

अथैनमाहुः सत्यकर्मेति सत्यं ह्येवेदं विश्वमसौ सृजते।
अथैनमाहुर्नित्यकर्मेति नित्यं ह्येवासौ कुरुते।

सत्याः विष्णोर्गुणाः सर्वे सत्या जीवेशयोर्भिदा।
सत्यो मिथो जीवभेदः सत्यञ्च जगदीदृशम्"।।[7]

विष्णोः जगत्सृष्टिप्रयोजकानि प्रकृत्यादिकारणानि सत्यम् इत्युच्यते। स्तुतिं क्रियमाणस्य इन्द्रदेवस्य दर्शनेन सर्वे सन्तुष्टाः। सर्वेषां कृते वरप्रदात्रा भगवता विष्णुना कृतं सर्वं सत्यं भवति, कदापि असत्यं न भवति। भगवान् सत्यरूप एव, तस्य माहात्म्यम् अपि।

---

[7] मा.ता.नि.1-6-8 श्लोकाः

सर्वज्ञः, मनोभीष्टप्रदाता सर्वजयशाली, स्वयंभूः भगवान् अनेककल्पेषु वस्तूनां निर्माणं करोति। पराशक्तिविषये यः अज्ञः स एव जगदिदं असत्यमिति मनुते। विष्णुः सत्यभूतजगतः सृष्टिं कृत्वा सत्यकर्म इति नाम्ना प्रसिद्धः। केचन जनाः नित्यकर्म इति अपि वदन्ति। सः सर्वदा अस्य जगतः निर्माणं करोति इत्यर्थः। विष्णोः सर्वे गुणाः सत्यम्। जीवेश्वरभेद अपि सत्यम्। जीवेषु परस्परभेदः सत्यम्। अत इदं जगदपि सत्यम्।

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे।
देवस्यैष स्वभावो समाप्तकामस्य का स्पृहा"।[8]

सृष्टिविषये विचारपरायणाः केचन ब्रह्मणः परिणाम एव सृष्टिरिति वदन्ति। केचन सृष्टिं स्वप्न-मायिक-पदार्थसमानां काल्पनिकां वदन्ति। सृष्टिविषये निश्चयशीलाः भगवतः इच्छामात्रेणैव जगतः सृष्टिः इति। केचन जगतः सृष्टिः तस्य भोगः अथवा क्रीडा एव भवति इति । किन्तु जगतः सृष्टिः भगवतः स्वभावमात्रा एव। जीवगणाः स्वस्वरूपेषु अत्यन्तं भिन्ना एव। मध्वाचार्यमते प्रपञ्चः पञ्चभेदात्मकः। अत एव प्रपञ्च इति नाम। प्रकृष्टः पञ्चविधो भेदः प्रपञ्चः। भेदाः एवं विधाः-

'जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा।
जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा।।
मिथश्च जडभेदोऽयं प्रपञ्चो भेदपञ्चकः'।।[9]

पञ्चविधभेदः यथा (1)जीव-ईश भेदः (2) जड-ईशभेदः (3)जीव-जीवभेदः (4) जड-जीवभेदः (5) जड-जडभेदः इति।

जीवात्म-परमात्मभेदः, जीव-जीव भेदः च औपाधिकः न यथार्थः इति अद्वैतिनां मतं निरस्यते अनेन भेदपञ्चकेन। अत एव मायावादिनां जीवब्रह्मैक्यवादश्च निरस्यते। विष्णुतत्त्वनिर्णये मध्वाचार्यः जीवात्मपरमात्मनोः भेदं विवृणोति। स्वेन सृष्टं जीवेन सह विष्णुः अनादिकालादारभ्य अनन्तकालान्तेऽपि अत्यन्तभेदः अस्ति "ब्रह्म एव अविद्या- उपाधिवशतः जीवादीनां रूपेषु प्रतीतः"। ब्रह्म परममहत्परिणामेन युक्तः। जीवः अणुपरिणामेन युक्तः। ब्रह्म समस्तदोषेभ्यः पूर्णरूपेण मुक्तः। जीवः दोषपूर्णः एव। ब्रह्म अनन्तगुणसंपन्नः किन्तु जीवः परिमितगुणसम्पन्नः। ब्रह्म नित्यमुक्तः, जीवः संसारबद्धः। एतयोः द्वयोः परस्पराभेदकल्पना न क्रियते। मुक्तावस्थायां जीवेश्वरयोः नित्यभेदः विराजते। तथापि जीवः भिन्नरूपेषु स्थित्वा विष्णोः नित्यसेवां कुरुते। जीवाः मुक्तिस्थानेषु प्रविश्य मुक्तावस्थानां योग्यतानुसारं विष्णुना

[8] माण्डूक्य, खण्ड 1 मात्रा 23

[9] वि.त.नि.

विभिन्नसेवेषु नियुक्ताः। तेषां परस्परसेवा सुख-दुःखादिविषयेऽपि तारतम्यम् अस्ति। 'मुक्त्यवस्थायां सर्वे एकीभवन्ति' इति श्रुतिः। शास्त्रेष्वपि एवं वर्ण्यते। अत्र मुक्तावस्थायां सर्वे जीवाः एकमतेन विष्णोः सेवां कुर्वन्ति इति। ईश्वरः ज्ञानात्मकः, नित्यः, निर्विकारः भवेत्। किन्तु जीवः जडः ज्ञानशून्यः, नश्वरः, विकारी च भवेत्। एवं परस्परविरुद्धधर्मविशिष्टवस्तुनि कदापि अभेदः न सिद्ध्यति। जीवः ज्ञानात्मकः अतः तेन सह अज्ञानात्मकजडस्य ऐक्यं कदापि न संभवति। विषपानेन मृत्युः अमृतपानेन जीवनं च लभ्यते। विषं कटुः अमृतं मधुरं च भवति। एवंविधविरुद्धधर्मयुक्तपदार्थानां मिथः कदापि अभेदत्वं न सम्भवति। एवं पञ्चकानां भेदः समस्तकालेषु तथा समस्तस्थानेषु नित्यत्वेन विराजते।

सहायकग्रन्थसूचिका

1.अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, पाणिनी, कृष्णदास अकादमी, वारणासी, 1988.

2.ईशावास्यतल्वकारकाठकोपनिषद्, (मध्य भाष्य), प्रोफ. पाण्डुरन्गि (विवर्तक), श्रीमन् मध्व सिद्धान्तमहिमसभा, चिर्लनूर, 1985.

3. A *Critique oՏ Madhava ReՏutation oՏ Sankara School oՏ Vedanta,* Udayava Publication, Alaholo, 1964.

4.Ananta Sharan Tiwari, *Vedic Myth, Ritual and Philosophy (A study oՏ Dvaita Interpretation oՏ the Veda by Madhva),* Pratibha Prakashan, 2001.

5.चार वैष्णव आचार्य एवं गौडीयदर्शनं, त्रिदण्डिस्वामी श्रीमद्भक्ति वेदान्त नारायणगोस्वामी, महाराजद्वारा संपादित, गौडीय वेदान्त बुक ट्रस्ट, 2001.

6.भारतीय साहित्य शास्त्र (प्रथमभाग), बलदेव उपाध्याय, प्रसाद परिषद्, काशी

7.Damodaran, K., *Bh¡rat¢yacinta,* Mathrubhumi Printing Publishers.

8.G. Visvanadhasarma, *Sri Madhv¡c¡ryar*

UGC-CARE Listed Journal निबन्धमाला (2019-20) ISSN - 2277-2359

उभयलिङ्गं ब्रह्म

Dr. V. Balaji*[1]

तत्र प्रजापतिवाक्योदित अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकेन ब्रह्मणः निरस्तनिखिलदोषत्वं, समस्तकल्याणगुणाकरत्वं चेति उभयलिङ्गं गुणतमत्वेन प्रतिपादितं भवति। अतः ब्रह्मणः **अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि**[2] एवं **तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्**[3], **य आत्मनि तिष्ठन्**[4] इत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणोक्तसर्वान्तर्यामित्वं सङ्गच्छते, सर्वेष्वपि वस्तुषु अन्तर्यामित्वेन विद्यमानेऽपि तत्तत्स्थानगतापुरुषार्थादयः तस्मिन् न सङ्गच्छन्ते, कुतः तस्योभयलिङ्गत्वश्रवणात्। अतः उभयलिङ्गं ब्रह्म इति।

तत्र सन्देहः - जागरस्वप्नसुषुप्तिमुग्ध्युत्क्रान्तिषु स्थानेषु तत्तत्स्थानप्रयुक्ताः जीवस्य ये दोषाः सन्ति ते सर्वे तदन्तर्यामिणः परस्य ब्रह्मणोऽपि संभवन्ति। तत्र **"संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्"**[5] **"स्थित्यदनाभ्यां च"**[6] इत्यत्र **"द्वा सुपर्णा सयुजा"**[7] इत्यादि मुण्डकोपनिषत्श्रुत्या परस्य ब्रह्मणः तत्तत्स्थानगतापुरुषार्थदोषाः सङ्गच्छत एव, यतो हि - कर्माण्यपि देहसंबन्धमापादयन्ति अपुरुषार्थजननानि भवन्ति इति **"देहयोगाद्वा सोऽपि"**[8] इत्यत्रोक्तत्वात्, तच्च देहसंबन्धस्य अपुरुषार्थत्वेन भवति, इतरथा कर्माण्येव दुःखं जनयिष्यन्ति किं देहसंबन्धेन, अतः अकर्मवश्यत्वे सत्यपि नानाविधाशुचिदेहसम्बन्धोऽपुरुषार्थ एव, अतः तन्नियमनार्थं स्वेच्छया तत्प्रवेशोऽप्यपुरुषार्थसम्बन्धः अवर्जनीयः, तदर्थं दृष्टान्तमाह - पूयशोणितादिमज्जनं स्वेच्छया कुर्वतोऽपि तद्गतापुरुषार्थाः यथा प्रसज्यन्ते, तथा स्वेच्छापूर्वकसङ्कल्पद्वारान्तःप्रविष्टस्य परस्य ब्रह्मणः तत्तत्स्थानगतापुरुषार्थाः अवर्जनीयाः सन्ति। अतः कथं परब्रह्मणः निर्दोषत्वाख्यो गुणः वक्तुं शक्यते। इति चेत् -

तदुच्यते, तत्र श्रुतिस्मृतिषु प्रतिपादितस्य निरस्तनिखिलदोषसमस्तकल्याणाकारत्व-लक्षणोपेतस्य उभयलिङ्गविशिष्टस्य परस्य ब्रह्मणः पृथिव्यादिस्थाने अन्तर्यामित्वेन विद्यमाने

---

[1] **Assistant Professor, Department of Sanskrit, D G Vaishnav College, Arumbakkam, Chennai.**

[2] छा.6.3.2

[3] तै.2.6.1

[4] बृ.उ.-6.7.22

[5] ब्र.सू 1.2.9

[6] ब्र.सू 1.3.6

[7] मु.उ.-3.1.1

[8] ब्र.सू. 3.2.5

सत्यपि तत्तत्स्थानगतापुरुषार्थाः न सङ्गच्छन्ते। तस्य श्रुतिस्मृतिषु उभयलिङ्गत्वश्रवणात्, तथा च श्रुतिः – **“अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः विशोको विजिघत्सः अपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः”**[9] इति।

श्रुत्यर्थः - तत्र दहरविद्याप्रकरणे **“अस्मिन् कामाः समाहिताः”**[11] इत्यत्र **“कामः - कल्याणगुणाः”** इत्युक्तत्वात्, कः दहराकाशः? स च कैः कामैः विशिष्टः इत्याकाङ्क्षायाम् उच्यते – **“एष आत्मा अपहतपाप्मा”** [12] इति। तत्र दहराकाशस्य काम्यभूतकल्याणगुणविशिष्टत्वं तस्यात्मत्वञ्च **“एष आत्मा अपहतपाप्मा”** इत्यादिना सत्यसङ्कल्पः इत्यन्तेन स्फुटीकृत्य, सत्यपापजरामरणशोकबुभुक्षापिपासावर्जितः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः परमात्मा इत्युच्यते।

तत्र परमात्मप्रकरणेषु पापशब्दः सुकृतदुष्कृतोभयसाधारणपरः। **न सुकृतं न दुष्कृतं सर्वे पाप्मनोऽतो निवर्तन्ते**[13] इति सुकृतेऽपि पापशब्दप्रयोगात्, **एते वै निरायाः तात स्थानस्य परमात्मनः** इति स्वर्गादीनामपि मुमुक्ष्वनिष्टत्वेन स्वर्गादिसाधनकर्मणः मुमुक्षून् प्रति अनिष्टसाधनत्वेन अलौकिकत्वे सति अनिष्टसाधनत्वलक्षणपापशब्दप्रवृत्तिनिमित्तक्रोडीकृतत्वेन पापशब्दवाच्यत्वावश्यम्भावात्। अपहतपाप्मत्वञ्च न ध्यस्तपाप्मत्वं, यतो हि – **“नैनं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युः न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं”**[14] इति सुकृतदुष्कृतप्राप्तेः अभावश्रवणात्, तरतेः प्राप्तिवचनत्वाच्च, अपहतपाप्मत्वम् अश्लिष्टपाप्मत्वार्थं द्योतयति। एवं अकृतकर्माश्लेषस्य सर्वसाधारणत्वात् कृतेऽपि कर्मणि तत्फलाश्लेषः उच्यते। अतः ईश्वरेण कृतानि पुण्यपापसजातीयानि कर्माणि न आशुफलजननशक्तानि इत्यर्थः। कृतेऽपि पापे तत्फलजननशक्तिप्रतिफलत्वलक्षणः कश्चिदीश्वरस्य स्वभावविशेषः अपहतपाप्मत्वम्। परिशुद्धात्मविषयस्य अपहतपाप्मत्वस्याप्ययमेवार्थः। स तु तस्य तिरोधानार्हः प्रतिबन्धनिवृत्तौ आविर्भवति, ईश्वरस्य तु तिरोधानानर्हो नित्याविर्भूतविशेषः “अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्” इत्यस्मिन् सूत्रे व्याख्यातत्वात् इति।

---

9 छा 8.1.5

11 छा.उ.-8.1.5

12 छा.उ.-8.1.5

13 म.भा.-शा.प.196.4

14 छा.उ.-8.4.1

अत्र सत्यकामशब्दः न कामनायाः सत्यत्वपरः, अमोघाशत्वस्य सत्यसङ्कल्पशब्देनैव सिद्धत्वात्। नापि काम्यन्त इति कामाः व्युत्पत्या गुणमात्रपरः, कतिपयगुणान्तराणां पृथगुक्तेः। अतो भोग्यभोगोपकरणभोग्यस्थानरूपाः नित्याः कामाः अस्य सन्ति इत्युच्यते। एवं **"तदक्षरे परमे व्योमन्"**[16] इत्युक्तनित्यविभूतिविशिष्टत्वं सत्यकामशब्दार्थः इति सूत्रकाराणामभिप्रायः।

एवं सत्यसङ्कल्पः इत्यस्य अप्रतिहतसङ्कल्पः इत्यर्थः। एवं ज्ञातृत्वयुक्तः जीवः स्वयत्नस्य प्रथमः क्षणः परमात्मसग्ङ्कल्पायत्तः इति **"कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः"**[17] इत्यस्मिन् सूत्रे वर्णितत्वात्। जीवस्य प्रजापतिवाक्योदितसत्यसङ्कल्पत्वं प्रतिहतं भवति। अतः तस्माद्विलक्षणः अप्रतिहतसङ्कल्पविशिष्टः परमात्मा इति।

अतः उक्तवाक्येन परमात्मनः उभयलिङ्गत्वं निश्चितं भवति। अतः स्वेच्छापूर्वकसङ्कल्पेन सर्वेषु जीवेषु अनुप्रविश्य नामरूपव्याकरणं च कृत्वा निर्वाहकत्वेन स्थितस्य परस्य ब्रह्मणः तत्तत्स्थानगतापुरुषार्थाः न स्पृशन्ति इति। एवम् अयमेव विषयः स्मृत्यापि दृढीकृतो भवति –

"समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशोद्धृतभूतसर्गः।
तेजोबलैश्वर्यमहाविभूतिः सुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः।।[18]

परः पराणां सकलाः न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे।[20]
समस्तहेयरहितं विष्णवाख्यं परमं पदम्" ।।[21]

समस्तकल्याणगुणराशिविशिष्टस्य, स्वशक्तेः एकांशेनैव स्वीकृतसर्गस्य, तेजोबलैश्वर्यादि षाड्गुण्यविशिष्टस्य, यस्य परस्य क्लेशादयः अपुरुषार्थाः न स्पृशन्ति, सैव परमात्मा सर्वेषु प्राणिषु अन्तःप्रविश्य नामरूपनिर्वोढृत्वं करोति इति विष्णुपुराणवाक्येनानेन स्पष्टतरं ज्ञायते। अतः उभयलिङ्गं ब्रह्म इति सिद्धम्।।

---

[16] तै.आ.10.1

[17] ब्र.सू.2.2.41

[18] वि.पु.6.5.84

[20] वि.पु.6.5.85

[21] वि.पु.1.22.53

प्रमुखाः केरलीयन्यायशास्त्रविद्वांसः

Lijisha P.*[1]

विभिन्नसंस्कारैरावृतं राष्ट्रं भवति भारतम्। भारतीयविज्ञानधाराः संस्कृतिश्च संस्कृतमाध्यमेनैव लोकाय समर्पिताः। वेदेतिहासपुराणादीनि भारतीयसंस्कृतेराधारभूतानि भवन्ति। एतैस्समं वर्तन्ते दर्शनानि। भारतीयानां जीवनलक्ष्यं दर्शनानि उद्बोधयन्ति। दृश्यते अनेन इति दर्शनम्। इदं आस्तिकनास्तिकभेदेन द्विधा विभज्यते। आस्तिकाः वेदप्रामाणिकाः तथा वेदप्रमाणनिषेधकाः नास्तिकाः इति कथ्यन्ते। न्याय-वैशेषिक-साङ्ख्य-योग-पूर्वमीमांस-उत्तरमीमांसादर्शनानि आस्तिकानि। चार्वाक-बौद्ध-जैनदर्शनानि नास्तिकानि। एतेषु दर्शनेषु न्यायदर्शनं प्रमाणस्य अतिप्राधान्यं वहति। प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः इत्युच्यते। प्रमाणं लक्षणं कार्यकारणभावः प्रामाण्यम् इत्यादीन् अधिकृत्य न्यायशास्त्रेण आविष्कृतानि तत्त्वानि आधुनिकेऽस्मिन् काले अपि प्रसक्तानि सन्ति। न्यायदर्शने केरलीयानां विदुषां योगदानं वर्तते।

न्यायशास्त्रस्य केरलीयपरम्परा

केरलदेशे सम्पुष्टः संस्कृतसाहित्येतिहासः वर्तते। संस्कृतभाषासम्बद्धाः बह्व्यः विज्ञानशाखाः केरले विख्याताः आसन्। यथा काव्यं, नाटकं, चम्पू, व्याकरणं, तन्त्रः, मन्त्रः, गणितं, शिल्पविद्या, मीमांसा च तेषु **अन्तर्भवति**। सन्देश-स्तोत्र-काव्य-विभागेषु अपि केरलीयं योगदानं महत् वर्तते। बहुभ्यः वर्षेभ्यः आरभ्य केरलस्य आध्यात्मिक-सामाजिक-सांस्कृतिकशिक्षणस्य आधारशिला आसीत् संस्कृतभाषा[2]। सर्वेषामपि ज्ञानानां निधिः भवति संस्कृतम्। तादृश्यां संस्कृतभाषायां केरलीयानां भक्त्यादरविस्मयाः महान्तः आसन्। पूर्वकाले प्रादेशिकमहाराजानां राजसभाः तथा केचन ब्राह्मणपरिवाराः च संस्कृतशिक्षणस्य मार्गदर्शकाः आसन्। राज्ञाम् अभिवृद्धये एतेषु विषयेषु प्राधान्यं दत्तमासीत्। तृशूर्जनपदस्थेषु केषुचित् मन्दिरेषु वेदशास्त्रपठनाय व्यवस्था कल्पिता आसीत्। कूटल्लूर्-मेल्पुत्तूर्-देशमङ्गलादिषु प्रदेशेषु प्रसिद्धानि पठनकेन्द्राणि आसन्। कूटल्लूर्-पय्यूर्-प्रदेशयोः व्याकरणं मीमासां च परम्परागतशैल्या पाठयन्ति स्म। पय्यूर्-भट्टकुटुम्बस्य संस्कृतसाहित्ययोगदानेषु सुप्रधानाः आसन् मीमांसादर्शनकृतयः। अनेके विद्वांसः कवयः परिवारेऽस्मिन् आसन्। तृशूर्जनपदस्य

---

[1] Research Scholar, Department of Sanskrit, University College, Thiruvananthapuram. (Affiliated to University of Kerala) Ph 9446511378, Email - lijishaa@gmail.com

[2] केरलीयसंस्कृतसाहित्यचरित्रम् - प्रथमभागः

पश्चिमोत्तरभागे पोर्कलम् इति स्थाने आसीत् अयं परिवारः। उद्दण्डशास्त्री, काक्कशेरिदामोदरभट्टः परमेश्वरः च अस्य भाट्टपरिवारस्य प्रमुखाः विद्वांसः आसन्। विख्यातः मीमांसापण्डितः मण्डनमिश्रः पय्यूर्भाट्टानां पूर्वजः आसीत्। उण्णुनीलिसन्देशः, चकोरसन्देशः, सुमनोरमणिः, न्यायकणिका इत्यादयः ग्रन्थाः पय्यूर्भाट्टानां संस्कृतसाहित्ययोगदानेषु प्रमुखाः।

केरलेषु न्यायशास्त्रस्य विकासः

प्राथमिककाले केरलेषु व्याकरणमीमांसशास्त्रयोः पठनमेव आधिक्येन आसीत्। तथा षोडशशतकस्य उत्तरार्धे न्यायशास्त्रशिक्षणस्य प्रचारः आरब्धः। मेल्पुत्तूर् नारायणभट्टतिरिपाट् स्वज्येष्ठसोदरादेव न्यायाध्ययनं कृतवानिति तेन एव सूचितम्। न्यायः इत्यस्य पदस्य स्थाने तर्कः इत्यपि तेन सूचितम्। केरलीयतर्कशास्त्रप्रतिपादितः प्रथमः ग्रन्थः मेल्पुत्तूर्महोदयस्य मानमेयोदय इति कैश्चिदुच्यते। मीमांसाग्रन्थे विद्यमान-तर्कशास्त्रप्रभावोऽपि ग्रन्थकर्त्रा मानमोयोदये सूचितः वर्तते। केरलीयन्यायशास्त्रविद्वत्सु प्रमुखः भवति कोषिक्कोट्टणित्तम्पुरान्। चिन्तामणिः इति न्यायशास्त्रग्रन्थनैपुण्यात् अयं मणित्तम्पुरान् इति विख्यातः[3]।

अष्टादशे शतके कोटुङ्ङल्लूर्-गुरुकुलं, तृप्पूणित्तुरा-राजसभा च न्यायशास्त्रस्य प्रधानपठनकेन्द्रे आस्ताम्। केरलराज्यात् बहिः विद्यमानन्यायशास्त्रविद्वद्भिः अपि अत्र आगत्य न्यायमण्डनं कृतमासीत्। केरलीयानां राज्ञां संस्कृतसाहित्ययोगदानम् इतरेभ्यः अपि आकर्षकमासीत्। कुम्भकोणं –कृष्णशास्त्री, शठकोपाचार्यः च केरलेषु न्यायशास्त्रस्य प्रचारं कृतवन्तौ। तौ कोटुङ्ङल्लूर् कोविलके आचार्यरूपेण नियुक्तौ आस्ताम्। शेषाचार्यः शठकोपाचार्यः रङ्गप्पाचार्यः इत्यादिभिः तमिल्-राज्यस्थैः विद्वद्भिः तृप्पूणित्तुरायां न्यायशास्त्रशिक्षणे प्रसिद्धिः आर्जिता। शेषाचार्यस्य पौत्रः च सुप्रसिद्धः सेतुमाधवदीक्षितः न्यायशास्त्रविद्वान् आसीत्। सः परीक्षित् रामवर्मणः शास्त्रशर्मणः च मित्रमासीत्। कालक्रमेण एतेषां शिष्यप्रशिष्यादिभिः न्यायशास्त्रस्य वृद्धिः महता वैभवेन केरले सञ्जाता।

केरलेषु प्राचीनन्यायस्यापेक्षया नव्यन्यायस्य प्रचारः दृश्यते। गुरुकुले विद्यमानपाठ्यचर्यायां दीपिकाव्याख्यानेन सह तर्कसङ्ग्रहः, दिनकरीव्याख्यानयुक्ता मुक्तावली च आसीत्। प्रथमवर्षत्रये एतेषां ग्रन्थानाम् अध्ययनं, परं वर्षत्रये पञ्चलक्षणी सामान्यनिरुक्तिः, अवयवप्रकरणं, पक्षता, व्युत्पत्तिवादः इत्येतेषां ग्रन्थानामपि पूर्तिः करणीया इत्येवासीत्।

---

[3]. केरलीयसंस्कृतसाहित्यचतित्रम्।

केरलस्य प्रसिद्धन्यायशास्त्राध्ययनकेन्द्राणि

कोटुङ्ङल्लूर्-गुरुकुलं, तृप्पूणित्तुराराजभवनं च प्रसिद्धन्यायशास्त्राध्ययनकेन्द्रे आस्ताम्। अष्टादशे शतके दक्षिणभारतस्य तक्षशिला इति नाम्ना कोटुङ्ङल्लूर्-गुरुकुलस्य प्रसिद्धिः आसीत्[4]। काव्यशास्त्रसङ्गीतानां परिशीलनं तत्रासीत्। गोदवर्म-इलयतम्पूरान् पण्डितराजः मात्तिट्ट-कुञ्ञुनम्पूतिरिः इत्यादीनां न्याशास्त्रविदुषां विशेषशिक्षणम् अत्र प्रचलति स्म।

कोच्चिराजकुटुम्बस्य आस्थानरूपेण विराजितायां तृप्पूणित्तुरायाम् आसीत् न्यायशास्त्राध्ययनस्य अन्यदेकं केन्द्रम्। कोच्चिराजकुटुम्बसदस्याः अपि विदुषां प्रोत्साहने अग्रेसराः आसन्। तृप्पूणित्तुरायाम् आचार्यस्य शेषाचार्यस्य शिष्यः आसीत् राजर्षिः रामवर्मा। प्रसिद्धानां विदुषां मार्गदर्शनेन तृप्पूणित्तुरायां न्यायशास्त्रस्य प्रचुरप्रचारः आसीत्। गुरुमुखात् श्रुत्वा शिक्षणमित्यासीत् पूर्वकाले न्यायशास्त्रशिक्षणरीतिः। वाचिकपाण्डित्यप्रचाररीतिं यथा प्राथमिककालगुरुवर्याः आश्रितवन्तः तथा तेषां शिष्याः अपि तामेव पद्धतिम् अन्ववर्तन्त। कोच्चि-राजकुटुम्बेषु प्रायेण सर्वे सदस्याः विद्वांसः विज्ञानसंरक्षकाः च आसन्। तेषु राजपदवीम् अलङ्कृतवन्तौ राजर्षिः रामवर्मा, परीक्षित् रामवर्मा च विशिष्टौ आस्ताम्। एतयोः जीवनं संस्कृतप्रचाराय, न्यायशास्त्रप्रचाराय च आसीदित्येव विशेषः। कोच्चिराजकुटुम्बस्य अन्तिमः राजा आसीत् परिक्षित् रामवर्मा।

केरलीयाः प्रसिद्धाः न्यायशास्त्रविद्वांसः

संस्कृतपठनार्थं किञ्चन प्रमुखं केन्द्रमासीत् केरलम्। केरले बहवः न्यायशास्त्रकाराः आसन्। तेषु प्रमुखाणां केषाञ्चन उल्लेखः अत्र सूच्यते।

गोदवर्मविद्वान् युवराजः

क्रिस्तोः परं 1800 तमे वर्षे इलंकुरुश्शी-मातृदत्तनम्पूतिरिणः विदुष्याः कुञ्जिक्कुट्टितम्पुराट्टयाः च पुत्रत्वेन प्राप्तजन्मा अयम्। न केवलं सुप्रसिद्धः न्यायशास्त्रविद्वान् अपि च ज्योतिश्शास्त्रं, काव्यम् तन्त्रम् इत्यादिषु विषयेषु अपि व्युत्पन्नः आसीत्। अस्य महोदयस्य गुरवः आसन् वलप्पिल आशान्, देशमङ्गलं वार्यर्, माधवन् अटितिरिः च। कुम्भकोणं कृष्णशास्त्री, पक्कूमूसत् च तस्य प्रसिद्धौ शिष्यौ आस्ताम्[5]। रामचरितं, हेत्वाभासः,

---

[4]. केरलीयसंस्कृतसाहित्यचरित्रम् - चतुर्थः भागः।

[5]. केरलीयसंस्कृतसाहित्यचिरितम् - पञ्चमः भागः।

श्रीपादसप्तकं, सुधानन्दलहरी, रससदनं, गोलाध्यायः इत्यादयः तस्य प्रसिद्धाः ग्रन्थाः सन्ति[6]। हेत्वाभसोदाहरणम् एतेषु ग्रन्थेषु सुप्रसिद्धः न्यायशास्त्रग्रन्थः वर्तते। न्यायशास्त्रस्य प्रधानविषयस्य हेत्वाभासस्य निरूपणमेव अस्मिन् ग्रन्थे प्रतिपाद्यते। कारिकारूपेणैव ग्रन्थरचनां कृतवानयम्। अस्मिन् ग्रन्थे हेत्वाभासस्य उदाहरणाय श्लोकानलिखत्।

त्वं रुष्टा मयि चेन्नमामि दयितेनेयं त्वया नम्यताम्।
नम्यत्वं त्वयि भाति पार्थिवतया मन्ये महाराजवत्।।[7] इति।

वटक्कुंकूर् केरलवर्मणः मते केरले लिखितः प्रथमः न्यायशास्त्रग्रन्थः भवति गौतमवर्मणः हेत्वाभासोदाहरणम् इति ग्रन्थः।

राजर्षिः रामवर्मा

क्रिस्तोः परं 1882 तमे वर्षे कूटलत्तुपुरे भास्करन् नम्पूतिरिप्पाटस्य अम्बालिकातम्पुराट्ट्याः च पुत्रत्वेन राजर्षिः रामवर्मा जन्म प्राप्तवान्। तस्य प्रथमगुरुः आसीत् कुञ्जुण्णि नम्पी। शेषाचार्यात् न्यायशास्त्रं, रोबर्ट् वैट् इत्यस्मात् आङ्गलेयञ्च अपठत्। न्यायशास्त्रस्य उन्नतस्तरशिक्षणाय तस्य योगदानानि अनेकानि आसन्। स्वगुरोः भक्तिप्रकटनाय रामवर्मणा शेषाचार्यस्य नाम्ना 1941 तमे वर्षे एका संस्कृतपाठशाला स्थापिता। सा पाठशाला एव कालान्तरे सर्वकारसंस्कृतमहाविद्यालयः इति प्रसिद्धिं गता। अस्यां संस्कृतपाठशालायां शास्त्रभूषणं, न्यायः, व्याकरणं, वेदान्तः इत्यादिषु विषयेषु समग्रविज्ञानस्य प्रदानम् अभवत्। 1926 तमे वर्षे राजर्षिणा वार्षिकसम्मेलनमिति रीत्या शास्त्रसदसः आरम्भः कृतः। शास्त्रसदसि विद्वांसः शास्त्रसम्बन्धखण्डनमण्डनादिकम् अकुर्वन्। तत्र विजयः लभ्यते चेत् सपुरस्कारम् आदरः क्रियते स्म। पण्डितराजः पुन्नश्शेरिनम्पी, कूटल्लूर्-कुञ्जुण्णिनम्पूतिरिप्पाट्, किल्लिमङ्गलं नारायणन् नम्पूतिरिः इत्यादयः नैके विद्वांसः शास्त्रसदसि भागम् ऊढ्वा पुरस्कृताः आसन्। 1971 तमे वर्षे पूनेनगरे प्रवृत्ते अखिलभारतीये आयुर्वेदसमितेः मेलने राजर्षिणा अध्यक्षपदवी अलङ्कृता। तिरुवनन्तपुरे अपि अखिलभारतीयसम्मेलने भागं गृहीत्वा अयं भारतस्य भौतिकपारम्पर्यमधिकृत्य भाषणं कृत्वा तत्र स्थितानां सर्वेषामपि अभिनन्दनं तेन प्राप्तम्। बालबोधनं, वेदान्तपरिभाषा इत्यादयः ग्रन्थाः अपि तेन रचिताः।

---

[6]. तत्रैव।

[7]. हेत्वाभासोदाहरणम्।

गोदवर्मा भट्टतम्पुरान्

क्रिस्तोः परं 1858 तमे वर्षे भूजातः अयं कोटुङ्ङल्लूर्-कोविलकस्य प्रमुखः विद्वान् आसीत्। न्यायशास्त्रे अगाधपाण्डित्यमपि तस्य आसीत्। अस्य पिता अक्करक्कुरिश्शी रामन् तम्पूरान्, माता श्रीमती कुञ्जिक्कुट्टी रजनी च आस्ताम्। अनारोग्येण सह जातस्य अस्य भाषणसामर्थ्यमपि नासीत्। कोटुङ्ङल्लूर्-भगवत्याः अनुग्रहेणैव भाषणसामर्थ्यं प्राप्तमिति कथा[8] अपि श्रूयते। अस्य प्रथमः गुरुः स्वपिता एवासीत्। काव्यं ज्योतिषम् च गोदमवर्मणः कुञ्जुण्णिराजस्य च सकाशात् तथा व्याकरणं न्यायशास्त्रं च राजर्षेः रामवर्मणः सकाशात् च अधीतानि। कुम्भकोणं शटकोपाचार्यस्य च शिक्षणेन न्यायशास्त्रस्य बृहद्ग्रन्थाः अपि तेन अधीतम्। उपहारप्रकाशिकाव्याख्या, शक्तितत्त्वप्रकाशिका, भागवतप्रथमश्लोकव्याख्या, सिद्धान्तमाला इत्यादयः ग्रन्थाः तेन विरचिताः।

पी.एस्. अनन्तनारायणशास्त्री

शास्त्रशर्मणः समकालिकः एषः महोदयः 1855 तमे वर्षे जन्म प्राप्नोति स्म। प्रसिद्धः नैय्यायिकः आसीदयम्। तर्कशास्त्रसिद्धान्तान् सरलरीत्या प्रतिपादयितुं तेन तर्कसारः रचितः।

परीक्षित् रामवर्मा

क्रिस्तोः परं 1876 तमे वर्षे जन्म प्राप्तवान्। अस्य रामवर्मकुञ्जुण्णितम्पुरान् इति अपरं नाम अपि विद्यते। अस्य पितरौ ओट्टूर् रामन् नम्पूतिरिप्पाट् मङ्कु तम्पुराट्टी चास्ताम्। मातुः समीपात् प्राथमिकशिक्षां प्राप्य गुरोः कुञ्ञन् वार्यरस्य समीपात् संस्कृतं पठितवान्। न्यायशास्त्राध्ययनं राजर्षिवर्यात् शठकोपाचार्यात् च गृहीतवान्। महाराजामहाविद्यालयात्, मद्रास् प्रसिडन्सी महविद्यालयात् च आधुनिकशिक्षां च प्राप्नोति स्म। ततः तृप्पूणित्तुरायां वासं कृत्वा मीमांसां वेदान्तं च अपठत्। भारतीयदर्शनस्य पाण्डित्यात् काञ्चिकामकोटिमठस्याचार्येण श्रीशङ्कराचार्येण दर्शनकलानिधिः इति पदव्या सः विभूषितः[9]। तत्रत्याः विद्वांसः न्यायशास्त्रपाण्डित्यात् विभूषिताय तस्मै अभिनवतर्कवागीशः इति नामधेयमपि प्रदत्तवन्तः। ततः विद्यावाचस्पतिः इति पुरस्कारः बनारस् विश्वविद्यालयेन समर्पितश्च।

परीक्षित् रामवर्मणा भवदीपीका, जलवद्ह्रदनिश्चयत्वविचारः, उत्तरनैषधीयव्याख्यानं, भगवन्नामकौमुदी, दळङ्ङल, सुबोधिनी इत्यादयः ग्रन्थाः विरचिताः सन्ति। तेषु ग्रन्थेषु सुबोधिनी, जलवद्ह्रदनिश्चयत्वविचारः च प्रसिद्धौ न्यायशास्त्रग्रन्थौ भवतः।

---

[8] . व्युत्पत्तिवादसिद्धान्तमाला

[9] न्यासिद्धान्तकैरली

मान्तिट्ट कुञ्ञुनम्पूतिरिः

1876 तमे क्रिस्तुवर्षे गुरुवायुर् समीपे वेङ्किटङ्ग्रामे जन्म प्राप्तवान्। प्रसिद्धः वेदपण्डितः सुब्रह्मण्यन् नम्पूतिरिः पार्वती अन्तर्जनं च आस्तां पितरौ। शास्त्रशर्मा इति अपरं नामापि विद्यते अस्य। शर्मान्तं ब्राह्मणानाम्[10] इति स्मृतिम् अनुसृत्य शास्त्रशर्मा इति उक्तम्। अयं न्यायशास्त्रस्य प्राथमिकपठनं पण्डितराजस्य रामशास्त्रिणः सकाशात्, उपरिपठनं गोदवर्मभट्टतम्पूरानस्य सकाशात् च प्राप्नोति स्म। प्रतिवर्षं तृप्पूणित्तुरायां शास्त्रसदसि तेन भागः स्वीकृतः। तेन विरचितः न्यायशास्त्रग्रन्थः भवति नचरत्नमालिका। न्यायशास्त्रस्य व्याप्तिलक्षणमेव अस्मिन् ग्रन्थे प्रतिपादितः विषयः। अस्य ग्रन्थस्य नूतनालोकम् इति व्याख्या अपि शास्त्रशर्मणा कृता वर्तते।

के.रामपिषारटिः

शास्त्रशर्मणः समकालिकः तथा परीक्षित् रामवर्मणः मित्रञ्च आसीत् रामपिषारटिः। एकादशे वयसि तृप्पूणित्तुरां प्राप्तवान् सः राजर्षेः रामवर्मणः समीपे पठनम् आरब्धवान्। परीक्षित् रामवर्मणा साकं राजभवने माधवाचार्यात् न्यायशास्त्रसिद्धान्तानपठत्। ततः कुम्भकोणं शास्त्रिणः सकाशात् शिक्षणं प्राप्तवान्। 1890 तमे वर्षे शेषाचार्यपाठशालायाम् आचार्यः अभवत्। तृप्पूणित्तुरायां वाक्यार्थसदसि प्रतिवर्षं भागम् अवहत्। दिनकरी व्युत्पत्तिवादः इत्यादीनां ग्रन्थानां टिप्पणीः रचितवानयम्।

टी.रामवार्यर्

1876 तमे वर्षे वल्लुवनाट् तालूक्मध्ये तृक्कोविल् वारियत् भवने रामवार्यर् जन्म प्राप्नोत्। कुट्टिपिषारस्यार् पुतुमन कृष्णन् नम्पूतिरिः च पितरौ आस्ताम्। प्राथमिकशिक्षायाः परं तृप्पूणित्तुरायां संस्कृतपाठशालायां मात्तिट्ट कुञ्ञुनम्पूतिरिणः समीपं न्यायशास्त्रमपठत्। आयुर्वेदविषये आयुर्वेदभूषणमिति पुरस्कारेण सः विभूषितः आसीत्। शिक्षायाः अनन्तरं मद्रास्-महाविद्यालये सेवनं निरवहत्। अनन्तरं तृप्पूणित्तुरायाम् आयुर्वेदशास्त्रे अचार्यः अभवत्।

के.अच्युतपोतुवाल्

शास्त्रशर्मणः मेलेटत्त् गोविन्दन् नम्पूतिरिणः च शिष्यः आसीत् अच्युतपोतुवाल्। 1898 तमे वर्षे किल्लिक्कुरुश्शिमङ्गलत्त् कोप्पोट्ट् भवने दामोदरन् नम्पूतिरिणः लक्ष्मीपोतुवारस्यायाः पुत्रत्वेन प्राप्तजन्मा अयम्। मान्तिट्ट कुञ्ञुनम्पूतिरिणः समीपात्

---

10 . आलोकप्रकाशः

न्यायशास्त्रस्य अध्ययनं कृतम्। 1932 तः 1957 पर्यन्तं संस्कृमहाविद्यालये न्यायविभागाध्यक्षः आसीत्। 1927 तमे वर्षे संस्कृतपण्डितेभ्यः दत्तेन राष्ट्रपतिपुरस्कारेण सः आद्दतः। मातृनिवेदनं परीक्षिच्चरित्रं, शिवस्तुतिः, विलाससस्पतिः, लघुगीती इत्यादयः ग्रन्थाः तेन विरचिताः।

सी.के.रामन् नम्प्यार्

1900 तमे वर्षे तृशूर्जनपदे वल्लच्चिरग्रामे कुषुप्पिल्लीमठे जन्म प्राप्नोति स्म। पोलप्पुरत् पुतियेटत्त् गविन्दन् नम्प्यार् कुन्निप्पल्लिनङ्ङ्यारम्मा च पितरौ आस्ताम्। मान्तिट्ट कुञ्ञुनम्पूतिरिणः सकाशात् न्यायशास्त्राध्ययनं कृतवान्। पषेटत्त् नम्पूतिरिणः समीपात् संस्कृताध्ययनं ततः उपरिपठनं तृप्पूणित्तुरसंस्कृतमहाविद्यालये चासीत्। तृप्पूणित्तुरसंस्कृतपाठशालायाः न्यायभूषणबिरुदं प्राप्य तत्रैव आचार्यत्वेन नियुक्तिं प्राप्नोत्। रामवर्मसंस्कृतग्रन्थावल्याः मुख्यसम्पादकश्चासीदयम्। रामवर्मसंस्कृतग्रन्थावल्यां तर्कशास्त्रम् इति नाम्ना तेन लिखितः लेखः तस्य पाण्डित्यस्य उत्तमोदाहरणं भवति।

केरलीयाः राजानः राजकुटुम्बसदस्याः च संस्कृतभाषायाः तथा शास्त्राणां विकासाय कृतभूरिपरिश्रमाः आसन्। केरलीयेषु राजसु भूरिशः अपि न्यायपठन-पाठने समर्थाः आसन्। तैः विरचितासु शास्त्रकृतिषु तेषां योगदानानि ज्ञायन्ते एव। दीपात् यथा प्रकाशः भवति तथा न्यायशास्त्रविस्तारः जगति निरन्तरं प्रसरति।

परिशीलितग्रन्थसूची-

1.अजिमोन् सी.एस्. - न्यासिद्धान्तकैरली, रत्नाप्रिन्टेर्स्, चेम्पु, 2009.
2.आर्यादेवी. टी (डो.) - न्यायदर्शनम्, पञ्चाङ्गं बुक्स्, तृशूर्, 2014.
3.तीर्थस्वामी योगीन्द्रानन्दः - मानमेयोदयः, व्याख्या, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, 1978.
4.राधाकृष्णन् (डो.) - भारतीयदर्शनम्, राजपालसंसदः दिल्ली, 1982.
5.वटक्कुंकूर् - केरलीयसंस्कृतसाहित्यचरितम्, साहित्यप्रवर्तक- को.सौसैटी, 1962
6.वासुदेवन् पोट्टी आर् (प्रोफ.) - भारतीयदर्शनङ्ङळ्, सुकृतीन्द्र ओरियण्टल् रिसर्च् इन्स्टिट्यूट्, कोच्चि, 2010.
7.स्मामी द्वारकादासः - न्यायभाष्यम्, प्रसन्नपदव्याख्या, बौद्धभारती, वारणसी, 1998.

न्यायशास्त्रस्य वैशिष्ट्यम्

डा.राजीवलोचनशर्मा[1]

वेदमाधारीकृत्य प्रवर्तिताः सर्वाः भारतीयाः विद्याः लोकोपकरपुरस्सरं यथायथं पुरुषार्थचतुष्टयं साधयन्त्यः मानवस्य परमोपकारं निश्चिन्वन्तीति विदितमेव समेषां सुरभारतीसमुपासकानाम्। संसारेऽस्मिन् शरीरबद्धाः जीवाः नानादुःखान्यनुभवन्तो निरन्तरं दुःखं दूरीकर्तुं सुखञ्चावाप्तुं प्रयतमानाः सन्ति। जागतिकानामेषां दुःखानां निवारणे जागतिका उपाया न प्रभवन्ति। एभिर्जागतिकैरुपायैः जायमाना दुःखनिवृत्तिः कादाचित्क्येव, न तु सार्वकालिकी न सार्वदैशिकी अतः दुःखानां सर्वथैकान्ततोऽत्यन्ततश्च निवृत्यै मनीषिणः शाश्वतोपायचिन्तननिमग्ना बभूवुः।

यथायथं तत्तत्प्रयोजनपूरिकासु विद्यास्वासु महर्षिगौतमप्रवर्तिता न्यायविद्या किमपि विशिष्टमेव महत्त्वमादधाति। न केवलमियं पदार्थानां सम्यग्ज्ञानं कारयित्वा निःश्रेयसमधिगमयति अपि तु शास्त्रान्तराणां ज्ञानेऽपि महत्साहाय्यं प्रददाति। न्यायविद्यायाः ज्ञानं विना अन्येषां शास्त्राणां निर्दुष्टं पदार्थपरिशीलनं प्रायः दुष्करमेव भवति। उक्तञ्च –

प्रदीपः सर्वशास्त्राणामुपायः सर्वकर्मणाम्।
आश्रयः सर्वधर्माणां सेयमान्वीक्षिकी मता।।

इति। इयं न्यायविद्या वेदार्थविचारे वेदविहितधर्मकर्मस्वरूपव्याख्याने वेदप्रामाण्यरक्षणे च उपकारातिशयभावहतीति विद्याया अस्याः वेदोपाङ्गत्वेनैव महर्षिभिः निर्देशः कृतः। आचार्यजयन्तभट्टेन न्यायविद्यायाः वेदप्रामाण्यप्रत्ययाधायकत्वं प्रतिपादयतोक्तम् न्यायविस्तरस्तु मूलस्तम्भभूतः सर्वविद्यानां वेदप्रामाण्यहेतुत्वात्। वेदेषु हि तार्किकरचितकुतर्कविप्लावितप्रभाव्येषु शिथिलावस्थाः कथमिव बहुवित्तव्ययायासायादि साध्यं वेदार्थानुष्ठानमातिष्ठेरन् साधवः किं वा तदानीं स्वामिनि परिम्लाने तदनुयायिनं मीमांसादि विद्यास्थानपरिजनेन कृत्यम्। तस्मात् अशेषदुष्टतार्किकोपमर्दद्वारकदृढतरवेदप्रामाण्यप्रत्ययाधायिन्यायोपदेशक्षमम्। अक्षपादोपदिष्टमिदं न्यायविस्तराख्यं शास्त्रं प्रतिष्ठाननिबन्धनमिति परमं विद्यास्थानम्[2]।

---

[1] सहायकाचार्यः, न्यायविभागः, के.सं.वि.विद्यालयः, गुरुवायूर्-परिसरः

[2] न्यायमञ्जरी पृ० सं० - 4

एतेनैतदायातं यत् मीमांसादिविद्यानां वाक्यार्थविद्यया वेदानामुपकारकत्वं वर्तते न्यायविद्यायास्तु वाक्यार्थविधया वेदानामुपकारकत्वं वर्तते , न्यायविद्यायास्तु प्रमाणप्रदर्शनमुखेन वेदोपकारकत्वमस्तीति। यथोक्तं भाष्यकृता वात्स्यायनेन – सेयमान्विक्षिकी प्रमाणादिभिः पदार्थैः विभज्यमानेत्यादि .....[3] ।

न्यायविद्येयं न्यायदर्शनं, न्यायविस्तरः, न्यायशास्त्रं, हेतुशास्त्रं, वाकोवाक्यम्, आन्वीक्षिकीत्यादिभिः पदैरप्यभिधीयते। एतेषां सर्वेषां न्यायविद्याभिधायकानां पदानां तात्पर्यमेकस्मिन्नेवार्थे पर्यवस्यीति न्यायविद्याविवेचकानामाचार्याणां तत्तद्ग्रन्थेषु व्याख्यानैः समवगम्यते। तत्र महर्षिणा वात्स्यायनेन आन्वीक्षिकिपदस्य न्यायवाचकत्वमिथ्यं समुपपादितम् – प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्य अन्वीक्षणमन्वीक्षा तया प्रवर्तत इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रम्। [4] मनुस्मृतिकारैः शब्दप्रमाणसिद्धानां आर्षधर्मोपदेशानां पुनरन्वीक्षणाय समाश्रितस्य शास्त्रस्य तर्कपदेन व्यवहारः कृतः। यथा –

आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना।[5]
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेदनेतरः।।

प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः इत्युक्त्वा न्यायभाष्यकारेण समस्तप्रमाणव्यापादर्थगतिर्न्यायः[6] इत्युक्त्वा च वार्तिककारेणापि प्रमाणैरर्थपरीक्षणं विधाय यथार्थज्ञानोपयोगिन्यायाः विद्यायाः न्यायपदेन व्यवहारः कृतः। तत्र नीयते विवक्षितार्थसिद्धिः अनेनेति न्यायपदस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः बोध्यः।

न्यायशास्त्रावबोधाय तर्कपदप्रयोगोऽपि दृश्यते। शास्त्रस्यास्य कृते हेतुशास्त्रपदप्रयोगोऽपि विलोक्यते। यथोऽक्तं मनुस्मृतौ – योऽवमन्येत ते मूलं हेतुशास्त्राश्रयाद द्विजः[7]। इत्यादि। अत्र हेतुपदस्य अनुमानार्थकत्वं निर्दिशन्ति टीकाकाराः। अनुमानप्रमाणप्रवृत्तौ हेतोः प्रत्यक्षतयावगतस्य प्रधानत्वात् शास्त्रमिदं हेतुशास्त्रपदव्यवहारौ चित्तमावहति।

---

[3] वात्स्यायनभाष्यम् 1-1-1

[4] वात्स्यायनभाष्यम् 1-1-1

[5] मनुस्मृतिः 12-06

[6] न्यायवार्तिकम् – पृ॰- 15

[7] मनुस्मृतिः 2-11

प्रमेयादिपदार्थान् पुरस्कृत्य प्रत्यक्षादिप्रमाणानां विशेषतोऽनुमानप्रमाणस्य ज्ञापकमिदं शास्त्रं प्रमाणशास्त्रवत्वेनापि व्यवदिश्यते। शास्त्रान्तरेषु न्यायशास्त्रविद्वांसः प्रमाणशास्त्रज्ञत्वेनाभिहिताः दृश्यन्ते। भगवत्पादैराद्यशङ्कराचार्यैः महर्षिव्यासस्य कृते पदवाक्यप्रमाणज्ञेनाचार्येण इति विशेषणं प्रयुक्तम्। अत्र पदशास्त्रत्वेन व्याकरणम् वाक्यशास्त्रत्वेन पूर्वोत्तरमीमांसे प्रमाणशास्त्रत्वेन च न्यायशास्त्रमभिहितम् इति अवगन्तव्यम्। इत्थं न्यायशास्त्रस्य प्रमाणशास्त्रत्वेन प्रसिद्धिः सर्वविदितास्ति।

भगवता गौतमेन प्रवर्तितं तदेतन्न्यायशास्त्रं सकलशास्त्रोपकारकत्वात् परमकल्याणसम्पादकत्वाच्च भारतवर्षे निरन्तरं पठनपाठनैरभ्यस्यमानं ग्रन्थलेखनैश्च समृद्धिमापद्यमानं साम्प्रतमपि न केवलं भारतेऽपितु सकलविश्वे मनीषिभिराद्रियते।

<u>ग्रन्थसूची-</u>

न्यायमञ्जरी – सं.सं.वि.वि. वाराणसी.

वात्स्यायनभाष्यम् – चौखम्बा सं.स.

मनुस्मृतिः – चौखम्बा सं.स.

न्यायवार्तिकम् – चौखम्बा सं.स.

प्रामाण्यवादः – चौखम्बा सं.स.

न्यायनये प्रत्यक्षप्रमास्वरूपं तद्भेदाश्च

डा.विनय राम त्रिपाठी*[1]

प्रमायाः करणं प्रमाणमिति प्रमाणसामन्यलक्षणं कृतम्। तत्र विशेषणतया प्रमा स्मृतौ आगच्छति। स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वादिति सङ्गत्या इदानीं प्रत्यक्षप्रमास्वरूपं तथा च तस्याः भेदाः निरुप्यन्ते। तथाहि –

तद्वति तत्प्रकारकानुभवो यथार्थः। यथा अयं घटः इति ज्ञानम्। सैव प्रमेत्युच्यते। इति तर्कसङ्ग्रहकारः। भाष्ये उक्तं यदर्थविज्ञानं सा प्रमितिः इति। तथा च कारिकावल्याम् –

गुणः स्यात् भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा॥
अथवा तत्प्रकारकं यज्ज्ञानं तद्वद् विशेष्यकम्।

तर्कभाषायाम् – यथार्थानुभवः प्रमा। यथार्थानुभवो नाम प्रमा इति। यथार्थञ्च – तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः। यथा अयं घटः इति ज्ञानम्। अस्य चायं भावः – सः अस्मास्तीति तद्वत्, तस्मिन् तद्वति। सः प्रकारो यस्यासौ तत्प्रकारकः। अत्र तद्वति इत्यत्र सप्तम्यर्थो विशेष्यता निरूपकत्वम्। तस्य आधेयतासम्बन्धेन विशेष्यतायामन्वयः। तथा च तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वे सति तन्निष्ठप्रकारतानिरूपकत्वे सति अनुभवत्वं यथार्थानुभवस्य लक्षणम् इति फलति।

अत्र तद्वतिघटकतत्पदेन प्रकारभूतो धर्मो ग्राह्यः। तथा च समन्वयः इदं रजतमित्यत्र तद् रजतत्वं तद्वत् रजतं तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वे सति तत्पदग्राह्यरजतत्वनिष्ठप्रकारता निरूपकत्वे सति अनुभवत्वस्य पूर्वोक्तज्ञाने सत्वात्। यदि लाघवात् अनुभवः प्रमा इत्येव क्रियते तथा सति अयथार्थानुभवेऽतिव्याप्तिः अतस्तद्वारणाय यथार्थ इति पदं दत्तं लक्षणे। अनुभवत्वानुपादाने इदं रजतमिति – यथार्थानुभवजन्यस्मृतिसंस्कारयोरतिव्याप्तिः। तत्रापि तद्वद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वयोः सत्वादतो अनुभवत्वनिवेशः। तद्वद्विशेष्यकत्वे सति अनुभवत्वमात्रोक्तौ शुक्तौ इदं रजतम् इति अयथार्थानुभवेऽतिव्याप्तिः। तथा हि तत्प्रकारकत्वदलाभावे तद्वति इति तच्छब्देन शुक्तित्वं गृह्यते तत्र तद्वच्छुक्तिविशेष्यकत्वज्ञानत्वयोः सत्वादतिव्याप्तिः, अतः तत्प्रकारकत्वदलम्। तन्निवेशो एकत्रोच्चरितयोः तच्छब्दयोः एकार्थबोधकत्वमिति नियमेन प्रथमगृहीततत्पदार्थस्यैव

[1] संविदा-प्राध्यापक, रणवीर संस्कृत विद्यालय, का.हि.वि.वि.वाराणसी

द्वितीयतत्पदेनापि ग्राह्यतया प्रथमतत्पदगृहीतशुक्तित्वप्रकारकत्वस्य निरुक्तानुभवेऽभावाद् नातिव्याप्तिः। तत्प्रकारकत्वे सति अनुभवत्वमात्रोक्तौ शुक्तौ इदं रजतमिति भ्रमे तत्पदग्राह्यरजतत्वप्रकारकत्वे सति अनुभवत्वस्य सत्वात् पुनः तत्रातिव्याप्तिः अतः तद्वद्विशेष्यकत्वं निवेशनीयम्।

तन्निवेशे तु तत्पदगृहीतरजतत्ववद्रजतविशेष्यकत्वस्य तत्राभावात् नातिव्याप्तिः। न चैवमपि पर्वतो घटत्ववान् ह्रदो वह्निमान्निति समूहालम्बनभ्रमे वह्निमत्पर्वतविशेष्यकत्व-वह्निप्रकारकत्वयोः सत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् तद्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता या तन्निष्ठा प्रकारता तच्छाल्यनुभवस्य लक्षणत्वाङ्गीकारात्। तदङ्गीकारे अत्र वह्नेर्ह्रदांशे प्रकारत्वेन वह्निमति पर्वतांशे अप्रकारत्वेन वह्निनिष्ठप्रकारतायाः वह्निमत्पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वाभावेन तादृशप्रकारता-निरूपकत्वस्य तत्राभावान्नतिव्याप्तिः। न चैवमपि पर्वतो वह्निमान् ह्रदो वह्निमान्निति समूहालम्बने भ्रमे वह्निमत्पर्वतनिष्ठविशेष्यतानिरूपितवह्निनिष्ठप्रकारतानिरूपकत्वस्य सत्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् भ्रमभिन्नत्वेनापि अनुभवस्य विशेषणीयत्वाद् तज्ज्ञानस्य ह्रदांशे वह्न्यवगाहित्वेन भ्रमरूपतया भ्रमभिन्नत्वस्य तत्राभावान्नातिव्याप्तिः। न च निर्विकल्पकप्रत्यक्षे प्रकारताविशेष्यतयोः अभावेन तद्वद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वयोरभावादव्याप्तिरिति वाच्यम्, तद्वद्विशेष्यकं तत्प्रकारकं यज्ज्ञानं तद्वृत्तिः अनुभवत्वव्याप्या या जातिः तद्वत्वस्य विवक्षणीयत्वात् निर्विकल्पकप्रत्यक्षे विशेष्यप्रकारकत्वयोरसत्वेऽपि तद्वद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानवृत्यनुभवत्वव्याप्ययथार्थानुभवत्वजातेः सत्वान्नाव्याप्तिः।

गुणः स्याद् भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा ॥

अत्र भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा एतावदेव प्रमालक्षणम्। अस्येदं तात्पर्यम् तदभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताशालिज्ञानभिन्नतत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रमात्वमिति लक्षणार्थः। अत्र सारतत्वं संक्षेपेण

अत्र न्यायशास्त्रेऽन्यस्यान्यथादर्शनं भ्रमो अतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति यावत्। तद्भिन्नं भ्रमभिन्नं प्रमेति। एवञ्च भ्रमभिन्नत्वे सति ज्ञानत्वं प्रमालक्षणमिति फलति। तत्सम्बन्धि-विशेष्यकतत्सम्बन्धित्वधीः प्रमाणाम्। अयं भावः तत्सम्बन्धिनिष्ठविशेष्यतानिरुपित-तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारताकज्ञानं प्रमा। यथार्थानुभवः प्रमा – यथार्थ इत्ययथार्थानां संशयविपर्ययतर्कज्ञानानां निरास अनुभव इति स्मृतेर्निरासः। ज्ञातविषयं ज्ञानं स्मृतिः। अनुभवो

नाम स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानम्। सा च प्रमा चतुर्विधा- प्रत्यक्षात्मिका अनुमितिः उपमितिः शाब्दी। तथा च उक्तम् – यथार्थानुभवश्चतुर्विधः प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दभेदात् अन्यत्राऽपि –

विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता।
अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥
प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे ॥

तत्र प्रत्यक्षप्रमा इन्द्रियजन्ययथार्थज्ञानं – प्रत्यक्षप्रमा। सा च द्विविधा लौकिकालौकिकभेदात्। तत्र लौकिको नाम – इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानम् तथा च उक्तम् – 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायत्मकं प्रत्यक्षम्'। प्रत्यक्षपदस्य प्रमाणे- प्रमायां च प्रयोगः दृश्यते पूर्वोक्तकारिकायां प्रत्यक्षपदेन प्रत्यक्षज्ञानं गृहीतं वर्तते। तथा च सूत्रे प्रत्यक्षपदेन प्रमाणं एवञ्च प्रत्यक्षज्ञानमिति उभयं गृहीतं वर्तते।

प्रत्यक्षं प्रमाणं तच्चेन्द्रियात्मकम्। तथाहि व्युत्पत्तिः प्रतिगतमक्षमिति प्रत्यक्षं प्रतिगमकमिन्द्रियमिति व्युत्पत्या व्युत्पन्नः प्रत्यक्षशब्दः प्रत्यक्षप्रमाकरणमिन्द्रियं बोधयति। तादृशे इन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षरूपानुभूतिरिति कथ्यते। अत्र प्रत्यक्षज्ञानं प्रति इन्द्रियत्वेनेन्द्रियं कारणं तथा च मनोरूपेण सर्वं ज्ञानं प्रति मनः कारणम् अतो अनुमित्यादौ नातिव्याप्तिः। ईश्वरप्रत्यक्षज्ञानमपि लक्ष्यं स्यात् तदा लक्षणान्तरं कर्तव्यम्। तथाहि ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम् तथा चेदं लक्षणं सर्वत्र लौकिकज्ञाने गमिष्यति अतो नास्ति कश्चन दोषः। यथा घटमहं पश्यामीति ज्ञानम्।

अत्र घटस्य चक्षुरिन्द्रियेण सह सन्निकर्षे जाते घटस्य प्रत्यक्षं ज्ञानं भवति। जन्यं प्रत्यक्षं षड्विधम् – घ्राणेन्द्रियजन्यम् घ्राणजम् रसनेन्द्रियजन्यं रासनम् श्रवणेन्द्रियजन्यं श्रावणम् चक्षुषा जन्यं चाक्षुषम् स्पर्शेन्द्रियजन्यं स्पार्शनम्। मनसा जन्यं मानसम्। तथा च उक्तम् – **घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम्** इति।

ग्रन्थसूची –

1) तर्कसंग्रह पृ॰ सं 62
2) न्यायसिद्धान्तमुक्तावली कारिका सं॰ 134
3) न्यायसिद्धान्तमुक्तावली कारिका सं॰ 51
4) न्यायदर्शनम् सूत्रं प्रथम आह्निक 9 ।1

Jaina Concept of Sensuous Perception: Some Observations

Divakar Mohanty*[1]

In the tradition of *Jaina* philosophy the treatment or problem of knowledge can be discussed at two levels. The treatment as found in *agamic* literature and based on *agamic* classification and treatment based on later logical literature and the classification based on it. By logical literature, what I intend is the systematic logical texts from *Akalanka* (750 A. D.) downwards or even from *Siddhasena Divakara* (480-550 A.D.). The treatment where knowledge is divided into *mati, śruta,* etc., is one, based on the *agamic* literature and where it is divided into *pramāṇas* like perception, etc., is the second one, based on logical classification. Here, in this paper an attempt is made to discuss the concept of *Pratyakṣa* on the light of the discussion made by the laterJaina logicians. Before doing so, it would not be out of place to peep into the *agamic* literature to know the historical development with a view to acquaint ourselves on the stand taken by them and thus form a ground for further analysis. *Pratyakṣa* is defined in the system as follows:

१. जदि केवलेण णादं हवदि हि जीवेण पच्चक्खं ।[2]
२. अक्ष्णोति व्याप्नोति जानातीत्यक्षः आत्मा । तमेव... प्रतिनियतं प्रत्यक्षम् ।[3]
३. प्रत्यक्षलक्षणं प्राहुः स्पष्टं साकारमञ्जसा । द्रव्यपर्यायसामान्यविशेशर्थवेदनम् ।[4]
४. प्रत्यक्षं विशदं ज्ञानम् ।[5]
५. इन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षमतीतव्यभिचारं साकारग्रहणं प्रत्यक्षम् ।[6]

The *Bhagavatisūltra* enumerates five types of knowledge, namely, *abhinibodhika* etc. *Abhinibodhika* is further divided into six kinds on the basis of five sense organs and mind. *Abhinibodhikajñāna* arising due to sense organs are

[1]**Associate Professor, C.A.S.S., S. P. Pune University, Pune**

[2]Pravacanasāra p. 58.

[3]Sarvārthasiddhi I.12.103.1.

[4]Nyāyaviniścaya 1.3.57.15

[5]Siddhiviniścaya 1.16.78.16

[6]Rājavārtika 1.12.1.53.4

sense perceptions whereas *Abhinobodhikajñāna* dependent on mind includes in it all the knowledge ordinarily known as*parokşa,* with the exception to *śrūta.* In *Sthānāgasūtra* the five kinds of knowledge beginning with *abhinobodika* is brought under *parokşa.* The reason for this contention of the *Jainas* is not far to seek. *Āgama* considers only those cognitions to be *pratyakşa* for which self has not to depend on anything else. *Abhinibodhajñāna* due to five sense organs and *avadhi, mana½paryāya, kevala* are categorized as *praytyakşa* in *Nāndisūtra.* Out of these, the first five are *indrīyapratyakşa* and *avadhi* etc., are *noindrīyapratykşa.* Each of the five *abhinibodhikajñāna* is accepted to have four stages namely *avagraha, īhī, avāya* and *dhāranā.*

Alike *Nāndisūtra, Anuyogadvārasūtra* also divides *pratyakşa* into two: *Indrīya* and *noindrīyapratykşa. Jinabhadra (484-588 A. D.)* accepts the knowledge due to sense organs as *pratyakşa. Umāsvāti (185 A.D.)* however, regards *such knowledge* as *parokşa* following agamic viewpoint. It is only in the work of Siddhesana Divakara that we find a systematic and logical treatment of the problem. He defines *pratyakşa* as *aparokşa,* other than or different from *parokşa.* The sensuous perception, which is called *Parokşa* in agamic period and is called *samvyavahārikapratyakşa* in later logical period, is stated to be of four kinds or it ispresented in four stages. The four stages are *avagraha, īhā, avāya* and *dhāranṇā.* It is maintained that each stage is an independent knowledge and subsequently they produce collective knowledge. What is meant is, in a sense *avagraha* is independent, *īhā* supported by *avagraha* is another independent knowledge, *avāya* supported by *avagraha* and *īhā* is still another independent knowledge and finally *dhāraṇā* on the basis of the succeeding three knowledge forms another independent knowledge of the same object. We may now take for discussion the four stages of *indrīyapratyakşa.*

Avagraha:

We do not have a definition of *avagraha* in *Nāndisūtra.* It records two types of *avagraha: vyñjanāvagraha* and *arthāvagraha.* It is pointed out that *vyñjanāvagraha* is not possible in the case of visual sense organs. Umasvati records

the synonyms of *avagraha* and states that *avagraha* is an indeterminate cognition.[7] Pujjyapāda defines it as the first cognition after the contact of the object of sense organs *(visayavisayisannipātasamānā-ntaramādyagrahaṇam avagraha½).* [8] Two steps are pointed out: when the sense organ is contacted with the object, there occurs *darśana.* And in the second stage, the cognition arising thereafter is *avagraha*. He gives the example of the cognition of white color by the organ of sight *(viṣayaviṣayīsannipāte sati darśanambhavatitad anantaramarthagrahaṇam avagraha½, yathācakṣusāśuklamitirūpam avagra½.*[9] *It is sig*nificant to record that Pujjyapāda accepts *vyañjanāvagraha as indeterminate cognition. He writes: arthāvagraha-vyañjanāvagrahayor vyaktāvyakta½kṛto viśeṣa½.* [10]

On *avagraha,* Jinabhadra makes some significant points. On the expression of *Nāndisūtra* the *avagraha* is instantaneous. He observes that this *avagraha* of *Nāndisūtra* refers to *arthavāgraha.* According to him, *arthāvagraha* is instantaneous whereas *vyañjanāvagraha* involves a lengthier process. [11] It is evident that Jinabhadra proposes to refute the view of Pujjyapāda, namely *avagraha* is determinate.

Īhā:

Coming to *īhā, Nāndisūtra* describes it to follow from *avagraha* knows the object distinctly. In *avagraha*, for example, a person simply hears a sound while in *īhā* he cognizes the nature of the sound "se*jahānāmakeipuriseavvattamsaddamsuṇijja, teṇamsaddoitiuggahie no cevajāṇaikesaddo.... taojāṇaiamugeesasadde.*[12] It further states that the process of *īhā* never exceeds one *muhūrta.* It records the following synonyms of *īhā: abhogantā, mārgaṇatā, gaveṣaṇatā, cintā* and *vimarśa.* Umāsvāti adds four more to this list of synonyms of *īhā,* namely *tarka, parikṣā, vicāraṇā* and *jiñjāasā.* [13]

---

[7] TattvārthaSūtraBhāṣya 1.15.

[8] Sarvārthasiidhi p.111.

[9] Ibid.

[10] Ibid.

[11] Cf. ViśeṣāvasyakaBhāṣya pp. 333-334.

[12] Cf. Nāndisūtra 36.

[13] Tattvārthasūtra 1.15.2.

Pujjyapāda defines *īhā* as the striving for a specific characteristic of the object cognized by *avagraha.* He writes: *"avagrahagrahitearthe tad ciśeşākānşāņāmīhā.* [14] Thus to him *īhā* means inquiring for the distinctive characteristics.

Avāya/ Apāya:

In *Avaśvakaniryūkti, apāya* is defined as determinate cognition *vyavasāyamcaavāyam.* [15] *Nāndisūtra* records the following synonyms of *apāya: buddhi, viñjāna.* [16] Umasvati adds further to the list *avarthnatā, apanoda, apavyādha, apeta, apagata, apavidhha, apaņutha.* Umāsvāti defines *avāya*as the end of the process, characterized by *īhā.* It can be gathered from the synonyms as recorded by Umāsvāti that according to him *avāya* consists in excluding the non-existing character of the object cognized.[17]

Dhāraņā:

According to *Nāndisūtra, avāya* is followed by *dhāraņā,* which means the retention of the perceptual judgment for a *number of instances taodhārampavisaitaoņam dhāraisamkhejjamvākālam, asamakhejjamvākālam.* [18] *The following synonyms are recorded in* Nāndisūtra as *dharaņā, sthāpanā, pratişţā, koşţa.* Āvaśyaka Niryūkti also defines *dhāraņā as* retention. Umāśvāti defines *dhāraņā* to be the final determination of non-forgetting in subsequent period.It is significant to remember that except in *Jaina* logic, we nowhere find that knowledge derived from the senses being called *parokşa. In Nyāya* philosophy knowledge derived from senses is known as *praytyakşa.* [19] *Akalankadeva,* the greatest of *Jaina* logicians attempted to reconcile this in the following way. He divided *Pramāņa* into two: *praytyakşa* and *parokşa*, but instead of dividing *praytyakşa* into *sakala* and *vikala* as is done in early period, he laid down two

---

[14]Sarrthasiddhi p. 111.

[15]ViśeşāvaśyakaBhāşya 179.

[16]Nāndisūtra 33

[17]Tattvthasūtra 1.15

[18] Cf. Nāndisūtra 36.

[19]Nyāyasūtra 1.1.4

hitherto unknown divisions, namely: *Sāmvyavahārika* and *Mukhya Pratyakşa. He says: pratyakşam vişadamjñānam mukhyasām vyavahārikam, parokşam śeşavujñānam pramāņamiti samgraha½.*[20]

Conclusion:

We may now make some observations on the basis of the afforested discussion.

1. The *Jaina* view that the sense organs are not capable to apprehend the objects with all its permanent and changing qualities seems to be reasonable since sense organs have limited capacities.

2. According *to Jainas, pratyakşa is that* type of *knowledge,* which *is* able to apprehend *the objects* with *all its* permanent and changing qualities *and* that *is* possible *only by the* self. *Therefore, pratyakşa* means, *the* knowledge *arising in the self* directly.

3. The knowledge of the object derived from the sense organs is called samvyavahārika pratyakşa. The Jaina not only defines samvyavahārika pratyakşa but also analyzes the process involved in it. The process consists in the four stages of avagraha, īhā, avāya and dhāraņā. The idea of four states is original to this system. Though other systems of Indian philosophy distinguish between nirvikalpaka and savikalpaka perception, their distinction is not as thorough as that of the Jainas. No other system has given us such an account of the different states of sense perception.

Bibliography:

1. Āptamīmāmsā of Samantabhadra, Sanskrit Granthamala, Ahmedabad, 1999.
2. Hemachandra Granthāvalli, By Yoshobharati Jaina Prakashana Samitim Mumbaim 1982.
3. JainaTarka Bhāşā of Yashovijaya, Motilal Banarasidass, Delhi, 1973.
4. Nyāyadarśanam of Gautama, Ed. By Dhundiraj Shastri, Chaukhamba Sanskrit Series, Varanasi, 1970.

[20] Lghīyastrayī p.23.

5. Nyāyakumudacandra of Prabhachandra, Sri Sadguru Publication, New Delhi, 1991.
6. Nyāyāvatāra of Siddhasena Divakar, Sri Jaina Swetambara Conference, Mumbai,1928.
7. Nyāyāvatāravārttikavṛtti of Śāntisuri, Bharatiya Vidya Bhavan, Mumbai, 2005.
8. Pariksamukha of Manikyanandi, Chowkhamba Vidya Bhavan, Varanasi, 1964.
9. Pramānamīmāmsā of Hemachandra, Tara Publication, Varanasi, 1970.
10. Pramāṇanayatattvāloka of Vadideva Suri, Bhratiya Sanskrit Vidyamandir, Ahemedvad, 1968.
11. Pramāṇavārtika of Dharmakirti, Baudha Bharati, Varanasi, 1984.
12. Prameyakamalamārtaṇḍa of Prabhachandra, Sri Sadguru Publication, New Delhi, 1990.
13. Prameyaratnamālā of Anantavirya, ChaukhambaVidyaBhavanm Varanasi, 1964.
14. Sarvārthasiddhi of Pujjyapada, Manikchandra Digambara Jaina Granthamala Parikṣālaya, Mumbai, 1939.
15. Syādvādamañjarī of Malliseṇa Suri, Motilal Banarasidass, Delhi, VS 2450.
16. Syādvādasiddhi of Vidyabhushana Simha Suri, Manikachandra Digambara Jaina Granthamala Samiti, Mumbai,1950.
17. Tattvārthasūtra of Umaswati, Parshvanath Vidyashram Shodha Santha, Varanasi, 1976.
18. Bhattacharya, Hari Mohan: 1993, Jaina Logic and Epistemology, pub. By K.P. Bagchi and Company, Calcutta.
19. Bijalwan C. D.:1977, Indian Theories of Knowledge, Heritage Publication, New Delhi.
20. Bothra, Puspa: 1996, The Jaina Theory of Perception, Motilal Banarasidass, New Delhi.
21. Meheta, Mohan Lal: 1971, Jaina Philosophy, P.V. Research Institute, Varanasi.
22. Muni Devendra: 1997, Jaina Darshana, Delhi University Publication, Delhi.
23. Muni, Dulharaja : 1973, Jain Darshana: Mananaaur Mimamasa, Adarsha Sahitya Samgha, Rajasthan.
24. Narahar, P.C. and Ghosh, K.C.: 1988, An Encyclopedia of Jainism, Sri Sadguru Publication, New Delhi.
25. Padmarajiah, Y. J.: 1963, Comparative Studies of Jaina Theory of Reality and Knowledge, Motilal Banarasidass, New Delhi.
26. Singh, Ramjee: 1993, Jaina Perspective in Indian Philosophy and Religion, Parshvanatha Shodhapitha, Varanasi.
27. Tatia, Nathmalal: 1951, Jaina Philosophy, P.V. Research Institute, Varanasi.

गृहस्थाश्रमस्य महत्त्वविमर्शः

डॉ. दिनकर मराठे*[1]

मानवः सामाजिकः इति तु सर्वविदितमेव। समाजे वसन् सः समाजं पुष्णाति। यथा मनुष्यः समाजस्य घटकत्वेन एकमविभाज्यमङ्गं तद्वत् समाजस्य एकं प्रमुखमङ्गं, महत्त्वपूर्णः घटकः, किं बहुना समाजस्य मूलाधारः भवति कुटुम्बम्। परिवारेण समाजः निर्मीयते। समाजनिर्माणस्य वर्धनस्य च माध्यमं वर्तते कुटुम्बम्। परिवारमाध्यमेन एव प्रत्येकमपि मनुजः समाजेन सह स्वीयं सम्बन्धं निर्माति। परिवारे दम्पत्योः अस्तित्त्वं सर्वतो मुख्यं भवति। पतिः पत्नी च मिलित्वा परिवारं घटयतः। एतयोः एकसूत्रे सन्धानं विवाहकार्येण भवति। तस्मात् आनुषङ्गिकरूपेण समाजे विवाहः इति विषयः प्रमुखतां भजते।

प्राचीनभारतीयपरम्परायामस्माकं संस्कृतौ विवाहः न केवलमैच्छिकः कामसम्बन्धः इति स्वीक्रियते स्म अपि तु तदेकं सामाजिकं कर्तव्यत्वेन दृश्यते स्म। **धन्यो गृहस्थाश्रमः**[2]**, आश्रमं गृहस्थाश्रमम्**[3] इत्यादिसूक्तयः पुराकालादारभ्य विवाहस्य महत्त्वं प्रतिपादयन्त्येव। गृहस्थाश्रमे प्रवेशनिमित्तं विवाहः अनिवार्यः आसीत्। अत एव वेदाध्ययनात् परमुपात्तविद्यस्य शिष्यस्य कृते गुरुः एवमादिशति स्म - **प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः**[4] इति। विद्याध्ययनात् परं पत्नीग्रहणपुरस्सरमग्न्याधानस्य तथा गृहस्थकर्मणाम् उपदेशः दीयते स्म यथा - **विद्यां समाप्य दारं कृत्वाऽग्नीनाधाय कर्मण्यारभते।**[5] एवं न केवलं श्रुतिः विवाहकर्मणः महत्त्वं ब्रवीति अपि तु स्मृत्या अपि तत्र तत्र गन्थेषु विवाहमहत्त्वं प्रत्यपादि। यथा - **द्वितीयभायुषीभागकृतदारो गृहे वसेत्**[6]। एवं प्रकारेण श्रुतिस्मृतिपुराणादिष्वपि गृहस्थाश्रमस्य स्तुतिः कृता वर्तते। सर्वेऽपि विदः गृहस्थाश्रममेव प्रधानं मन्वते। एतस्यावलोकनेन स्पष्टमिदं भवति यत् पुराकाले प्रत्येकमपि युवा विवाहं कृत्वा गृहस्थाश्रमं प्रविशति स्म इति।

---

[1] **सहायक प्राध्यापकः, कविकुलगुरुकालिदाससंस्कृतविद्यापीठम्, रामटेकम्, नागपुरम्.**

[2] महाकाव्योक्तिः

[3] महाकाव्योक्तिः

[4] तै.उ.१.११.१

[5] आप.ध.सू.२.९.२२

[6] मनु.स्मृ.४.१

वैदिककालानुगुणं लौकिकसंस्कृतौ अपि विवाहस्य प्रमुखता स्वीकृता। यथा वैदिकसाहित्ये गृहस्थाश्रमस्य विवाहस्य च प्रामुख्यवर्णनं दृश्यते तथा लौकिसाहित्ये अपि। व्यासमहर्षिणा स्वीये आर्षकाव्ये महाभारते गृहस्थाश्रमस्य महत्त्वं वर्णयता गृहिण्याः स्तुतिः कृता **न गृहं गृहमित्याहुः गृहिणी गृहमुच्यते**[7] । जाया एव गृहमुच्यते। गृहिणीवशात् गृहत्वं गृहस्थाश्रमश्च। भारते वैदिककालादारभ्य एव व्यक्तेः पूर्णतायै विवाहः अनिवार्यत्वेन स्वीकृतः वर्तते। मनुष्यः तदा एव पूर्णताम् एति यदा सः ऊढः भवति। यतः तस्य अर्धभागः पत्नी इति उच्यते। **अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी।**[8] एतादृशैः उदाहरणैः स्पष्टतया सूच्यते यत् विवाहात्परमेव पुरुषः पूर्णः भवति इति। शतपथब्राह्मणे अपि पुरुषस्य अर्धशरीरत्वेन, अर्धभागरूपेण पत्नी स्वीकृता। यावत्पुरुषः पत्नीं न प्राप्नोति तावत्तस्य पूर्णता न विद्यते सः अर्ध एव भवति। यदा सः विवाहं कृत्वा पत्नीं प्राप्नोति तदा पूर्णत्वमेति। यथोक्तम् - **अर्धो ह वा एषा आत्मनी यज्जाया तस्माद् यावज्जायां न विन्दते नेव तावत् प्रजायते।**[9] वैदिककाले प्रचलितानि एतानि मतानि परवर्तिनि काले अपि तथैव समायातानि। विवाहस्य महत्त्वं तदनन्तरकाले अपि अनुस्यूततया निरन्तरं प्रवहति। अत एव इतिहासपुराणकाव्यादिषु पत्नी मनुष्यस्य अर्धाङ्गिनी, अर्धभागत्वेन स्वीक्रियते। पुरुषस्य सम्पूर्णमस्तित्त्वं पत्न्या सह एव विद्यते इति नैकत्र काव्यादिष्वपि आधुनिकाले प्रपञ्चितम्। महाकवीनां वाणीष्वपि विवाहस्य वर्णनं समुल्लसितं दृश्यते।

यथा समाजनिमित्तं, प्रजानिमित्तं सामाजिककारणैः विवाहस्य महत्त्वं वरीवर्ति तथैव परिवारदृष्ट्या कुटुम्बनिमित्तमपि विवाहः अत्यावश्यकः। धर्मशास्त्रानुसारं पिता यदा स्वमपत्यं पश्यति तदा तस्य नवजातशिशोः मुखदर्शनेन एव तस्य पुरुषस्य पितृऋणात् मुक्तिः इत्युच्यते। पिता स्वपितृऋणं पुत्राय संक्रामयति तथा स्वयम् अमरत्वाय यतते इति। शास्त्रानुगुणं पुत्रः एव पितरं नरकात् रक्षति। पुत्रशब्दस्य अर्थ एव सः यत् पुन्नामकात् नरकात् त्रायते इति। अत एव पुत्रहीनस्य मनुष्यस्य तपोयज्ञदानादिपुण्यक्रियाः निरर्थकाः भवन्ति। सूक्तं क्वचित् यत्- **अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गे नैव च नैव च।** एवं प्रकारेण पितृऋणविमोचनाय, इहपरलोकफलप्राप्तये पुत्रप्राप्तिः अनिवार्या इति ज्ञायते। तदर्थं च विवाहस्य परमावश्यकता। तस्मात् गृहस्थाश्रमरक्षणाय स्वपरिवारसंवर्धनाय च विवाहः अत्यावश्यकः इति प्रोच्यते सर्वत्र।

---

[7] महा. शान्ति.१४४.६

[8] तै.उ.६.१.८.५

[9] शत. ब्रा. ५.२.१.१

आध्यात्मिक-आधिभौतिक-आधिदैविकदुःखैः प्रपीडितः मनुष्यः भवसागरात् ततुं सर्वदा यतमानः भवति। त्रिभिः दुःखैः पीडितस्य मनुष्यस्य जीवने तस्य स्वीयोन्नतेः निमित्तं तथा समाजस्य च उदात्तस्वरूपनिमित्तं भारतीयैः चतुर्विधपुरुषार्थानां सङ्कल्पनं कृतमस्ति। धर्मार्थकाममोक्षाख्याः एते चतुर्विधपुरुषार्थाः। एतेषां प्राप्तिः एव मनुष्यजीवनस्य सदुद्देश्यम्। चतुर्वर्गेषु मोक्षस्तु परमपुरुषार्थः। स च धर्मार्थकामाख्यानां पुरुषार्थानामुचितसमन्वयेन पालनेन च लभ्यते। तस्मात् मोक्षप्राप्तिस्तु धर्मायत्तैव। धर्मपालनस्य उत्तरदायित्वं स्त्रीपुंसयोः समानतया विभक्तमस्ति। प्रथमपुरुषार्थस्य धर्मस्य आचरणाय गृहस्थाश्रमस्य आवश्यकता नितराम् अनिवार्या। तस्मादेव संस्कृतसाहित्ये गृहस्थाश्रमः सर्वश्रेष्ठः इति मन्यते। तस्य गृहस्थाश्रमस्य परिपूर्तये ब्रह्मचर्यं समाप्य गुरुणा अनुमतः शिष्यः अनुरूपभार्यां प्राप्य गृहस्थाश्रमं प्रविशेत् इति। यथोक्तं -

गुरुणा चाभ्यनुज्ञातः समावर्तेत वै द्विजः।
विन्देतानन्तरं भार्यामनुरूपां यथाविधि ॥[10]

ब्रह्मचर्याश्रमं तु गार्हस्थ्यस्य सोपानमेव। वस्तुतः चतुर्षु आश्रमेषु गृहस्थाश्रम एव सेवनीयः योग्यश्च इति केचन वदन्ति च प्रधानमेतम् आश्रमं सेवितुम् अशक्यानां कृते एव तदितरे ब्रह्मचर्यवानप्रस्थसन्यासाश्रमाः। यथोक्तं - **ततः सर्व एवाऽचार्याः गार्हस्थस्यैकाश्रम्यं प्राधान्यं मन्यन्ते। तत्राशक्तानामितराश्रमधर्मा विधीयन्ते।**[11]

महाभारतस्य अनुशासनपर्वणि तथा शान्तिपर्वणि तत्र तत्र गृहस्थाश्रमस्य प्राशस्त्यं बहुधा प्रशंसितं दृश्यते। 'गृहस्थः प्रवरस्तेषाम्' इति ध्वनिः सर्वत्र श्रूयते। ये मनुष्याः इममाश्रमं योग्यरूपेण सेवन्ते ते बृहस्पतेः इन्द्रस्य प्रजापतेः वा सालोक्यम् उत्तमां गतिम् आप्नुवन्ति इति।

प्रजापतेः सलोकतां बृहस्पतेः शतक्रतोः।
व्रजन्ति ते परां गतिं गृहस्थधर्मसेतुभिः ॥[12]

मनुष्यजीवने गृहस्थाश्रमः क्रमेण द्वितीयः आश्रमः वर्तते। यद्यपि क्रमानुसारं द्वितीयः चेदपि सर्वत्र संस्कृतसाहित्ये अनादिकालात् अद्य यावत् गृहस्थाश्रमस्य महत्त्वं तथा

---

[10] महा. १२.६१.२-५

[11] गौ.धर्म.सू. मिताक्षरा टीका १.३.३५

[12] महा. १२.३०९.६०

तस्य सर्वश्रेष्ठत्त्वं बहुधा प्रत्यपादि ऋषिभिः। आश्रमस्य अस्य स्तुतिः प्रशस्तिः बहुभिः गीता वर्तते। गृहस्थाश्रमस्य एतादृशश्रेष्ठतायै मूलं किमिति चेदस्य आश्रमस्य सामाजिकं महत्वमावश्यकता च। एतमाश्रमं विहाय ब्रह्मचर्यादिषु त्रिषु आश्रमेषु मनुष्यस्य वैयक्तिकप्रगतये तस्य व्यक्तिगतविकासे अवधानं प्रदत्तं दृश्यते। किन्तु गृहस्थाश्रमे व्यक्तेः विकासपुरस्सरं समाजकल्याणस्य, समाजसर्जनतायाः, तन्निर्माणस्य तथा समाजविकासस्य उपरि विशेषावधानं प्रदत्तमस्ति। सामाजिकदृष्ट्या अत्यावश्यकोऽयमाश्रमः। तस्मादेव संस्कृतसाहित्यस्य सर्वास्वपि कृतिषु प्रशंसितोऽयमाश्रमः। अस्मिन्नाश्रमे एव मनुष्यस्य समाजेन सह साक्षात् सम्बन्धः भवति। ब्रह्मचर्याश्रमे उपात्तस्य ज्ञानस्य क्रियान्वयनं गृहस्थाश्रमे जायते। गृहस्थजीवनं सामाजिकं कर्तव्यमस्ति। व्यक्तेः आर्थिकजीवनस्य तथा सामाजिकजीवनस्य आरम्भः गृहस्थाश्रमादेव जायते। मनुष्यस्य लौकिकमस्तित्त्वमत्रैव दृश्यते। यथोक्तम् आचार्यमनुना –

एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा।
प्रेत्येह च सुखोदर्कान् प्रजाधर्मान्निबोधत॥[13]

षोडशसंस्कारेषु महत्त्वपूर्णः यः विवाहसंस्कारः भवति तेन विवाहसंस्कारेण गृहस्थाश्रमस्य आरम्भः भवति। यथा - **द्वितीयमायुषो भागं गृहमेधी गृहं वसेत्।**[14]

आयुषः द्वितीयः महत्त्वपूर्णः भागः भवति गार्हस्थ्यम्। अत एव कालिदासोऽपि वदति रघुवंशे यत् सर्वेषु आश्रमेषु प्रमुखोऽस्ति गृहस्थाश्रमः इति। यथा - **कालो ह्ययं सङ्क्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते।**[15]

गृहस्थाश्रमस्य सर्वभोग्यत्वं शाकुन्तलेऽपि कालिदासेन प्रत्यपादि - **अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाऽप्याश्रमे सर्वभोग्ये।**[16]

संस्कृतसाहित्ये वेदेषु, ब्राह्मणग्रन्थेषु, स्मृतिषु, महाकाव्येषु, नाटकेषु सर्वत्र गृहस्थाश्रमस्य प्राशस्त्यं सुवर्णितं विद्यते। अस्य आश्रमस्य परिपालनमुत्तमतया यः करोति तस्मै गृहे एव समस्ततीर्थपुण्यानां प्राप्तिः जायते इति उक्तम्। समस्ताश्रमेषु गृहस्थाश्रमः श्रेष्ठः। अस्य योग्यपरिपालनेन समस्तपुण्यभाक् भवति जनः। यथोक्तम् –

---

[13] महा.१२.२३५.१

[14] मनु.स्मृ.९.२५

[15] रघु.५.१०

[16] शाकु.२.१४

गृहाश्रमादपरो धर्मो नास्ति पुनः पुनः ।
सर्वतीर्थफलं तस्य यथोक्तं यस्तु पालयेत् ॥[17]

ऋषिभिः निर्दिष्टानां चतुर्णामाश्रमाणां यदि तुलना क्रियते तर्हि गृहस्थाश्रमस्य महत्त्वं तदितरेषु त्रिषु आश्रमेषु आधिक्यं वहति। यथोक्तं महाभारते –

आश्रमांस्तुलया सर्वान् धृतानाहुर्मनीषिणः ।
एकतस्ते त्रयो राजन् ! गृहस्थाश्रम एकतः ॥[18]

ब्रह्मचर्यं, वानप्रस्थः, संन्यासाश्रमः एवमेते त्रयोऽपि आश्रमाः एकतः, गृहस्थाश्रमस्तु एकतः एव भवति। वाल्मीकिमुनिः रामायणे अस्यैव आश्रमस्य श्रेष्ठत्वं प्रादर्शयत् यथा **चतुर्णामाश्रमधर्माणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमुत्तमम् ।**[19]

आश्रमधर्मेषु श्रेष्ठः आश्रमधर्मः अस्ति गृहस्थाश्रमधर्मः इति। एवं प्रकारेण प्रतिपादिता गृहस्थाश्रमस्य सर्वश्रेष्ठता। अस्य आश्रमस्य सामाजिकमूल्यानि विचिन्त्य सामाजिकं महत्त्वं च प्रेक्ष्य प्रतिपादिता वर्तते। एतस्य आश्रमस्य महत्तायाः सर्वप्रमुखं कारणं तु एतदेव अस्ति यत् आश्रमोऽयमपरेषामाश्रमाणां परिपोषकः वर्तते। अन्येषु त्रिषु आश्रमेषु विद्यमानानां ब्रह्मचारि-वानप्रस्थ-संन्यासिजनानां भोजनवस्त्रादिव्यवस्थाः गृहस्थः एव पश्यति कारयति च। गृहस्थः न केवलं स्वीयपरिवारस्य अन्नवस्त्रादीनामावश्यकताः पूरयति अपि तु ब्राह्मणेभ्यः उपहार-दक्षिणादिदानेन, छात्रेभ्यः अध्ययनव्यवस्थाशुल्कादिपूरणेन, अतिथीनां सेवया, धार्मिकैः अनुष्ठानैः सः इतराश्रमेषु स्थितानां ब्रह्मचारिवानप्रस्थसंन्यासिनामपेक्षाः आवश्यकताश्च प्रपूरयति। अत एव इतरेषामाश्रमाणां स्थितिः गृहस्थाश्रमे आधारिता भवति। तस्मादेतस्य सर्वश्रेष्ठत्त्वम्। ब्रह्मचारिभिक्षुवैखानसानामुत्पत्तिकारणं भवति गृहस्थाश्रमः।

ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुर्वैखानसः ।
तेषां गृहस्थो योनिरप्रजनत्वादितरेषाम् ॥[20]

गृहस्थाश्रमस्य सम्यक् परिपालनेन स्वर्गप्राप्तिः किं बहुना मोक्षप्राप्तिरपि सम्भाव्या इत्युच्यते। लौकिकसुखस्य प्राप्तिपुरस्सरमलौकिकसुखावाप्तये समर्थोऽयमाश्रमः। वसिष्ठमुनिः

---

[17] व्या.स्मृ.४.२

[18] महा.१२.१२.११

[19] वा.रा.२.१०६.२२

[20] गौ.धर्म.३.२.३

गृहस्थाश्रमस्य प्रशंसां कुर्वन् वसिष्ठधर्मसूत्रे एवं लिखति यत् गृहस्थः यथाशक्ति अन्नदानं कुर्वन् समस्तजीवानां प्राणान् धारयति, जीवयति इति। गृहस्थस्य कृते अयमेव यज्ञः, इयमेव तपस्या। यथा मातरमाश्रित्य सर्वेऽपि जीवाः जीवन्ति तथा सर्वे भिक्षवः गृहस्थमाश्रित्य जीवन्ति। यथोक्तम्- **गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः** इति।

चतुर्णामाश्रमाणां तु गृहस्थस्तु विशिष्यते।
यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः।
एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः॥[21]

माता स्वीयस्तन्येन शिशुं पोषयति। तस्य संवर्धनं कारयति, आरोग्यं रक्षति, यथा च सा परिचरति शिशुं तथा गृहस्थः ब्रह्मचर्याद्याश्रमाणां समस्याः परिहरन् यथाशक्ति तान् अन्नधनादिदानेन पोषयति। मनुस्मृतौ अपि गृहाश्रमी सर्वश्रेष्ठः इति निर्दिष्टं वर्तते। यथा वायुना सर्वेऽपि जीवाः प्राणान् धरन्ति तथैव ब्रह्मचर्यादयः त्रयः आश्रमाः गृहस्थाश्रमाधारेण जीवन्ति। यथा वा नद्यः सागरे स्थितिमवाप्नुवन्ति तथा सर्वे आश्रमाः गृहस्थाश्रमे स्थितिं प्राप्नुवन्ति। ब्रह्मचर्यादीनां त्रयाणामाश्रमाणां पालनपोषणसंवर्धनकार्यं गृहस्थाश्रमः विदधाति तस्मादयं सर्वश्रेष्ठः। यथोक्तम् –

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः।
तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः॥

यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम्।
गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही॥

यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्।
तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्॥[22]

गृहस्थाश्रम एव तादृशः आश्रमः यत्र सामाजिकमुन्मुखीकरणं दृश्यते। स्वार्थत्यागपुरस्सरं परोपकारस्य कार्यमस्मिन्नाश्रमे जायते। गृहस्थस्य दायित्त्वं ब्रह्मचारिसंन्यासादिभ्यः अधिकमेव भवति।

---

[21] व.धर्म.सू. ८.१३.१४.१६

[22] मनु स्मृ. ३.७७.७८

संसारेच्छां विहाय संसारं हातुं संन्यासं च स्वीचिकीर्षवे युधिष्ठिराय व्यासऋषिः बहुधा समुदाहृत्य उपादिदेश यत् गृहस्थाश्रमत्यागेन न कोऽपि लाभः। यदि कश्चित् राजा संन्यासाश्रमं सेवित्वा सिद्धिं प्राप्नोति स्म तर्हि सर्वेऽपि उपद्रवशून्याः वृक्षलतादयः ब्रह्मचर्यं चरन्तः दृश्यन्ते स्म। तेभ्यः सपद्येव मुक्तिः प्राप्ता भवति स्म किन्तु न तथा। गृहस्थाश्रमाधारेण एव मुक्तिः यथोक्तं –

यदि संन्यासतः सिद्धिं राजन् कश्चिदवाप्नुयात्।
पर्वताश्च द्रुमाश्चैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः॥[23]

गृहस्थाश्रममसेवित्वा मुक्तिः नास्त्येव इत्यत्र प्रमाणमस्ति महाभारतस्य इदमाख्यानं यत् ऋषिगर्गस्य अतीव रूपवती कन्या विवाहमकृत्वा निरन्तरं तपस्तेपे। गच्छता कालेन सा वृद्धा अभवत्। तदा सा एतावत् कालं प्राप्ततपश्चर्याबलेन जीवनयात्रां विहाय परलोकं जिगमिषुः आसीत् तदा नारदः तस्यै अकथयत् - **असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकस्तवानघे।**[24]

तव विवाहसंस्कारः नाभवत् तस्मात् तव पुण्यलोकप्राप्तिः कथं सम्भवति? एतत् विज्ञाय सा स्वीयतपस्यायाः अर्धबलमुपयुज्य विवाहमकरोत् ततश्च पुण्यलोकमगमत्। एतेन स्पष्टं ज्ञायते यत् मुक्तिप्राप्तये पुण्यलोकगमनाय च गृहस्थाश्रमः, विवाहः अनिवार्य एव।

गृहस्थाश्रमस्य यन्महत्त्वं दरीदृश्यते तत्र कानिचन मुख्यानि कारणानि सन्ति। तेषु अन्यतममस्ति अपत्यप्राप्तिः। धर्मपालनमेव मनुष्यस्य आदिमं कर्तव्यम्। स एव तस्य काम्यः पुरुषार्थः। एतादृशस्य धर्मपालनस्य निमित्तं पुत्रप्राप्तिः अनिवार्या। सा च पुत्रप्राप्तिः गृहस्थाश्रमे जायते। तस्मादयमाश्रमः महत्त्वपूर्णः।

प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः[25] इत्युपदिशन्तः आचार्याः ब्रह्मचारिणं गृहस्थाश्रमे प्रवेशयन्ति। पितॄणां पिण्डदानादितर्पणक्रियानिमित्तं पुत्रस्यैव अधिकारः, तथैव स्वसेवानिमित्तं वार्धक्ये परिचर्यार्थे च अपत्यमपेक्षितं भवति। तथैव एवमप्युच्यते यत् मनुष्यः जन्मना एव ऋणत्रयस्य भारं बिभर्ति। जन्मतः आरभ्य देवताऋणम्, ऋषिऋणं, पितृऋणञ्चेति त्रिविधं ऋणं मनुष्यस्य उपरि भवति। त्रिषु पितृऋणस्य मोचनार्थं गृहस्थाश्रमं स्वीकृत्य सन्ततिः उत्पादनीया भवति। अपत्यप्राप्त्यनन्तरमेव मनुष्यः पितृऋणात् मुक्तः भवितुमर्हति। यथोक्तम् –

---

[23] महा.१२.१०.२४

[24] महा. ९.५२३

[25] तै.उ.१.११.१

जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रीणि ऋणवान् जायते।
ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो, यज्ञेन देवेभ्य, प्रजया पितृभ्यः
एष वा अनृणो य : पुत्रो यज्वा ब्रह्मचारिवासी।।[26]

पुत्रः एव मनुष्यमनृणीकरोति, पितृऋणात् स एव पितरम् ऋणमुक्तं कृत्वा पुन्नामकात् नरकात् रक्षति। अत एव खलु सः पुत्रः इत्युच्यते। यथोक्तं –

पुन्नामको नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः पितॄन्यः पाति सर्वतः।।[27]

गृहस्थाश्रमस्य महत्त्वं प्रतिपादयन् पुत्रः तस्य प्रमुखकारणत्वेन परिगण्यते। पुत्रप्राप्तये नैके ऋषयः गृहस्थाश्रमस्वीकारमकुर्वन्। अगस्त्यऋषिः कदाचित् प्रयाणकाले मार्गे स्वपितॄन् प्रतीपं दोलायमानावस्थायां वीक्ष्य अपृच्छत् किमिदमिति। तदा तस्य पितरः अब्रुवन् यत् वंशपरम्परायाः लोपः प्रायः भवेदिति कारणेन अस्माकम् ईदृशी दुर्गतिः। यदि त्वमुत्तममपत्यं प्राप्नुयात् तर्हि अस्माकमीदृशात् नरकात् मोक्षः भविष्यति। तवापि कल्याणं सेत्स्यति। एतच्छ्रुत्वा अगस्त्यमुनिः लोपामुद्रया सह विवाहं कृत्वा अपत्यानुत्पाद्य स्वपितृन् नरकात् मोचयामास। एतस्मात् ज्ञायते यत् मनुष्यजीवने पुत्रप्राप्तिकारकः गृहास्थाश्रमः अतीव महत्त्वूर्णः इति।

न केवलं पितृऋणात् मोचयति इति कृत्वा गृहस्थाश्रमस्य महत्त्वमपि तु विभिन्नानि कारणानि सन्ति गृहस्थाश्रमस्य सार्वत्रिकमहत्त्वप्रतिपादनाय। तेष्वन्यतममस्ति पञ्चयज्ञाः। गृहस्थाश्रमे प्रविष्टस्य गृहस्थस्य त्रीणि कर्माणि भवन्ति तानि नित्यनैमित्तिककाम्यकर्माणि इत्युच्यन्ते। नित्यकर्मसु प्रमुखं भवति पञ्चयज्ञाः।

यथोक्तं –

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथा विधिः।
पञ्चयज्ञविधानं च पक्तिं चान्वाहिकीं गृही॥[28]

अर्थात् विवाहसमये वैवाहिकाग्नौ विधिपूर्वकं पञ्च यज्ञाः आचरणीयाः। के ते पञ्च यज्ञाः इति चेदुच्यते –

---

[26] तै.सं.६.३.१०.५

[27] वा.रा.२.१०७.१२

[28] मनु.स्मृ.३.६७

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥[29]

ब्रह्मयज्ञः, देवयज्ञः, पितृयज्ञः, भूतयज्ञः, मनुष्ययज्ञः चेति पञ्च महायज्ञाः । एतेषां नित्याचरणं गृहस्थाश्रमे क्रियते । नित्यं वेदाध्ययनेन स्वाध्यायेन गृहस्थेन ब्रह्मयज्ञः कार्यः, भूतेभ्यो बलिप्रदानेन भूतयज्ञः कार्यः, पितॄणां तर्पणेन पितृयज्ञः कार्यः, तथा अतिथिपूजनेन नृयज्ञः कार्यः इत्येवं प्रकारेण पञ्च यज्ञाः गृहस्थेन आचरणीयाः इति । इतः पूर्वं बहुधा प्रतिपादितं यत् चतुर्षु आश्रमेषु प्रमुखः गृहस्थाश्रमः एव, यतः सः इतरेषां पोषकः, संवर्धकः इत्यादि । एतादृशस्य वक्तव्यस्य आधाराः भवन्ति इमे पञ्च यज्ञाः । गृहस्थाश्रमी यदा प्रतिदिनम् इमान् पञ्च यज्ञान् समाचरति तदा सः नित्यं ब्रह्मचारि-वानप्रस्थ-संन्यासिनां कृते दक्षिणादिदानेन, अतिथिपूजनेन स्वार्थं विहाय परार्थाय यज्ञाचरणेन, सामाजिकश्रेयोनिमित्तं धर्माचरणेन, भूतेभ्यो बलिप्रदानेन, बहुधा साहाय्यमाचरति । अत एव गृहस्थाश्रमः इतरेषां पोषकः, संवर्धकः इत्युच्यते । मनुष्यजीवनस्य सार्थकता तेन गृहस्थाश्रमे एव अनुभूयते । विवाहं कृत्वा सः प्रजारक्षणं करोति, धर्मादिपालनेन परम्परां संस्कृतिं च रक्षति, नित्यकर्माचरणेन अन्याश्रमाणां संवर्धनं विदधाति । अतः गृहस्थाश्रम एव सार्थकः । सुष्ठु एव उच्यते खलु - **धन्यो गृहस्थाश्रमः** इति ।

सन्दर्भग्रन्थसूची –

मनुस्मृतिः
महाभारतम्
ईशादि नौ उपनिषद्
गौतमधर्मसूत्रम्
व्यासस्मृतिः
रघुवंशः

[29] मनु.स्मृ.३.७०

सिद्धान्तज्योतिषे आचार्यमुनीश्वरस्य योगदानम्

डॉ.प्रसाद गोखले*[1]

विदितमेवैतत् भारतीयानां विपश्चितां यदिह जगति जनिमतां सर्वतः श्रेयोमार्गप्रदर्शको वेद एवेति। सृष्टेर्मूलमन्त्रस्य भगवतो वेदस्य षडङ्गानि वर्तन्ते। एतेषु षडङ्गेषु ज्योतिषं चक्षूरूपं चकास्ति उक्तञ्च –

शब्दशास्त्रं मुखं ज्योतिषं चक्षुषी श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं च कल्पः करौ।
या तु शिक्षाऽस्य वेदस्य सा नासिका पादपद्मद्वयं छन्द आद्यैर्बुधैः ॥[2]

अस्य ज्योतिषशास्त्रस्य कालविधानशास्त्रम् इति अपरं नाम। यतो हि शास्त्रेणानेन कालबोधः जायते। उक्तञ्च –

वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ताः यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण।
शास्त्रादस्मात् कालबोधो यतःस्यात् वेदाङ्गत्वं ज्यौतिषस्योक्तमस्मात् ॥[3]

ज्योतिषशास्त्रमिदं सिद्धान्त-होरा-संहितारूपेण स्कन्धत्रयात्मकम्। उक्तं च -

ज्योतिः शास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितं
तत्कार्त्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता।
स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसौ
होराऽन्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः ॥[4]

ज्योतिषस्य सिद्धान्तस्कन्धः

तत्र ज्योतिषे ग्रहगतियुत्यादिविचारकः अंशः सिद्धान्तपदेनोच्यते।

त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमा
च्चारश्च द्युसंदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः।
भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते
सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः ॥[5]

---

[1] सहायक प्राध्यापकः, कविकुलगुरुकालिदाससंस्कृतविद्यापीठम्, रामटेकम्, नागपुरम्.दूरवाणी

[2] सिद्धान्तशिरोमणिः – म.अ.-१०

[3] सिद्धान्तशिरोमणिः – म.अ.-९

[4] बृहत्संहिता - १-९

[5] सिद्धान्तशिरोमणिः – म.अ.-६

इति। सिद्धान्तोऽयं मूलतः ग्रहगणितगोलभेदेन विचारितो दृश्यते। ज्योतिर्विदो हि सिद्धान्तमपि प्राचीनार्वाचीनभेदेन द्विविधं मन्यन्ते। उभयत्र हि पञ्च सिद्धान्ताः सन्तीति प्राचीनसिद्धान्तपञ्चकम् अर्वाचीनसिद्धान्तपञ्चकमित्युच्यते। प्राचीनसिद्धान्तपञ्चके हि वराहमिहिरेण पञ्चसिद्धान्तिकायां स्मृताः सूर्यपितामहरोमकपुलिशवसिष्ठसिद्धान्ताः गृहीताः। अर्वाचीनपञ्चके तु सूर्यसोमवसिष्ठरोमशबुधसिद्धान्ताः। प्राचीनार्वाचीनयोर्भेदः वर्षमानं ग्रहगतिमानञ्च आश्रित्य प्रवृत्तः।

शकपूर्वपञ्चमशतकादारभ्य क्रिस्तशकानन्तरषोडशशतकपर्यन्तं हि भारतीयज्योतिष-शास्त्रविकासस्य मध्यकालः। कालेऽस्मिन् ग्रहाणां मध्यमगतिः, स्पष्टस्थितिः दिग्देशकालविवेकः, ग्रहयुतिः, ग्रहनक्षत्राणामुदयास्तमयविचारः, चन्द्रशृङ्गोन्नतिः, पातः, भूस्थितिः, मानानि इत्यादिविषयेषु सिद्धान्ता निरूपिताः। अत एवायं सिद्धान्तकालसंज्ञयाऽपि ज्ञायते। सूर्यसिद्धान्तमारभ्य ब्रह्मगुप्तपर्यन्तम् अस्य पूर्वमध्यमकालः तदनु जयसिंहपर्यन्तकालः उत्तरमध्यमकालः। पूर्वमध्यमकाले आर्षः सूर्यसिद्धान्तः, आर्यभटस्य आर्यभटीयम्, ४९९ A.D. वराहमिहिरस्य पञ्चसिद्धान्तिका, ब्रह्मगुप्तप्रणीतः ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तः च उल्लेखनीयाः ग्रन्थाः।

आचार्यः मुनीश्वरः

ज्योतिषशास्त्रे व्युत्पन्नमतिः, गणकचक्रचूडामणिः मुनीश्वरः 1525 मिते शके चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां बुधवासरे जनिमलभत। अयं हि सूर्यसिद्धान्तव्याख्यानस्य गूढप्रकाशाभिधस्य प्रणेतुः गणकशिरोमणेः रङ्गनाथस्य पुत्रः। मुनीश्वरजन्मावसरे प्रसववेदनापीडितायाः मुनीश्वरजनन्याः क्लेशाधिक्यमसहमानः रङ्गनाथः दुःखोपशान्त्यर्थं विलक्षणं सौरटिप्पणीं समारभत। तदैव मुनीश्वरस्य प्रादुर्भावो जात इति श्रुत्वेदं व्याख्यानं गूढप्रकाशकं मुनीश्वरस्य सहजत्वेनाभिहतम् –

गूढप्रकाशकं दृष्ट्वा रङ्गनाथभुवं भुवि।
मुनीश्वरस्य सहजं लभन्तां गणकाः सुखम्।।

इत्येवं ग्रन्थान्ते व्यलेखि रङ्गनाथेन। देवरातगोत्रप्रभवो मुनीश्वरपूर्वज्ञ एलिचपुरप्रदेशे पयोष्ण्यास्तटे दधिग्रामे निवसति स्म। तस्मात् स्वदेशं परित्यज्य शिवराजधानीं काशीं समाजगाम। मुनीश्वरस्य पितृव्यचरणाः कृष्णदैवज्ञा जहाँगिरशाहनृपतेः प्रधानगणकाः आसन्। अस्मादेव लब्धावबोधो मुनीश्वरः शाहजहानृपतिसभायां प्रधानज्योतिषिकः आसीत्।

योगदानम् मुनीश्वरः भास्कराचार्यस्यातीवभक्तः आसीत् इति तल्लेखात् स्पष्टं जायते। उक्तञ्च –

गूढं स्थूलं स्वसिद्धान्तं मत्वा यस्तच्छिरोमणिम्।

कृतवान् मनुजव्याजादसौ जयति भास्करः॥[6]

इत्यनेन साक्षात्सूर्यावतारः भास्कराचार्यः इति मन्यते मुनीश्वरः। सिद्धान्तशिरोमणेः गणिताध्ययस्य गोलाध्यायस्य च टीका मरीच्यभिधा क्रमेण 1557 शके, 1560 मिते च शके मुनीश्वरेण निर्मिता। सिद्धान्तशिरोमणेः पदार्थप्रकाशिन्या मरीचाख्यटीकया समा नान्या टीका विलोक्यते अत एव मुनीश्वरस्य इयं टीका सर्वैज्योतिर्विद्भिः आहृता जागर्ति।

मुनीश्वरेण सूर्यसिद्धान्तोक्तान् भगणादीन् संगृह्य 1568 मिते शके ज्योतिषसिद्धान्तग्रन्थः सिद्धान्तसार्वभौमः इति नाम ग्रन्थः व्यरचि। अनेनैव ग्रन्थस्यास्य टीका अपि 1572 मिते शके विरचिता। सिद्धान्तसार्वभौमोऽयं ग्रन्थः चापीयक्षेत्र-प्रपञ्चरहितत्त्वात् क्षेत्रसजातीयविधुरत्वाच्च सम्प्रति गोलगणकैः बहु नाद्रियते। परन्तु अयं ग्रन्थः सद्विचारयुक्तः सिद्धान्तशिरोमणेः आशयवर्णने अतीव उपकारी वर्तते। सिद्धान्तसार्वभौमग्रन्थः सम्प्रति भागत्रयात्मकः उपलभ्यते।

सिद्धान्तसार्वभौमः (प्रथमो भागः) - सम्पादकः गोपीनाथ कविराजः प्रकाशक:जयकृष्णदसगुप्ता, विजयविलास मुद्रणालयः बनारसः – 1932

सिद्धान्तसार्वभौमः (द्वितीयभागः) - म.म.उ.गोपीनाथ कविराजः प्रकाशनम् - जयकृष्णदासगुप्तः - विजयविलास मुद्रणालयः बनारस – 1935

उपर्युक्तपुस्तकद्वयं श्रीवेङ्कटेश्वर ओरियन्टल ग्रन्थालये उपलभ्यते।

सिद्धान्तसार्वभौमः (तृतीयो भागः) सम्पादकः मीठालालोड्या - 1978 राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः अत्र उपलभ्यते।

तत्काले समुपलब्धान् सर्वान् ग्रन्थानवलोक्य मुनीश्वरेण सार्वभौमोऽयं विरचितः। मुनीश्वरेण मुनीन्द्राणां पौराणिकानां ब्रह्मगुप्तादीनां गणकानां पारसिकानां नवीनानां च मतानि सार्वभौमेऽस्मिन् समालोचितानि दृश्यन्ते। शाहजहाँनृपतेराश्रितेन मुनीश्वरेण प्रणीतः सिद्धान्तसार्वभौमः इत्ययं ग्रन्थः पूर्ववर्तिग्रन्थपर्यालोडनपूर्वकं निर्धारितः स्वनिष्कर्षण विराजते स्वोपज्ञटीकया भूषितः। सिद्धान्तसार्वभौमे पारसिकसिद्धान्ताः बहुत्र दर्शिताः। अनेनेदं स्पष्टं जायते यत् मुनीश्वरेण पारसीकज्योतिषग्रन्थाः संस्कृतनिबद्धाः कुशलं पर्यालोचितः इति। तथा

---

[6] सिद्धान्तसार्वभौमः – म.अ. - ५

च ज्ञानराजगणकेन भास्कराचार्योक्तक्षेत्रे सिद्धान्तसुन्दरकृदुक्तदोषान् अनूद्य खण्डयति। एवं मुनीश्वरेण सिद्धान्तसार्वभौमे पूर्ववर्तिनां समेषां सम्बद्धानां ग्रन्थानां गम्भीरमनुशीलनं विधाय स्वकीयानि मतानि सिद्धान्तसार्वभौमे समुपन्यस्तानि इति ग्रन्थस्यस्य समीक्षया ज्ञायते। भास्कराचार्यभक्तोऽपि मुनीश्वरः एकत्र तन्मतं दूषयति। तद्यथा –

शिरोमणौ या कथिता रवीन्दोर्मन्दश्रुतीत्यादिकलाश्रुतिस्तु।
सा युक्त्यभावान्न सती मुहुर्या मन्दश्रुतिः साऽपि न युक्तिसिद्धा॥[7]

अनेन मुनीश्वरस्य निष्पक्षः सिद्धान्तपर्यालोचनप्रकारः ज्ञायते। परन्तु ग्रन्थोऽयं चापीयक्षेत्रप्रपञ्चरहितः क्षेत्रसजातीयविचाररहितश्चेति न बद्धाद्दतः। अस्यैव नामान्तरं विश्वरूप इति। सिद्धान्ततत्त्वविवेककारेण कमलाकरभट्टेन मुनीश्वरो बहुत्र निराकृत इति विदन्त्येव ज्योतिर्विदः। मुनीश्वरो हि सिद्धान्ततत्त्वविवेकप्रणेतुः कमलाकरस्य समकालीनः इति निश्चीयते। कमलाकरभट्टः स्वबुद्धिप्रभावातिरेकेण बहुत्र भास्कराचार्यं भास्कराचार्याभिमानिनं मुनीश्वरं च दूषयति।

सिद्धान्तसार्वभौमस्य प्रथमभागस्य प्रकाशनं सरस्वतीभवनग्रन्थमालया 1932 तमे क्रिस्ताब्दे कृतम्। द्वितीयो भागः 1935 तमे क्रिस्ताब्दे प्रकाशतां गतः। एतत् भागद्वयं श्रीमुरलीधरखाटूरेण सम्पादितमासीत्। तृतीयो भागः 1978 तमे क्रीस्ताब्दे श्रीमीठालाल हिम्मतलालौ झा महोदयेन प्रकाशितः।

सिद्धान्तसार्वभौमः - प्रथमो भागः (मध्यमाधिकारा पूर्णः स्पष्टाधिकारे - 163 श्लोकाः)

सिद्धान्तसार्वभौमः - द्वितीयो भागः (स्पष्टाधिकारः त्रि.अ. -133 श्लोकैः पा.अ)

सिद्धान्तसार्वभौमः - तृतीयो भागः (त्रि.अ, भ.ग्र.यु.अ, श्रृ.उ.अ., भ.ग्र.यु.आ, च.सू.ग्र.अ, सू.ग्र.अ., पा.अ)

ग्रन्थेऽस्मिन् मुनीन्द्राणां पौराणिकानां ब्रह्मगुप्तादीनां ग्रथिताः गणकानां पारसिकानां नवीनानां च मतानि समालोचितानि।

सन्दर्भग्रन्थाः -

1. सिद्धान्तशिरोमणिः - चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वारणासी, 2005
2. बृहत्संहिता - चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वारणासी, 2000
3. सिद्धान्तसार्वभौमः - सरस्वतीभवनग्रन्थमाला, 1932

[7] सिद्धान्तसार्वभौमः – त्रि.अ. - १५२

अभीष्टाहर्गणानयनम्

Dr. Sudheesh O.S.*[1]

ज्योतिश्शास्त्रं त्रिस्कन्धात्मकषडङ्गान्वितं वर्तते। तेषु सिद्धान्तस्कन्धस्य गणितस्कन्धः इति नामान्तरं वर्तते। सिद्धान्तस्कन्धेऽस्मिन् आकाशस्थग्रहनक्षत्रादीनां स्थितिः, ग्रहकक्षाः, अहर्गणानयनक्रमः, ग्रहस्पष्टीकरणप्रकारः, सूर्यचन्द्रयोः ग्रहणम् इत्यादयः विचाराः उपवर्ण्यन्ते। एवमेव ग्रहाणां मध्यमगतिः, ग्रहयुतिः, ग्रहनक्षत्राणामुदयास्तविचारः, चन्द्रशृङ्गोन्नतिः, पातः, भूस्थितिः, त्रिप्रश्नानां दिग्देशकालानां निर्णयः सौरसावनादिकालभेदाः, ज्यासाधनं, चरदेशान्तरसंस्काराः इत्यादयः विषयाः अन्तर्भवन्ति। सिद्धान्तस्कन्धस्य मुख्यं प्रयोजनं ग्रहाणां साधनम् एव । ग्रहसाधनाय अहर्गणः आनिवार्यः भवति। अह्नां गणः अहर्गणः नाम दिनानां सङ्ख्या इत्यर्थः। ग्रहसाधनाय प्रमुखतया तिस्रः पद्धतयः वर्तन्ते। ताः सिद्धान्तपद्धतिः, तन्त्रपद्धतिः, करणपद्धतिः इति। सृष्टेरारभ्य अभीष्टदिनं यावत् अहर्गणमानीय ग्रहसाधनं सिद्धान्तपद्धतौ प्रतिपाद्यते। यस्मिन् कल्पादेरारभ्य गताब्दमासदिनादेः सौरसावन चान्द्रमानान्यवगम्य सौरसावनगताहर्गणानां मध्यमादीनं च कर्म उच्यते तत् सिद्धान्तलक्षणम्[2]। वर्तमानकलियुगादारभ्य अभीष्टदिनं यावत् अहर्गणमानीय ग्रहसाधनं तन्त्रपद्धतौ उच्यते। करणपद्धतौ निश्चितशकवर्षदिने अथवा प्रादेशिकवर्षदिने ग्रहध्रुवरूपेण ग्रहस्फुटं निश्चित्य ततः अभीष्टदिनं यावत् अहर्गणमानीय ग्रहानयनं साध्यते। प्रायोगिकदृष्ट्या करणपद्धतिः सरला भवति। तिसृभिः पद्धतिभिः अपि अहर्गणानयनं क्रियते।

सिद्धान्तपद्धत्या अहर्गणानयनम्

षष्ट्यां संवत्सरेषु अधुना शार्वरीनामसंवरः आरब्धः। अत्र शार्वरीसंवत्सरारम्भे चैत्रशुक्लप्रथमायाः अहर्गणानयनप्रकारः उच्यते। सृष्टेरारभ्य अभीष्टदिनं यावत् अहर्गणज्ञानाय युग-मनु-सन्धि-कल्पादिकालगणना ज्ञातव्या वर्तते। ग्रहाणां चक्रभोगः भगण इत्युच्यते। अश्विनीनक्षत्रादारभ्य रेवतीनक्षत्रान्तं यावत् ग्रहभोगः इत्यर्थः। उच्यते –

शीघ्रगतास्तान्यथाऽल्पेन कालेन महताऽल्पगः।
तेषां तु परिवर्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः[3] । इति

---

[1] **Assistant Professor,** Govt. Sanskrit College, Thiruvananthapuram

[2] . केतकीग्रहगणितम्- भाष्ये।

[3] . सूर्यसिद्धान्तस्य मध्यमाधिकारे सप्तविंशः श्लोकः।

सूर्यस्य चक्रभोगः सौरवर्षं भवति। नाम मेषराशशिप्रवेशात् मीनान्तं सूर्यस्य सञ्चारकालः इति। सूर्यकेन्द्रबिन्दोः प्रथमराशिप्रवेशकालादन्यराशिप्रवेशकालं यावदेकः सौरमासः। तथा तस्य त्रिंशत्तमो भागः सौरं दिनं, रवेः एकांशभोगकालः इत्यर्थः। त्रिंशत् सौरदिनानि एकः सौरमासः, द्वादश सौरमासाः एकं सौरवर्षं च भवति यथा रवेश्चक्रभोगोऽर्कवर्षं प्रदिष्टम्[4]। इति। एकस्मिन् महायुगे 4320000 भगणाः सन्ति। उच्यते –

सूर्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः[5]। युगे रव्यब्दाः ख्यु घृ [6] इति।

तेषु कृत-त्रेता-द्वापर-कलियुगानां सङ्ख्या क्रमशः 1728000, 1296000, 864000, 432000 च भवन्ति।

सूर्यचन्द्रयोगः अमावास्या भवति। अमावास्यानन्तरं शुक्लपक्षप्रतिपत् भवति। पौर्णमीपर्यन्तं शुक्लपक्षः, ततः अमावास्यापर्यन्तं कृष्णपक्षश्च भवति। शुक्लपक्षप्रतिपदम् आरभ्य अमावास्यापर्यन्तं त्रिंशत् तिथयः सन्ति। प्रत्येकं तिथिः चान्द्रदिनं भवति। त्रिंशत् चान्द्रदिनम् एकः चान्द्रमासः, द्वादश चान्द्रमासाः एकं चान्द्रवर्षं च भवति। एकस्मिन् महायुगो 57753336 चन्द्रभगणाः सन्ति। उच्यते –

इन्दो रसाग्नित्रित्रीषुसप्तभूधरमार्गणाः[7]। इति

एकस्य सूर्योदयात् अग्रिमसूर्योदयपर्यन्तं यः कालः सः सावनददिनमिति उच्यते। सूर्यस्य उदयद्वयान्तर्वर्ती कालः सावनं दिनं भवति इत्यर्थः। उच्यते-

उदायदुदयं भानोः भूमिसावनवासरः[8]।

एकस्मिन् महायुगे 1582237828 नक्षत्रभगणाः सन्ति। उच्यते-

भानामष्टाक्षिवस्वद्रित्रिद्विद्व्यष्टशरेन्दवः।
भोदया भगणैः स्वैः स्वैरूनाः स्वस्वोदया युगे।। [9] इति

---

[4] . सिद्धान्तशिरोमणिः – मध्यमाधिकारः।
[5] . सूर्यसिद्धान्तस्य मध्यमाधिकारे पञ्चदशः श्लोकः।
[6] . आर्यभटीयम् – गीतिकापादः।
[7] . सूर्यसिद्धान्तस्य मध्यमाधिकारे त्रिंशः श्लोकः।
[8] . सूर्यसिद्धान्तस्य मध्यमाधिकारे षट्त्रिंशः श्लोकः।
[9]. सूर्यसिद्धान्तस्य मध्यमाधिकारे चतुस्त्रिंशः श्लोकः।

नक्षत्रभगणात् सूर्यभगणः न्यूनीक्रियते चेत् सावनदिनं लभ्यते। महायुगे सावनदिनानि एवं भवन्ति 1582237828 - 4320000 = 1577917828

71 महायुगानि	-	1 मन्वन्तरम्

युगानां सप्ततिस्सैका मन्वन्तरमिहोच्यते[10] । इति।

14 मन्वन्तराणि +15 सन्धयः च	-	1000 महायुगानि
15 सन्धयः	-	6 महायुगतुल्याः।
71x14 +6 =	-	1000
1000 महायुगानि	-	एकः कल्पः

सूर्यसिद्धान्तग्रन्थस्य रचनाकालः विद्यमानमहायुगस्य कृतयुगान्ते आसीत्। अल्पाविशिष्टे तु कृते इति ग्रन्थारम्भे एव तत् वर्णयति। कालगणनाय कल्पारम्भादारभ्य कियान् कालः अवसितः, सृष्टेरारभ्य कति वर्षाणि अवसितानि इत्यपि उच्यन्ते अत्र –

षण्मनूनां तु सम्पीड्य कालं तत्सन्धिभिस्सह।
कलापदिसन्धिना सार्धं वैवस्वतमनोस्तथा।।

यूगानां त्रिघनं यातं तथा कृतयुगं त्विदम्।
प्रोञ्झ्य सृष्टेस्ततः कालं पूर्वोक्तं दिव्यसङ्ख्यया।।

सूर्याब्दसङ्ख्यया ज्ञेया कृतस्यान्ते गता अमी।
खचतुष्कयमाद्यग्निशररन्ध्रनिशाकराः [11] ।। इति।।

6 मनवः - 71 x 6 = 426 महायुगानि ।

426 महायुगानि x 4320000 सौरवर्षाणि = 1840320000 सौरवर्षाणि।

7 सन्धयः = 7x 1728000 = 12096000 सौरवर्षाणि।

युगानां त्रिखनं 3x3x3 = 27 महायुगानि।

27x 432000 =116640000 सौरवर्षाणि।

कृतयुगसङ्ख्या – 1728000 सौरवर्षाणि

एषां योगेन कल्पादितः कृतयुगान्तं यावत् सौरवर्षाणि लभ्यन्ते – 1840320000 + 12096000 + 116640000 + 1728000 = 1970784000 सौरवर्षाणि।

---

[10] . सूर्यसिद्धान्तस्य मध्यमाधिकारे अष्टादशः श्लोकः।

[11] . सूर्यसिद्धान्तस्य मध्यमाधिकारे चतुश्चत्वारिंशत्तमः पञ्चचत्वारिंशत्तमः षट्चत्वारिंशत्तमः च श्लोकाः।

कल्पारम्भानन्तरं 474000 दिव्यवर्षाणामन्तरमेव प्रपञ्चे सृष्टिः अभवत्।

ग्रह-ऋक्षदेवदैत्यादि सृजतोऽस्य चराचरम्।
कृताद्रिवेदा दिव्याब्दाः शतघ्नो वेधसो गताः[12]। इति।

दिव्याब्दस्य 360 सङ्ख्यया गुणनं करोति चेत् सौरवर्षाणि लभ्यन्ते। तदा 47400 x 360 = 17064000 सौरवर्षाणि। 1970784000 सौरवर्षेभ्यः सृष्टिकालः न्यूनीक्रियते चेत् सृष्टेरारभ्य कृतयुगान्तं यावत् सौरवर्षाणि लभ्यन्ते। 1970784000 – 17064000= 1953720000. एषा सङ्ख्या एव खचतुष्कयमाद्यग्निशररन्ध्रनिशाकराः इति श्लोकेन उच्यते। एतेन सह त्रेताद्वापरयुगानां सङ्ख्या तथा गतकलिवर्षसङ्ख्या च योजनीया । तदा 1953720000 + 1296000+ 864000+5121 = 1955885121 सौरवर्षाणि भवन्ति।

चान्द्रभगणाः - सौरभगणाः = चान्द्रमासाः भवन्ति।
सौरभगणाः x 12 = सौरमासाः भवन्ति।
चान्द्रमासाः - सौरमासाः = अधिमासाः

यस्मिन् चान्द्रमासे सूर्यसङ्क्रान्तिः न भवति सः मासः अधिमास इत्युच्यते। सः अधिमासः द्वादशभ्यः मासेभ्यः अतिरिक्तः इत्यर्थः। एवमेव कदाचित् एकस्मिन् चान्द्रमासे सङ्क्रान्तिद्वयं भवति सः मासः क्षयमासः इत्यपि उच्यते। यथा-

असङ्क्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात्।
द्विसङ्क्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित्[13]। इति।

चान्द्रमासाः x 30 = चान्द्रदिनानि
चान्द्रदिनसावनदिनयोरन्तरं तिथिक्षयाः अथवा अवमदिनानि इति उच्यन्ते।

एकस्मिन् महायुगे 1577917828 सावनदिनानि,1603000080 चान्द्रदिनानि, 1593336 अधिमासाः, 25082252 तिथिक्षयाः, 51840000 सौरमसाः च भवन्ति।

प्राप्ता सौरवर्षसङ्ख्या 1955885121x 12 = 23470621452 सौरमासाः।
सैरमासाःx युगाधिमासाः/ युगसौरमासाः = अधिमासाः

23470621452 x 1593336 / 51840000 = 721384762.76705अधिमासाः।

---

12 . सूर्यसिद्धान्तस्य मध्यमाधिकारे चतुर्विंशः श्लोकः।
13 . सिद्धान्तशिरोमणिः - मध्यमाधिकारः।

सौरमासाः + अधिमासाः = चान्द्रमासाः

23470621452 +721384762 = 24192006214 चान्द्रमासाः।

चान्द्रमासाः 30 चान्द्रदिनानि।

24192006214x30 = 725760186420 चान्द्रदिनानि।

चान्द्रदिनानिx युगावमदिनानि / युगचान्द्रदिनानि = अवमदिनानि।

725760186420x25082252/1603000080= 11356019325.56 अवमदिनानि।

चान्द्रदिनानि – अवमदिनानि = इष्टसावनाहर्गणः भवति।

725760186420 - 11356019325 = 714404167095 इष्टसावनाहर्गणः।

तन्त्रकरणपद्धतिभ्याम् अहर्गणानयनम्

प्रायेण सर्वेषु करणग्रन्थेषु कलिदिनसङ्ख्याद्वारा एव अहर्गणानयं क्रियते। आदौ कलियुगादारभ्य अभीष्टदिनं यावत् कलिदिनसङ्ख्यां विज्ञाय ततः करणारम्भदिनकलिदिनसङ्ख्यां न्यूनीकृत्य अहर्गणानयनं क्रियते। केरलेषु उपयुज्यमानः वर्षसम्प्रदायः कोल्लवर्षम् इति उच्यते अधुना 1195 तमं वर्षं भवति। । शुद्धदृग्गणितग्रन्थः करणपद्धत्याश्रितः विशिष्टः ग्रन्थः भवति। अस्यां पद्धतौ 1947 आगस्त्मासस्य 15 दिनाङ्कः (1122 कर्कटकमासस्य 30 दिनाङ्कः) करणारम्भदिनमिति स्वीकृतम्। अस्मिन् ग्रन्थे अहर्गणानयनप्रकारः उच्यते।

कोलम्बवर्षाहतमातलिस्स्यात् कोलम्बतो धूलि हृतैर्नयघ्नात् ।
दिनैश्च सेनानवगूढयानैः युतोऽच्छवारात् कलिवासरौघः।[14]

माससङ्ख्या अपि उच्यते मेषः 31, ऋषभः 62, मिथुनः, 94, कर्किटकः 125, सिंहः 156, कन्या 186, तुला 216, वृश्चिकः 246, धनुः 275, मकरः 305, कुम्भः 335, मीनः 365 इति।

2020 जनुवरिमासस्य प्रथमदिनाङ्कस्य अर्थात् 1195 धनुमासस्य 16 दिनाङ्कस्य बुधवासरस्य कलिदनसङ्ख्यासाधनक्रमः अत्र सूच्यते। केरलीयवर्षारम्भः सिंहमासात् भवति तथापि मेषमासादारभ्य गणना स्वीकरणीया। अतः अत्र 1194 इति स्वीक्रियते।

1194 x 365 = 435810

1194 x 10 /39 = 306

[14] . शुद्धदृग्गणितस्य पुष्पवत्पर्करणे प्रथमः श्लोकः।

सेनानवगूढयानम् -1434007 (कोल्लवर्षारम्भस्य कलिदिनसङ्ख्या)

वृश्चिकमाससङ्ख्या - 246 (प्रथमदिनाङ्कसङ्ख्याज्ञानाय पूर्वमासस्य सङ्ख्या स्वीकरणीया)

धनुर्मासे (16-1) 15

योगः - 1870385

1870385/7 - 267197 शिष्टम् - 6 शिष्टसङ्ख्या 1 चेत् शुक्रवासरः 2 चेत् शनिवासरः 3 चेत् रविवासरः, 4 चेत् सेमवासरः, 5 चेत् मङ्गलवासरः. 6 चेत् बुधवासरः शिष्टं नास्ति चेत् गुरुवासरः इत्यर्थः। कलियुगारम्भः शुक्रवासरे आसीत्। अत्र स्पष्टतायै कदाचित् एकस्य न्यूनीकरणम् अथवा योजनमिति आचार्यः वदति। प्राप्तकलिदिनसङ्ख्यातः करणारम्भदिनकलिदिनसङ्ख्या 1843947 न्यूनूक्रियते चेत् अहर्गणः लभ्यते। एषः अहर्गणः खण्डशेषाहर्गणः इत्यपि उच्यते।

1870385 - 1843947 - 26438

युगादेः अभीष्टदिनं यावत् अहर्गणः – 1870385

करणारम्भदिनात् अभीष्टदिनं यावत् अहर्गणः – 26438.

एवमत्र त्रिधा आहर्गणःसाध्यते। सिद्धान्तपद्धत्यनुसारेण सृष्ट्यादेः अहर्गणः लभ्यते। तन्त्रपद्धत्या युगादेः अहर्गणः लभ्यते। एवं करणपद्धत्यनुसारेण करणारम्भदिनात् अहर्गणः च लभ्यते। सृष्टेरारभ्य अहर्गणसाधनं काठिन्यं जनयति। तत्र सूक्ष्मता तु न लभ्यते। अतः युगादेः अथवा करणारम्भदिनात् अहर्गणसाधनं सुकरं भवति। यदि अहर्गणसाधने दोषः जायते तथा ग्रहगस्थाननिर्णयये अपि दोषो जायेत। तेन ग्रहाणां दृग्दृश्यता न सम्भवति। फलविभागे अपि तत् बाधेत। अतः अहर्गणानयनस्य महत्प्राधान्यं ज्योतिश्शास्त्रे वर्तते।

परिशीलितग्रन्थाः –

1.गोपालप्पणिक्कर् एन् (डो) – आर्यभटीयम्, व्याख्या, विद्यापीठं ट्रस्ट् बुक्स्, तिरुवनन्तपुरम् 2011.

2.गोपालपणिक्कर् एन् (डो.)- सूक्ष्मदृग्गणितम्, विद्यापीठं ट्रस्ट् बुक्स्, तिरुवनन्तपुरम् , 2009.

3.पोतुवाल् वी.पी.के. - शुद्धदृग्गणितम्, सदनं बुक्स्, पय्यन्नूर् 1998.

4.शत्रुघ्नत्रिपाठी (डो) - ज्योतिर्निबन्धादर्शः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी , 2010.

5.श्रीधरन् ई (डो) - ग्रहस्थानगणितम्, केरलभाषा इन्स्टिट्यूट्, तिरुवनन्तपुरम् 2017.

6.सत्येन्द्रमिश्रः (डो) - सूर्यसिद्धान्तः (व्याख्या) चौखम्बा संस्कृतभवनम्, वाराणसी, 2012.

स्फुटनक्षत्रध्रुवकानयने भास्कराचार्याणां मतम्

Dr.Vijayananda Adiga B*[1]

सिद्धान्तग्रन्थेषु अश्विन्यादीनां नक्षत्राणां ध्रुवकाः शराश्च पठिताः विद्यन्ते। परन्तु ते अयनगत्यभावे एव स्फुटाः, तत्तत्काले अयनांशानामाधिक्ये सति अयनांशजनितव्यत्यासेन भध्रुवविक्षेपाणां गणितकर्मणा स्फुटत्वं सम्पादनीयमिति सिद्धान्तिनामभिप्रायः। तत्र तावत् ब्रह्मस्फुटसिद्धान्ते प्रोक्ताः भध्रुवविक्षेपांशाः एव सिद्धान्तशेखरे, सिद्धान्तशिरोमणौ च स्वीकृताः वर्तन्ते। सूर्यसिद्धान्ते तावत् क्वचित् व्यत्यासो दृश्यते। **ग्रहवद्द्युनिशे भानां कुर्याद्दृक्कर्म पूर्ववत्**[2] इति सूर्यसिद्धान्तवचनेन दृक्कर्मद्वयमपि भध्रुवाणामावश्यकमिति बहूनां व्याख्यातॄणामभिप्रायः[3]। तेन सूर्यसिद्धान्तप्रतिपादिताः भध्रुवकाः अकृतदृक्कर्मकाः इति ज्ञायते। ब्रह्मस्फुटसिद्धान्ते तु – **त्रिज्याप्तासुभिरुदयैर्घाताद्विक्षेपसत्रिभक्रान्त्योः। ऋणधनमेकान्यदिशोस्तयोर्ग्रहे न भमुनिध्रुवके**[4] इति वचनेन तदुक्तानि भध्रुवाणि कृतायनदृक्कर्मकाणि इत्यवगम्यते। सिद्धान्तशिरोमणौ तावत् - **अथ ये ध्रुवभागाः पठिताः ते कृतदृक्कर्मकाः एव, अत एव कारणात् कृतदृक्कर्मकाः एव भध्रुवाः**[5]। **ध्रुवस्य कृतायनदृक्कर्मकत्वात् पुनरायनं दृक्कर्म न कर्तव्यम्**[6] इति एभिः वचनैः तत्रोक्तभध्रुवाणि कृतायनदृक्कर्मकाणि इति सुस्पष्टम्। तत्तत्काले कथं भध्रुवकाणां संस्कारो विधेयः इत्यत्र **गोलं बद्ध्वा परीक्षेत विक्षेपं ध्रुवकं स्फुटम्**[7] इति एकः एव परमोपायः सूर्यसिद्धान्ते सूचितः। परन्तु सिद्धान्तशिरोमणौ कश्चन गणितक्रमः भास्कराचार्यैः उपनिबद्धः वर्तते, स यथा -

इत्यभावेऽयनांशानां कृतदृक्कर्मका ध्रुवाः।
कथिताश्च स्फुटा बाणाः सुखार्थं पूर्वसूरिभिः॥

अयनांशवशादेषामन्यादृक्त्वं च जायते।
शरज्या अस्फुटाः कार्याः स्फुटीकृतिविपर्ययात्॥

---

[1] **Asst. Professor, Dept. of Jyouthisha, C.S.U.G.C. Puranattukara, Thrissur.**

[2] सूर्यसिद्धान्तः- ८-१४

[3] कल्पवल्ली-सौरवासना-गूढार्थप्रकाशिका-तत्त्वामृतव्याख्यानबलात्

[4] ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तः-भग्रहयुत्यधिकारः-श्लो.१७

[5] सिद्धान्तशिरोमणिः-भग्रहयुत्यधिकारः-श्लो.६, वासनाभाष्यम्।

[6] सिद्धान्तशिरोमणिः-भग्रहयुत्यधिकारः-श्लो.१२, वासनाभाष्यम्।

[7] सूर्यसिद्धान्तः- ८-१२

ताभिरायनदृक्कर्म मुहुर्व्यस्तं ध्रुवेष्वथ।
अयनांशवशात्कार्यं तद्दृक्कर्म यथोदितम् ॥

एवं स्युर्ध्रुवकाः स्पष्टाः शरज्याश्च ततः स्फुटाः।
यथोक्तविधिना कार्यास्तच्चापानि स्फुटाः शराः ॥

ततो भग्रहयोगादि स्फुटं ज्ञेयं विजानता।
इत्याधिक्येऽयनांशानामल्पत्वे त्वल्पमन्तरम् ॥[8]

इति। अर्थात् ब्रह्मगुप्तादिभिराचार्यैः गोलयन्त्रे सुखदर्शनत्वात् वेधवलयं ध्रुवद्वयकीलकयोः प्रोतं कृत्वा भध्रुवशराः विद्धाः। गोलस्य सायनत्वात् वेधोपलब्धाः भध्रुवाः कृतायनदृक्कर्मकाः एव भवन्ति। अतः ते आयनदृक्कर्मणा व्यस्तसंस्कृताः अकृतायनदृक्कर्मकाः स्वमूलावस्थापन्नाः यथायोग्यं भवन्ति, ते च अयनांशाभावकालिकभध्रुवकाः भवन्ति। परन्तु गच्छता कालेन अयने गतौ सत्यां ग्रन्थप्रतिपादितेषु भध्रुवेषु व्यभिचारः जायते। अतः तत्तत्काले गणितविधिना भध्रुवाणां शराणां च स्फुटीकरणं विधेयम् इति। तद्गणितकर्म वासनाभाष्योक्तक्रमेण अत्र उदाह्रियते। यथा -

अश्विन्याः ध्रुवशराभ्यां तद्गणितमिह प्रदर्श्यते। अश्विन्याः ध्रुवः - ८°-०' , शरः- १०° (+) । **शरज्या अस्फुटाः इत्यादि। ये स्फुटाः शरांशाः पठिताः ते अस्फुटाः तावत् कार्याः। ते च धनूरूपाः सन्ति, अतः ज्यास्तेषां कृत्वा "यष्ट्या द्युचरविशिखस्ताडितः"**[9] **इत्यादिना व्यस्तेन कर्मणा अस्फुटाः कार्याः।**[10] तद्यथा – शरः १०×६०=६००'। लिप्तास्तत्त्वयमैर्भक्ता[11] इत्यादिना लब्धा ज्या- ५९७। तदनु, **भध्रुवं ग्रहं प्रकल्प्य अयनांशाभावे आयनं वलनं यष्टिं चानीय पठितशरस्य ज्या त्रिज्यया गुण्या यष्ट्या भाज्या, फलम् अस्फुटशरस्य ज्या भवति** [12]। तत्रादौ अश्विन्याः ध्रुवकं ग्रहं प्रकल्प्य आयनवलनं साध्यम् [13]। तदर्थं ध्रुवस्य कोटिज्या द्युज्या च

---

[8] सिद्धान्तशिरोमणिः-भग्रहयुत्यधिकारः-श्लो.१७-२१
[9] सिद्धान्तशिरोमणिः-ग्रहच्छायाधिकारः-श्लो. ३
[10] सिद्धान्तशिरोमणिः-भग्रहयुत्यधिकारः-श्लो. २१ वासनाभाष्यम्
[11] सूर्यसिद्धान्तः -२-३१
[12] सिद्धान्तशिरोमणिः-भग्रहयुत्यधिकारः-श्लो. २१ वासनाभाष्यम्
[13] 'युतायनांशोडुपकोटिशिञ्जिनी' इत्यादिना - सिद्धान्तशिरोमणिः-चन्द्रग्रहणाधिकारः-श्लो. २१

साध्या। यथा - अश्विन्याः ध्रुवः - ८°, अस्य ध्रुवस्य कोट्यंशाः - ८२° । पूर्ववत् कोटिज्या – ३४०४। अश्विनीध्रुवस्य भुज्यज्या- ४७८.६। क्रान्तिज्या- १९४.४७। क्रान्तिः- ३°-१४'-२८"। क्रान्तिकोटिः- ८६°-४५'-३२"। क्रान्तिकोटिज्या- ३४३२। जिनांशमौर्वी- १३९७। एभिरुपकरणैः साधिता आयनवलनज्या- $\frac{३४०४\times१३९७}{३४३२}$ =१३८५.६। [अस्याश्चापः आयनवलनम्- २३°-४७'-२९" (+)]

तदनु **त्रिज्यावर्गादयनवलनज्याकृतिम्**[14] इत्यादिना यष्ट्यानयनं कार्यम्। तद्यथा - $\sqrt{३४३८^2 - १३८५.६^2}$ =३१४६.४२ = यष्टिः। पूर्वानीता अश्विनीशरज्या- ५९७। इयं त्रिज्यया गुण्या यष्ट्या भाज्या= $\frac{\text{स्फुटशरज्या}\times\text{त्रिज्या}}{\text{यष्टिः}}$ = $\frac{५९७\times३४३८}{३१४६.४२}$= ६५२.३२= अश्विन्याः अस्फुटशरज्या। [अस्याश्चापः अश्विन्याः अस्फुटशरः-१०°-५६'-४" (+)]

सा अस्फुटशरज्या आयनवलनेन गुण्या द्युज्यया भाज्या। फलासुभिः शरवलनयोः एकदित्त्वे भद्रुवकमर्कं प्रकल्प्य निरक्षोदयैः क्रमलग्नं कार्यम्। भिन्नदिशोरुत्क्रमलग्नम्। एवमसकृदकृतायनदृक्कर्मको ध्रुवः[15] इत्येतद्वचनानुसारेण - $\frac{\text{अस्फुटशरज्या}\times\text{आयनवलनज्या}}{\text{द्युज्या}}$ = $\frac{६५२.३२\times१३८५.६}{३४३२}$ = २६३.३२ फलज्या, अस्याः चापकरणेन लब्धाः असवः- २६४। एतैरसुभिः लग्नं साध्यम्। तत्र रविस्थाने अश्विनीध्रुवकं स्वीकार्यम्। अत्र शरः उत्तरः, वलनमपि उत्तरम्, अतः क्रमलग्नं कार्यम्। तद्यथा – अश्विनीध्रुवकम्- ०^{S}-८°-०' , भोग्यांशाः-२२° । भोग्यांशेभ्यः आनीताः भोग्यासवः = $\frac{२२\times१६७०}{३०}$ = १२२५ । एते असवः पूर्वानीतेभ्यः २६४ असुभ्यः न शुद्ध्यन्ति। अतः $\frac{२६४\times३०}{१६७०}$ = ४°-४४'-३३" = अकृतायनदृक्कर्मकः अश्विनीध्रुवः । एवम् असकृत् साध्यम् इति आचार्यस्य मतम्, परन्तु गणितगौरवात् तदत्र न प्रदर्श्यते।

---

14 सिद्धान्तशिरोमणिः-ग्रहच्छायाधिकारः-श्लो. ३

15 सिद्धान्तशिरोमणिः-भग्रहयुत्यधिकारः-श्लो. २१ वासनाभाष्यम्

तदनु – **अकृतदृक्कर्मकस्य ध्रुवस्य अयनांशान् दत्वा वलनं यष्टिश्च साध्या**[16] । तद्यथा – ४°-४४'-३३" अकृतायनदृक्कर्मकः अश्विनीध्रुवः । अयनांशाः २४° । अनयोर्योगः - २८°-४४'-३३"= सायनाकृतायनदृक्कर्मकः अश्विनीध्रुवः । अस्मात् **युतायनांशोडुपकोटिशिञ्जिनी**[17] इत्यादिक्रमेण आयनवलनज्या साध्या। सायनाकृतायनदृक्कर्मकस्य अश्विनीध्रुवस्य कोट्यंशाः- ६१°-१५'-२७"। कोटिज्या- ३०१३.३३। ततश्च २८°-४४'-३३" अस्य द्युज्या साध्या। सा च यथा - सायनाकृतायनदृक्कर्मकस्य अश्विनीध्रुवस्य भुजज्या- १५९८.८। क्रान्तिज्या- ६४९.६५९। क्रान्तिः- १०°-५३'-२२"। क्रान्तिकोटिः- ७९°-७'। क्रान्तिकोटिज्या- ३३७५.६। जिनांशमौर्वी- १३९७। एभिरुपकरणैः साधिता आयनवलनज्या- $\frac{३०१३.३३\times१३९७}{३३७५.६}$=१२४७.०७ [अस्याश्चापः आयनवलनम्- २१°-१७'-१३" (+)] एवमेव **त्रिज्यावर्गादयनवलनज्याकृतिम्**[18] इत्यादिना साधिता यष्टिः- $\sqrt{३४३८^2 - १२४७.०७^2}$=३२०३.८५ ।

तदनु – **तद्वलनम् अस्फुटशरज्यया गुण्यं ध्रुवस्य द्युज्यया भाज्यम्, फलचापासुभिः अकृतदृक्कर्मकं भध्रुवं रविं प्रकल्प्य शरवलनयोरेकदिशोः उत्क्रमलग्नं भिन्नदिशोः क्रमलग्नं यद्भवति स स्फुटो भध्रुवः**[19] । इत्येतद्वचनानुसारेण - $\frac{१२४७.०७\times६५२.३२}{३४३४.३९}$ = २३६.८५ फलज्या, अस्याः चापकरणेन लब्धाः असवः- २३७। एतैरसुभिः पूर्ववत् लग्नं साध्यम्। तत्र शरवलनयोः एकदित्त्वात् उत्क्रमलग्नं साध्यम्। तत्र सायनाकृतायनदृक्कर्मकस्य अश्विनीध्रुवस्य भुक्तासवः- १६००.४२। एते फलचापासुभिः न शुद्ध्यन्ति। अतः – १६७० (-) २३७ = १४३३ असवः, $\frac{१४३३\times३०}{१६७०}$=२५°-४४'-३३"=अश्विन्याः स्फुटः भध्रुवः। **या अस्फुटा शरज्या सा यष्ट्या गुण्या त्रिज्यया भाज्या, फलस्य चापांशाः ते स्फुटाः शरांशाः**[20] इत्येतद्वचनानुसारं स्फुटशरः साध्यते।

---

16 सिद्धान्तशिरोमणिः-भग्रहयुत्यधिकारः-श्लो. २१ वासनाभाष्यम्

17 सिद्धान्तशिरोमणिः-चन्द्रग्रहणाधिकारः-श्लो. २१

18 सिद्धान्तशिरोमणिः-ग्रहच्छायाधिकारः-श्लो. ३

19 सिद्धान्तशिरोमणिः-भग्रहयुत्यधिकारः-श्लो. २१ वासनाभाष्यम्

20 सिद्धान्तशिरोमणिः-भग्रहयुत्यधिकारः-श्लो. २१ वासनाभाष्यम्

यथा- पूर्वानीता अस्फुटशरज्या- ६५२.३२। यष्टिः-३२०३.८५। अतः $\frac{३२०३.८५ \times ६५२.३२}{३४३८} = ६०७.८९$ फलज्या। अस्याः चापः- ६११.०४ = १०°-११'-२" (+) अश्विन्याः स्फुटाः शरांशाः।

इत्थं सर्वेषां नक्षत्राणामिति दिक्। सिद्धान्तग्रन्थेषु प्रतिपादिताः ध्रुवकाः शराश्च ये पठिताः ते स्थूलाः। अयनांशानामल्पत्वे सति स्फुटकर्मणा अपि महदन्तरं न जायते, परन्तु बहुत्वे बह्वन्तरसद्भावात् एतत् स्फुटकर्म अवश्यं कर्तव्यम्। स्फुटैः नक्षत्रध्रुवैः स्फुटैः शरैश्च भग्रहयोगादिकं साध्यं तदा एव दृक्प्रतीतिः भवति इति भास्कराचार्याणाम् आशयः आदेशश्च इत्यलमतिविस्तरेण।

ग्रन्थसूची –

सिद्धान्तशिरोमणिः - चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, 2005

सूर्यसिद्धान्तः - चौखम्भा संस्कृत भवन, वाराणसी, 2006

ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तः - Indian institute of Astronomical & Sanskrit research, New-Delhi, 1966

Kālacakradaśa

Dr.Sreenivasan P.K.*[1]

The books on Horāśāstra generally describe horoscopes (Jataka). Horoscope portrays a person's life based on the time of birth and associated planetary positions. The timing of various events in a person's life is generally viewed and ascertained by Daśa system as advised by our Ṛṣis. But Varāhamihira's Brihajjataka does not consider a particular Daśa system. But the author of Daśādhyāyi, a classical commentary of Brihajjataka, opines in his commentary of the 6th stanza of Chapter 1 as[2],

"कालचक्रदशायाः क्रमोप्यत्र सूच्यते। क्षितिजाद्यष्टवर्गाणां समासः सुरगुर्वादि चतुर्णां समासः तेन दक्षिणर्क्षेषु मेषादिमीनान्तं क्रमेण गणनीयम्। वृश्चिकादिचापान्तमुत्क्रमेण गणनीयम्। तदर्थं क्षितिजाद्यष्टपदच्छेदः कृतः। वामर्क्षेष्विह चापादि वृश्चिकान्तं गणनीयम्। मीनादि व्युत्क्रमेण मेषान्तं गणनीयम् इत्युक्तं भवति। तदर्थं सुरगुरुमन्दसौरिगुरवश्च इति चतुर्णां पृथक् समासः।।

अजमृगतौलिचन्द्रभवनादिनवांशविधि इति दशापहाराः कथिताः। मेषत्रिकोणराशीनां मेषादि नवांशाधिपाः दशापहर्तारः। वृषत्रिकोणराशीनां मृगादिनवांशाधिपाः दशापहर्तारः मिथुनत्रिकोणराशीनां तुलादिमिथुनान्तं नवांशपतयो दशापहर्तारः। कर्कित्रिकोणराशीनां कर्क्यादिनवांशाधिपाः दशापहर्तारः। भवनसमांशकाधिपतय इति मेषादारभ्यमीनान्तं गणिते सति पुनरेव वृश्चिकादिव्युत्क्रमेण गणनाः कार्याः इति उक्तं भवति।।"

But the above said explanation does not explicitly indicate the Kālacakradaśa system. Even though the Kālacakradaśa is explained in many of the classic works, most of the Astrologers do not consider it for predictions. For today's astrologers of this region, Daśa refers to Viṁśottari only. As there are differences of opinions among various astrologers and also it is difficult to conceive and make use of this system, for them it is practically a hard nut to crack.

---

[1] Assistant Professor,Jyotisha, Guruvayur Campus,Kerala.

[2] Dasadhyayi.p66. 5th Edition-2013, Matrubhoomi Publications Kozhikode

In some constellations there exists severe difference of opinion in the Daśa progression (DP). The Kālacakradaśa was in use in this region formerly without calculating the Daśa balance at birth. The sub-period or Apahāraṁ in this Daśa system is not seen made use of. In Daśādhyāyi, even though the apahāraṁ is mentioned, it did not gain attention. There are quite a good number of texts that explains Kālacakradaśa but most of them do not give a clear method to predict results using this system. Now it has become necessary to revive this system which has become obsolete.

The sage Parāśara, who has introduced a lot of Dasa systems, advocates the use of balance of Daśa at birth in Kālacakradaśa also. According to him Kālacakradaśa is an inevitable and result full predictive tool.

There are two types of Zodiac[3] (Rāśicakra) starting from Meṣa and ending in Mīna (Meṣa – Me, Ṛṣabha - Ri, Mithuna - Mi, Kulīra - Ku, Siṁha - Si, Kanya – Ka, Tula – Tu, Vṛścika – Vr, Dhanu – Dh, Makara – Ma, Ghaṭa – Gh, Śaphara – Sa) in clockwise direction called Meṣādi Mīnāntacakraṁ. The other one is starting from Vṛścika and ending in Dhanu in anticlockwise direction called Kīṭādi (A̭ḽyādi) Cāpāntacakraṁ Viz., Vṛścika, Tula, Kanya, Siṁha, Kulīra, Mithuna, Ṛṣabha, Meṣa, Śaphara, Ghaṭa , Makara and Dhanu.

The signs starting from Meṣa, the lords[4] respectively are Kuja, Śukra, Budha, Candra, Ravi, Budha, Śukra, Kuja, Guru, Manda, Manda and Guru. The lords of each Navāṁśa in these signs are these planets themselves.

Two types of Cakrās starting from Meṣa to Mīna and Vṛścika to Dhanu are explained here. As indicated early the without breaking the order of the lords i.e., Kuja, Śukra, Budha, Candra, Ravi etc., if we want to take the zodiac sign starting from Vṛścika in the anticlockwise direction we have to change the order of Kulīra – Siṁha signs like Vṛścika, Tula, Kanya, Kulīra Siṁha etc. The zodiac signs like A̭ḽyādi Cakra is used when the Daśa signs are required to be used.

[3] Phaladeepika Chapter 22, Sloka 1., Brihajjatakapadhati. Chapter 21, Sloka 1

[4] Jatakaparijatam. Chapter 17, Sloka 4,

The 27 stars from Aśvinī to Revatī are deployed on right and left hand three fingers respectively such that we will have 15 stars on right and 12 on left hand fingers [5]. These are called Dakṣiṇatāra or Savyatāra and Vāmatāra or Apasavyatāra respectively. In Phaladīpika the stars coming on right hand fingers are named Apasavya stars and that on left are Savya stars. Amarakośa, the Sanskrit dictionary says that the word Savya can be used either for left or right sides equally. But as a matter of practice we are more familiar that Savya refers to Right and Apasavya to left. So in this paper used this feature invariably.

During the process of deploying Daśa signs we use 'Meṣādi cakra' (zodiac starting from Meṣa) and 'Capānta cakra' (or zodiac signs ending in Dhanu sign). In 'Dakṣiṇatāra' the signs are deployed in clockwise direction and in Vāmatāra they are in anticlockwise direction.

Aśvinī(Dasra), Kṛttikā(Anala), Punarvasu (Aditi), Āśleṣā (Bhujamga), Hasta (Dinesa), Svātī (Samīraṇa) Mūlaṁ m (Asura), Uttarāṣāḍha (Viśva), Pūrvabhādrapadā (Ajapada) and Revatī(Pūṣa). These ten constallations are in a group named Aśvinyādi group.

Bharaṇī (Bharaṇī), Pushya (Indramantriṇa=Jupiter), Citrā, Pūrvāṣāḍhā and Uttarabhādrapadā (Ahirbudhni). These five constellations are another group known as Bharaṇī group.

The following 8 constellations are grouped [6] as Rohiṇī namely Rohiṇī (Brahma), Ārdrā,

Magha (Pitru), Uttara Phalguni (Bhaga), Viśākhā(Dvidevatam), Jyeṣṭhā (Vajri), Śravaṇā (Hari) and Śatabhiṣak (Pāśi).

The following four constellations are grouped as Mṛgaśirādi. Mṛgaśirā (Mṛgamastaka), Pūrvaphalguni (Aryama), Dhaniṣṭhā (Sraviṣṭhā) and Anurādhā (Maitri)

But in Phaladīpika[7] and Parāśara Hora the constellations grouped on the left hand as above are different.

---

[5] Jatakadesam. Chapter 12, Sloka 9, Jatakaparijatam. Chapter 17, Sloka 6-10,

[6] Jatakaparijatam. Chapter 17, Sloka 101-102, Prasnanushthanapadhati. Chapter 8, Sloka 38.

[7] Phaladeepika Chapter 22, Sloka 9.

It may be noted here that the constellations on the right hand is 'Apasavya' and Savya on left hand, which has been explained earlier. Phaladīpika explains this differently as 2 and 3 constellations are in a group and first the other.

The grouping of the constellations on left hand is grouped in a similar manner in jātakādeśaṁ, Jātakapārijātaṁ, Bṛhajjātaka paddhati and Praśnānuṣṭhāna paddhati. But in Phaladīpika and Parāśara hora it is different. The Praśnānuṣṭhāna paddhati is widely accepted especially because of its primitiveness and the deployment of Daśārāśis in a rhythmic style. It is to be emphasized particularly here that the method explained in Jātakādeśaṁ is taken for granted here as the difference as explained earlier is not considered in any other books.

The Daśa Progression (DP) is considered for each quadrant of constellations. The 9 numbers of Daśas are for 200 'Kala's. For each constellation there are four quadrants. So, four lines of a stanza, explain the Daśa Progression of a constellation.

As per the stanza 43 of 8th chapter in Anuṣṭhānapaddhati, when the Daśa progression is found out, the Daśa balance at birth is to be found out. Only Jātakādeśaṁ explains it correctly. But the commentary in Malayalam is not seen correct. One will apprehend that it is not necessary to find out the Daśa balance at birth if he reads Phaladīpika. That means the first Daśa sign of that DP will continue if 100 minutes (Kala) are elapsed or even one minute's elapse. This is illogical. So the former seer's opinion is taken for granted and presented here.

In the given nakṣatrapāda the remaining minutes (Kalas) are multiplied by the total number of (9) Daśa years (100/85/83/86) and divided by 200, we get total longevity. From this longevity in years the maximum possible Daśa years are removed by subtraction and the balance of years which are not possible to be removed by subtraction will be the Daśa balance and the sign will represent the first Daśa. The balance will be the years known as Śiṣṭadaśa.

For 200 kala or minutes the period being 100 years it will be 1 year for 2 kalas and six months for 1 kala. So if the longitude of Moon is calculated up to

seconds it will be convenient to obtain years, months and days accurately. If the seconds are multiplied by the maximum longevity period and divided by 12000 we will get the remaining years easily.

The author of Phaladīpika explains to 15 ghatikas for 200 kalas. But this is found to be inaccurate and hence not considered here. In Parāśara hora also there is dictum equivalent to Jātakādeśaṁ. As the commentators have erroneously interpreted for calculating Daśa balance the explanation as a whole became defective. In this situation the explanation of results itself becomes absurd.

However the native born on the first pāda and 1st minute of Aśvinī and the native born on 199th minute will have the same Meṣa as the first Daśa, for that 7 years being the Daśa period is not approved by Parāśara. Technically it is not appropriate also.

For finding the Deha and Jīva Rāśis (signs) one cannot find any texts in jātakādeśaṁ, Phaladīpika or Anuṣṭhāna paddhati. It is mentioned in Jātakapārijata as explained by Saint Parāśara in his Hora in chapter 47, stanzas 60,62, 64, 65, 66, 67 etc. For the nine Daśa signs of stars counted by, right hand fingers are named as Deha Rāśis and the ninth one is named as Jīva. For left hand fingers 9th will be Deha and first will be Jīva respectively. For the considering results forecast the 'Deha-Jīva' aspect plays vital roles.

Daśas are main periods and Apahāras are sub periods. For Apahāras twelve divisions are required. Because12Rāśis or signs are appearing as Daśas. In Phaladīpika and Jathakaparijata there are stanzas (Slokas) to find out Apaharas without mentioning the lord. But Jathakadesa points the lords of Bhukti (Apahara) as follows.

Bhuktis of Meṣa Rāśi are the nine Navāṁśa signs and that of Ṛṣabha Sign are the Navāṁśa signs starting from Makara to Kanya. This means that the Navāṁśa sign of each sign comes as the Bhukti or Apahara. Some experts in this field opine that for Meṣa Rāśi it is Aśvinī's first pāda's DP (page No.10) and for Ṛṣabha it is the second pāda's DP of Aśvinī. Sri S.M. Singh of Rajasthan is an ardent believer of this school of thought. (Kālacakradaśa system)

As the Navāṁśa signs are bhukti signs it will be very convenient for an astrologer to recollect and use suitably as it would be very inconvenient for him to carry the tables always with him. Only four progressions are to be remembered and made use of by an astrologer. Unlike the Viṁśottari Daśa system in which the Bhukti progressions are to be studied by heart it will be very difficult and inconvenient to an astrologer to remember the progressions of Bhukti etc. In a way Kālacakradaśa is an Aṁśaka Daśa system. It is very much useful to use the Navāṁśa of each sign to use as Bhukti periods. The Jātakādeśaṁ author approves this.

The trine like Meṣa, Siṁha and Dhanu signs of Meṣa's 'Haraka'(denominator) is 100, that of Ṛṣabha (Ṛṣabha, Kanya and Makara) is 85, that of Mithuna (Mithuna, Tula and Ghaṭa) is 83 and that of Kulīra (Kulīra, Vṛścika and Śaphara) is 86.

The years of Rāśis, when multiplied by the year of Bhukti sign and divided by the divisor of the trine of the respective Daśa, we get the year etc. of the Bukties. The remainder when multiplied by 12, 30 and 60 and divided by the above said divisor we get year, day and Ghatikas respectively.

It is hoped and felt that a sincere attempt is made to bring forth such an important tool for finding the various timing of events in an elaborate manner, the Kālacakradaśa will help the astrologer to a very great extend in determining all events precisely.

Books For Reference

1. Prasnanushthanapadhati
2. Jatakaparijatam
3. Phaladeepika
4. Jatakadesam.
5. Dasadhyayi

आयुर्दायविमर्शः

डॉ. प्रदीपशर्मा*[1]

ज्योतिषशास्त्रं पूर्वार्जितं यत् कर्म तद्वशात् शुभाशुभं व्यनक्ति। तत्र कारणं यत् -

यथा धेनुसहस्त्रेषु वत्सो विन्दति मातरम्।
तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति।।[2]

इतोपि श्रीवराहमिहिराचार्यैः उक्तम्-

यदुपचितमन्यजन्मनि शुभाशुभं तस्य कर्मणः पक्तिम्।
व्यञ्जयति शास्त्रमेतत् तमसि द्रव्याणि दीप इव।।[3]

ज्योतिषशास्त्रेऽपि अस्ति किञ्चन महत्त्वं यवनज्योतिषपरम्परायाः। यवनानां प्रभावं फलितज्योतिषशास्त्रस्य विविधग्रन्थेषु अवलोकयितुं शक्नुमः। यवनग्रन्थेषु मूर्धन्यं स्थानम् अलङ्करोति आचार्यमीनराजप्रणीतं वृद्धयवनजातकम्। तत्र हि आचार्यैः आयुर्विषये स्फुटतया नैके विचाराः उपस्थापिताः। तद्विषयकः विमर्शः एव अत्रोपस्थाप्यते।

आयुः पूर्वं परीक्षेत पश्चाल्लक्षणमादिशेत्।
अनायुषां तु मर्त्यानां लक्षणैः किं प्रयोजनम् ॥[4]

इत्यनेन पद्येन साक्षात् ज्ञायते यत् दैवज्ञेन जातकस्य जीवनविषयकफलादेशात् प्राक् सर्वप्रथमं आयुषः विचारः कर्तव्यः। अस्मिन् जगति सर्वेषां प्राणिनामायुः निश्चितं भवति। तत्र केषाञ्चन प्राणिनां दीर्घायुः, अल्पायुः, परमायुः इत्यादिकं भवति। मीनराजेनापि ग्रहाणां योगानामाधारेण मानवस्य आयुषः विषये प्रतिपादितम्।

अमितायुः -

केन्द्रेषु सौम्या यदि पापहीनाः सर्वेषु जातस्य मितिर्न वाच्या।
उच्चाश्रिता वा ह्यपि पापसंज्ञा विमिश्रिता वा मनुजस्य तज्ज्ञैः ॥ इति।[5]

---

[1] ज्योतिषविभागः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, राजीवगान्धीपरिसरः श्रृंगेरी

[2] महाभारते शा.प. 181.16

[3] ल.जा. 1.3

[4] प्रश्नमार्गः ९-३

यदा जन्मलग्ने सर्वे शुभग्रहाः पापग्रहहीनाः केन्द्रेषु स्थिताः स्युः अथवा स्वीयोच्चाराशौ पापग्रहविरहिताः स्युः तदा मानवस्य अमितायुः (सुदीर्घायुः) भवतीति निर्णयः कार्यः। अस्मिन् विषये आचार्यः वराहमिहिरस्तु बहूनां प्राचीनाचार्याणां नामोल्लेखपूर्वकं तैः उल्लिखितान् आयुषः निर्णयसिद्धान्तान् अपि निरूपयति। तद्यथा –

मययवनमणित्थशक्तिपूर्वैर्दिवसकरादिषु वत्सराः प्रदिष्टाः।
नवतिथिविषयाश्विभूतरुद्रदशसहिता दशभिः स्वतुङ्गभेषु ॥ इति।[6]

मय-यवन-मणित्थ-पराशरशक्तिपूर्वैः आदित्यादिषु ग्रहेषु वत्सराः परमायुः प्रमाणाब्दाः उक्ताः। अत्र नवभिर्दशसहिता एकोनविंशतिः परमायुः प्रमाणवत्सराः दिवाकरस्य, पञ्चविंशतिः चन्द्रस्य, पञ्चदश भौमस्य, द्वादश बुधस्य, पञ्चदश गुरोः, एकविंशतिः शुक्रस्य, विंशतिः शनैश्चरस्य, एवमेतानि ग्रहाणां परमायुषः प्रमाणवर्षाणि भवन्ति यदा ग्रहाः परमोच्चस्थिताः भवेयुः इति। अमितायुर्विषये तु वराहमिहिरस्य कल्याणवर्मणः च मतैक्यं दृश्यते, तद्यथा–

गुरुशशिसहिते कुलीरलग्ने शशितनये भृगुजे च केन्द्रयाते।
भवरिपुसहजोपगैश्च शेषैरमितमिहायुरनुक्रमाद्विना स्यात् ॥ इति।[7]

अर्थात् चन्द्रगुरू कर्कलग्ने स्याताम्, बुधशुक्रौ केन्द्रस्थाने स्थितौ स्याताम्, सूर्यभौमशनयः त्रिषडायभावेषु कुत्रचित् स्थिताः स्युः तदा अमितायुः भवतीति वाच्यम्। अत्र किञ्चिद् एव व्यत्यासः अस्ति। अन्यत् तु सर्वं मीनराजोक्तिवत् प्रतीयते। यतो हि मीनराजेन पुनः उक्तम्-

सुहृद्दृहस्थैः सकलैस्तु तुङ्गमथ प्रयातैर्गृहमंशकं वा।
आयुः परं सूत्रनरस्य वाच्यं सर्वैश्च वै वृद्धिगृहप्रयातैः ॥[8]

अत्र आचार्यमीनराजेन परमायुषः विषये उक्तं यत् यदि जन्मकाले सर्वे ग्रहाः स्वोच्चस्थाने निजराशौ मित्रराशौ स्वीयनवांशे वा स्थिताः स्युः तदा जातकस्य परमायुः भवति। अत्र बृहज्जातके **समाः षष्टिर्द्विघ्नी मनुजेति** १२० वर्षाणि परमायुः प्रोक्तं वर्तते।

अस्मिन् सन्दर्भे मीनराजस्य मतं सम्यक् भाति यतो हि बृहज्जातकेऽपि प्रोक्तं वराहमिहिराचार्येण-

अनिमिषपरमांशके विलग्ने शशितनये गवि पञ्चवर्गलिप्ते।
भवति हि परमायुषः प्रमाणं यदि सकलाः सहिताः स्वतुङ्गभेषु।।[9]

---

[5]वृ.ज.जा. ५-१

[6]बृहज्जातकम् ७-१

[7]बृहज्जातकम् ७-१४

[8]वृ.य.जा. ५-२

शीघ्रमृत्युयोगाः –

व्ययार्थसंस्था यदि पापखेटाः षष्ठाष्टमस्था यदि वा स्युरेव ।
षडब्दको मृत्युरिह प्रदिष्टः सौम्यैः विना प्रोद्गतवेशियोगे ॥ इति ।[10]

षड्वर्षात्मकस्य आयुषः विषये मीनराजेन उक्तं यत् यदा जन्मलग्नात् द्वितीये द्वादशभावे च पापग्रहाः स्युः अथवा षष्ठाष्टमे पापग्रहाः स्युः सौम्यग्रहैः अदृष्टाः स्युः तदा षष्ठे वर्षे जातकस्य मृत्युः भवति। अस्मिन् विषये जातकपारिजाते अन्यदपि मतं लभ्यते। यथा –

यदा सुधारश्मिनवांशकस्थे निरीक्षते शीतकरेण मन्दे ॥
लग्नाधिपे चन्द्रदृशा समेते जातस्य षड्वर्षमितं तदाऽऽयुः ।। इति[11]

अर्थात् यदा जन्मकाले शनिः यत्र कुत्रापि चन्द्रस्य नवांशे स्थितः स्यात् चन्द्रस्य दृष्टिः शनेः लग्नेशस्य वा स्यात्तदा जातकस्य षड्वर्षमितमायुर्भवति।

वर्षमध्ये मृत्युयोगः –

केन्द्रेषु पापा यदि सौम्याहीना न वीक्षते देवगुरुः सितो वा ।
मृत्युस्तदा शस्त्रकृतः प्रवाच्यो वर्षस्य मध्ये कृतसम्भवे वा ॥[12]

एतदनुसारं यदि शुभग्रहविरहिता सर्वे पापग्रहाः केन्द्रेषु स्थिताः स्युः गुरुशुक्रयोश्च दृष्टिः तत्र न स्यात्तदा तदा जातकस्य शस्त्रेण वर्षमध्ये मृत्युर्भवति इति। अपि च –

षष्ठाष्टमस्था यदि सौम्यखेटाः पापा धनद्वादशगा यदा स्युः ।
तदा विनाशो मनुजस्य वाच्यो मासद्वयेनैव चतुष्पदोत्थः ॥ इति[13]

अर्थात् यदा सर्वे शुभग्रहाः षष्ठाष्टमभावयोः स्थिताः स्युः, एवं द्वितीयद्वादशभावयोः पापग्रहाः स्युः तदा मासद्वये एव पशुकारणात् जातकस्य मृत्युः भवति। सारावलीग्रन्थकारेण उक्तं यत् – यदा जातकस्य जन्मसमये अष्टमभावे अधिकाः ग्रहाः स्युः तदा तस्यायुः एकमासं वा सप्तरात्रिपर्यन्तं भवति। उक्तञ्च –

ग्रहाः समेयुर्बहवो निधने यस्य जन्मनि ।

---

[9]बृ.जा. ७.६
[10]वृ.य.जा. ५-३
[11]जा.पा. ४-४४
[12]वृ.य.जा. ५-४
[13]वृ.य.जा. ५-५

मासं वा सप्तरात्रं वा तस्यायुः समुदाहृतम् ॥[14]

चन्द्रकृतमृत्युयोगः -

षष्ठेऽष्टमे वा यदि शीतरश्मिः पापेन दृष्टः सहितोऽथवा स्यात् ।
सद्यो विहन्यान् मनुजं न दृष्टो यदा सुरेज्येन शुभाश्रितेन ॥ इति ।[15]

यदा जन्मकाले चन्द्रः षष्ठाष्टमे भावे स्थितः स्यात् पापग्रहेन युक्तः दृष्टश्च स्यात् चन्द्रस्य शुभराशिस्थितगुरुदृष्टिः न स्यात् तदा जातकस्य शीघ्रमेव मृत्युः भविष्यति। अन्यच्च जन्मकाले क्षीणचन्द्रः पापग्रहैः युक्तः लग्ने स्यात् सप्तमभावेऽपि पापग्रहाः स्युः केन्द्रेषु कोऽपि शुभग्रहः न स्यात् पुनश्च लग्नस्थचन्द्रं कोऽपि शुभग्रहः न पश्येत्तदा वर्षमध्ये एव जातकस्य मृत्युः भवति ।

क्षीणः शशी मूर्तिगतः सपापो द्यूने च पापो न शुभस्तु केन्द्रे ।
मृत्युस्तदा वत्सरमध्यमः स्यान् नरस्य दृष्टो न यदा शुभेन ॥ इति ।[16]

जातकपारिजाते उक्तं यत् –यदा क्षीणचन्द्रः लग्ने स्यात् पापग्रहाः केन्द्रे अष्टमभावे वा स्युः तदा जातकः मृत्युं प्राप्नोति। तद्यथा – **क्षीणे शशिन्युदयगे यदि कण्टकस्थे पापेऽथवा निधनगे म्रियतेऽथ बालः ॥**[17] सारावल्यां कल्याणवर्मणा उक्तम् -

क्षीणं यदा शशाङ्कं पश्येद्राहुः समागतं पापैः ।
मारयति तदा दिवसैर्निर्व्याजं कतिपयैरेव ।[18]

अत्र राहुः पापग्रहः वर्तते तेनदृष्टे सति मृत्युः वाच्या। अत्र मीनराजेन प्रतिपादितं यत् – यदि शुभग्रहाः केन्द्रेषु न स्युः, शुभग्रहाणां दृष्टि चन्द्रस्य न स्यात्तदा योगोऽयं संघटते। किञ्च अन्यैः तथा न प्रतिपादितं येन संशयः भवति। अतः मीनराजस्य मतं सम्यक् भाति इति ।

आयुषः स्पष्टीकरणम् –

मीनराजेन प्रतिपादितं पूर्वोक्तं ग्रहाणां भोगैः आयुषः ज्ञानं न भवेत् तदा ग्रहाणामायुः स्पष्टं कार्यमिति। यथा – यस्य ग्रहस्य आयुषः साधनं करणीयं तस्य ग्रहस्य स्पष्टराश्यादिना

---

[14]सारावली, १०-८७

[15]वृ.य.जा ५-६

[16]वृ.य.जा. ५-७

[17] जा.पा. ४-२१

[18]सारा. १०-११

(राशि-अंश-कला-विकलादिना) अष्टोत्तरेकशतेन संगुण्य द्वादशसंख्याभिर्विभजेत्। तदा प्राप्ता लब्धिः वर्ष-मास-दिन-घटिकात्मिका भवति, लब्धिसंख्यासमानम् आयुः नरस्य विज्ञेयम्। एवं सर्वेषां ग्रहाणामायुः लग्नायुः च साध्यमिति। उक्तञ्च –

एतैर्विवाहांशगुणैर्विलग्ने ताड्यो ग्रहो नागनभश्शशाङ्कैः।
राश्यादितो दस्रशशाङ्कभक्तः शेषाब्दपूर्वस्य नरायुरुक्तम् ॥ इति।[19]

सत्याचार्यानुसारम् अंशायुस्साधनम् –

अत्र सर्वादौ लग्नस्य ग्रहाणां च कलाः निर्मेयाः। ताः कलाः द्विशतेन विभज्य या लब्धिः प्राप्यते यदि सा द्वादशसंख्यातः अधिका तर्हि द्वादशभिः लब्धिं विभजेत्। शेषसंख्यासमानानि आयुर्वर्षाणि भवन्ति। शेषसंख्यां द्वादशभिः संगुण्य द्विशतेन विभजेत्तदा लब्धिः मासाः प्राप्यन्ते। पुनः शेषसंख्यां त्रिंशता संगुण्य द्विशतेन विभजेत्तदा लब्धिः दिनानि भवन्ति, दिनशेषं षष्ट्या संगुण्य पुनः द्विशतेन विभजेत्तदा प्राप्तलब्धिः घट्यः भवन्ति। घटीशेषं षष्ठिसंख्यया संगुण्य द्विशतेन विभजेत्तदा लब्धिः पलानि प्राप्यन्ते इति। उक्तञ्च –

विलग्नादिकला भाज्या व्योमशून्ययमैः समाः।
लभ्यन्तेऽर्कहताः शेषाः स्वभानगुणितांशकाः ॥ इति[20]

आयुर्वृद्धिसंस्कारः –

मीनराजेन उक्तं यत् यो ग्रहः स्वीयद्रेष्काणे, वर्गोत्तमनवांशे स्वगृहे वा स्यात् तदा तस्यायुः द्विगुणं कर्तव्यम्। ग्रहः यदि स्वोच्चराशौ स्याद् वक्री वा भवेत् तदाऽपि द्विगुणं आयुर्लभ्यते। यदि ग्रहः स्वोच्चे वक्रः स्यात्तदा त्रिगुणा आयुर्वृद्धिः कर्तव्या। उक्तञ्च –

द्रेष्काणवर्गोत्तमरन्ध्रभागस्वक्षेत्रगस्य द्विगुणः प्रदिष्टः।
द्विघ्नः स्वतुङ्गे कुटिले च मार्गे द्वयोश्च लब्धौ त्रिगुणः प्रदिष्टः ॥

अत्र सत्याचार्यस्य मतं भिन्नं भवति यथा – यदा लग्नं ग्रहो वा वर्गोत्तमनवांशे स्वराशौ वा स्वीयद्रेष्काणे नवांशे वा स्थितः स्यात्तदा तस्यायुः द्विगुणं कार्यम्। यदि ग्रहः वक्री भवेत् तदा आयुः त्रिगुणं कर्तव्यम्। एवं यदि ग्रहः स्वोच्चे स्यात् तदापि आयुः त्रिगुणं कर्तव्यम् इति।

---

[19]वृ.य.जा. ५-८

[20]सारावली ३९-४

उक्तञ्च – **वर्गोत्तमे स्वभवने स्वद्रेष्काणे नवांशके ।**
द्विगुणं सम्प्रयच्छति त्रिगुणं वक्रतुङ्गयोः ॥[21]

अत्र बृहज्जातके **स्वतुङ्गवक्रोपगतैस्त्रिसङ्गुणम्** इत्यादिपद्येऽपि तथैव उक्तम्।[22] किञ्च सारावलीकारेण अत्र मीनराजस्यापि मतं अङ्गीकृतं स्यात् अतः एव उक्तं यत् –

यदा तूपचयः सर्वः स्वराश्यादिस्थितैर्ग्रहैः ।
समस्तवर्गणा तत्र कर्तव्या शास्त्रचिन्तकैः ॥[23]

आयुषः हानिसंस्कारः –

मीनराजेन उक्तं यत् नीचराशिस्थग्रहः आयुषः अर्धभागं हरति। शनिशुक्रौ विहाय शेषग्रहाः अस्तंगताः सन्तः आयुषः अर्धभागं हरन्ति। शत्रुक्षेत्रे च तृतीयं भागं (१/३) हरन्ति। उक्तञ्च –

अर्धं हरत्येव हि नीचसंस्थः अस्तंगतश्चार्कसुतो निहन्ति ।
शुक्रश्च आयुः कलुषोऽस्ततो वा सर्वे त्रिभागाः रिपुगा भवन्ति ॥[24]

पुनश्च उक्तं यत् द्वादशभावात् विलोमतः सप्तमभावपर्यन्तं शुभग्रहाः क्रमशः (१/२, १/४, १/६, १/८, १/१०, १/१२) द्वादशस्थाने आयुषः अर्धांशम्, एकादशे चतुर्थांशम्, दशमे भावे षष्ठांशम्, नवमे भावे अष्टमांशम्, अष्टमे भावे दशमांशम्, सप्तमे भावे आयुर्द्वादशांशं च हरन्ति। यदि एतेषु भावेषु (द्वादशतः सप्तमभावपर्यन्तम्) पापग्रहाः स्युः तदा क्रमशः (१/१, १/२, १/३, १/४, १/५, १/६) द्वादशभावे सम्पूर्णं हरन्ति, एकादशे अर्धांशम्, दशमे भावे तृतीयांशम्, नवमे भावे चतुर्थांशम्, अष्टमे पञ्चमांशम्, सप्तमे भावे पापग्रहाः आयुषः षष्ठांशं हरन्ति। यदि एकस्मिन् एव भावे शुभग्रहः पापग्रहश्च भवेतां तदा बलयुक्तग्रहस्य हानिः 'आयुर्हानिः' कर्तव्येति। उक्तञ्च –

अर्धादिषष्टान्तमपक्रमेण त्वेकादशादेः प्रहरन्त्यनिष्टाः ।
सर्वे व्ययस्थाश्च शुभास्तदर्धं विलोमतो वीर्ययुतश्च सौम्यः ॥[25]

---

[21]सारावली ३९-६
[22] वृ. ७-११
[23]सारावली ३९-७
[24]वृ.य.जा. ५-१०
[25]वृ.य.जा. ५-११

मीनराजेन केवलमंशायुषः विषये एव स्वीयग्रन्थे प्रतिपादनं कृतमस्ति। बृहद्पराशरहोराशास्त्रे सारावल्यादिग्रन्थेषु हि पिण्डायुषः निसर्गायुषश्च विषये प्रतिपादनं कृतमस्ति। तत्र लग्नसूर्यचन्द्रेषु यदा लग्नं बलयुक्तं भवति तदा अंशायुः, सूर्यः बलयुक्तः भवति तदा पिण्डायुः, चन्द्रः बलयुक्तः भवति तदा निसर्गायुः स्वीकर्तव्यम् इति। यदा एते लग्नसूर्यचन्द्राः निर्बला स्युः तदा जीवशर्मोक्तपरमायुःप्रमाणतः (१२० वर्षाणि ७ दिनानि) सप्तमांशेन (१७ वर्षाणि, १मासः, २२ दिनानि, ८ घट्यः, ५४ पलानि) तुल्यं प्रत्येकं ग्रहस्य आयुः भवति इति। (सारावली – ३९-२-३) मीनराजेन केवलमंशायुषः वर्णनं कृतं न तु अन्यविधपरिमाणस्य आयुषः विषये इति।

परिशीलिताः ग्रन्थाः –

1.वृद्धयवनजातकम्, मीनराजप्रणीतम्, व्याख्या. – सुरेशचन्द्रमिश्रः, रंजन पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली।

2.बृहज्जातकम्, वराहमिहिरप्रणीतम्, रुद्रविवरणी टीका, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।

3.सारावली, कल्याणवर्मविरचिता, व्याख्याकारः – गोपेशकुमार ओझा, मोतीलालबनारसीदास, नई दिल्ली।

4.प्रश्नभूषणम्, जीवनाथविरचितम्, व्याख्या. - आचार्यगुरुप्रसादगौड, चौखम्भासुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।

5.मानसागरी –मानदैवज्ञविरचिता, सं. - डा. रामचन्द्रपाठकः, चौखम्बासंस्कृतप्रकाशन, वाराणसी।

6.फलदीपिका, मन्त्रेश्वरविरचिता, सं. – हरिशंकरपाठकः, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी

7.जातकपारिजातः, दैवज्ञवैद्यनाथविरचितः, टीकाकारः - कपिलेश्वरशास्त्री, चौखम्बासुरभारती प्रकाशन, वाराणसी।

अभुक्तमूलम्

डा. रमानन्द भट्टः. एन्*[1]

जातस्य जन्मान्तरीयकर्मविपाकव्यञ्जकमिदं ज्योतिश्शास्त्रं दीपो यथा तमसि द्रव्यं प्रकाशयति तथैव अन्यजन्मनि उपचितस्य शुभाशुभकर्मणः पक्तिं व्यञ्जयति। तदर्थम् उपक्रान्ते होरारूपस्कन्धे बहवो हि विधयः प्रदिष्टाः सन्ति। तत्रैकं जन्मकाललक्षणमाश्रित्य फलनिरूपणम्। शास्त्रे तु जनिकालिकनक्षत्रादिकमाश्रित्य जातस्य अरिष्टमुक्तं वर्तते। तत्सर्वं सङ्गृह्णाति चिन्तामणिकारो रामदैवज्ञः -

गण्डान्तेद्रभशूलपातपरिघव्याघातगण्डावमे
सङ्क्रान्तिव्यतिपातवैधृतिसिनीवालीकुहूदर्शके।
वज्रे कृष्णचतुर्दशीषु यमघण्टे दग्धयोगे मृतौ
विष्टौ सोदरभे जनिर्न पितृभे शस्ता शुभा शान्तितः[2] ॥

अत्र गण्डातविषयं निरूपयन् तत्र त्रिविधगण्डान्ते नक्षत्रगण्डान्तलक्षणं कथयति - **"ज्येष्ठापौष्णभसार्पभभान्त्यघटिकायुग्मं च मूलाश्विनीपित्र्यादौ घटिकाद्वयं निगदितं तद्भस्य गण्डान्तरम्[3]"** इति।

एतदतिरिच्यापि जननकाले दुष्फलदो भवति अभुक्तमूलाख्यो दोषविशेषः। अभुक्तमूलशब्दस्य कश्चन दुष्टः कालविशेषः इत्येवार्थः। वाचस्पत्यकोषेऽपि व्युत्पत्यादिना विशेषार्थो न प्रदर्शितः। तल्लक्षणमाह रामः - **"अभुक्तमूलं घटिकाचतुष्टयं ज्येष्ठान्त्यमूलादिभवम्"** इति। ज्येष्ठानक्षत्रस्य अन्त्यघटीचतुष्टयं मूलादिभवं च घटीचतुष्टयम् इत्याहत्य अष्टघटिकापरिमितः कालविशेषः अभुक्तमूलसंज्ञकः। अत्र जातस्य शिशोः अभुक्तमूलाख्यदोषविशेषः सम्भवति। एतन्नारदमतम्। अत्र अन्येषां मतानि भिद्यन्ते। तत्र वसिष्ठस्तु **"एकद्विघटीमितः कालः"** इति कथयति। तथा च तद्वचनम् -

ज्येष्ठान्त्यपादघटिकामितमेव केचित्
मूलं ह्यभुक्तमपरे पुनरामनन्ति।
मूलाद्यपादघटिकाद्वितयेन सार्धम्[4] ॥

---

[1] **संविदध्यापकः (ज्योतिषम् - वास्तु ज्योतिष डिप्लोमा), राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, राजीवगान्धीपरिसरः, शृङ्गेरी**

[2] मुहूर्तचिन्तामणिः २.५७ ।

[3] मुहूर्तचिन्तामणिः ६.४३ ।

[4] सङ्ग्रहशिरोमणिः १४.७७ ।

ज्येष्ठान्त्यभवामेकघटिकां तथा मूलाद्यभवघटिकाद्वयमित्याहत्य घटिकात्रयमितः कालः अभूक्तमूलाख्यः इत्याह वसिष्ठः। किन्तु अस्मिन् वसिष्ठवाक्ये "केचित्" इति पदप्रयोगः दृश्यते। अतः अन्यस्य मतं कथितवान् वसिष्ठः इति प्रतिभाति। तस्य मते तु "अभुक्तमूलं प्रहरप्रमाणम्" इति। बृहस्पतिरन्यथा प्राह "एकघटीप्रमाणकम्" इति। ज्येष्ठायाः अन्त्ये मूलस्य आदौ च अर्धघटीत्याहत्य एकघटीपरिमितः कालः अभुक्तमूलसंज्ञकः इति तदभिप्रायः। तथा च गुरुवाक्यम् –

ज्येष्ठान्त्यघटिकार्धं च मूलादौ घटिकार्धकम्।
तयोरन्तर्गता नाडी ह्यभुक्तं मूलमुच्यते[5] ॥

इतोऽप्यन्ये केचन ज्येष्ठायाः अन्त्ये पञ्च घटिकाः, मूलादौ अष्ट घटिकाः इत्येवं त्रयोदशघटिकाः अभुक्तमूलमिति व्याहरन्ति। तथा च श्रूयते – **ज्येष्ठान्त्यघटिकाः पञ्च मूलाद्या वसुनाडिकाः। अभुक्तमिति तज्ज्ञेयम् ....** [6] ॥

एवम् अभुक्तमूलसंज्ञककालविषये एव महती विप्रतिपत्तिः अस्ति। तत्र निर्णयम् अग्रे वक्ष्यामि।

पुनश्च "अभुक्तमूलम्" इत्यस्मिन् विद्यमानं मूलपदं केवलं मूलनक्षत्रद्योतकम् उत अन्यत्रापि अयं दोषः सम्भवति ? इति जिज्ञासा उदेति। तत्र कारणम् इदं भवितुमर्हति यत् मुहूर्तचिन्तामणेः मूलश्लोके केवलं ज्येष्ठामूलयोः ग्रहणं कृतं वर्तते ग्रन्थकारेणेति। किन्तु तेनैव ग्रन्थकारेण कृतायां स्वोपज्ञव्याख्यायां प्रमिताक्षर्यां नारदकश्यपवशिष्ठवाक्यानि सङ्गृहीतानि। तत्र सार्पमखानक्षत्रयोरपि ग्रहणात् यथा मूलज्येष्ठयोः अन्तरिते काले अभुक्तमूलदोषः तथैव आश्लेषामखयोः मध्येऽपि अभुक्तमूलदोषो वाच्यः इति ज्ञातव्यम्। तथा च कश्यपवचनम् – **ज्येष्ठान्त्यमूलयोरन्तरालोद्भवः शिशुः। अभुक्तमूलजः सोऽप्याश्लेषापितृभयोरपि[7] ॥**

नारदोऽपि प्राह -

यो ज्येष्ठामूलयोरन्तरालप्रहरजः शिशुः।
अभुक्तमूलजः सार्पमघानक्षत्रयोरपि[8] ॥

---

[5] सङ्ग्रहशिरोमणिः १४.७८ ।

[6] मुहूर्तचिन्तामणिः – प्रमिताक्षरी – २.५४ ।

[7] सङ्ग्रहशिरोमणिः १४.७९ ।

[8] सङ्ग्रहशिरोमणिः १४.७६ ।

वसिष्ठादयोऽन्ये केचन नक्षत्रगण्डातेषु त्रिष्वपि एतद्वदन्ति। तथा च वसिष्ठः -

भुजङ्गपौरन्दरपौष्णभानां तदग्रभानां च यदन्तरालम्।
अभुक्तमूलं प्रहरप्रमाणम्[9] .... ॥ इति।

अन्यदपि वचनं श्रूयते -

अश्विनीमघमूलादौ त्रिषड्नवनाडिकाः।
रेवतीसर्पशक्रान्ते मासाश्च ऋतुसायकाः[10] ॥

अस्मिन् श्लोके गण्डान्तत्रितयेऽपि नक्षत्रभेदेन पृथक् पृथक् घटिकाभेदेन सह अभुक्तमूलदोषः प्रोक्तः।

इत्येवम् अभुक्तमूलाख्यदोषविषये बहुधा मतभेदः दृश्यते। सत्येवं किमाश्रयणीयमिति सन्देहे बहुमुनिसम्मतत्वात् नारदोक्तं विद्वद्भिः आदरणीयम् इति गोविन्दः[11]। अभुक्तमूलदोषे नारदोक्तकालस्यैव महादुष्टत्वमिति तदेव मतं वरं तिष्ठति। अन्योक्तानां कालानां का गतिरिति चेत् दोषस्याधिक्याल्पत्वसूचनमेवेति अङ्गीकर्तव्यम्। एवं कालविषये निर्णयः।

अभुक्तमूलजातस्य फलमपि शास्त्रे विहितं वर्तते।
अभुक्तमूलजः पुत्रः पितरं हन्ति तत्क्षणात्।
अभुक्तमूलजनितो यदि जीवति मानवः।
निजवंशकरः श्रीमान् बहुसेनाधिपोऽथवा[12] ॥

इह पित्राद्यनिष्टकारणात् अभुक्तमूले जन्मभाजं **"परित्यजेद्वा मुखं पितास्याष्टसमा न पश्येत्"** इत्युक्तेः परित्यजेत्, अथवा अष्टौ वर्षाणि यावत् पिता तन्मुखं न पश्येत्। अत्र शिशुशब्दस्य पुत्रो वा पुत्रीत्यर्थः ग्राह्यः। यतो नारदः प्राह -

अभुक्तमूलजं पुत्रं पुत्रीमपि परित्यजेत्।
अथवाब्दाष्टकं तातस्तन्मुखं न विलोकयेत्[13] ॥ इति।

एवमेव अत्र पितृशब्दस्य वा तातशब्दस्य एकशेषविषयत्वं चिन्त्यमेव।

---

[9] सङ्ग्रहशिरोमणिः १४.८० । इदं नारदवचनमिति वाचस्पत्ये ।

[10] सङ्ग्रहशिरोमणिः १४.८१ ।

[11] मुहूर्तचिन्तामणिः - पीयूषधारा - २.५४ ।

[12] ज्योतिषसोपानम् - ८२ page ।

[13] मुहूर्तचिन्तामणिः - प्रमिताक्षरी - २.५५ ।

जन्मनि गण्डान्तः अपि दोषदः[14]। तत्रापि उभयत्र मिलित्वा दश घट्यः वर्ज्याः[15]। चेदेवम् नक्षत्रगण्डान्तदोषस्य अभुक्तमूलस्य च को भेदः इति विद्वद्भिः भृशं चिन्त्यम्। यतः श्रीपतिना रत्नमालायाम् – **"पौष्णाश्विन्योः सार्पिपित्र्यर्क्षयोश्च यच्च ज्येष्ठामूलयोरन्तरालम्। तद्गण्डान्तं स्याच्चतुर्नाडिकं हि यात्राजन्मोद्वाहकालेषु नेष्टम्[16]"** ॥ इत्युक्तम्। अत्र केवलं चतस्रः घटिकाः वर्ज्याः इत्युक्त्वा तत्समनन्तरमेव अभुक्तमूललक्षणम् अकथयन् अभुक्तमूलस्य फलं[17] कथयति। अतः गण्डान्त-अभुक्तमूलयोः अभेदः श्रीपतिभट्टेन स्वीकृतः स्यात्। तथैव "मुखं पितास्याष्टसमा न पश्येत्" इत्युक्तं फलमपि गण्डान्तदोषसम्बद्धं प्रतिभाति। यतो राशिगण्डान्तं न केवलम् आत्मारिष्टप्रदं, पित्ररिष्टप्रदं च। यत्र राशिगण्डान्तं तत्र नक्षत्रगण्डान्तमपि[18] भवतीति कृत्वा नक्षत्रगण्डान्तेऽपि आत्मारिष्टं पित्ररिष्टं च वाच्यमिति भाति। यत आह कल्याणवर्मा –

जातो न जीवति नरो मातुरपथ्यो भवेत्स्वकुलहन्ता।
यदि जीवति गण्डान्ते बहुगजतुरगभाक् भवति राजा[19] ॥

पुनश्च गण्डान्तनक्षत्रेषु षट्सु त्रयाणां विशेषफलानि यान्युक्तानि तान्यपि अवलोक्यानि। तत्र आश्लेषानक्षत्रजातफलं तु –

आश्लेषाद्ये न गण्डं स्याद्धनगण्डं द्वितीयके।
तृतीये मातृगण्डं तु पितृगण्डं चतुर्थके[20] ॥

मूलज्येष्ठायोस्तु –

आद्ये पिता नाशमुपैति मूले पादे द्वितीये जननी तृतीये।
धनं चतुर्थोऽस्य शुभोऽथ शान्त्या सर्वत्र सत्स्यादहिभे विलोमम्[21] ॥

---

[14] गण्डान्तं मृत्युदं जन्मयात्रोद्वाहव्रतादिषु । - (मुहूर्तमाधवी – २.७० – व्याख्याने मुहूर्तदीपिकायाम्) ।

[15] चिन्तामण्यादिषु घटीचतुष्टयस्य गण्डान्तसंज्ञा दत्ता । तथापि माधवः - तथा श्रूयते माधववचनम् –

राशितिथितारकाणां गण्डान्तं जलधिविषयनवमान्ते ।
तत्रोभयतो नाड्यः शशिगुणशरसम्मितास्त्याज्याः ॥ इति ।(मुहूर्तमाधवी – २.७०)

सूर्यसिद्धान्तेऽपि – सार्पेन्द्रपौष्णधिष्ण्यानामन्त्याः पादा भसन्धयः । तदग्रभेष्वाद्यपादा गण्डान्तं नाम कीर्त्यते ।- ११.२१ ।

वसिष्ठस्तु – यदन्तरालं पितृसार्पयोश्च मूलेन्द्रयोराश्विनपौष्णयोश्च ।

भसन्धिगण्डान्तमिति त्रयं तद्यामप्रमाणं शुभकर्महन्तृ । - मुहूर्तचिन्तामणौ पीयूषधारा – ६.४३ ।

एवं मतानि भिद्यन्ते गण्डान्तकालविषये । तत्र चतुर्घटिकात्मके महान् दोषः, यामप्रमाणे मध्यमः, पादपरिमिते अल्पः इति गोविन्दः ।

[16] ज्योतिषरत्नमाला – ६.६४ ।

[17] अभुक्तमूलसम्भवं परित्यजेच्च बालकम् । समाष्टकं पिताथवा न तन्मुखं विलोकयेत् ॥ - ज्योतिषरत्नमाला – ६.६५ ।

[18] राशिगण्डान्तमिति लग्नगण्डान्तम् उच्यते । लग्नं तत्र भवति चेत् लग्नं गण्डान्ते वर्तते इत्यनिष्टं फलम् । तथापि त्रयाणाम् ऋक्षसन्धीनां गण्डान्तसज्ञा इत्यतः तत्र विद्यमाने चन्द्रे उभयगण्डान्तस्थितिः इति । तत्र अरिष्टकथनात् राशिगण्डान्तं नाम चन्द्रस्थितराश्यन्तम् इत्यपि स्वीकर्तुं शक्यते ।

[19] सारावली - ३.२१ ।

[20] जातकफलसारोद्धारः – ४.५४ ।

[21] मुहूर्तचिन्तामणिः – २.५५ ।

नक्षत्रम्	१	२	३	४	पादाः
आश्लेषा	शुभम्	धननाशः	मातृनाशः	पितृनाशः	फलानि
ज्येष्ठा	शुभम्	धननाशः	मातृनाशः	पितृनाशः	
मूलम्	पितृनाशः	मातृनाशः	धननाशः	शुभम्	

एतदाश्रित्य नक्षत्रगण्डे आत्मारिष्टपित्ररिष्टादिकं ज्ञेयम्। अत एव उक्तं स्यात् "मुखं पितास्याष्टसमा न पश्येत्" इति। किन्तु शिशोः सत्यात्मारिष्टे[22] पित्ररिष्ट-कुलारिष्टनिवारणाय कारुण्यरहितैः स्वार्थपरैः शिशोः परित्यागः कथं धर्म इति चिन्त्यम्। किन्तु त्यागापेक्षया अन्यैः पालयितुमपि शक्यते। तथापि श्रूयते प्रसिद्धं चाणक्यवचनम् –

त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥

एवं गण्डान्तत्रितये यो दोषः उक्तः स एव अभुक्तमूलेऽपि उक्तः इति भाति। अतः एतयोः साम्यं वाच्यं वा, अभुक्तमूलदोषः मूलज्येष्ठयोरेव वाच्यो वा सार्पपितृभयोः पूषाश्विन्योश्च मध्येऽपि वाच्यो वा इति सन्देहः तिष्ठति। अत्र राशिगण्डान्तदोषः लग्नस्यापि वाच्यः इत्यतः स कथनीय एव। गण्डान्ते यत्फलं तदेव अभुक्तमूलस्यापि। मूलज्येष्ठयोरपि गण्डान्तदोष एव। तथापि तत्र विशेषो ज्ञेयः। यत आह पराशरः –

रेवतीदास्रयोः सार्पमघयोः शाक्रमूलयोः।
सन्धौ नक्षत्रगण्डान्तमेवं नाडीचतुष्टयम् ॥
एषु चाभुक्तमूलाख्यं महाविघ्नप्रदं स्मृतम्।
इन्द्रराक्षसयोः सन्धौ पञ्चाष्टघटिकाः क्रमात्[23] **॥**

अत्र गण्डान्तदोषं शाक्रमूलयोरपि ग्रहणेन सह घटिकाचतुष्टयप्रमाणेन उक्त्वा पुनः विशेषतया शाक्रमूलयोः गण्डान्तस्य अभुक्तमूलम् इति नाम्ना दोषप्रदत्वं कथयति। तत्र

[22] "ज्येष्ठानक्षत्रजातस्तु पितुः स्वस्य च नाशकः" – बृहत्पराशरहोरा – ९६.१ ।
[23] बृहत्पराशरहोराशास्त्रम् – ९४.३ & ५ ।

ज्येष्ठायाः अन्त्याः पञ्च, मूलादेः अष्टौ इत्याहत्य त्रयोदशघटिकाः अभुक्तमूलम् इत्युवाद। अभुक्तमूलस्य गण्डान्तस्य च भेदं स्पष्टीकुर्वन् दोषाधिक्यस्य कारणमपि कथयति मुनिः –

ज्येष्ठामूलभयोर्यस्मादधिपाविन्द्रराक्षसौ ।
महावैरात् तयोः सन्धिर्महादोषप्रदः स्मृतः[24] ॥ इति ॥

ज्येष्ठानक्षत्राधिपतिः इन्द्रः, मूलाधिपतिः राक्षसः। तयोः महावैरात् इदं गण्डान्तम् अत्यन्तं दोषप्रदम् इत्यतः अस्य अभुक्तमूलमिति नाम। अतः अस्य गण्डान्तत्वेऽपि पार्थक्यम्, पुनः अभुक्तमूलसंज्ञा[25] केवलं ज्येष्ठमूलयोर्मध्ये एवेति, अत्र पराशराद्युक्तवत् त्रयोदशघटिकाः त्याज्याः इति निर्णीतं भवति। तद्दोषपरिहाराय मूलशान्तिः, ज्येष्ठाशान्तिः वा विधेया।

ग्रन्थसूची –

१. बृहत्पराशरहोराशास्त्रम्
२. मुहूर्तचिन्तामणिः (पीयूषधारा तथा प्रमिताक्षरी व्याख्ये)
३. ज्योतिषसोपानम्
४. विद्यामाधवीयम् (मुहूर्तदीपिकासहिता)
५. सङ्ग्रहशिरोमणिः
६. सारावली
७. जातकफलसारोद्धारः
८. दशाध्यायी
९. सूर्यसिद्धान्तः
१०. ज्योतिषरत्नमाला

[24] बृहत्पराशरहोराशास्त्रम् – ९५.१ ।

[25] अत्र मूलशब्दः मूलनक्षत्रद्योतक इत्यनेन अभुक्तमूलसंज्ञा दत्ता स्यात् । गण्डान्तनक्षत्रेषु केवलं ज्येष्ठामूलयोः उभयोः विशेषतया जन्मनि दोषः उक्तः, मखाश्लेषयोः मध्ये आश्लेषाया एव उक्तः । रेवत्यश्विन्योर्मध्ये उभयोः अपि दोषो नोक्तः इति अवधेयः अंशः । अनेनापि अभुक्तमूलदोषः ज्येष्ठामूलयोः मध्ये एव वाच्यः । पुनः अत्र मूलनक्षत्रे एव दोषः अधिकः यतः “तत्रादौ दोषबाहुल्यात् मूलशान्तिर्निगद्यते” इति पराशरवचनम् । - बृहत्पराशरहोरा ९५-३ ।

अत्र शान्तिकथनावसरे पराशरो गण्डान्तशान्तिं कथयित्वा, पुनः मूलशान्तिः - ज्येष्ठाशान्तिः इति अभुक्तमूलदोषशान्तिं कथयति इत्यनेन च तयोः भेदः स्पष्टः (बृहत्पराशरहोरा ९४, ९५, ९६ अध्यायाः) ।

ज्योतिषशास्त्र में ग्रहण विचार

डा॰ सूर्यकान्त मिश्र*[1]

गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम् अर्थात् एक वस्तु इसरे वस्तु को स्वीकार करना या स्वीकृत होना ही ग्रहण के नाम से जाना जाता है। स्वीकार करने वाला ग्राहक और् स्वीकृत किये जानेवाला ग्राह्य कहलात है। मूल रूप से ग्रहण के दो भेद है - 1) चन्द्रग्रहण एवं 2) सूर्यग्रहण। चन्द्रग्रहण में भूभा (भूमि की छाया) चन्द्रमा को ग्रहण करती है। अतः चन्द्रग्रहण में भूभा ग्राहक एवं चन्द्रमा ग्राह्य होता है।

ग्रह दीर्घवृत्तीय कक्षा में भ्रमण करते है। वास्तविक ग्रह के वृत्तीय भ्रमण मार्ग के केन्द्र में भूकेन्द्र नही होता है। कक्षा वृत्त का केन्द्र भूकेन्द्र नहीं होता है। कक्षावृत्त का केन्द्र भूकेन्द्र में होता है। कक्षावृत्त में परिणीत वास्तविक ग्रह ही स्पष्ट ग्रह होते है। सूर्य के भ्रमण मार्ग का नाम क्रान्तिवृत्त है। सूर्य स्वयं प्रकाशित ग्रह है। अन्य ग्रह सूर्य के प्रकाश से प्रकाशित होते है। भूमि पर सूर्य का प्रकाश पडने से सूर्य की विपरीतदीशा में एक सूच्याकार छाया बनती है। परिणाम में भूबिम्ब सूर्य के बिम्ब से न्यून होने के कारण यह सूच्याकार परिणीत होती है। ग्राहक भूमा सूर्य किरणों के मार्ग में अवरोध होने के कारण बनती है। पृथ्वी स्थिर है। ग्रह पूर्वदिशा की ओर चलते है। यथा -

पश्चाद्व्रजन्तोऽतिजवान्नक्षत्रैः सततं ग्रहाः।
जीयमानस्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः ॥[2]

सूर्य का केन्द्र और् भूभा का केन्द्र सदैव एक हो सरल रेखा पर स्थिर रहते है। भूभा सूर्य से 180 अंश की इसी पर भ्रमण करती रहती है। यथा -

भानोर्भार्धे महीच्छाया तत्तुन्येर्कसमेऽपि वा।
शशाङ्कपाते ग्रहणं वियद्भागाधिकोनके ॥ [3]

इसकी गति सूर्य समान और दिशा वा भ्रमण मार्ग भी सूर्य समान है। सूर्य का दैनिकगति एक अंश है और भूमा का भी दैनिकगति लगभग एक अंश ही है। ग्रहों का भ्रमणमार्ग पृथक - पृथक है। सूर्य क्रान्ति वृत्त में एवं चन्द्रमा स्वविमण्डल में भ्रमण करता है। चन्द्रमा की दैनिक गति लगभग 13 अंश है और दोनों पूर्वाभिमुख भ्रमण करतें हैं। पूर्वाभिमुख भ्रमण करते हुए चन्द्रमा जब पृथ्वी की छाया में प्रवेश करता है। तब चन्द्रग्रहण की स्थिति समुत्पन्न होती है परन्तु यह स्थिति प्रत्येक पूर्णिमा को नहीं होती है। इस विषय

---

[1] पूर्वशोधच्छात्र, ज्योतिष विभाग, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय

[2] सूर्यसिद्धान्तः-१-२५

[3] सूर्यसिद्धान्तः-४-६

पर सिद्धान्त शिरोमणिकार भास्कराचार्य ने स्पष्ट लिखा है कि – **सपातसूर्योऽस्य भुजांशका यदा मनूनकाः स्याद् ग्रहणस्य सम्भवम्** [4] । इसी सन्दर्भ में गणेश दैवज्ञ ने भी लिखा है – **एवं पर्वान्ते विराह्वर्कबाहोरिन्द्राल्पांशाः सम्भवश्चेद् ग्रहस्य ॥**[5] अर्थात् ग्राह्य एवं ग्राहक का भुजांश जिस पूर्णिमा को 14 अंश से कम होता है। तब ग्रहण की स्थिति समुत्पन्न होती है। सूर्यग्रहण में सूर्य को चन्द्रमा के द्वारा मेघवत् आच्छादन करने से सूर्यग्रहण होता है। अर्थात् ग्राह्य एवं ग्राहक एक ही सूत्र में जब आ जाते हैं। अर्थात् पृथ्वी और सूर्य के बीच में जब चन्द्रमा आ जाता है। तब सूर्यग्रहण होता है। सूर्य और चन्द्रमा एक एथि, अंश, कला, विकला, में जब होते है तो वह काल अमान्त काल होता है। अमान्त काल में ग्राह्य ग्राहक का पूर्वापर अन्तर नहीं रहता है। इस काल में चन्द्रमा सूर्य को अच्छादित करने की स्थिति में हो जाता है। पृथक – पृथक कक्षा में भ्रमण करने के कारण सूर्य और चन्द्रमा में याम्योत्तर अन्तर सम्भव है जो शर के नाम से जाना जाता है। सूर्यग्रहण में सूर्य का बिम्ब ग्राह्य एवं चन्द्र बिम्ब ग्राहक होता है। अमान्त काल में जब सपात सूर्य का भुजांश सात अंश से क्रम रहने पर सूर्यग्रहण की स्थिति होती है। यथा –

पाताद्यार्कभुजांशका यदि नगो नाः स्युस्तदार्कग्रहः ॥[6]

चन्द्रमा का बिम्ब सूर्य के बिम्ब से मोटा होने के कारण सूर्य के सम्पूर्ण बिम्ब को आच्छादित नहीं करता है। अतः एक समय सूर्यग्रहण सार्वदेशिक नही होता है। विभिन्न स्थान भेद से सूर्य ग्रहण पृथक – पृथक होता है। वास्तविक रूप से किसी भी ग्रह का किसि भी प्रकार का ग्रहण नहीं होता है। भूपृष्ठस्थित वासियों के लिये एक प्रकार का आवरण वशात् कुछ क्षण के लिए अदृश्य सा प्रतीत होने लगते है। जिसके हम सूर्यग्रहण वा चन्द्रग्रहण के नाम से जानते है। क्यूंकि चन्द्रग्रहण में भूमि की छाया मं चन्द्रमा स्वयं प्रविष्ठं हो जाता है। अतः चन्द्रग्रहण सार्वदेशिक होता है।

सूर्यग्रहण एवं चन्द्रग्रहण का प्रभाव पृथ्वी एवं पृथ्वी वासियों दोनों पर पडता है। इसलिये सामान्य रूप से ग्रहण दर्शन का निरोध किया गया है। किन्तु जिसकी जन्मराशि या जन्म नक्षत्र पर ग्रहण लगता है। उनके लिए विशेष रुप से ग्रहण दर्शन निबोध है। इस

---

[4] सिद्धान्तशिरोमणिः-पर्वसम्भवाधिकारः-२

[5] ग्रहलाघवम्-चन्द्रग्रहणाधिकारः-२

[6] सिद्धान्तशिरोमणिः-पर्वसम्भवाधिकारः-४

विषय पर आचार्य रामदैवज्ञ ने जन्मनक्षत्र एवं जन्मराशि के अतिरिक्त प्रत्येक राशि का शुभाशुभ फलों का उल्लेख किया है। यथा –

जन्मर्क्षे निधनं ग्रहे जनिभतो घातः क्षतिः श्रीर्व्यथा
चिन्तासौख्यकलत्रदौस्थ्यमृतयः स्युर्माननाशः सुखम्।
लोभोपाय इति क्रमात्तदशुभध्वस्त्यै जपः स्वर्णगो-
दानं शान्तिरथो ग्रहन्त्वशुभदं नो वीक्ष्यमाहुः परे ॥[7]

अर्थात् यदि जन्मनक्षत्र पर ग्रहण हो तो मृत्यु वा मृत्यु तुल्य कष्ट होता है। तथा अपनी जन्म राशि पर ग्रहण हो तो शारीरिक कष्ट तथा जन्म से इसरी राशि पर हो तो क्षति एवं तीसरी राशि परलक्ष्मी प्राप्ति चौथी एभि पर व्यथा कष्ट पांचवी पर चिन्ता छठी पर सुख सातवीं पर स्त्री कष्ट आठवीं पर मृत्यु नवीं पर मानहानि दशवीं पर सुख ग्यारहवीं पर लाभ तथा बारहवीं पर अनावश्यक विघ्न एवं हानि होती है। मूलरूप से ग्रहणकाल में चार अवस्थायों होति है। स्पर्श सम्मीलन उन्मीलन एवं मोक्ष इन उपर्युक्त अवस्थाओं में कार्यों का विभाजन इस प्रकार है। यथा –

ग्रासमाने भवेत् स्नानं ग्रस्थे होमो विधियते
मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं समाचरेत् ॥[8]

स्पर्शकाल में स्नान सम्मीलन में हवन उन्मीलन में दान एवं मोक्ष होने पर पुनः स्नान करना चाहिए। शिव रहस्य में लिखा है कि- सूर्येन्दुग्रहणं यावत् तावत् कुर्याज्जपादिकम्। इसी सन्दर्भ में आचार्य भास्कर ने भी लिखा है। यथा –

बहुफलं जपदानहुतादिके स्मृतिपुराणविदः प्रवदन्ति हि।
सदुपयोगिजने सततमत्कृति ग्रहणमिन्द्विनयोः कथयाम्यतः ॥[9]

<u>ग्रन्थसूची</u>

1. सूर्यसिद्धान्तः
2. सिद्धान्तशिरोमणिः
3. ग्रहलाघवम्
4. मुहूर्तचिन्तामणिः
5. निर्णयसिन्धुः

---

[7] मुहूर्तचिन्तामणिः-गोचरप्रकरणम्-६

[8] निर्णयसिन्धुः

[9] सिद्धान्तशिरोमणिः-पर्वसम्भवाधिकारः-१

शङ्करनारायणविरचिते तन्त्रदर्पणाभिधाने वार्षिकतन्त्रग्रन्थव्याख्याने ज्या-चापसाधनक्रमः

राधाकृष्णः बि*[1]

त्रिस्कन्धात्मके ज्योतिश्शास्त्रे सिद्धान्तविभागः अन्यतमः। सिद्धान्ते सिद्धान्तग्रन्थाः, करणग्रन्थाः तथैव तन्त्रग्रन्थाः विद्यन्ते। सूर्यसिद्धान्तादिग्रन्थेषु सृष्ट्यादिगणितप्रक्रिया दृश्यते। केतक्यादिकरणग्रन्थेषु अभीष्टशकवर्षाद्गणितप्रक्रिया दृश्यते। तथैव शिष्यधीवृद्धिदमित्यादितन्त्रेषु कलियुगाद्गणितप्रक्रिया दृश्यते। अत्र क्रमेण एते विभागाः उत्तरोत्तरं लाघवं प्राप्नुवन्ति। सिद्धान्ताद्गणितविधिः करणे अल्पीयान्। करणात्तन्त्रे विधिः अल्पीयान्। एवमधुना तन्त्रग्रन्थानामुपलब्धिः नाम लल्लाचार्यस्य शिष्यधीवृद्धिदम् एव। शृङ्गगिरिस्थः श्रीशङ्करनारायणः नाम कश्चन कोविदः पुरा 1523 [2] समये विद्दणाचार्येण कृतस्य वार्षिकतन्त्रनामकस्य तन्त्रग्रन्थस्य व्याख्यानमकरोत् तन्त्रदर्पणनाम्ना[3]। लल्लाचार्यस्य शिष्यधीवृद्धिदम् इति ग्रन्थः तथैव तन्त्रदर्पणः अनयोर्मध्ये तुलना क्रियते चेत् लल्लग्रन्थापेक्षया इतोऽपि लाघवमस्मिन् ग्रन्थे दृश्यते। शङ्करनारायणविरचिते तन्त्रदर्पणाभिधानव्याख्याने सूर्यसिद्धान्तग्रन्थस्य उल्लेखः बहुत्र दृश्यते। तस्मात् सूर्यसिद्धान्तग्रन्थ एव वार्षिकतन्त्रस्य मूलग्रन्थ इत्यवगन्तुं शक्यते। तन्त्रोक्तविधिना भुजकोट्योः स्वरूपम्, ज्या-चापसाधक्रमश्च विव्रियतेऽत्र।

भुजकोट्योः स्वरूपम्

ग्रहाणां स्फुटीकरणावसरे भुजसाधनपूर्वकं मध्यग्रहान् संसाध्य तान् स्पष्टीकुर्वन्ति। द्वादशानां राशीनां मध्ये ग्रहः विद्यते तस्य राशित्रयादल्पीकरणमेव भुजः[4]। सर्वत्रेयं प्रक्रिया। तान्त्रिकाः वार्षिकतन्त्रे यथा –

प्रवर्तते बाहुरयुग्मपादे कोटिर्गता युग्मपदे प्रतीपम्।
त्रिराशिभागेन विहाय भोगं तयोः स्थितोऽयं त्रिभिशोधितोऽन्यः ॥[5]

---

[1] **शोधच्छात्रः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपति**

[2] तन्त्रदर्पणाभिधानस्य वार्षिकतन्त्रव्याख्यानस्य मातृकायाः अन्तिमे –
स्वस्तिश्री जयाभ्युदयशालीवहनशकाब्देषु त्रयोविंशत्युत्तरपञ्चशतोत्तरैकसहस्रसंख्येषु गतेषु वर्तमानप्लवसंवत्सरे आश्वयुक् शुक्लपूर्णिमायां परिसमाप्तीकृतमिदं व्याख्यानं शङ्करनारायणेन ।

[3] तन्त्रदर्पणः – मातृका ॥

[4] त्रिभादल्पकेन्द्रं भुजः स्यात्तदेव – केतकीग्रहगणितम् -अधि.02 का. 27

[5] तन्त्रदर्पणः – मातृका ॥ स्पष्टाधिकारः 05

द्वादशके राशिचक्रे राशित्रयात्मकं पदचतुष्टयं कुर्यात्। तत्राद्यं राशित्रयम् ओजपदं स्यात्। तस्मिन्पदे बाहुः प्रवर्तते कोटिर्गता। द्वितीयं पदं युग्मपदं भवति। तत्र कोटिः प्रवर्तते गतश्च भुजः। तृतीयं पदं षट्-सप्त-अष्ट राश्यन्तं ओजपदं भवति। अत्र प्रथमपदे यथा स्यात्तथैव। अन्तिमं पदं युग्मपदं भवति तत्तु तृतीयपदवत्। एवं भुजकोटी सिद्धान्तग्रन्थवन्निरूपितवन्तः।[6]

ज्यासाधनम्

वृत्तपरिधेः खण्डं चाप इत्युच्यते। चापस्यैकप्रान्तादपरप्रान्तपर्यन्तं कृता या रेखा सा पूर्णज्या भवति। परन्तु सिद्धान्ते पूर्णज्यायाः उपयोगः नास्ति एव। अर्धज्यायाः उपयोगः विद्यते। सा च ज्यापदेन व्यवह्रियते सिद्धान्तिभिः।[7] तत्साधनक्रमः विव्रियतेऽत्र यथा-

भागास्तयोः खेन्दुहृता गतानां ज्याखण्डकानां भवतीह संख्या।
तदग्रखण्डेन निहत्य शेषं दशाहृतं योज्यमतीतखण्डे॥[8]

इति ज्या साधनप्रकरणं निरूपयति। प्राक्साधितभुजस्य वा कोटेर्वा ज्या अपेक्ष्यते चेत् तत्रादौ तस्य पदं भागीकृत्य दशभिर्विभजेत्। तदा लब्धं गतज्यासंख्या भवति तथैव अवशिष्टम् अग्रिमज्याखण्डे गतपरिमाणं भवति। शेषं गतज्या-गम्यज्ययोरन्तरेण सङ्गुण्य पुनः दशभिर्विभाजयेत्। तदा लब्धं फलं गतज्यापिण्डे संयोज्यते चेत्तदा भुजस्य कोटेर्वा ज्या भवति।

$$\frac{\text{पदस्य अंशाः}}{10} = \text{लब्धिः} = \text{गतज्या संख्या, शेषः} = \text{गम्यज्यायां गतसंख्या।}$$

$$\frac{\text{शेषः} \times \text{गम्यखण्डम्}}{10} = \text{फलम्} \quad ॥$$

$$\text{गतज्या} + \text{फलम्} = \text{भुजज्या/कोटिज्या} \quad ॥$$

अत्र 10 खण्डानां लघुज्या कोष्ठकं निर्माय तस्मात् भुजज्या कोटिज्या च साधितवन्तः। अतः 10 अंशैः = 01 ज्या भवति चेत् , भुजांशैः =किमिति ? अनुपातेन गतज्या संख्या लभ्यते। तत्र लब्धितुल्या ज्या गतज्या इति ज्ञेया। शेषं तु वर्तमानजीवायां गतांशाः भवन्ति। गतज्या प्रमाणं तु लब्धितुल्यज्याखण्डकान् (यातखण्डानाम्) ऐक्यतुल्यं भवति। यातखण्डानामैक्ये अग्रिमभोग्यखण्डकस्य योगः क्रियते चेत् भोग्यखण्डः लभ्यते।

---

[6] गताद्भुजज्या विषमे गम्यात्कोटिः पदे भवेत् ।
युग्मे तु गम्याद्बाहुज्या कोटिज्या तु गताद्भवेत् ॥ सूर्यसिद्धान्तः स्पष्टाधिकारः 30

[7] अर्धज्याग्रे खेचरो मध्यसूत्रात् तिर्यक्संस्थो जायते येन तेन ।
अर्धज्याभिः कर्म सर्वं ग्रहाणामर्धज्यैव ज्याभिधानात्र वेद्याः ॥ सिद्धान्तशिरोमणिः स्पष्टाधिकारः 02

[8] तन्त्रदर्पणः – स्पष्टाधिकारः 06

किन्त्वस्माकमभीष्टजीवा यातैष्यज्ययोरन्तराले विद्यते चेत् तदानयनार्थम् अभीष्टज्यया विद्यमानमन्तरं कार्यम्। यातैष्यज्ययोः अन्तरं भोग्यखण्डतुल्यं भवति। गतगम्यज्ययोः चापान्तरं 10 अंशः भवति। गतज्या अभीष्टज्ययोः चापान्तरं शेषतुल्यं भवति। अग्रे त्रैराशिकद्वारा 10 अंशैः = भोग्यखण्डं लभ्यते , शेषांशैः =किमिति अनुपातेन गतज्या एवमभीष्टज्ययोर्मध्ये विद्यमानमन्तरं लभ्यते। तथा गतखण्डानाम् ऐक्येन अभीष्टज्या लभ्यन्ते। ज्याखण्डाः अग्रिमश्लोके अत्र निरूप्यते। एवं लघुज्या वशात् ज्या साधिताः। "लिप्तातत्त्वयमैर्भक्ता"[9] इति सौरे पूर्णज्या नाम 3438 त्रिज्यायां ज्या साधनं प्रदर्शितवन्तः। अत्रोक्त लघुज्यायाः प्रदर्शनं प्रागेव भास्कराचार्याः स्वसिद्धान्तशिरोमणौ "रूपाश्विनो विंशतिरङ्कचन्द्र"[10] निरूपिताः सन्ति। स एव प्रकार अत्र विद्दणेन स्वीकृतः।

लघुज्यासंख्या

रूपाश्विनो विंशतिरङ्कचन्द्राः शैलेन्दवः पञ्चदशाक्षिचन्द्राः।
रन्ध्राणि बाणानयने नवैव दोः कोटिकाले क्रमखण्डजीवाः ॥

पिण्डीकृतज्याः शशिलोचनानि क्षोणीकृताः षष्टिरगाक्षितिध्राः।
द्व्यङ्काः कृताशाः पुरभूशशाङ्काः धृतीन्दवः खाक्षिभुवः प्रदिष्टाः ॥[11]

ज्यासंख्या	ज्याखण्डकाः	जीवाः
00	00	00
01	रूपाश्विनः = 21	00+21=21(शशिलोचनानि)
02	विंशतिः =20	21+20=41(क्षोणीकृताः)
03	अङ्कचन्द्राः=19	41+19=60(षष्टि)
04	शैलेन्दवः=17	60+17=77(अगक्षितिध्राः)
05	पञ्चदश =15	77+15=92(द्व्यङ्काः)
06	अक्षिचन्द्रः=12	92+12=104(कृताशाः)
07	रन्ध्राणि=09	104+09=113(पुरभूशशाङ्काः)
08	बाणाः=05	113+05=118(धृतीन्दवः)
09	नयने=02	118+02=120(खाक्षिभुवः)

[9] सूर्यसिद्धान्तः – स्पष्टाधिकारः -31-32

[10] सिद्धान्तशिरोमणिः – स्पष्टाधिकारः – 12,13,14,15

[11] तन्त्रदर्पणः – स्पष्टाधिकारः – 07-08

एते क्रमज्याः भवन्ति। सूर्यसिद्धान्ते चतुर्विंशतिखण्डकान् ज्यापरिमाणं निरूपितमस्ति।[12] किमर्थं लघुज्याखण्डकैः क्रान्तिज्या इत्यादि ज्या साधनं कुर्वन्ति - इति जिज्ञासायां संशयस्यास्य निरसनं करोति भास्कराचार्यः–अश्वाङ्कविश्वेऽत्र जिनांशजीवा यद्वा सुखार्थं लघुखण्डकैर्ज्या ॥[13] इति

नाम सुखार्थं लघुज्याखण्डान् कथयतीति। सूत्रं यथा -

$\frac{\text{भुजांशः}}{10}$ = लब्धिः + शेषम्।

लब्धिः = गतज्यासंख्या।

शेषम् = वर्तमानज्यायां गतांशाः।

$\left(\frac{\text{शेषम्} \times \text{भोग्यखण्डम्}}{10}\right)$ + यातखण्डानामैक्यम् = लघुज्या ॥

लघुज्यायामयं विशेषः =

➢ लघुज्या कोष्ठके नव एव जीवाः कथिताः। न तु चतुर्विंशतिः। अतः $\frac{90^\circ}{09} = 10^\circ$। दश दश अंशैः ज्याः कथिताः।

➢ अत्र परमज्या त्रिज्या। तस्याः प्रमाणं 120 भवति। न तु 3438।

➢ चापांशानां वृद्धिह्रासनुसारं जीवानां वृद्धिह्रासौ अनुपातीयौ न भवतः। तस्माज्जीवाः अनुपातेन आनेतुं न शक्यते। तथाप्यस्माभिः सुखार्थं चतुर्विंशतिज्याप्रमाणानि संसाध्य तदन्तराले भुजांशः वर्तते चेत् अनुपातेन ज्याः साध्यन्ते। यदि चतुर्विंशति ज्याः साध्यन्ते तदा चापयोरन्तरं 3°-45' भवति। अतः तस्माभिः ज्यापिण्डकैः अनुपातेनानीताः जीवाः किञ्चित् स्थूलतां प्राप्नोति। तथापि सामान्यतः ताः सूक्ष्माः एव भवति। किन्त्वत्र लघुज्या सारिण्यां दश-दशांशैः ज्याखण्डकाः कथिताः इत्यतः चापयोरन्तरमतीवाधिकं भवति। अतः तत्रानुपातेनानीताः जीवाः अधिकपरिमाणेन स्थूलत्वं प्राप्नुवन्ति। अतः तत्र भोग्यखण्डस्य स्पष्टीकरणं कृत्वा ज्याः स्फुटाः कार्याः।

तत्र प्रथमज्याखण्डकानां योगेन प्रथमादिज्या प्रमाणानि लभ्यन्ते।

उदाहरणार्थं रविस्फुटः = 06-15°-00' अस्य भुजज्या साध्या।

06-15°-00' – 06-00-00 = 00-25°-00 भुजांशाः।

$\frac{25}{10}$ = 02 लब्धिः, 05 शेषम्।

गतज्याप्रमाणम् = 41

गतगम्यान्तरम् = 19

---

[12] खण्डकाः स्युः चतुर्विंशज्यार्धपिण्डाः क्रमादमी ॥ सूर्यसिद्धान्तः स्पष्टाधिकारः 16

[13] सिद्धान्तशिरोमणिः – स्पष्टाधिकारः -12

गतगम्ययोः चापान्तरम् $= 10^\circ$

$10^\circ = 19$

$05^\circ = ??$

$\frac{05 \times 19}{10}$ = 9.5 गतज्या अभीष्टज्ययोरन्तरम्। 41 + 09.5 = 50.5 ॥

अतः 25 अंशानां ज्या 50.5 भवति।

एवं लघुज्यायाः क्रमज्या विधानमुक्त्वा इदानीं भास्करोक्त उत्क्रमज्या संख्यान् कथयति शङ्करनारायणः। श्लोके –

करौ तुरङ्गा धरणीश्वराश्च ततो गजाक्षीणि गुणाब्दयश्च।
षष्टिर्नवाश्वाः परतो नवाङ्काः खभास्करश्चेत् क्रमपिण्डजीवाः ॥[14]

लघूत्क्रमज्या सारिणी

उत्क्रमज्यासंख्या	चापांशाः	उत्क्रमज्याखण्डकाः	उत्क्रमज्याः
00	00°	00	00
01	10°	02	00 + 02 = 02(करौ)
02	20°	05	02 + 05 = 07(तुरङ्गाः)
03	30°	09	07 + 09 = 16(धरणीश्वराः)
04	40°	12	16 + 12 = 28(गजाक्षीणि)
05	50°	15	28 + 15 = 43(गुणाब्दयः)
06	60°	17	43 + 17 = 60(षष्टि)
07	70°	19	60 + 19 = 79(नवाश्वाः)
08	80°	20	79 + 20 = 99(नवाङ्काः)
09	90°	21	99 + 21 = 120(खभास्कराः)

लघुज्याखण्डकाः विलोमक्रमेण योज्यन्ते चेत् दश दश अंशेषु उत्क्रमज्या लभ्यन्ते। तयोरन्तराले विद्यमानेषु भुजांशेषु क्रमज्यावदुत्क्रमज्या अपि साध्या ॥

क्रमज्या-उत्क्रमज्या अनयोः विशेषः किमिति अत्र विव्रियते। तन्त्रदर्पणाभिधाने व्याख्याने लघुज्या विषयमुक्त्वा साक्षात् हराणां विषयः निरूपितः। अत्र मया संगृह्य अधोभागे सारिण्या प्रदर्शितः।

[14] तन्त्रदर्पणाभिधाने व्याख्याने स्पष्टाधिकारे शङ्करनारायणेन उक्तोऽयं श्लोकः ।

क्रमज्या	उत्क्रमज्या
1.क्रमज्या नाम वृत्तपरिधेः अभीष्टस्थानात् त्रिज्यापर्यन्तं विद्यमानमन्तरम् ।	उत्क्रमज्या नाम पूर्णज्या चापयोर्मध्ये विद्यमानं बाणरूपम् ।
2.भुजज्या कोटिज्या भेदेन द्विधा। वृत्तपरिधेः अभीष्टस्थानात् वृत्तमध्य सूत्ररूपत्रिज्यापर्यन्त-विद्यमानं तिर्यगन्तरं भुजज्या। वृत्तपरिधेः अभीष्टस्थानात् नवत्यंशानां भुजज्यारूपत्रि-ज्यापर्यन्तं विद्यमानमन्तरं कोटिज्या।	भुजोत्क्रमज्या-कोट्युत्क्रमज्या इति भेदेन द्विधा। पूर्णभुजज्या-तच्चापयोर्मध्ये विद्यमानं बाणरूपम् अन्तरं भुजोत्क्रमज्या। पूर्णकोटिज्या-तच्चापयोर्मध्ये विद्यमानं बाणरूपान्तरं कोट्युत्क्रमज्या।
3.क्रमज्याभिः जात्यत्रिभुजसंस्थानं कल्पयितुं शक्यते । $\sqrt{\text{भुजज्या}^2 + \text{कोटिज्या}^2} = \text{त्रिज्या}$	उत्क्रमज्याभिः जात्यत्रिभुजं कल्पयितुं शक्यते।
1. क्रमज्ययां वृत्तस्य प्रथमपदे तृतीयपदे च भुजज्या क्रमेण वर्धन्ते / द्वीतीय-तुरीयपदे हीयन्ते / कोटिज्या प्रथमपदे-तृतीयपदे हीयते / द्वितीयपदे-तुरीयपदे वर्धन्ते।	भुजोत्क्रमज्या वृत्तस्य प्रथमपदे तृतीयपदे च वर्धन्ते। द्वितीयपदे चतुर्थपदे हीयन्ते। कोट्युत्क्रमज्याः प्रथमपदे तृतीयपदे च हीयन्ते द्वितीयपदे चतुर्थपदे च वर्धन्ते।

ज्यातः चापसाधनम्

ज्यासाधनस्य वैपरीत्यमेव चापसाधनम्। चापमानं वृत्तपरिधौ अंशरूपेण विद्यते। ज्या स्वरूपं परिधि-त्रिज्या मध्ये रेखारूपेण विद्यते। ज्या संख्या अस्ति चेत् तद्वशात् चापानयनं कर्तुं शक्यते।[15] भागास्तयोः खेन्दुहृता.[16] इति ज्या साधनं निरुपितवन्तः। इदानीं चापसाधनं कथयन्ति -

ज्याखण्डकान् प्रोझ्य यथा विशोध्यं संख्यावशिष्टे गुणयेत् खचन्द्रैः।
आयातखण्डेन विभज्य शेषं संख्यासुयोज्यं धनुषः फलं स्यात् ॥[17]

[15] ज्यां प्रोझ्य शेषं तत्वाश्विहतं तद्विवरोद्धृतम् ।
संख्यातत्वाश्विसंवर्गे संयोज्य धनुरुच्यते ॥ सूर्यसिद्धान्तः – स्पष्टाधिकारः – 33 |

[16] तन्त्रदर्पणः – स्पष्टाधिकारः - 06

[17] तन्त्रदर्पणः – स्पष्टाधिकारः - 18

यदा यत्र धनुः कार्यं तदा तत्र रूपाश्विन[18] इत्यादि क्रमपाठिता यावन्तो ज्या खण्डाः शोध्यन्ते तावन्तो विशोध्य गतज्यार्धसंख्यामुपरि संस्थापयेत्। विशोध्यावशिष्टं सशेषं संख्यां च दशभिर्गुणयेत्। तच्चायातखण्डेन उपरितनज्यार्धेन विभज्य फलं दशघ्नसंख्यासु योजयेत्। तद्धनुः फलं स्यात् , सूत्रं यथा -

ज्या – रूपाश्विना.. इत्यादि क्रमपाठिताः ज्याः = फलम्।

फलम् × 10 ÷ उपरितन ज्यार्धसंख्या = फलम्।

शोधितज्या संख्या × 10 + फलम् = चापमानकलाः।

50.5 ज्यायाः चापांशाः साध्याः। गतज्या शोध्या।

50.5 – 41.0 (गतज्या)= 9.50 अन्तरम्।

गम्यज्या – गतज्या = गतगम्यान्तरम्। = 60 – 41 = 19 गतगम्यान्तरम्।

यदि 19 = 10 अंशाः तर्हि 9.5 कृते किमिति ? = 9.5 × 10 ÷ 19 = 05

गतज्या × 10 = 02 ×10 = 20 |

गतज्यायाः चापः 20 + 5 = 25 अंशाः।

50.5 ज्यायाः चापांशाः 25 अंशाः।

एवं विद्दणाचार्यकृतस्य **वार्षिकतन्त्रा**ख्यस्य तन्त्रग्रन्थस्य शङ्करनारायणकृत**तन्त्रदर्पण-**व्याख्यायां ज्यासाधनप्रकरणं विद्यते।

आधारग्रन्थावलिः –

सूर्यसिद्धान्तः – चौखाम्भा संस्कृतभवनम् वारणासी - 2011

तन्त्रदर्पणः – विद्दणाचार्यविरचित-वार्षिकतन्त्रस्य व्याख्या- तन्त्रदर्पणः नाम्ना शङ्करनारायणविरचितोऽयम् अप्रकाशितमातृका।

सिद्धान्तशिरोमणिः – चौखाम्भा संस्कृत संस्थानम् वारणासी - 2005

केतकीग्रहगणितम् -भारतीय विद्या प्रकाशन- दिल्ली - 2001

[18] तन्त्रदर्पणः – स्पष्टाधिकारः - 07

खेटस्पष्टीकरणं तत्र चोलविचारश्च

भरत ऐतालः*[1]

अथोक्तं श्रीमद्भास्कराचार्येण [2]**"खेटैः स्फुटैरेव फलस्फुटत्वम्"** इति। स्फुटग्रहैरादिष्टं फलं स्पष्टं भवतीति तदभिप्रायः। [3] **यथास्व भगणाभ्यस्तः** इत्यादिभिरागताः खेटाः मध्यमाहर्गणेनानीत्वात् मध्यामा एव। स्फुटगतेः प्रतिक्षणं वैलक्षण्यात् मध्यमदिनसमूहात्मकाहर्गणः साधितः। अनेन साधिताः ग्रहाः नाडीमण्डलीय-कल्पितमध्यमार्कोदयकालिकाः भवन्ति नतु क्रान्तिवृत्तीयमध्यमार्कोदयकालिकाः। [4]**लङ्कायामार्धरात्रिकः** इत्युक्तेः अनुपातागताः ग्रहाः लङ्कार्धरात्रिकाः। एतादृशाः मध्यमग्रहाः आकाशे प्रत्यक्षतः दृष्टे सति नोपलभ्यन्ते। येन संस्कारेण दृष्टिपथमायान्ति तदेव स्फुटसंस्कारः। [5]**शीघ्रमन्दोच्चपाताख्याः ग्रहाणां गतिहेतवः** इति वचनात् ग्रहाणां गतौ शीघ्रोच्च-मन्दोच्च-पाताख्याः त्रयः हेतवः सन्ति। एतेषामाकर्षणात् मध्यमात् स्पुटो भिद्यते। मध्यमग्रहाणां स्फुटीकरणं तु मन्दफलशीघ्रफलख्यसंस्काराभ्याम्। रविचन्द्रयोस्तु मन्दफलसंस्कारमात्रम् फलोत्पत्तौ कारणं निरूपितम् –

[6]**भूमेर्मध्ये खलु भवलयस्यापि मध्यं यतः स्याद्**
यस्मिन्वृत्ते भ्रमति खचरो नास्य मध्यं कुमध्ये।
भूस्थो द्रष्टा नहि भवलये मध्यतुल्यं प्रपश्येत्
तस्मात्तज्ज्ञैः क्रियत इह तद्दोः फलं मध्यखेटे ॥ इति

मन्दफलानयनम् –

पूर्वोक्तवत् ग्रहभ्रमणवृत्तस्य प्रतिवृत्ताख्यस्य केन्द्रं भूगर्भादन्यत्रान्त्यफलज्यातुल्यान्तरे विद्यते। अतः भूस्थो द्रष्टा गणितागतग्रहं दृष्ट्यपलब्धतुल्यं न पश्यति। अनयोर्गणितागतदृष्ट्यपलब्धयोरन्तरमेव मन्दकर्मणि मन्दफलमित्युच्यते (शीघ्रकर्मणि शीघ्रफलं भवति)। फलानयनात् पूर्वं परिधिस्फुटीकरणं कार्यम्। इदं च सूर्यसिद्धान्तोक्तं विशिष्टं कर्म। भास्करेणापि प्रकारान्तरेणेदमुक्तं न किन्तु सर्वेषां परिधीनाम्।

---

[1] **शोधच्छात्रः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः**

[2] सिद्धान्तशिरोमणिः – २-१

[3] सूर्यसिद्धान्तः – १-५३

[4] सूर्यसिद्धान्तः- १-५०

[5] सूर्यसिद्धान्तः-२.१

[6] सिद्धान्तशिरोमणेः गोलाध्यायः- २.७

[7]**तद्गुणे भुजकोटिज्ये भगणांशविभाजिते।**
तद्भुजज्याफलधनुर्मान्दं लिप्तादिकं फलम् ॥

अनेनोक्तवत् मन्दकेन्द्रभुजज्या मन्दस्पष्टपरिधिना गुणिता भगणांशैर्विभक्ता मन्दफलज्याप्रमाणं लभ्यते। तस्याः चापं मन्दफलं भवति। अस्य संस्कारस्तु –[8]**अजादिकेन्द्रे सर्वेषाम्** इति मेषादिकेन्द्रोत्पन्नमन्दफलं शीघ्रफलं वा सर्वेषां ग्रहाणां धनं भवति। तुलादि केन्द्रोत्पन्नं तु ऋणं भवति। चोलविपश्चिदा धनर्णविचारे कारणमपि प्रस्थापितम्। फलस्य वृद्धिह्रासविचारः उपस्थापितः। छेद्यकद्वारापि विषयनिरूपणं पूर्वसूरीणामभिप्रायश्च निरूपितः।

एवं च मन्दफलेन संस्कृताः ग्रहाः मन्दस्पष्टाः भवन्ति। [9]**स्फुटौ रवीन्दू मृदनैव वेद्यौ** इति भास्करवचनात् सूर्याचन्द्रमसौ मन्दकर्मणैव स्फुटत्वमाप्नुतः। अस्य दृक्प्रतीतिरेव हेतुः।

शीघ्रफलानयनम् -

गणितागत-दृष्ट्यपलब्दग्रहयोरशीघ्रकर्मणि यदन्तरं तदेव शीघ्रफलम् भवति। शीघ्रकेन्द्रभुजज्या कोटिज्या च पृथक् पृथक् स्पष्टपरिधिना गुणिता भगणांशैरुद्धृता चेत् ज्यात्मके फले लभ्येते। तयोश्चापे कृते भुजकोटिफले भवतः। त्रैराशिकद्वारात्रोपपत्तिः प्रदर्श्यते– यदि भगणांशैः(३६०) शीघ्रकेन्द्रभुजज्या कोटिज्या वा लभ्यते तर्हि स्फुटपरिधिना किमिति। शीघ्रकेन्द्रे नक्रादौ सति त्रिज्या-कोटिफलयोर्योगेन कर्कटादौ चान्तरेण स्फुटा कोटिर्लभ्यते। स्फुटकोटिवर्ग-भुजफलवर्गयोर्योगपदं शीघ्रकर्णो भवति। शीघ्रकर्णो नाम भूगर्भात् शीघ्रप्रतिवृत्तस्थग्रहपर्यन्तं विद्यमानं सूत्रम्। तदानयनं तु प्रतिवृत्तभङ्ग्यात्र निरूपितम्। मकरादिकेन्द्रे त्रिज्यापेक्षया कर्णस्तु कोटिफलतुल्येन प्रमाणेनाधिको भवतीति कारणाद्धनम्। कर्क्यादौ कोटिफलतुल्येन प्रमाणेन न्यूनमिति कारणादृणम्।

यदा शीघ्रकर्णाग्रे भुजफलं तदा त्रिज्याग्रे किमित्यनुपातेन शीघ्रफलज्या प्रमाणं लभ्यते। अस्याः शीघ्रफलज्यायाः चापं कक्षावृत्ते शीघ्रफलं भवति। तदुक्तम् -

[10]**त्रिज्याभ्यस्थं भुजफलं चलकर्णविभाजितम्।**
लब्धस्य चापं लिप्तादि फलं शैघ्र्यमिदं स्मृतम्॥ इति।

---

[7] सूर्यसिद्धान्तः- २.३९

[8] सूर्यसिद्धान्तः- २.४५

[9] सिद्धान्तशिर्मणिः- २. ३६

[10] सूर्यसिद्धान्तः- २.४१

कुजादीनां संस्कारः –

रविचन्द्रयोः पूर्वोक्तवत् मन्दफलसंस्कारमात्रमभिहितम्। कुजादीनां तु संस्कारचतुष्टं निरूपितं सौरे। तदुक्तं -[१०] " शैघ्र्यं मान्दं पुनर्मान्दं शैघ्र्यं चत्वार्यनुक्रमात्" इति। तत्रादौ मध्यमग्रहेण शीघ्रफलमानीय तदर्धेन मध्यमग्रहः संस्कार्यः तदा शीघ्रफलार्धसंस्कृतमध्यमग्रहो भवति। तेन शीघ्रफलार्धसंस्कृतेन मध्यमग्रहेण पुनर्मन्दफलमानीय तदर्धेन शीघ्रफलार्धसंस्कृतमध्यमग्रहस्संस्कार्यः तदा शीघ्रफलार्ध-मन्दफलार्धसंस्कृतमध्यमग्रहो भवति। तेन फलद्वयसंस्कृतेन मध्यमग्रहेण मन्दफलमानीय गणितागते मध्यमग्रहे सकलं संस्कार्यम् तदा मन्दस्पष्टग्रहो भवति। मन्दस्पष्टग्रहेण पूर्वोक्तवत् शीघ्रफलंमानीय मन्दस्पष्टग्रहे संस्कार्यम्। तदा स्पष्टखेटो भवति। अत्र दृगुपलब्धिरेव प्रमाणं भवति। तथापि गणितक्रमं पश्यामश्चेत् गणितागतः मध्यमग्रह एव अवास्तव इति प्रतिभाति। वास्तवमध्यमग्रहस्तु मन्दफलार्ध-शीघ्रफलार्धाख्यफलद्वयसंस्कारात्। एवं ग्रहाः राक्षसालयस्थाः भवन्ति। संस्कारचतुष्टयेनैत अभीष्टदेशीयाः। ते च रेखान्तर-भुजान्तर-चर-उदयान्तराख्याः। किन्तु सूर्यसिद्धान्ते स्वल्पान्तरत्वात् चरोदयान्तराख्यौ संस्कारौ परित्यक्तौ। तन्न दोषाय भवति। अस्मिन् विषये भास्कराचार्यः –

[11]**स्वल्पान्तरत्वादबहूपयोगात् प्रसिद्धभावाच्च बहुप्रयासात्।**
ग्रन्थस्य तज्ज्ञैर्गुरुताभयेन यस्त्यज्यतेर्थो न स दूषणाय ॥ इति

यद्यप्याचार्येण न केवलं शीघ्रकर्मणि अपि तु मन्दकर्मण्यपि कर्णस्यानयनं कृतं परन्तु स्वल्पत्वात् मन्दकर्मणि न गृह्यते। भास्कराचार्येण मन्दकर्मणि कर्णत्यागस्य कारणमपि विस्तरेणोदीरितम्। अनेन प्रकारेण स्फुटग्रहमानीय फलादेशः क्रियते तदा सांवत्सरिकस्य वाणी मिथ्या न भवति।

परिशीलितग्रन्थाः –

सूर्यसिद्धान्तः – चौखम्भा संस्कृत भवन, वारणासी, 2005

सूर्यसिद्धान्तः – चोलव्याख्यान्वितः

पञ्चसिद्धान्तिका – चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन वारणासी 2015

सिद्धन्तशिरोमणिः - चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वारणासी, 2006

[11] सइद्धान्तशिरोमणिः- ग्रहच्छायाधिकारः.१६

जातकफलचिन्तने राशि-ग्रहस्वरूपयोः उपयोगिता

Vysakhan.K.B*[1]

ज्योतींषि ग्रहनक्षत्राणि एषां गतिस्थित्यवबोधकं शास्त्रं भवति ज्योतिश्शास्त्रम्। अपरिमिते गगनमण्डले यानि तेजोमयानि बिम्बानि दृश्यन्ते, तानि सर्वाण्येव समष्ट्या ज्योतिश्शब्देनोच्यन्ते। प्रतिदिनं भिन्नभिन्नगतिषु ग्रहशब्देन तेष्वपि पुनः केचिदमृतमयकिरणाः, केचिद्विषमयकिरणाः, केचिदुभयमिश्रकिरणाः, केचित्तूभयधर्महीनरश्मयश्च स्मृताः। एवंविधानां क्षत्रग्रहतारकादिज्योतिष्पिण्डानां स्थिति-गति-प्रभवादिवर्णनपरं शास्त्रमेव ज्योतिषपदेनाभिधीयते। वस्तुतस्तु शास्त्रमिदं ज्योतिषं ज्योतिर्विषयकम्। न केवलमिदं व्युत्पत्या अपि तु लगदमारभ्य कमलाकरभट्टपर्यन्तैः ये खल्वाकरग्रन्थाः प्रणीतास्तत्र शास्त्रमिदं ज्योतिषशब्देनैव व्यवहृतं दृश्यते।

अस्मिन् जन्मनि तथा पूर्वजन्मनि कृतानां कर्मणां फलानि अनुभवितव्यानि। तदर्थं मनुजानां कृते गुरुपरम्परया ज्ञापितमिदं लक्ष्यं पुरुषार्थेषु प्रधानः मोक्षः। तस्य मोक्षस्य प्राप्तये विविधैः शास्त्रैः अनेके मार्गाः प्रदत्ताः। ज्योतिश्शास्त्रानुसारेण मोक्षप्राप्तिस्तु पूर्वजन्मार्जित-शुभाशुभकर्मणां दोषपरिहारेण जायते। तत्परिहारार्थं जातकपरिशीलनेन प्रयश्चित्तं करणीयम्। बद्धपापकर्मतः मुक्तिस्तु प्रायश्चित्तकर्मभिरेव भवति। जातकफलकथनकाले एव राशीनां ग्रहाणां च स्वरूपम् अस्माभिः उपयुज्यते।

राशेः स्वभावाश्रयरूपवर्णान् ज्ञात्वानुरूपाणि फलानि तस्य।
युक्त्या वदेदत्र फलं विलग्ने यच्चन्द्रलग्नेऽपि तदेव वाच्यम्।।[2]

एवं राशेः स्वभाव-आश्रय-रूप-वर्णानामनुरूपफलं ज्ञात्वा युक्त्या फलं कथनीयम्। यत् फलम् उदयलग्ने विद्यते तादृशमेव फलं चन्द्रलग्नेऽपि वाच्यम्। जातकस्य स्वभावः, रुचिः, कार्यक्षमता, तस्य आकारः इत्यादिविषयान् सम्यक् विचिन्त्य तेषां परस्परं सम्बन्धमपि सङ्कलय्य एव फलकथनं क्रियते। एतदेव जातकफलचिन्तने ग्रहाणां-राशीनां स्वरूपस्य उपयोगिता। उदाहरणार्थं मेषराशिः लग्नमिति चिन्त्यतां तत्र मेषराशेः स्वरूपं मेषवत् भवति। तत्र तस्य राशेः सामान्य स्वरूपं वक्तव्यम्। परन्तु तत्र मेषराशिः लग्नमिति कारणेन राशिशीलमपि वक्तव्यं भवति। तत्र जननसमये चन्द्रः मेषे चेत् वृत्ताकारयुक्तः चक्षुः किञ्चित्

[1] **Reasearch Scholar, Dept.Of. Jyothisha, R.S.V.P- Tirupati**

[2] .फलदीपिका

रक्तवर्णश्च भवति। उष्णपदार्थाः शाकानि च भुज्यन्ते, शीघ्रतया भोजनं च क्रियते। स्वल्पकारणेन सन्तोषमनुभवति। सञ्चारशीलः सुरतप्रियश्च भवेति। जानुतः पादपर्यन्तं कृशत्वेन दृश्यते। अस्थिरधनः, पराक्रमी, स्त्रीजितश्च भवेत्। कुनखी, शिरसि व्रणाङ्कितश्च भवति। गर्विष्ठः सोदरेषु ज्येष्ठश्च भवेत्। सामुद्रिकलक्षणशास्त्रोक्त शक्ति नामिका रेखा तस्य पाणितले भवेत्। अस्थिरमनाः इति कारणेन सर्वदा चञ्चलहृदयश्च भवेत्। जलविषये भीतिः जनयति इति सर्वं **वृत्ताताम्रदृगुष्णशाकलघुभुक्**[3] इत्यत्र वर्णितं वर्तते।

एतानि कानिचन लक्षणानि मेषराशेः स्वरूपवत् वर्णितानि। केचन मेषराशेः फलानि केचन चन्द्रस्य फलं च कथयन्ति। राशिः, राश्याधिपः, चन्द्रश्च यदि बलिष्टः भवति तर्हि फलमपि तादृशं बलवत्तरं भवति। एवमेव राश्याधिपः, चन्द्रो वा फलहीनः तर्हि फलमेव न्यूनो भवति। राशेः स्वरूपं, राश्याधिपः, चन्द्रस्य च बलं दृष्ट्वा वक्तव्यम्। एवं प्रत्येकं ग्रहः मेषादि द्वादशराशिषु विद्यते चेत् तस्य ग्रहस्य स्वरूपत्वेन युक्तं फलं वक्तव्यम्। उदाहरणार्थं सूर्यस्य स्वरूपं **'मधुपिङ्गलदृक् चतुरस्रतनुः पित्तप्रकृतिः सविताल्पकचः'** इति भवति। मेषे सूर्यश्चेत्

लग्नर्क्षेल्पकचः क्रियालसतमः क्रोधीप्रचण्डोन्नतो
मानी लोचनरूक्षकः कृशतनुः शूरोऽक्षमोनिर्घृणः।
स्फोटाक्षः शशिभे क्रिये सतिमिरः सिंहे निशान्धः पुमान्
दारिद्र्योपहरो विनष्टतनयो जातस्तुलायां भवेत् ।।[4]

इति भवति। अत्र सूर्यः मेषरोशौ चेत् तिमिरमिति नेत्ररोगः तस्य भवेत्। एवम् अस्माभिः युक्त्या फलकथनं कर्तव्यम्। एतादृशफलकथने ग्रह-राशिस्वरूपाणाम् उपयोगिता अत्यन्तम् उपकाराय भवति। एवं राशिस्वरूपात् शुभाशुभफलानि यानि कथितानि, तत्र राश्यधिपतिबलं चन्द्रबलं च अतिप्रधानं भवति। इतोऽपि सूक्ष्मफलविचिन्तनाय द्रेक्काणस्वरूपविमर्शः कर्तव्यः। प्रत्येकं राशौ त्रयः इति आहत्य षड्विंशद्रेक्काणाः भवन्ति। तेषां सर्वेषां पृथक् स्वरूपं जातकग्रन्थेषु निरूपितं विद्यते। पूर्वोक्तलक्षणैः सह अस्य द्रेक्काणस्वरूपलक्षणस्याऽपि संयोजनेन फलं परिस्फुटं भवति। **'बृहद्यात्रा'** इति ग्रन्थे द्रेक्काणस्वरूपपरिज्ञानेन शुभाशुभफलविचिन्तनं कथं करणीयम् इति निरूपयति।

---

[3] बृहज्जातकम्.१७.१

[4]. फ.दी.८.१

यथा - **द्रेक्काणाकारचेष्टा गुणसदृशफलं योजयेत् बुद्धिहेतोः**
द्रेक्काणे सौम्यरूपे कुसुमफलयुते रत्नभाण्डान्विते च ।
सौम्ये दृष्टे जयस्स्यात् प्रहरणसदृशी पापदृष्टे च भङ्गः
सम्मोहोवाऽथ बन्धः सुभुजगनिगडे पापमुक्ते पिपासुः ।।

बुधः = दैवज्ञः, द्रेक्काणस्य आकारं, चेष्टां, गुणं च संवीक्ष्य तत्सदृशतया एव फलचिन्तनं कुर्यात् इति बोधयति अत्र। तच्च कथं चिन्तनीयं इति निरूप्यते। सौम्यरूपे द्रक्काणे दृष्टे सति शुभफलचिन्तनं कार्यम्। यथा- कुसुमफलयुतः रत्नभाण्डान्वितश्च सौम्ये दृष्टे स द्रोक्काणो शुभफलदा इति। पापदृष्टः द्रेष्काणश्चेत् पापफलदो भवति स द्रेक्काणः। यथा- प्रहरणसदृशी, भङ्गः, सम्मोहः, बन्धस्थः, सभुजगनिगडे, पापमुक्ते, पिपासौ च अशुभफलचिन्तनं करणीयम्। इतोऽपि सूक्ष्मतया फलचिन्तने प्रत्येकं ग्रहस्य स्फुटं स्वीकृत्य तस्य स्फुटस्य षड्वर्गः अपि चिन्तनीयः। ग्रहस्फुटं स्वीकृत्य तस्य स्फुटस्य वर्गान् निरूप्य तेषु वर्गेषु कति शुभवर्गाः, कति अशुभवर्गाः इति निरूप्य शुभवर्गस्याधिक्यं चेत् शुभफलम्, अशुभवर्गस्य आधिक्यं चेत् अशुभफलं च वाच्यम्।

कल्याणरूपगुणमात्मसुहृद्दृगाणे चन्द्रोऽन्यगस्तदधिनाथगुणं करोति।
व्यालोद्यदायुधचतुश्चरणाण्डजेषु तीक्ष्णोऽतिहिंस्रगुरुतल्परतोऽटनश्च।।[5]

जननसमये चन्द्रः स्वद्रेक्काणे बन्धुद्रेक्काणे वा स्थितः चेत् सः जातकः सौन्दर्यशाली, सौशील्यगुणयुक्तः, स्वस्य वा बन्धोः वा स्थानं त्यक्त्वा अन्यग्रहस्य द्रेक्काणे चेत् सः द्रेक्काणाधिपस्य गुणेन तुल्यगुणयुक्तः च भवति। चन्द्रः तस्य समग्रहस्य द्रेक्काणे स्थितश्चेत् सौन्दर्यादि गुणाः मध्यमाः भवन्ति। शत्रुद्रेक्काणे चेत् सः तान् गुणान् न अनुभवति।

एवं प्रकारेण जातके राशिः तत्र विद्यमानग्रहाणाम् आश्रयफलानि, ग्रहाणां स्वरूपाणि, ग्रहाणां फलं, द्रेक्काणादिफलं च सम्यक् निरीक्ष्य लोककल्याणाय फलकथनं कर्तव्यम्।

सन्दर्भग्रन्थाः

बृहज्जातकम् – भट्टोत्पलटीकोपेतम्, चौखम्बा संस्कृत प्रकाशन देल्ली - 2002

फलदीपिका – चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन् वारणासी, 2015

[5].बृ.जा.१९.६

Factors That Determine Longevity In Astrology

Ratheesh K.R.*[1]

The method adopted in Rogapraśna to determine the longevity of the native is known as praśnamārga by employing lagnādhipa, aṣṭamabhāva, aṣṭamādhipati and Moon as instruments and determining longevity after a careful study of their śubhadr̥ṣṭi, aśubhadr̥ṣṭi, śubhayogam, aśubhayogam, balābalam, etc.

"Lagnam vilagnapatimr̥tyutadīśacandrāḥ
praṣṭāyuṣoऽvagamane khalu sādhanāni
teṣāmśubhāśubhadr̥ganvayavīryavatta-
nirvīryatādiguṇadoṣavaśādvicintyam II [2]

Śubhagrahasthiti, pāpagrahamadhyasthiti, etc. are well analyzed. Śubhayogam, śubhadr̥ṣṭi, balapuṣṭi, śubhagrahamadshyaṣṭiti, etc. provide auspicious benefits while aśubhayogam, aśubhadr̥ṣṭi, balahīnata, pāpagrahamadhyasthiti, etc. provide inauspicious results. Moreover, auspicious and inauspicious aspects of lagnāṣṭama, auspicious and inauspicious aspects of lagnādhipa, auspicious and inauspicious aspects of aṣṭamādhipa, auspicious and inauspicious aspects of the position of the Moon, etc. of prime importance which also are considered as guarding longevity.

Horāyā iha jīvaḥ syāl praṣṭurāyurāyurnnirūpaṇam
Dehaḥ phalāntarajñānamiti śāstrāntaroditam [3]

Since Hora, of Skandatraya of Jyotiśāstra is its part dealing with the results, longevity turns out to be its very life force.

As per Āyurddāya, the two types of longevity determined according to Br̥hajjātaka are Yogāyus and Daśāyus. In these, the yogas which indicate death

---

[1] **Research Scholar, Govt. Sanskrit College, Thiruvananthapuram**

[2] Praśnamārga, Chapter 9, Verse 18, page 178.

[3] Praśnamārga, Chapter 9, Verse 14, page: 178

within the age of one are the Sadyoriṣṭayogas. Āyus as per the second of these, known as Daśāyus, are those professed by the great Sages like Maya and Yavana and based on Amśayadaśa introduced by Sage Satyācārya and given due consideration in these two forms. As far as Āyurddāyagaṇita is concerned, Varāhamihira Ācārya opines that the doctrines of Satyācārya are the better choice.

YOGASVARŪPAM

It is known as Yogam since the body with the change in planetary positions is studied enjoined with the outcomes that resulted out of karma. In general, Yogāyus may be regarded to be of six types. Thay are: Sadyoriṣṭayoga, Ariṣṭāyoga, Riṣṭāyoga, Madhyamāyuryoga, Dīrghāyuryoga and Amitāyuryoga.

Yogāyuḥ ṣadvidhā yogaiḥ ṣadvidhaistān vadāmr̥tha
Sadyoriṣṭā ariṣṭākhyā yogoriṣṭāhvayāstathā [4]

Having taken birth in the yogam known as Sadyoriṣṭam, one meets death within one year. Ariṣṭā yogam creates death within twelve years. But, these two yogams do not have dependence on daśa. Riṣṭāyogams brings forth death within thirty two years. Madhyāyuryoga brings death within seventy years and Dīrghāyuryoga within one hundred years. Riṣṭāyogam, Madhyāyuryoga, Dīrghāyuryoga – all these three yogas remain depending on daśa. When these yogas are identified, longevity resulting from daśa should also be considered. It has been mentioned earlier in this yogasvarūpa that for the yogas of Sadyoriṣṭa and Ariṣṭā daśa need not be depended upon. The reason for this assertion is that the result of those will have to be endured for certain.

ALPĀYURYOGA

Twentyone types of yogas are enumerated to explain how alpāyuryogam takes effect.

Balahānirvvilagnendoḥ pāpadr̥ṣṭi samanvayow |
Lagnajanmeśayormmowḍyam sthitiścārivyayāṣṭame ||

---

[4] Praśnamārga, Chapter 9, Verse 54, page: 190

Anayorapi dourbalyam pariveṣoparāgayoḥ
Sandhyāyām dikpradāhādi durnnimitteṣu vā janiḥ ||

Rāśīnām mr̥tyubhāgeṣu sandhiṣvapi tathā janiḥ
Mr̥tyubhāgastha candrasya sthitiḥ kendraṣu vāṣṭame ||

Kendrāyurmr̥tyubhāgasthavidhoścāsatsamanvayaḥ
Grahadr̥ṣṭasya candrasya sthitiraṣṭamaṣaṣṭhayoḥ ||

Śubhānāmvikribhiḥ pāpairdr̥ṣṭānām cātrasamsthitiḥ
Kendratrikoṇarandhreṣu tathaivāśbhasamsthitiḥ ||

Āyuralpatvadam doṣā iti kecil prakīrttitā || [5]

1. Lagna affected with balahāni
2. Candra affected with balahāni
3. Pāpayoga in Lagna
4. Pāpayoga for candra
5. Pāpadr̥ṣṭi for Lagna
6. Pāpadr̥ṣṭi for candra
7. Mouḍhya for Lagna
8. Mouḍhya for candral
9. Lagnādhipa positions at bhāvas of six, eight, twelve in relation to Lagna.
10. Candralagnādhipa positioning at bhāvas of six, eight and twelve in relation to candra.
11. Lagnādhipa becoming powerless
12. Candralagnādhipa becoming powerless
13. Taking birth at a time when Sūrya or Candra undergoes pariveṣa or eclipse.
14. Taking birth at dusk time.
15. Taking birth at the time when durnimittams like Dikdāham, Ulpādam, Bhūkambam, etc. is prevalent.
16. Taking birth at the mr̥tyu aspects of rāśis.

[5] Praśnamārga, Chapter 9, Verses 66, 67, 68, 69, 70, 71, page: 193

17. Taking birth at rāśisandhis.
18. Candra taking position at mṛtyu aspect at Kendra or aṣṭama at the time of birth.
19. Candra positioning alongwith pāpa at Kendra, in the eighth bhāva or at mṛtyu aspect.
20. Auspicious planets positioning themselves at sixth or eighth bhāva along with dṛṣṭi of any planet.
21. Auspicious planets stationed at sixth or eighth along with dṛṣṭi of an inauspicious planet (pāpa graha) which is in its vakra aspect.

DĪRGHĀYURYOGA

Dīrghāyuryogas are eighteen in number as follows:

> Atha kecana likhyanteऽtrāyuddairghyakarā guṇāḥ
> Balavatvam vilagnendvoḥ śubhayogaḥ śubhekṣaṇam II
> Kendratrikoṇarandhrārtheṣvamayoḥ śubhasamsthitiḥ
> Triṣaḍāyeṣvasadvāso viśeṣeṇa gurudayaḥ II
> Gurucandramasoryogaḥ kendralagnapateḥ sthitiḥ
> Janmeśasamsthitiścātra balavatvam tayordvayoḥ II
> Anayorāyasamsthānamāyurddairghyakarāguṇāḥ
> Āyuṣolpatvadā doṣā vilikhyanteऽtha kecana ||[6]

Lagna to have strength

1. Candralagna to have strength
2. Lagna to have auspicious yoga
3. Candralagna to have auspicious yoga
4. Lagna to have auspicious dṛṣṭi
5. Candralagna to have auspicious dṛṣṭi
6. Auspicious state at Kendra, trikona, aṣṭama and 2nd bhāva as per lagna
7. Auspicious state at Kendra, trikona, aṣṭama and 2nd bhāva as per candralagna

[6] Praśnamārga, Chapter 9, Verses 62, 63, 64, 65, page: 192

8. Pāpayoga at the third, sixth and eleventh bhāvas as per lagna
9. Pāpayoga at the third, sixth and eleventh bhāvas as per candralagna
10. Vyāzhayoga at lagna
11. Vyāzhayoga for candra
12. Lagnādhipa stationed at Kendra
13. Candralagnādhipa stationed at Kendra
14. Lagnādhipa to stay strong
15. Candralagnādhipa to stay strong
16. Lagnādhipa to be stationed at the 11th rāśi as per lagna
17. Candralagnādhipa to be stationed at the 11th rāśi as per candra

If guṇas are seen to be in excess and doṣas are seen to be less in the analysis of yogas in connection with alpārogya and dīrghārogya, then long life will be the outcome. On the contrary, if guṇas are seen to be less and doṣas are seen to be in excess, the result of death needs to be pointed out due to alpārogya yoga.

ATONEMENT (PARIHĀRA)

In roga praśna, when āyuryogas are detected, the atonements that can be carried out for alpārogya yoga are explained in the text titled Karmavipākam authored by Sāyaṇācārya.

> Ouṣadham pathyamāhāram tailābhyamgam pratiśrayam
> rogibhyaḥ śradhayā dadyādrogī rogavimuktaye ||[7]
>
> Mr̥tyuñjayahavanam khalu
> Sarvarujām śāntaye vidheyam syāt
> Sarveṣvapi homeṣu
> Brāhmaṇabhuktistathā tathāptavacaḥ || [8]

Those afflicted with alpārogyayoga should give in charity to other patients things like medicine, food of their choice, oil for applying on the body before

---

[7] Praśnamārga, Chapter 13, Verse 35, page: 271

[8] Praśnamārga, Chapter 13, Verse 36, page: 271.

taking bath and materials for them to sleep on with a lot of care as atonement. Havanam using Mr̥tyuñjaya mantra is carried out not just for long life. Acute fever and affliction resulting from black magic can also be taken care of with this. Moreover, feeding of Brāhmaṇas should also certainly be done.

CONCLUSION

In the analysis of rogapraśna, if it is found that the patient will die as per the birth chart or praśna, it should be revealed after what period of time the patient will die. If it is found that the patient will survive, the period of time after which the patient will be free of disease should be revealed. If doubt prevails as to whether the patient will survive or die, answer should be provided tactfully after careful consideration.

Evam praśnavaśācca jātakavaśāl kr̥tvāyuṣo nirṇayam
Nirṇṇīte maraṇasya rogasamayow vaacyāvatho rogiṇām
Nirṇṇītam yadi jīvitam tu śamanārambhādikam vā rujām
Sannigdham yadi tadvayam taducitam brūyātsudhīrllakṣaṇam ||[9]

References

1. Praśnamārgam - by Daivajñaśiromaṇi Kr̥ṣṇālayam M.K.Govindan, Kr̥ṣṇālayam Publications, Kochi.
2. Praśnānuṣṭhānapadhati
3. Sāyaṇīyam
4. Aṣṭāṅgahr̥dayam
5. Br̥hajjātakam

[9] Praśnamārgam, Chapter 10, Verse 75, page: 195

रहस्यत्रयसारोक्तदिशा रहस्यत्रयविवेचनम्

Dr. B. Keshavaprapanna pandey*[1]

'नमो नारायणेत्युक्त्वा श्वपाकः पुनरागमत्'[2] इत्यनेन वचनेन मूलमन्त्रस्य महान् प्रभावो दर्शितः वराहपुराणे। एवमेतादृशानि सहस्रशः प्रमाणवचनानि श्रुति-स्मृतीतिहास-पुराणादि-शास्त्रग्रन्थेषु दृश्यन्ते। अयञ्च मन्त्रः पदत्रयात्मक इति श्रुतिरेव विभज्य दर्शयति। यथा **'ओमित्येकाक्षरं, नम इति द्वे अक्षरे, नरायणायेति पञ्चाक्षराणि'**[3], इत्येवमादिकाः। तत्र प्रथमपदम् अक्षरत्रयात्मकम्। अकारोकारमकारभेदात्। तत्र अकारस्सर्वकारणभूतं सर्वरक्षकं सर्वशेषिणं श्रियःपतिं श्रीमन्नारायणमाह। तथा हि –

समस्तशब्दमूलत्वादकारस्य स्वभावतः।
समस्तवाच्यमूलत्वाद् ब्रह्मणोऽपि स्वभावतः[4] ।।

तत्र सर्ववाच्यकारणभूतोऽकारः सर्ववाचककारणभूतं परमात्मानं निर्दिशति। अकारस्य सर्वशब्दकारणत्वं सर्वशब्दमूलत्वञ्चोक्तं सर्वशास्त्रैरैक्यककण्ठेन यथा – **'यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः। तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परस्स महेश्वरः'**[5] इति। अपि च प्रणवस्य यो वाच्यतया प्रधानः स महेश्वरः साक्षात् नारायण इति अर्थ कृतः। अकारो विष्णुवाचक इत्यनेकत्र नियमत्वात्। भगवतैव श्रीमद्भगवद्गीतायामुक्तं - अक्षराणामकारोऽस्मीति। अपि च वेदोक्तस्य **'यः परस्स महेश्वरः'** इत्यत्र महान् ईश्वरः इति विग्रहवाक्येन भगवान् श्रीमन्नारायण एवोऽभिप्रेतः। यथा – **'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परञ्च दैवतमिति'**[6]। अनन्तरम् उकारेण भगवतो नारायणस्य नित्यानपायिनी श्रीरत्र विवक्षिता। पुरुषकारभूतया लक्ष्म्या सहैव परमकारुणिको भगवान् जीवान् रक्षतीति शास्त्रेषु लब्धप्रमाणैः स्पष्टम्। तां विना शरणागतस्य जीवस्य साक्षान्मोक्षस्यासंभवात्।

---

*[1] **Assistant Professor, Dept of Sanskrit, Dwaraka Doss Goverdhan Doss Vaishnav college, Arumbakkam, Chennai – 106,**

[2]. कैशिक.पु.-50

[3]. नाराणोप-03

[4]. रहस्यत्रयसारसङ्ग्रह-06

[5]. महानारायणोपनिषत्–10/08

[6]. श्वेत.उ-3/192/57.

उक्तञ्च –

लक्ष्म्या सह हृषीकेशो देव्या कारुण्यरूपया।
रक्षकः सर्वसिद्धान्ते वेदान्तेषु च गीयते [7] ।।

इत्यनेन स्पष्टं यत् भगवतो नित्यानपायिन्याः लक्ष्म्याः कारुण्यरूपायाः चरणारविन्दयोः शरणागतिपूर्वकमेव भगवतः श्रियःपतेः नारायणयस्य पादारविन्दयोः शरणागतिः सिद्धा भवन्ती भगवतो प्रीतिकारिणी स्यादिति। अपराधशतानां जीवानां तदैव लक्ष्म्याः करुणया भगवति शरणागतिः संभवाऽन्यथा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य कदाचित् जीवापराधदर्शनेन तत्क्रोधभाजनत्वमापतेदिति। अनन्तरं मकारे पञ्चविंशतितत्त्वात्मको जीवो विवक्षितः। यथा '**मकारार्थो जीव**' इति वचनात्। अपि च तादर्थ्ये चतुर्थी वक्तव्ये मकारवाच्यस्य जीवस्य तादर्थ्यमित्यनेन भगवतो नारायणस्यैव शेषत्वमिति भवति, तच्छेषत्वप्रतिसम्बन्धी शेषीत्यभिधीयते। अत्र प्रमाणानि यथा '**पतिं विश्वस्यात्मेश्वरम्**'[8] '**अस्या मम च शेषं हि विभूतिरुभयात्मिका**'[9] इत्यादीनि प्रमाणान्यत्रानुसन्धेयानि।

तदनुगुणं **नम** इति पदं शरणागतेः वचनं भवति। यथा – ''**गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं पुरुषर्षभाः**''[10] इति शरणागतिविधाने इत्यत्र ''**द्रौपद्यास्सहितास्सर्वे नमश्चक्रुर्जनार्दनम्**''[11] इति नमसः अत्र प्रयोगात्मभरन्याससमर्पणे नमसः प्रयोगो युज्यते यथा – ''**नमः शब्दः प्रधानार्थः स्वाहाशब्द इवेष्यते**''[12] इति वचनमत्रानुसन्धेयम्। तथा च शरणागतिस्वरूपप्रतिपादकं नमः पदमिति निर्वाहोऽपि क्रियते आचार्यैः।

तृतीयपदन्तु अकारवाच्यं नारायणमेव विशदीकरोति। '**नृ नये**' इति धातौ अप्रत्यये कृते नरशब्दस्य व्युत्पत्तिः। अनेन भगवतोऽखिलनेतृत्वमुक्तं भवति। '**जह्नुर्नारायणो नरः**'[13] इति भगवद्वाचकशब्दोऽयम्। एवञ्च नारायणशब्दस्य अन्या अपि काश्चन व्युत्त्पत्तय आचार्यैः दीयन्ते। रिङ् क्षये इति धातोः डप्रत्यये कृते चेतनाचेतनयोः स्वभावस्वरूपाभ्यामन्यथाभावेन क्षयिष्णुत्वमपि भवति परन्तु ईश्वरस्य तदुभयाभावात् नरत्वं विष्णोः उपपन्नम्। एवञ्च

---

7 . लक्ष्मीतन्त्रम् -28/14

8. नारा.सू -03

9. भगवत्परिजनोपासनापद्धतिः -10

10. महा.भा -03/192/56

11. महा.भा -03/192/57

12. रहस्यत्रसारः, पृ-सं-136

13. वि.सू -06

'नरसम्बन्धिनो नारा' इति वा, **'नाराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति'**[14] ततो विदुः इत्युक्ते चेतनातनं विश्वं नारशब्देनाभिधीयते अपि च स्वरूपस्वभावान्यथाभावान्नरशब्देन जीव इत्युच्यते तत्सङ्घाताः नाराः तेषामयनम् आधारो वा नारायण इत्यन्योऽर्थः द्योत्यते शास्त्रेषु। एतस्य नारायणशब्दस्य समासोऽपि द्विविधः कृतः बहुव्रीहिः तत्पुरुषश्चेति। यदा तत्पुरुषस्तदा नारायणशब्दस्य **नराणामयनमिति** विग्रहः यदा बहुव्रीहिस्तदा **नराण्ययनानि यस्येति** स्वीक्रियते।

तत्र वाक्यार्थः अकारवाच्याय श्रियःपतये एवाहं शेषभूतः। न मम किञ्चित् स्यात्। सर्वं नारायणस्यैव सकलविधकैङ्कर्यं भवेदिति मन्त्रस्यास्य सारार्थः। तत्रैतत्सम्बन्धी मूलमन्त्रार्थप्रतिपादकः पूर्वाचार्याणां कश्चन श्लोकः प्रस्तूयते।

अकार्थो विष्णुः जगदुदयरक्षाप्रलयकृत्
मकारार्थो जीवः तदुपकरणं वैष्णवमिदम्।
उकारोऽनन्यार्हं नियमयति सम्बन्धमनयोः
त्रयीसारस्त्र्यात्मा प्रणवमिममर्थं समदिशत्[15] **।। इति**

<u>द्वयमहामन्त्रप्रभावः –</u> **श्रीमन्नारायणचरणौ शरणं प्रपद्ये, श्रीमते नारयणाय नमः**

एष द्वयमहामन्त्रो मन्त्ररत्नत्वेन प्रख्यातो मूलमन्त्रव्याख्यानविशदीकरणाय शरणागतिमन्त्रत्वेन व्याख्यायते। एतस्य मन्त्रस्य मूलमन्त्रव्याख्यानरूपत्वात् भगवच्छास्त्रे मूलमन्त्रानुबन्धी शरणागतिमन्त्र इत्याहूयते। अयञ्च मन्त्रः पूर्वोत्तरखण्डाभ्याम् उपायोपेयकार्थप्रकाशकार्थकत्वाच्च द्वयमित्याचार्यैरभिधीयते। तत्राद्यस्य श्रीशब्दस्य महत्तरार्थो यथा –

श‍ृणाति निखिलान् दोषान् श्रीणाति च गुणैर्जगत्।
श्रीयते चाखिलैर्नित्यं श्रयते च परम्पदम्[16] **।।**

इत्यादिप्रमाणैः या आश्रितदोषान् निवारयन्ती, तद्गुणांश्च वर्धयन्ती, पुरुषकाररूपेण प्राणिभिराश्रीयते, तेषां संरक्षणार्थञ्च स्वयं भगवन्तं नारायणमाश्रित्य महत्या करुणया जीवानुद्धारयति सा जगज्जननी लक्ष्मी श्रीरित्यभिधीयते। तत्र उपर्युक्तस्य पद्यस्यार्थः यद्यपि स्पष्टः तथापि स्पष्टप्रतिपत्तये विव्रियते किञ्चिदिह। श‍ृणोति श्रावयतीति च श्रीशब्दार्थो निरुच्यते।

---

[14]. रहस्यत्रयसारार्थसारः

[15]. अष्टश्लोकी -01

[16]. अहिर्बुध्न्यसंहिता -51/62

अपि च या आश्रितजनानामार्तनिनादं श्रुत्वा तत्संरक्षणार्थं तमेव भगवन्तं श्रावयतीत्यर्थः। तथैव संश्रितानामखिलान् दोषान् भस्मीकृत्य अनुगृह्णातीत्यतोऽन्वर्थं नाम।

अनन्तरञ्चास्मिन् मन्त्रे नारायणशब्दस्यापि स्थानानुगुणम् अर्थविशेषो विवक्षितः। नारशब्देन समाश्रितान् प्रपन्नान् रक्षितुं तदुपयुक्तरक्षणगुणाः प्रख्यापिताः। ते च गुणाः कारुण्य-स्वामित्व-सौशील्य-वात्सल्य-सौलभ्य-ज्ञान-शक्त्यादयः। भगवतो नारायणस्य साक्षात्सम्बन्धात् तद्युक्तञ्च। तेषामयनमर्थात् तदाधार इत्यर्थः।

तदनन्तरन्तु चरणशब्दस्तु दासप्रतीकात्मको भवति। चरणशब्देन दासस्य स्वामिविषये चरणग्रहणं जगत्प्रसिद्धमिति समुचितोऽयं प्रयोगः प्रसिद्धः। तत्र न खलु राजपरिवाराः राजानं करग्रहणेन स्वाभिलषितार्थं प्रार्थयन्ति। अनतिलङ्घनीयं हि कार्यं सदा चरणग्रहणेनैव सम्पाद्यन्ते इति लोकाचारः। अपि च सत्संप्रदायाचार्यैरपि बहुत्रास्य स्वस्वस्तोत्रेष्वनुसन्धानात्। यथा यामुनाचार्यैः -

निरासकस्यापि न तावदुत्सहे महेश! हातुम् तव पादपङ्कजम्।
रुषा निरस्तोऽपि शिशुस्स्तनन्धयो न जातु मातुश्चारणौ जिहासति[17] ।।

अपि च शरणागतस्य भगवच्चरणारविन्दयोः एव भोग्यत्वं , इति चरणशब्दः बोधयति। श्रूयते हि ''**विष्णोः पदं परमे मध्व उत्सः**'' [18] इति। तत्र भगवतश्चरणशब्दस्योपायत्वमप्यभिधीयते आचार्यैः। **प्रपद्ये** इति शब्देन महाविश्वासः प्रदर्श्यते। तत्र प्रशब्दः प्रकर्षाभिधानो भवति। **गत्यर्थाः बुद्ध्यर्थाः** इति न्यायेन बुद्धेः अभिधानात् तस्याध्यवसायरूपतयोक्तत्वात् प्रपद्य इति प्रयोगेन भगवतश्चरणारविन्दयोः प्रपदनं बुद्धिपूर्वकं दृढतया तत्र महाविश्वासस्य द्योतकं भवति। सारस्त्वत्र भगवच्चरणारविन्दयुगलं शरणत्वेन प्रपन्नस्य प्रार्थनापूर्वकं भरं न्यस्यामीत्यत्र न्यासोऽपि अभिधीयते।

एवं पूर्वखण्डं सम्यक् सपरिकरम् उपायं प्रतिपाद्य उत्तरखण्डेन तत्फलं यावदपेक्षितमत्र व्याख्यायते। तत्रापि श्रीमच्छाब्दार्थः पूर्ववद्व्याख्यातः विस्तरेण। नारायणशब्देन सकलगुणविग्रहविभूत्यादिविशिष्टं परं ब्रह्म श्रियःपतिः श्रीमन्नारायण एवेति प्रतिपाद्यते। सम्पूर्णस्यापि भगवद्विभूतिभूतस्य चेतनाचेतनप्रपञ्चात्मकस्य भगवतो नारायणस्य विशेषणतया सम्बन्धितया, अपि च तेषां भोग्यत्वात् नारशब्दवाच्यात्वाच्च तेषामाधारो नारायणोऽभिमतोऽत्र।

---

[17]. स्तोत्ररत्नम् -26

[18]. ऋग्वेदः -1/154/5

अपि च द्वयमहामन्त्रस्य उत्तरखण्डे विद्यमानं नम इति तृतीयपदं मम किञ्चिन्न स्यात् , नापि निरपेक्षकर्तृत्वम्, कुत्रापि न, ममेत्यर्थः। एषां त्रयाणामपि वाक्यानां एकवाक्यत्वे श्रीमन्नारायणचरणयोः सर्वदेश-सर्वकाल-सर्वावस्थोचितसर्वविधनिरपराधकैङ्कर्यप्राप्त्यर्थं श्रीमन्नारायण-चरणौ उपायत्वेनाध्यवस्य प्रार्थनापूर्वकम् आत्मभरं समर्पयामीति योजना कर्तव्या इह। अत्र मूलमन्त्रे जनित्वा द्वयेन संवर्ध्य द्वयैकनिष्ठो भवेत्, इत्यादीनि पूर्वाचार्यग्रन्थेषु वचनान्यनुसन्धेयानि। यथा गद्यत्रये श्रीमद्रामानुजाचार्यैः **''द्वमर्थानुसन्धानेन सह सदैव वक्ता यावाच्छरीरपातमत्रैव श्रीरङ्गे सुखमास्व''**[19] इति अनुसन्धेयमिह।

चरमश्लोकप्रभावः –

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः[20]।। (इति चरमश्लोकः)

चरमश्लोकस्तत्र पूर्वोत्तरार्धाभ्यां शरणागतिमन्त्रस्य पूर्वोत्तरखण्डयोः विवरणमिति मन्तव्यम्। तत्र भगवान् कृष्णो भगवद्गीतायां क्रमेण कर्मयोग-ज्ञानयोग-भक्तियोगांश्च मोक्षसाधनत्वेनोपदिश्य अन्ततः तदाचरणयोग्यस्य शोकाकुलस्य जीवस्य मोक्षप्राप्त्यर्थमुपायान्तरमिह विवक्षितम्। तत्र प्रकृतविहितस्य **सर्वधर्मान्** इति पदस्थस्य धर्मस्यानुष्ठानं त्रिविधं प्रोक्तम्। स्वर्ग्याद्यर्थं, ब्रह्मविद्यानिष्पत्यर्थं , नित्यनैमित्तिकात्मकञ्चेति

तत्र मुमुक्ष्वधिकारिणां भक्तियोगनिष्ठानां अनुष्ठीयमानेष्वपि कर्मसु स्वर्गाद्यर्थता निवर्तते। तत्र विशेषस्तु वैष्णवानां यदनुष्ठीयमानेषु कर्मसु भगवदाज्ञारूपतया केवलं तेषां दैनन्दिकजीवनेष्वनुसरणम् , न तु फलानुभूतिपूर्वककर्तृत्वधिया। उक्तञ्च तेषां भगवदाज्ञारूपाणां कर्मणामवश्यानुष्ठेयत्वेन किञ्चन वाक्यम् **''मनीषी वैदिकाचारं मनसाऽपि न लङ्घयेत्''**[21] इति।

अथवा सर्वधर्मशब्देन कर्मयोगादेरपि निवृत्तितामुक्त्वा **परित्यजेदि**त्यत्र अन्येष्वुपायान्तरेषु नैराश्यं द्योतयति। आनन्तरिके **माम्** इति पदेन सौलभ्यादिसकलगुणनिलयः शरण्यगुणयुक्तो भगवान् श्रियःपतिरेवाभिधीयते। ते च सर्वेऽपि गुणाः प्रागेव मूलमन्त्रद्वयमहामन्त्रयोर्व्याख्यानावसरे व्याख्याता एव। अपि च चरमश्लोके प्रयुक्तस्य **मामेकम्** इत्यत्र एकशब्दस्यापि षोढार्थो वर्ण्यते।

---

19. शरणागतिगद्यम् –पृ-सं -02

20. भगवद्गीता -18/66

21. लक्ष्मीतन्त्रम् -17/96

तच्च स्वयमेव देशिकाचार्यैरुच्यते -

प्राप्यस्यैव प्रापकत्वं स्वप्राधान्यनिवारणं।
प्रपत्तेः व्याजमात्रत्वमन्योपायैरनन्वयः।।
तदङ्गैरप्यसम्बन्धः सार्वसाध्येष्वभिन्नता।
इत्यर्थास्तु षडाचार्यैः एकशब्दस्य दर्शिताः[22] ।।

इत्यत्र पठनमात्रेणैव स्पष्टम्। अत्र एकशब्दस्यार्थाः क्रमेणैव प्रदर्शिता इत्यतो न विस्तार्यते इह

अनन्तरञ्च **''शरणं व्रज''** इत्यत्र विहितस्य साध्योपायस्य नैरपेक्ष्यं स्पष्टं विहितमनेन शब्दप्रयोगेन। अत्र तु स्पष्टं ज्ञातव्यं यदनेन वाक्यप्रयोगेन साक्षात् सिद्धोपायः भगवान् नारायण एव विवक्षितः। एवं पूर्वार्धेन वाक्येनास्य चरमश्लोकस्य स्पष्टं प्रपत्त्यनुष्ठानं विधाय , सर्वं पापमोक्षणरूपतत्फलोपदेशपूर्वकं सर्वविधान् शोकान् निवर्तयति अहमित्यादिवाक्यप्रयोगेन। अहं सर्वपापमोक्षणोपयुक्तज्ञानशक्त्यादिसामर्थ्ययुक्तः न्यस्तभरतया निर्भरं त्वां सर्वपापेभ्यः मोक्षयिष्यामि, इति शरणं प्रपन्नं स्वकीयं भक्तं भगवान् स्वयमेव उपर्युक्तैर्वाक्यैः आश्वास्य तेषां सर्वान् क्लेशान् निश्शोकयति। अयं खलु सर्वमोक्षणप्रकारः स्वयमाचार्यैरुक्तः –

प्रारब्धेतरपूर्वपापमखिलं प्रामादिकं चोत्तरं
न्यासेन क्षपयन्ननन्वुभयगतप्रारब्धखडं च नः।
धीपूर्वोत्तरपाप्मनामजननात् जातेऽपि तन्निष्कृतेः
कौटिल्ये सति शिक्षयाप्यनघयन् क्रोडीकरोति प्रभुः[23] ।।

अर्थोऽयं यत् पापं द्विविधम्। पूर्वाघम् उत्तराघम् इति। पूर्वाघं द्विविधं प्रारब्धमप्रारब्धं चेति। प्रारब्धं द्विविधम्, अनुमतमननुमतञ्चेति। उत्तराघं च द्विविधम्। बुद्धिपूर्वकम् अबुद्धिपूर्वकञ्चेति। बुद्धिपूर्वकं च द्विविधम्। कृतप्रायश्चित्तम् अकृतप्रायश्चित्तमिति। तत्र प्रारब्धव्यतिरिक्तं सर्वं भक्तिनिष्ठस्य निवर्तते। प्रपत्तिनिष्ठस्य तु अप्रारब्धपूर्वाधनिवृत्तिवत् प्रारब्धपूर्वाघेऽपि अनुमतांशो निवर्तते अत एव प्रपत्तेः इयती महत्ता। एतदनन्तरञ्च **मा शुचः** इत्यनेन स्पष्टयति यत् यः पूर्वं भक्तस्य शोकोऽनधिकारे आसीत्, परन्तु साम्प्रतं सर्वज्ञे परमकारुणिके सत्यसङ्कल्पे मयि स्वीकृतभारे पुनः शोचसि चेत् अनभिकृत्यमेव तत्स्यात्। सर्वशक्तिपरमकारुणिकत्वादिगुणोपेतोऽहं मयि न्यस्तभरं त्वां सर्वदा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि

---

[22]. रहस्यत्रयसारः –पृ.सं -219

[23]. रहस्यत्रयसारः पृ.सं - 223

इति। स्वीकृतभरे मयि जाग्रति त्वन्तु निस्संशयः सुखमास्व इत्यत्र भगवतः स्पष्टमभयप्रदानत्वम्।

इत्थं यावच्छरीरपातं निरपराधकैङ्कर्यपरः परमैकान्तिनो भूत्वा यथावस्थितस्वरूपब्रह्मानुभवेन सर्वदेश-सर्वकाल-सर्वावस्थोचित-सर्वविध-कैङ्कर्यलाभेन भगवत्सन्निधावेव स्थित्वा स्वकीयं शेषं जीवनं यापयन्नासीत्। तादृशः परमैकान्ती भक्तिप्रपत्तिभ्यां भगवन्तं नारायणं प्रसाद्य , स एव सिद्धोपायनिष्ठस्सन् स चार्चिरादिमार्गेण परमपदं प्राप्नोति। तत्र भगवन्तं च प्राप्य भगवदनुसारिभिः कैङ्कर्यादिभिः सदा धन्यो नन्दनो च भूत्वा विलसतीति।

<u>सन्दर्भसूची –</u>

1.वेदान्तदेशिककृतश्रीमद्रहस्यत्रयसारः - प्रकाशनम्-श्रीमत्पुण्डरीकपुराश्रमः, प्र-संस्करणम्,1960,तञ्जोर् (T.N)

2.देशिकप्रबन्धः - प्रकाशनम्- श्रीरामदेशिकाचार्य, ओप्पलियप्पन्मन्दिरम्, द्वितीयसंस्करणम्-2003 (देवनागरीलिप्याम्), चेन्नै,तमिळनाडु – 600 004

3.अधिकारसङ्ग्रहः (श्लोकव्याख्यासहितः), प्रकाशनम्- श्रीकोमलाम्ब प्रेस्, प्र-संस्करणम्- 1935, कुम्भकोणम्, तमिळनाडु

रोगनिवारणार्थं योगप्रयोगसाधुता

धनेशः पि वि*[1]

आत्यन्तिकदुःखनिवृत्त्यर्थं दर्शनानि बहुविधोपायान् वदन्ति चेदपि, संसारेऽस्मिन् संदह्यमानानां जनानां कृते प्रथमं तावत् आंशिकदुःखनिवृत्तिः शारीर-मानसादिभौतिकसुखेन अपेक्षते। तदन्तर्गतचिकित्सामादाय आंशिकदुःखनिवृत्तिमपि करोतीति योगस्य महत्वम्।

योगसम्प्रदाये हठाभ्यासेषु क्रिया-आसन-प्राणायामादीनां प्रयोगेण दोषनिवारणं कर्तुं शक्यते। एतं मार्गमवलम्ब्य योगचिकित्साप्रयोगो सम्भवति। ***रोगस्तु दोषवैषम्यं*** **दोषसाम्यमरोगता**[2] इत्युक्त्या वात-पित्त-कफानाम् असमत्वे सति जायमानरोगाणां निवारणं तेषां साम्यसम्पादनेन कर्तुं शक्यते इत्यतः क्रियाभ्यासेन अधिकदोषस्य निवारणं करोति। षट्-क्रियाः सन्ति। तेषु धौतिः, कपालभातिश्च कफदोषं, वस्तिः एवं नौलिः च पित्तदोषं च निवारयति, एवं नेतिः त्राटकञ्च दिव्यदृष्टिञ्च प्रददाति। आसनानि बहूनि सन्ति चेदपि सामान्यतो अग्निस्थैर्यप्रदानेन रोगप्रितिरोधशक्तिं मांसास्थिक्षमत्वञ्च प्रयच्छति। प्राणायामस्तु श्वासकोशसामर्थ्यं वर्धयन् आयुषः वृद्धिं करोति। अष्टविधप्राणायामेषु सूर्यभेदनं पित्तं प्रवर्धयति, उज्जायी श्लेष्मदोषं निवारयति, सीत्कारी शीतली च शैत्यं प्रदाय मनस्स्थैर्यं ददाति, भस्तिका त्रिदोषहरो भवति, भ्रामरी मनस्सुखं च ददाति। दिङ्मात्रप्रदर्शनमेव अधुना कृतम्। ननु तत्र प्रामाणिकतां किञ्चित् प्रदर्शयितुमुत्सहे - **कासश्वासप्लीहकुष्ठं कफरोगाश्च विंशतिः। धौतिकर्मप्रभावेण प्रयान्त्येव न संशयः ॥**[3] इति धौतिक्रियया सकलानां कफजातरोगाणां निवारणे सामर्थ्यं प्रदर्शितमस्ति। **गुल्मप्लीहादिकान् रोगान् ज्वरं पित्तं क्षुधां तृषाम्। विषाणि शीतली नाम कुम्भिकेयं निहन्ति हि ॥**[4] इति शीतलीप्राणायामेन पैत्तिकरोगनिवारणे उपयोगिता प्रकटिता। **मत्स्येन्द्रपीठं जठरप्रदीप्तिं प्रचण्डरुग्मण्डलखण्डनास्त्रम्।**[5] इति मत्स्येन्द्रासनस्य जठराग्निविवर्धनत्वं तथा च, मयूरासनेन सकलरोगनिवारणक्षमत्वञ्च[6] कथ्यते।

एतैः अभ्यासैः योगशिक्षकः रोगिणः रोगं ज्ञात्वा तेन कर्तुं शक्यानेव अभ्यासान् कारयति इति योगचिकित्सा। तत्र त्रिदोषसिद्धान्तं, पञ्चकोशसिद्धान्तं, तथा षड्विंशतित्त्वानां च आधारेण चिकित्सको रोगनिवारणं करोति।

---

[1] योगाध्यापकः, के.सं.विश्वविद्यालयः, गुरुवायूर परिसरः

[2] अ.हृ.सू.1-19

[3] अ.हृ.सू.1-19

[4] ह.प्र.2.58

[5] ह.प्र.1-27

[6] ह.प्र.1-31

योगस्तु केवलमध्यात्मसाधनार्थमेव उपयुज्यते यौगिकी चिकित्सा तु प्रामाणिकी नास्तीति बहवो अद्याप्यभिप्रयन्ति। तेषां तथाकथने अज्ञानमेव कारणमिति चिन्त्यम्। यतोहि अभ्यासेन दोषनिवारणादिकं हठप्रदीपिकादिषु ग्रन्थेषु तथा उपनिषत्सु निरूप्य प्रमाणीकृतमेवास्ति। तेषामुपयोगः रोगनिवारणदृष्ट्या पुराकाले प्रसिद्धो नासीत्, मोक्षसाधनाप्रसिद्ध्या। परन्तु रोगोपचारः सम्भवतीति अद्य शोधपद्धत्या वैज्ञानिकदिशैव बहुभिः क्रियमाणमस्ति। अत एव खलु इतरभारतीयशास्त्रापेक्षया योगस्य प्रसिद्धिः भोतिकैकवादिनामप्यभिमतत्वेन सन्दृश्यते। अथापि केषाञ्चित् एतत्प्रमाणम् अलं न भवति। रोगनिवारणं मुख्यतया उद्दिश्य नोक्तं तच्च गौणमिति वदन्ति। तेषां कृते योगस्य चिकित्सायां प्रामाण्यतां प्रकटयीतुमेव श्रीमान् नाथमुनिः ***<u>योगरहस्यम्</u>*** इति नामके ग्रन्थे सुस्पष्टतया योगचिकित्साविषये निरूपयति। एवमेतैः विचारैः योगस्य रोगनिवारणप्रसङ्गे साधुत्वं प्रमाणीकृतमिति चिन्तये।

चिकित्साशास्त्रं चतुर्व्यूहं वर्तते यथा - रोगो, रोगहेतु, आरोग्यं, भैषज्यमिति ; एवमिदमपि योगशास्त्रं चतुर्व्यूहमेव तद्यथा संसारः, संसारहेतुः, मोक्षः, मोक्षोपाय इति। तत्र दुखबहुलसंसारो हेयः त्याज्यः, प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयहेतुः दुःखकारणमविद्येति सारः, तथा तस्य संयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिः भवति हानं, हानोपायो नाम मुक्त्युपायस्तु सम्यग्दर्शनम् विवेकज्ञानमिति च पातञ्जलयोगसूत्रस्य व्यासभाष्येऽस्ति[7]। अतः चिकित्सा शारीरिकमानसिक-क्लेशानामपनयनायोपयुज्यते तदपेक्षया शरीरमनः-प्रवृत्तीनामपि कारणीभूतसमस्यामविद्याख्यां निवारयति योगमार्गः। एतेन हेतुना आत्यन्तिकदुःखनिवृत्त्या साधकः स्वस्वरूपावस्थितो भवति तदा स कैवल्यभाग्भवति। एवं योगस्तु प्रथममांशिकेन ततो साङ्ख्यतत्वानां योगोक्तदिशा अभ्यासात् पूर्णदिशा विवेकख्यात्या च कैवल्याख्यमुक्तिमपि प्रददाति।

सन्दर्भग्रन्थसूची –

योगरहस्यम् – TKV Desikachar, Krishnamcharya Healing & Yoga Foundtion, Chennai

हठप्रदीपिका – स्वामी अनन्त भारती, चौखम्बा ओरियन्टल, दिल्ली.

अष्टांगहृदयसूत्रस्थानम् – P.M.Govindan Vadiyar, Devo Books, Kodungallor,2014

योगसूत्रम् – Motilal Banarasi Das, 2010

[7] यो.सू.2-15

UGC-CARE Listed Journal निबन्धमाला (2019-20) ISSN - 2277-2359

आयुर्वेदविद्या

Annamma Meethu M A*[1]

मनुष्यजीवने स्वास्थ्यस्य महनीयं स्थानं वर्त्तते। संसारे स्वस्थशरीरस्य अथवा दीर्घायुषःसाहाय्येनैव अभीष्टकार्यसिद्धिः भवति। अतः दीर्घायुषः स्वस्थशरीरस्य च संपादनाय सर्वैः मानवैः आयुर्वेदस्य ज्ञानं संपादनीयम्। तत्र निर्दिष्टाः उपदेशाः सर्वैः पालनीयाः। शरीरम्, इन्द्रियम्, मनः, चेतनाधातुः इत्येतेषां चतुर्णां सयोगः एव आयुः। आयुर्ज्जीवितकालो ना जीवातुर्ज्जीवनौषधम्[2] इत्यमरः। शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्[3] इत्यनेन आद्यं धर्मसाधनं भवति स्वस्थशरीरम्। आयुर्वेद-अलोप्पति-होमियोप्पति-सिद्धवैद्यम्-युनान्यादयः विविधाः चिकित्सासंप्रदायाः सन्ति। एतेषां सर्वेषां लक्ष्यमस्ति मनुष्याणां स्वस्थजीवनम्। तेषु आयुर्वेदचिकित्सापद्धतिः महत्तरं स्थानमलङ्करोति। अस्यां चिकित्सापद्धत्यां रोगनिवारणम् एवं शारीरिक-मानसिकावस्थाश्च समग्रतया परिगण्यन्ते। आयुर्वेदे हेतुः, लिङ्गम्, चिकित्सा चेति त्रयः विभागाः सन्ति। हेतौ रोगस्य कारणानि प्रतिपादितानि सन्ति। लिङ्गम् इत्यत्र रोगस्य लक्षणानि प्रतिपादितानि भवन्ति। चिकित्सायां तावत् औषधविज्ञानमपि प्रतिपाद्यते। यथा अष्टाङ्गहृदये एवमुक्तम् - **रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता** इति।

आयुर्वेदपदस्य निष्पत्तिः

आयुर्ज्जीवितमुच्यते, विद्ज्ञाने धातुः, विद्ऌ लाभे च, न रिष्यते इत्यायुर्वेदः। आयुरनेन विन्दति वा इत्यायुर्वेदः। आयुस् शब्दोपपद ‘ विद् ज्ञाने ’ इति धातोः करणार्थे ‘ घञ् ’ प्रत्यये निष्पन्नो भवति आयुर्वेदः।

आयुर्वेदस्य उद्भवः

आयुषो वेदः आयुर्वेदः। सृष्टेः प्रारम्भात् स्वयंभुवा आयुर्वेदः उपदिष्टः भवति। आयुर्वेदः स्वयंभूरिव नित्यः भवति। ब्रह्मणः मुखात् निस्सृतः भवति आयुर्वेदः इत्युच्यते। अत एव आयुर्वेदः अनादिः भवति इति कल्प्यते। ब्रह्मणः सकाशात् प्रजापतिः, तस्मात् अश्विन्यौ, तयोः इन्द्रः, तस्मात् दिवोदासःआयुर्वेदं पठति स्म। दिवोदासः एव धन्वन्तरिः इति कथ्यते।

---

[1] **Research Scholar, Dept. Of Vyakarana, Sree Sankaracharya University Of Sanskrit, Kalady**

[2] अमरकोषः-302/120

[3] कुमारसम्भवम् ।

तस्मात् सुश्रुतः,औपधेनवः, वैतरणः, औरभ्रः,पुष्कलावतः, करः, वीर्यः, गोपुररक्षितः, निमिः, भोजः, कङ्कायनः, गालवः इत्यादि शिष्यपरम्पराः आयुर्वेदं पठितवन्तः। तैः स्वतन्त्ररूपेण तन्त्राणि निर्मितानि। इह खल्वायुर्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्य अनुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रं च कृतवान् स्वयंभूः। अनेन अथर्ववेदस्य उपाङ्गमस्ति आयुर्ववेदः, शलोकशतसहस्रम् अध्यायसहस्रं च कृतवान् स्वयंभूः इत्यस्य उक्तेः सारांशः भवति।

"आयुर्हिताहितं व्याधिनिदानं शमनं तथा।
विद्यन्ते यत्र विद्वद्भिःस चायुर्वेद उच्यते"।।[4]

इति आयुर्वेदस्य लक्षणम् उक्तमस्ति शब्दकल्पद्रुमे। चरणव्यूहमते ऋग्वेदस्य उपवेदोऽयमायुर्वेदः इति स्मृतः[5]।

आयुर्वेदस्य लक्ष्यम्

हितम्, अहितम्, सुखम्, दुःखं चेति आयुः चतुष्प्रकारकमस्ति। अत्र हिताहितं विवच्य हितम् आयुः कथं संपादनीयम्, रक्षितव्यम् एवम् अहितस्य निवारणं कथं कर्तुं शक्यते इति यस्मिन् शास्त्रे निर्दिष्टं वर्त्तते तदेव आयुर्वेदशास्त्रमिति। अतेव उच्यते-

'हिताहितं सुखं दुखम् आयुस्तस्य हिताहितम्।
मानं च तस्य यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते'।।[6] इति।

एतत् शास्त्रवचनम् सार्थकमस्ति। शरीरेन्द्रियसत्वात्मसंयोगः आयुः इति अनेन सूत्रेण शरीरम्, कर्मेन्द्रियाणि, ज्ञानेन्द्रियाणि, मनः, आत्मा चेति एतेषां सर्वेषां संयोगः येन विशिष्टेन कालविधिना धार्यते स कालविधिरेव आयुः इति शब्देन गृहीतः भवति। न केवलं दीर्घायुस्सम्पादनमेव आयुषः इत्यनेन ज्ञायते। आयुर्वेदवेत्तारः अपि तु धर्मादिमोक्षान्तं पुरुषार्थचतुष्टयसाधनमेव आयोः अन्तिमम् उद्देश्यम् इति उपदिशन्ति। यथा प्रवृत्तिर्निःशेषयोगः मोक्षप्रवर्त्तकः इति। दुखस्य आत्यन्तिकः नाशः मोक्षः भवति। पुरुषार्थचतुष्टयसम्पादनम् आरोग्यस्य हेतुः अस्ति। आरोग्यं विना एकमपि पुरुषार्थं साधयितुं न शक्यते। अत एव धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् इति सूत्रम् उद्घोषितम् अस्ति। मानवस्य स्वास्थ्यसंरक्षणं

---

[4] शब्दकल्पद्रुमः – पृ - 186

[5] तत्रैव- पृ - 186

[6] चरकसंहिता – सूत्रस्थानम् - 1/14

तथा आरोग्यपरिपालनञ्च आयुर्वेदस्य परमं लक्ष्यमस्ति। आयुर्वेदे स्वास्थ्यम् इत्यनेन शारीरिक-मानसिकस्वास्थ्यमेव उद्दिश्यते। अनेन आजीवनं सुखसन्तोषादिः प्राप्तुं शक्यते।

आयुर्वेदस्य अष्टाङ्गानि

'कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान्।
अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता' ।।

इति आयुर्वेदस्य अष्टाङ्गानि इति कथ्यन्ते।

1.1 कायचिकित्सा

अस्मिन् अङ्गे सर्वाङ्गसंबन्धिनां ज्वर-रक्त-पित्तादीनां रोगाणां लक्षणं तेषां चिकित्साविधयश्च प्रतिपादिताः सन्ति। अस्य विभागस्य प्रामाणिकग्रन्थः भवति चरकसंहिता।

1.2 बालचिकित्सा

अस्मिन् विभागे गर्भादानादारभ्य मातृशिशुसंरक्षणपर्यन्तम् एवं बालसंरक्षणं च प्रतिपादितमस्ति। कौमारभृत्यम् इति नाम्ना प्रसिद्धा अस्ति इयं चिकित्सापद्धतिः। अस्य विभागस्य प्रामाणिकग्रन्थः भवति कश्यपसंहिता।

1.3 ग्रहचिकित्सा

अस्याः चिकित्सापद्धत्याः नामान्तरमस्ति भूतविद्या इति। अस्मिन् विभागे मानसिकारोग्यसंरक्षणं प्रतिपादितं वर्त्तते। ग्रहाणाम्, देवानाम्, असुरगन्धर्वादीनां च प्रभावेन ये रोगाः जायन्ते एवं तेषां निवारणं यज्ञहोमादिभिः क्रियमाणमपि अत्र प्रतिपादितम् अस्ति। ईदृशाः चिकित्साविधयश्च अस्मिन् तन्त्रे प्रतिपादिताः दृश्यन्ते।

1.4 ऊर्ध्वाङ्गचिकित्सा

अयं चिकित्साविधिः शालाक्यतन्त्रमिति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति। अस्मिन् विभागे नेत्र-श्रोत्र- नासाद्यवयवसम्बन्धिनः रोगाः तेषां चिकित्साविधयश्च विशदीक्रियन्ते।

1.5 शल्यचिकित्सा

अयं विभागः शस्त्रक्रियाप्रधानः भवति। शरीरस्य अन्तः बहिर्वा प्राप्तानां क्षतविस्फोटादीनां यन्त्रशस्त्रप्रयोगेण दूरीकरणस्य चिकित्साविधयः विभागेऽस्मिन् अन्तर्भवन्ति। एतेषु विषयेषु भारतीयाचार्याः निष्णाताः आसन्। सुश्रुतसंहिता एव अत्र प्रामाणिकग्रन्थः।

1.6 दंष्ट्रचिकित्सा ।

अयं विभगः अगततन्त्रमिति नाम्ना प्रसिद्धः अस्ति। अस्मिन् विभागे सर्प-कीट-लूता-वृश्चिकादीनां दंशनेभ्यः जायमानानां क्लेशानां परिहारोपायाः प्रतिपादिताः दृश्यन्ते।

1.7 जराचिकित्सा ।

अस्याः चिकित्सापद्धत्याः अपरं नाम भवति रसायनविद्या। यौवनस्य एवं बुद्धिधारणादिशक्तीनां च पोषणोपायाः अस्मिन् विभागे निर्दिष्टाः सन्ति। शरीरे अन्तर्लीनानां सप्तधातूनां पोषणेन आरोग्यं कर्मसौष्ठवं च संपादयितुम् उपकारको भवति अयं विधिः।

1.8 वृषचिकित्सा ।

वाजीकरणम् इति नाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति अयं विभागः। अस्मिन् विभागे यौवनसंरक्षणस्य उपायाः विस्तरेण प्रतिपादिताः सन्ति। शरीरस्य तेजोवर्धनाय उपायाः अपि अत्र आयोजिताः सन्ति।

वाग्भटाचार्यः अष्टाङ्गहृदयञ्च

अष्टाङ्गहृदयस्य कर्ता भवति वाग्भटाचार्यः। तस्य जन्मदेशः, जीवितकालः, पितुः नाम इत्यादिविषयेषु आचार्याणां मध्ये मतभेदाः दृश्यन्ते। वाग्भटाचार्यस्य जन्मदेशः सिन्दुदेशे महाजह्नुः आसीत् इति केचित् अभिप्रयन्ति। अयं देशःइदानीन्तन पाकिस्थान् राष्ट्रे हैदराबाद् नगरस्य समीपवर्ती मञ्जान् नगरः इति मन्यते। तस्य जीवितकालः तावत् क्रिस्तुवर्षं षष्ठसप्तमयोः शतकयोः मध्ये आसीत् इति आचार्याणां मतम्। तस्य पितुः नाम सिंहगुप्त इति केचित्, अपरे तु संघगुप्त इति च वदन्ति स्म। सः प्राथमिकविद्याभ्यासानन्तरं वैद्यशास्त्रपठनार्थं प्रच्छन्नवेषेण जैनबौद्धसन्यासिनां समीपम् उपागतवान्। अध्ययनस्य परिसमाप्तिकाले येन केनापि प्रकारेण सः प्रचछन्नवेषः स्यात् इति सन्देहः अभूत्। क्रूरतरपीडनात् भीत्या सः प्राणरक्षणार्थं प्रासादात् अधः उत्पतति स्म। पतनसमये चत्वारः वेदाः षड्शास्त्राणि ईश्वरः सत्याश्चेत् मम कापि पीडा न भवेत् इत्येव सः अवदत्। एवम् अधः पतनेन तस्य पङ्गुत्वं संजातम्। सः कृत्यनिर्वहणार्थं यैः प्रेषितः तान् स्वजनान् समागत्य सम्पूर्णं वृत्तान्तं न्यवेदयत्। ईश्वरसम्बन्धी कश्चित् संशयः तस्य बुद्धौ सञ्जातः इति कारणेन स्वस्य समुदायात् सः भ्रष्टः अभूत्। कार्याणि सर्वाणि विपरीतरूपेण सम्भवन्ति इत्यनेन सः अतीव दुखितः आसीत्। पुनः सः पर्यालोचनां कृत्वा तेषां तिरस्कारं मनसा अङ्गीकृत्य स्वायत्तीकृतं शास्त्रं मानवानाम् उपयोगार्थं ग्रन्थरूपेण

प्रकाशयति स्म। अयं ग्रन्थः भवति अष्टाङ्गसंग्रहः। ग्रन्थरचनानन्तरं तस्य परिशोधनार्थं सः स्वस्य गुरोः समीपम् आगतवान्। गुरुः अमुं ग्रन्थं पठित्वा, साधारणजनानां कृते अयं ग्रन्थः उपकारकः भविष्यति वा इति सन्देहं प्रकटितवान्। गुरोः वाक्यं श्रुत्वा साधारणजनानां कृतेऽपि उपकारकाय रचितः ग्रन्थः भवति अष्टाङ्गहृदयम्।

उपसंहारः

संस्कृतवाङ्मये आयुर्वेदः, साहित्यम् , ज्योतिषम् , वेदान्तः , गणितम् इत्यादीनि बहूनि शास्त्राणि सन्ति। अधुना मानवाः विभिन्नाः रोगेण क्लेशान् अनुभवन्ति। अस्मिन् सन्दर्भे जनाः अधिकतया आयुर्वेदचिकित्सापद्धतिमेव स्वीकुर्वन्ति। अलोपति- होमियोपति- आयुर्वेदादि विविधेषु चिकित्सासम्प्रदायेषु प्रचीनतमः तथा सर्वोत्कृष्टः चिकित्सासम्प्रदायः अस्ति आयुर्वेदः। समाजे स्वस्थशरीरस्य अथवा दीर्घायुषः साहाय्येनैव अभीष्टकार्यसिद्धिः प्राप्यते। अतः दीर्घायुषः स्वस्थशरीरस्य च सम्पादनाय सर्वैः मानवैः आयुर्वेदज्ञानं सम्पादनीयम्। एवं तत्र निर्दिष्टाः उपदेशाः सर्वैः पालनीयाः। आयुर्वेदचिकित्सापद्धत्यां रोगनिवारणम् एवं शारीरिक मानसिकावस्थाश्च समग्रतया परिगणयन्ति।

सहायकग्रन्थसूची

अष्टाङ्गहृदयम् - श्रीमदरुणदत्तविरचितया सर्वाङ्गसुन्दराख्यया व्याख्यया हेमचन्द्रप्रणीतया **आयुर्वेदरसा** - यनाह्वया टीकया च समुल्लसितम्, आचार्य प्रियव्रतशर्माकृतया भूमिकया च संवलितम्, चौखम्बा ओरियन्टालिया, वाराणसी- 5th edition -2005

आयुर्वेदशास्त्रस्य परिप्रेक्ष्ये सत्याग्रह- नीतिकाव्यस्य अनुशीलनम् – डाँ चन्द्रमौलिक शुक्लः, देववाणी परिषद्, दिल्ली – 2008

चरकसमज्ञा (विषयक्रमबद्धा चरकसंहिता) - प्रियव्रतशर्मणा प्रतिसंस्कृत्य सम्पादिता, चौखम्बा पब्लिशर्स, वाराणसी – 1996

ആയുർവേദച രി(ത്രം- എൻ. വി കൃഷ്ണൻകുട്ടിവാര്യർ, ആര്യവൈദ്യശാല, കോട്ടയ്ക്കൽ,1980

भाषाशास्त्रदृष्ट्या अर्थनिबन्धनाविकृतिविमर्शः

डा के. गिरिधररावः*[1]

भाषाणां विकृतिरेव जीवितम्। इयञ्च विकृतिः शब्दनिबन्धनाविकृतिः, अर्थनिबन्धनाविकृतिः, सादृश्यनिबन्धनाविकृतिश्चेति त्रिधा भवति। शब्दनिबन्धनाविकृतिः Phonetic Change इति, अर्थनिबन्धनाविकृतिः Semantic Change इति, सादृश्यनिबन्धनाविकृतिः Analogical Change इति च व्यपदिश्यते।

पत्रेऽस्मिन् अर्थनिबन्धनाविकृतिः यथाशास्त्रं निरूप्यते। एवमेव शब्दानां प्राचीन-नवीनभेदेन ये ये अर्थभेदाः वर्तन्ते ते अत्र क्रमशः विचार्यन्ते। तद्विचारसामग्री अधुना अधिकतया उपलभ्यते। अत एव भाषाशास्त्रज्ञाः विभागमिमं नव्यमिति स्वीकुर्वन्ति।

अर्थः अथवा शब्दार्थः यद्यपि काल्पनिकः साङ्केतिकश्च भवति। परन्तु अर्थबोधस्य साक्षात् सम्बन्धः मनसा एव भवति। मानवमनः गतिशीलं, चञ्चलं, भावुकं, संवेदनशीलं, नावीन्यस्य च प्रेमी भवति। अतः विभिन्नपरिस्थितिषु मानवमनसः स्थितिः एकविधा न भवति। एतदेव कारणं भवति यत् राग-द्वेष-क्रोध-घृणा-आवेगादिषु उच्चारितशब्दानाम् अर्थेषु अन्तरं भवति। एतदर्थपरिवर्तनं प्रारम्भे वैयक्तिकं भवति किन्तु कालान्तरे समाजद्वारा स्वीकृतं भवति चेत् भाषायामपि ग्रहणं भवति। अनन्तरं भाषायाः अङ्गरूपेण भवति। एवम् अर्थपरिवर्तनस्य समस्तप्रक्रिया मनोवैज्ञानिकी भवति।

कतिपयानां पदानां चरित्रपरिशीलनेन इयं विकृतिः गोचरीभवति। कदाचित् कस्मिंश्चिदेव अर्थे प्रयुक्तानि पदानि कालक्रमेण अर्थान्तरेऽपि प्रायुज्यन्त। अत्र च भाषाशास्त्रिणः कारणानि बहुधा वर्णयन्ति। पदार्थपरिणतिमधिकृत्य **Tucker** महाशयः कारणत्रयं निर्दिशति। तत्र प्रथमः अर्थसङ्कोचः (Specialising or Narrowing), द्वितीयः अर्थविस्तारः (Generalising), तृतीयः अर्थविनिमयः (Shifting) चेति।

अर्थसङ्कोचः (Specialising or Narrowing)**:-** केषाञ्चन शब्दानाम् अर्थेषु सङ्कोचः भवति स एव अर्थसङ्कोच इति कथ्यते। अस्मिन् शब्दानां विस्तृतार्थः सीमितः अथवा

[1] सहायकाचार्यः (शिक्षा), राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मानितविश्वविद्यालयः), गुरुवायूर् परिसरः, पुरनाट्टुकरा, त्रिश्शूर् - 680 551, केरलम्।

सङ्कुचितः भवति। भेकादौ प्रवृत्तस्य पङ्कजशब्दस्य पद्मे सङ्कोचः। एवमादौ जातिवाचकतया प्रसिद्धस्य आर्यशब्दस्य पूज्ये सङ्कोचः। मृगो नाम पशु इत्यर्थः किन्तु अर्थसङ्कोचवशात् हरिणः इत्यर्थे रूढिः जातः। एवमेव गौः, अश्वः, पृथ्वी, जगत्, पर्वतः, मन्दिरम्, वेदना इत्यादीनि बहूनि उदाहरणानि वर्तन्ते।

अर्थविस्तारः (Generalising) **:-** केचन शब्दाः मूलरूपेण विशेषार्थे अथवा सङ्कुचितार्थे वा प्रयुक्ताः भवन्ति, कालान्तरे तेषाम् अर्थेषु विस्तारः भवति स एव अर्थविस्तार इति कथ्यते। कुशदातरि शक्तस्य कुशलशब्दस्य समर्थादिषु विस्तारः जातः। अधुना कर्मणि कुशलः, शास्त्रे कुशलः, पाके कुशलः इत्यादिषु कुशलशब्दस्य अर्थविस्तारः जातः।

प्रकृष्टो वीणायाम् इत्यर्थे प्रवीणशब्दः आसीत्। कालान्तरे वीणावादने नैपुण्यं त्यक्त्वा केवलं निपुणः अथवा दक्षः इत्यस्मिन् अर्थे विस्तारः जातः। कलायां प्रवीणः, क्रीडायां प्रवीणः, नाट्ये प्रवीणः इत्येवं प्रयुज्यते। गोष्ठम्, तैलम्, गवेषणम्, महाराजः, अधरम् इत्यादीनि उदाहरणानि अर्थविस्तारस्य भवन्ति।

अर्थविनिमयः (Shifting) **:-** अर्थविनिमयो नाम एकस्य अर्थस्य स्थाने अन्यार्थस्य आगमनम्। शब्दस्य प्राचीनः अर्थः लुप्तो भूत्वा तत्स्थाने नव्यार्थस्य विनिमयः भवति। वेदादिषु इन्द्रादीनां विशेषणतया प्रयुक्तस्य असुरशब्दस्य राक्षसेषु विनिमयः अस्य उदाहरणम्। वरः, मौनम्, देवानां प्रियः, आकाशवाणी, मुग्धः, कर्पटः इत्यादीनि बहूनि उदाहरणानि उपलभ्यन्ते।

Breal महाशयस्तु अर्थविपरिणामविषये नियमत्रयं प्रदर्शयति।

सङ्कोचकर्मनियमः (Law of Specialisation) – संस्कृतभाषायाम् अन्यतरार्थबोधकानाम् अपर, अधर, वरीयस् प्रत्ययानाम् '**ईयस्**' इत्यस्मिन् '**तर**' इत्यस्मिन् वा सङ्कोचः। एवमेव मातृभाषीय ro, tero, ior प्रत्ययानां '**ior**' इत्यत्र सङ्कोचः। एवम् अन्यतमार्थबोधकानाम् अधम, अन्तिम, नेदिष्टादीनाम् '**इष्टन्**' इत्यस्मिन् '**तम**' इत्यस्मिन् वा सङ्कोचः। मातृभाषायाम् अन्यतमार्थबोधकानां mo, temo, issimo प्रत्ययानां '**issimo**' इत्यत्र सङ्कोचः।

विजातीयकरणनियमः (Law of Differentiation) – तत्तदर्थेषु शक्तानां एकधातु-प्रकृतिकानां पदानां विभिन्नार्थेषु प्रयोगः। यथा – एकस्यैव धातोः '**मन्**' इत्यस्य मनसि, मतौ, मन्यौ, मनने च प्रयोगः।

Law of Irradication – अन्यनिष्टस्य वर्णस्य अन्यत्र कल्पनम्। यथा – गच्छतीत्यत्र विद्यमानस्य 'च्छ' कारस्य पृच्छति इत्यादौ कल्पनम्। आदौ अवनिन्दितार्थबोधकानां निन्दितार्थबोधकत्वम्। यथा- देवानां प्रियः, खट्वारूढः, राजन्यबन्धुः, ब्रह्मबन्धुः इत्येवमादयः। इदम् आङ्ग्लभाषायां Pejorative Tendency इत्युच्यते।

साद्दश्येन संसर्गेण वा निमित्तेन एकार्थकस्य शब्दस्य अन्यत्र प्रयोगः। इदम् आङ्ग्लभाषायां Associative Tendency इति व्यवह्रियते। तत्र **साद्दश्येन** यथा – पर्णवाचकस्य पत्रशब्दस्य साद्दश्यात् पत्रिकायां प्रयोगः। चरणवाचकस्य पादशब्दस्य चतुर्थांशे प्रयोगः।

संसर्गेण यथा – पापसंसर्गिणि पापशब्दस्य प्रयोगः। आम्रादिषु फलादिषु लिङ्गव्यत्ययेन आम्रादिशब्दानां प्रयोगः।

****

सन्दर्भग्रन्थसूची :-

द्विवेदी कपिलदेव – भाषाविज्ञान एवं भाषाशास्त्र, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, 2014 (पुनर्मुद्रण)।

शर्मा देवेन्द्रनाथ एवं शर्मा दीप्ति – भाषाविज्ञान की भूमिका, राधाकृष्णप्रकाशन, 2015।

तिवारी भोलानाथ – भाषाविज्ञान, किताबमहल, इलाहाबाद, 1955 (प्रथमसंस्करण), 2016 (पुनर्मुद्रण)।

शास्त्री किशोरीदास वाजपेयी - भारतीय भाषाविज्ञान, चौखाम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 1959 (प्रथमसंस्करण)।

तिवारी भोलानाथ – भारतीय भाषाविज्ञान की भूमिका, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली, (आदिम संस्करण) 1972।

मिश्र विद्यानिवास – भारतीय भाषा चिन्तन की पीठिका, राष्ट्रभाषा परिषद्, पटना, बिहार, 1978।

मिश्र विद्यानिवास – भारतीय भाषाशास्त्रीय चिन्तन, राजस्थान ग्रन्थ अकाडमी, जयपूर्।

उपनिषत्सु शैक्षिकतत्त्वानि

डॉ.रा.चन्द्रशेखरः*[1]

प्रपञ्चेऽस्मिन् अनासक्ताः पुनर्जन्मनि विरागिणः भगवच्चरणारविन्दप्रदायकमोक्षप्राप्तये प्रयतमानाः वेदानभ्यस्य, समुद्रतुल्यवेदेषु मोक्षरूपमौक्तिकमन्विष्यन्तः आसन्। अविवेकिनः अज्ञानिनः वेदार्थेष्वर्थराहित्यं संपाद्य कैवल्यमार्गं न ददर्शुः। लोकोज्जीवकाङ्क्षिणः ऋषयः वेदार्थसारान् उपनिषद्रूपेण लोकाय अदुः।

मोक्षमार्गप्रदर्शिकासु अष्टोत्तरशतोपनिषत्सु मुख्याः ईशाद्याः दश। तासु दशस्वपि वैदिककालस्थमानवजीवनविधानान्येव दृश्यन्ते। मानवजीवनधारायां शिक्षा तु आद्यन्तप्रक्रियेति जानीमः। विद्याभ्यासः, गुरुशिष्य-सम्बन्धः, शिष्यलक्षणम्, शिक्षोद्देश्यानि, शिक्षणविधयः, पाठ्यक्रमः, अनुशासनम् इति शैक्षिकविचाराः दरीदृश्यन्ते। एवमग्रे विविधान् शैक्षिकविचारान् द्रक्ष्यामः।

उपनिषत्सु विद्याभ्यासः

उपनिषत्कालीनविद्याभ्यासः उपनयनानन्तरमेव प्रारभ्यते। छान्दोग्योपनिषदि सत्यकाम जाबालः गौतममुनिमुपेत्य एवं प्रार्थयति -"स ह छान्दोग्ये गैतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति"[2] ॥ अन्यत्र छान्दोग्ये पञ्चमाध्याये एकादशानुवाके सप्तममन्त्रोऽस्ति यत् -"ते ह समित्पाणयः पूर्वाहने प्रतिक्रमिरे"[3] इति। अत्र उद्दालकः एवं तस्य मित्राणि वैश्यानरविषये अध्येतुं राजानम् अश्वपतिं समित्पाणयो भूत्वा उपागताः। यद्यपि उद्दालकादयः ज्ञानिनः तथापि अज्ञातविषयज्ञानाय शिष्याः अभवन्। तत्रापि वर्णभेदतारतम्यम् अदृष्ट्वा क्षत्रियम् अश्वपतिं स्वगुरुं मन्यमानाः आसन्। विद्याभ्यासाय कालनिर्णयोऽपि प्रोक्तः छान्दोग्ये यथा - "स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षाः सर्वान् वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय तं ह पितोवाच"[4] इति। छान्दोग्ये गुरुकुले शिष्यः परिमितकाले एव वसेदिति कुत्राऽपि नोच्यते। विविधशिष्याः गुरोः आश्रमे सविज्ञानप्राप्तिपर्यन्तम् उषित्वा गुरुसेवया ज्ञानमर्जितवन्तः। उपकोसलः सत्यकामस्य जाबालस्य गुरुकुले द्वादशवर्षाणि गुरुशुश्रूषया विद्यां प्राप इति छान्दोग्यवाक् भवति- "उपकोसलः ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले

---

[1] उपाचार्यः,शिक्षाविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्,मानितविश्वविद्यालयः,तिरुपतिः,

[2] ४.४.३

[3] ५.११.७

[4] ६.१.२

ब्रह्मचर्यमुवास तस्य ह द्वादशवर्षाण्यग्नीन् परिचचार इति"[5]। अन्यत्राऽपि छान्दोग्ये विद्याभ्यासाय इन्द्रः एकशतं वर्षाणि प्रजापतेः गेहे उषित्वा ज्ञानमवापेति यथा- "तान्येकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै होवाच"[6]

उपनिषत्सु गुरुशिष्य-सम्बन्धः

विद्याभ्यासाख्यपुण्यकर्मणि गुरुः शिष्यश्चोभावपि मुख्यतां लभेते। उपनिषत्कालीनगुरुशिष्यसम्बन्धः बहुत्र उपनिषत्सु लभते। तैत्तरीयोपनिषदि शिक्षावल्यां शान्तिपाठे एव गुरुशिष्यसम्बन्धः दृश्यते। यथा -"तन्मामवतु, तद्वक्तारमवतु", अवतु मां, अवतु वक्तारम्" इति। अत्र शिष्यः "सर्वे देवाः मां रक्षन्तु, मम गुरुं रक्षन्तु" इति प्रार्थयति। प्रार्थनया अनया एव तयोः अन्योन्यता प्रतिभाति। अन्यत्र तैत्तरीये शिक्षावल्यां तृतीयमन्त्रे गुरुः शिष्यं वक्ति यथा -"सह नौ यशः। सह नौ ब्रह्मवर्चसम्" इति। नौ सह यशः, नौ सह ब्रह्मवर्चसं स्यादिति।

पुनः तैत्तरीये एकादशे मन्त्रे गुरुः पितृवदादिशति शिष्यान् यथा- "अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्" इत्यादिना। विद्याभ्यासानन्तरं यदि क्रियमाणे कर्मणि संशयो जायते तदा तत्रस्थसम्मर्षिनः, युक्ताऽयुक्तविवेकिनः ये भवन्तिताननुकरोत्विति उपदिशति। छान्दोग्येऽपि गुरुशिष्यसम्बन्धे एवमुच्यते यत्- आचार्यकुलवासी[7] इति। शिष्यः शिक्षकस्य गेहे उषित्वा विद्यामभ्यस्यति स्म।

उपनिषत्सु शिष्यलक्षणम्–

मुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके द्वितीयखण्डे मन्त्रः शिष्यलक्षणं भणति यथा - "तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय। येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम्, प्रोवाच तां तत्ततो ब्रह्मविद्याम्" [8] इति। गुरुः तमेव ब्रह्मविद्यां प्रोवाच यः गुरुमुपसन्नः, प्रशान्तमनस्कः, इन्द्रियनिग्रहयुक्तः स्यादिति। द्वादशे मन्त्रेऽपि उच्यतेऽयं विषयः यथा - "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्। समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्"[9] इति। शिष्यः समित्पाणिः गुरुमभिगम्य शुश्रूषया विद्यामर्जयेदिति। अन्यत्र मुण्डके पुनः प्रोच्यते शिष्यास्ते भवन्ति ये क्रियावन्तः,

---

[5] ४.१०.१

[6] ८.११.३

[7] २.२३.

[8] १२.१३

[9] १.२.१३

स्वकर्तव्यपालकाः,प्रयत्नशालिनः इति यथा - "क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा.... तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत इति"॥ तैत्तरीयेऽपि शिष्यलक्षणमुच्यते यथा - "यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः। छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव" इत्यादिना अत्रोच्यते यथा - ओंकारः मे बुद्धिं स्पृणोतु। हे भगवन् मम परब्रह्मणि जिज्ञासान्देहि। मे शरीरं विचर्षणं भवेत्। प्रियवाक्यवक्ता स्यामहम्। मुहुर्मुहुः श्रोत्रे मे शास्त्राण्येव श्रुणुयात्। हे गुरो! भवानेव ब्रह्मणः कोशः असि। ब्रह्मज्ञानप्राप्तिमार्गस्थावरोधान् लौकिकविषयान्विनश्य मे श्रुतं शास्त्रज्ञानं गोपाय हे गुरो! इति शिष्यस्य चित्तं स्यादुपनिषत्काले। तैत्तरीये चतुर्थे मन्त्रे पुनरुच्यते -"आ मायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा" इत्यादिः।

उपनिषत्सु शिक्षोद्देश्यानि—

विनोद्देश्यं किमपि कार्यं व्यर्थमेव। तत्राऽपि शिक्षा विशिष्य उत्कृष्टोद्देश्यैर्भरिता स्यात्। प्रत्येकस्यामपि उपनिषदि शिक्षायाः उद्देश्यकथनम् अनिवार्यतया गुरुभिः प्रोक्तमस्ति। किन्तु बहुत्र समानोद्देश्यस्य विद्यमानात् तथा पुनरुक्तिः न भवेत् तथा उद्देश्यानां कथनमत्र प्रस्तोष्यते। ईशावास्योपनिषदुक्तोद्देश्यमस्ति यथा - "विद्यां चाविद्यां च यस्तिद्वेदोभयं सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते"[10]। विद्याशब्दस्य आत्मज्ञानमित्यर्थः। प्राप्तया आत्मज्ञानात्मकविद्यया अमृतत्वप्राप्तिरेवान्तिमं लक्ष्यमिति वाक्यार्थः। केनोपनिषद्गतशिक्षोद्देश्यमिदमस्ति यथा - "प्रतिबोधविदितं मतममृतत्त्वं हि विन्दते। आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम्"[11] "विद्यया विन्दते अमृतम्" इति वाक्येनैव ज्ञायते यत् विद्यायाः अन्तिमं लक्ष्यं मोक्षप्राप्तिरिति। कठोपनिषद्वाक्ये शिक्षोद्देश्यमेवं विद्यते यथा - "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते"[12]। मुण्डकोपनिषदुक्तं शिक्षोद्देश्योऽयं भवति यत् - "सत्यमेव जयते नानृतम्" इत्यादि। अत्र गुरुः शिष्याय ब्रह्मप्राप्तिविषये मार्गं प्रदर्शयति। येन सत्येन पथा ब्रह्मप्राप्तिः भवति तदेव सत्यं प्राप्तविद्यायाः उद्देश्येषु प्रमुखमिति। सत्यपालनमत्र शिक्षायाः उद्देश्यत्वेनोच्यते।

उपनिषत्सु शिक्षणविधयः

विधिहीनशिक्षणं लक्ष्यप्राप्त्युपकारकं न भवति। केनोपनिषदि मनश्चित्रात्मकविधिरित्येकेन विधिना ब्रह्मज्ञानं शिक्ष्यते यथा-

---

[10] ११

[11] २.४

[12] ३.१४

"यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि यदिदमुपासते"[13] वागिन्द्रियेण अभ्युदितं न ब्रह्म, येन वागिन्द्रियस्य अभ्युदयः भवति तदेव ब्रह्म। आत्मैव ब्रह्म न अनात्मा। प्रत्येकस्मिन्नात्मनि ब्रह्मज्ञानं प्राप्नुयात्। अतः ब्रह्म न इन्द्रियगोचरः किन्तु इन्द्रियाणां शक्तिप्रदाता आत्मैव ब्रह्मेति। उपनिषत्कालीनगुरुः परब्रह्मणः निरूपणे शिष्याय ब्रह्मणः स्वरूपज्ञापनाय मनश्चित्रात्मकविधिं **(Mind Picturisational method)** उपयुनक्ति।

संवादपद्धतिः—

केनोपनिषदि द्वितीये खण्डे प्रथमः श्लोकः विद्यतेऽयं - "यदि मन्यसे सुवुदेति"[14] अत्र गुरुशिष्ययोः संवादः एवं प्रचलति -

गुरुः- यदि त्वं ब्रह्म सम्यक् जानाति इति वदसि तर्हि भवान् न ज्ञातवान् उत अज्ञानेन यत्किमपि ब्रह्मस्वरूपमिति ज्ञातवानिति।

शिष्यः – "नाहं मन्ये सुवेदेति" अहं संपूर्णतया न ज्ञातवान्। ब्रह्म संपूर्णतया ज्ञातुमशक्यम्। एवमत्र ब्रह्मज्ञानविषये गुरुशिष्ययोर्मध्ये संवादः प्रचलति। बहुत्रोपनिषत्सु विधिरयं प्रयुक्तः अस्ति।

उदाहरणपद्धतिः

कठोपनिषदि द्वितीयाध्याये द्वितीयवल्यां दशमश्लोकः यथा-

"वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपं बहिश्च"[15]॥

इति। अत्र यमः नचिकेतसे आत्मनः स्वरूपाध्यापने उदाहरणपद्धतिमुपयुङ्क्ते। यथा वायुः लोकेऽस्मिन् प्रत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि प्रविश्य तद्वस्तुनः स्परूपं प्राप्नोति तथैव आत्माऽपि विविधशरीरेषु प्रविश्य तच्छरीराकृतिवद्रूपं प्राप्नोतीति। स्वरूपाभावादात्मनः स्वरूपशिक्षणकाठिन्यं विज्ञायात्र वायोरुदाहरणेन पाठितमस्ति।

प्रयोगपद्धतिः

छान्दोग्ये आरुणिः स्वपुत्राय श्वेतकेतवे "अन्नमयं हि मनः" इति विषयपाठने प्रायोगिकपद्धतिमुपयुङ्क्ते। "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो

---

[13] १.५

[14] २.१

[15] २.२.१०

मध्यम-स्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः"[16]इति। अर्थात् भुक्तस्यान्नस्य स्थूलभागः धातुरूपेण पुरीषं भवति, मध्यमस्तु मांसत्वेन परिणमते, सूक्ष्मश्च यो भवति सैव मनः इति। पुनस्तत्रैव "अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणः तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच"[17] इति। अर्थात् वत्स! मनःअन्नमयं, प्राण आपोमयः, तेजोमयी वागिति कथनेन स नावगतवान् श्वेतकेतुः पुनरुवाच भूय एव विज्ञापयन्त्विति। तदा आरुणिरुवाच यथा- "षोडशकलाः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माऽशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेस्त्ययेति"[18] अर्थात् - पञ्चदशदिनानि अन्नं न भक्षय एवं यथाकामं जलं पिबतु इति। प्राणः आपोमयः अतः जलपानेन प्राणस्तिष्ठतीति। "स ह पञ्चदशाहानि नाऽऽशाथ हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इति ऋचः सोम्य यजूंषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति भो इति"[19] सोऽपि पञ्चदशाहानि अन्नम् अभुक्त्वा षोडशे दिने पितरमुपसन्नः उवाच- किमहे वदानि इदानीमिति ऋग्,यजुः,सामानि वदेति आरुणिरुवाच। भगवन् तानि मे मनसि नायान्तीत्यवदत्। भुङ्क्ष्वान्नमिदानीमिति श्वेतकेतवे आरुणिरादिशत्। सद्यन्नं नाश्नाति तर्हि मनसि न शक्तिर्भवति। विना शक्त्या बुद्धिरपि न कार्यं करोतीति। अशनानन्तरं तेन सर्वं विस्मृतं विज्ञानम्। एवमन्नमयं हि मनः इति विषयः प्रायोगिकपद्धत्या पाठितः।

प्रत्यक्षपद्धतिः

छान्दोग्ये तत्त्वमसीति वाक्यनिर्वचने श्वतकेतवे आरुणिः प्रत्यक्षविधिनापि आध्यापयत्। यथा- "न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव"[20] इत्यादिः। पुनः - "तं होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस....... तत्त्वमसि श्वेतकेतो"[21] इति। अर्थात् न्यग्रोधफलगतानि सूक्ष्माणि बीजानि प्रदर्श्य तेष्वेकं भिन्धीति अकथयत्। तेन भिन्नम् एकं बीजम्। तस्मिन् किं पश्यतीति आरुणिरपृच्छत्। न किञ्चनेति श्वेतकेतुरुवाच। यं बीजशक्तिस्वरूपं सूक्ष्मं वक्तु न त्वं द्रष्टुं प्रभवति बीजस्यान्तः, ततः एव सूक्ष्मरूपबीजशक्त्या महान् अयं न्यग्रोधः जातः इति। श्रद्धस्व! योऽणुस्वरूपः प्राणशक्तिस्वरूपः जीवः तत्त्वमसीति आरुणिना श्वेतकेतवे प्रत्यक्षपद्धत्या जीवस्वरूपः पाठितः।

---

[16] ६.१

[17] ६.५.४

[18] ६.८.१

[19] ६.८.२

[20] ६.१२.१

[21] ६.१२.३

उपनिषत्सु पाठ्यक्रमः

स्वीकृतलक्ष्यसम्पादनाय, पाठ्यमानविषयगतोद्देश्यानां निर्णीतसमयानुगुणञ्च समापनाय पाठ्यक्रमोऽत्यावश्यकः। मुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके प्रथमखण्डे चतुर्थे एवं पञ्चमश्लोके पाठ्यक्रमं विवृणोति यथा - "तस्मै स होवाच-द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च। तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते"[22] इति। अङ्गिरसा परा अपरेति द्वे विद्ये विद्यते इति कथितम्। तत्रापरायां विद्यायां ऋग्वेदादयः दश विद्यन्ते इति ज्ञायते। यया विद्यया अक्षरं परब्रह्म प्राप्यते सा परेत्युक्तम्।

ऐतरेये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे मन्त्रे लैङ्गिकशिक्षा प्रदीयते यथा- पुरुषो ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतः। तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतम् आत्मन्येवात्मत्वं बिभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्चति अथैनज्जनयति तदस्य प्रथमं जन्म" इति।

उपनिषत्सु अनुशासनम्

छात्रेष्वनुशासनं यदोदयते तदैव समाजोऽपि अनुशिष्टः भवति। ईशावास्ये अनुशासनविषये मन्त्रोऽयं विद्यते यथा- "ईशावास्यमिदं सर्वम्" इत्यादिः। तत्र लोकेऽस्मिन् ईश्वरः सर्वव्यापी। सः सर्वस्याऽपि साक्षी भवति "कस्यस्विद्धनं मा आगृद्धः" इति गुरुः शिष्यमनुशास्ति।

अनुशासनशिक्षणावसरे छान्दोग्ये गुरुः शिष्येभ्यः दुष्कर्मणः फलमेवं विवृणोति यथा- "तत् य इह कपूयाचरणः अभ्याशो ह याते कपूयां योनिमापद्येरन्"[23] इति। यः दुष्कर्म करोति तस्य दुर्जन्मैव भवति इति अस्य उपदेशस्य अर्थः। अन्यत्राऽपि छान्दोग्ये शिष्याननुशास्त्येवं यथा- "स्तेनो हिवन्यस्य सुरां पिबंस्च गुरोस्तल्पमवसन् ब्रह्म हा चैति पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरं तैरिति"[24] अत्रोक्तं यत् यः स्वर्णम् अपहरति, सुरां पिबति, गुरोः पर्यङ्के निद्राति, यः ब्राह्मणहत्यां करोति, एवं यः एतेषां पापकार्याणां सहकारको भवति ते पञ्च अपि पतनं प्राप्नुवन्ति इति। गुरुकुले अनुशासिताः छात्राः समाजेऽपि अनुशिष्टाः भूत्वा उत्तमं समाजं निर्मान्ति। छान्दोग्ये अन्यत्र चौर्यं सर्वदा न कुर्यादिति उच्यते। यः चौर्यार्थं राज्ञा बद्धः भवति

---

[22] १.१.४-५

[23] ५.१०.७

[24] ५.१०.९

तस्य हस्ते तप्तः परशुः दीयते स्म। यदि सः निर्दोषी भवति, सः परशुः हस्तं न दहति इत्युच्यते यथा- "पुरुषं सोम्योत हस्त ग्रहीतमानयन्ति.. ..न स ह दह्यते अथ मुच्यते"[25] इति। गुरुकुलेषु एतादृशानुशासनैः उत्तमच्छात्रान् निर्मान्ति स्म।

"देशस्यास्य चिन्तनम् अनुसरणं च धर्ममार्गे परिवर्तनाय नचिकेताः इव दृढविश्वासयुक्ताः दश बालकाः मे अलम्" इति स्वामिविवेकानन्दस्योक्तिरासीत्। "उद्धरेदात्मनात्मानम्" इति गीताचार्योक्तिः सम्पूर्णोपनिषदां सारः भवति। यः आत्मानमुद्धरति सः लोकानुद्धरतीत्येव धिया उपनिषच्छिक्षकाः ऋषयः लोकायोपनिषदः अदुः। आत्मज्ञानसंपादनधिया सत्यपालनमेव बहुत्रोपनिषत्सु समुचितपन्थाः इत्युच्यते। अनर्घ्यसत्यपालनेन मानवः शनैः जीवने दुश्चरिताद्विरतो भूत्वा आत्मज्ञानयुतः लोकोज्जीवकः भवति। "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ स्मृतिः ध्रुवा, स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः"[26] इति छान्दोग्योपनिषदुक्तिरपि मनसः शुद्धये आहारशुद्धिः स्यादिति सर्वकारणकारणत्वम् आहारे एव भवतीत्युच्यते। एवमुपनिषदुक्तयः स्वस्थसमाजनिर्माणोपकारिकाः विद्यन्ते इत्यत्र न संशयलेशोऽपि।

परिशीलितग्रन्थाः -

१. छान्दोग्योपनिषद्

२. मुण्डकोपनिषद्

३. कठोपनिषद्

४. तैत्तरीयोपनिषद्

५. ईशावास्योपनिषद्

६. केनोपनिषद्

७. श्रीमद्भागवद्गीता

[25] ६.१६.१२

[26] ७.२६.२

संविधानस्थशिक्षोल्लेखाः

डा. प्रभल विद्याधरः[1]

समस्तजगता विदितमेव षड्गतवर्षाणि नाना वैदेशिकैः परिपीडितमिदं भारतवर्षं १९४७ तमे अब्दे अगस्तमासस्य १५ दिनाङ्के पारतन्त्र्यशृङ्खलात् स्वेच्छाजीवनवायुमवाप। यद्यपि स्वातन्त्र्यं लब्धं तथापि भिन्नत्वे एकत्वसाधनं नाति सुलभमिति मत्वा राजकीयचतुरैः, प्रशासनपटुभिः भारतभविष्यनिर्माणाय तत्र इदमित्थमिति निर्णयस्वीकरणाय नीचोच्चजातिमतकुलवर्णधनिकनिर्धनप्रान्तभाषाभेदरहितभारतस्य भविष्यं सुरम्यं सुशीलपूर्णं च भवेदिति धिया विरचितमिदं भारतसंविधानम्। सुशासनाय विसङ्घटितप्रजाः एकसूत्रे बद्धुं सर्वत्र राष्ट्रे प्रशासनसम्पादनाय तत्तत्कालसम्बन्धनिश्चितनियमोल्लिखितग्रन्थः कश्चन स्यादेव। पुरा राजानश्च सूत्रमिदमेव अन्वसरन्। यथा प्राचीनभारते राजधर्मचाणक्यनीतिकौटिल्यार्थशास्त्रादि ग्रन्थेषु तत्तत्कालिकशासनकला अक्ष्णोः पुरतः विराजते तद्वदेव स्वातन्त्र्योत्तरभारताय च कश्चन नियमसूचकग्रन्थरत्नं भवेदिति तदानींतन शासनाधिकारिणामभिमतमासीत्। भारतराष्ट्रस्य प्रगतये संविधानमिदमारचितम्। तदानीन्तनसर्वजनपरिस्थितीः मनसि निधाय, सामान्यजनानां विकासाय प्रत्येकं क्षेत्रं संस्पृश्य भारतीयानामुन्नत्यै प्रत्येकम् आशयस्य प्रतिबिम्बरूपेण नियमितरूपेण डाँ.बि.आर्.अम्बेड्कर्महाशयानामाध्यक्षे संविधानस्यास्य संङ्कल्पना कृता।

संविधानरचनाक्रमः

लार्ड मौन्टबाटन् वर्यः आङ्ग्लशासकानामन्तिमगवर्नर्जनरलासीत्। तेषामाध्यक्षे १९४६ तमे अब्दे काबिनेट् संरचना आसीत्, भारताय पृथगेकं संविधानं स्यादिति। सा समितिः अस्य प्रारूपनिर्माणविषये विचारयति स्म। नाना दिग्भ्यः (U.K., U.S.A., GERMANY, ENGLAND, CANADA, etc.) नैकानि संविधानि परिशील्य, नियमाञ्चाकलय्य भारतराष्ट्रस्यानुरूपम् इत्थं स्यादिति एम्.एन्.राय् वर्येण मुख्यतया स्वीयपरामर्शमदायी। संविधानस्यास्य संरचनायां भारतीयाः Drafting Committee सदस्यत्वेन केचन विद्वांसः आसन्। ते क्रमशः यथा-

१. Dr. B. R. Ambedkar (Chairman)
२. A.K.Ayyar

[1] सहायकाचार्यः शिक्षाशास्त्रविभागःकेन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः,गुरुवायूर्-परिसरः,तृश्शूर्

३. N. G. Gopala Swami Ayengar, K. M. Munshi
४. Mohammad Saadullah
५. B.L.Mitter
६. D.P.Khaitan
७. Sardar Vallabahi Patel

एभिः सर्वैरपि मिलित्वा एकादशवारमधिवेशनं कृत्वा सम्यक्पर्यालोच्य संविधानाय एकं प्रारूपं प्रादायि। १९४६ दिसम्बर्मासस्य नवमदिनाङ्कादारभ्य त्रयोविंशतिदिनाङ्कपर्यन्तं प्रथमाधिवेशनमभवत्। १९४८ तमे अब्दे कृताधिवेशने संविधानस्य प्रथमप्रारूपम् इत्थमासीत् – 8 schedules and 315 Articles there are. अर्थात् अनुसूच्यष्टकयुक्तपञ्चदशाधिकत्रिशतानुच्छेदाः। परं १९४९ तमे अब्दे नवम्बर्मासस्य १४ दिनाङ्कतः २६ दिनाङ्कं यावत् यदा अन्तिमाधिवेशनमभवत्, तत्र संविधाने केवलं ८ अनुसूचीयुक्तं, ३९५ अनुच्छेदयुतं २२विभागयुक्तञ्चासीत्। आहत्य 7635 संख्यकाः उल्लेखाः आसन्। नैकेभ्यः राजनैतिककारणेभ्यः तस्मिन् काले संविधानस्य लोकार्पणं नाभूत्। तस्मात् १९५० तमे संवत्सरे जनवरीमासस्य २४ दिनाङ्के स्वतन्त्राधिवेशनस्य आयोजनं कृत्वा सर्वाभिमताङ्गीकारं प्राप्य २६ तमे दिनाङ्के राष्ट्रस्यास्य सर्वतोमुखाभिवृद्धये प्रतिजनस्य (स्त्रीपुरुषबालवृद्धविकलाङ्गानुसूचित-जनजातिपर्वतप्रान्तीयानां) समेषां विकासाय च अमूल्यसंविधानस्य लोकार्पणमभवत्। प्रधानतया ब्रिटीश् राज्यस्य संविधानस्याधारेण निर्मितस्यास्य अस्माकं भारतस्य संविधाननिर्माणाय अष्टादशदिनाधिकैकादशमासाधिकवर्षद्वयस्य कालः (2 Years 11 Months 18 Days) अलगत्। अद्यावधि तस्य लिखितप्रारूपाधारेणैव राष्ट्रपरिपालनशासनकार्यं विधिवत् चलदस्ति।

संविधानस्य समितेः अध्यक्षः पूज्यः डा.भीमराव अम्बेड्करमहोदयः। प्रपञ्चे एव लिखितातिबृहत्संविधानमिदम्। तस्यारम्भे एवमुल्लिखितमस्ति यत् – वयं भारतीयाः भारतं सम्पूर्णप्रभुत्वसम्पन्नं, समाजवादिसम्प्रदायनिरपेक्षं, लोकतन्त्रगणराज्यं विधातुं, तस्य सर्वान् नागरिकान् सामाजिकम्, आर्थिकं, राजनैतिकञ्च न्यायं, विचाराभिव्यक्तेः, अवस्थायाः धर्मस्योपासनायाश्चस्वतन्त्राातां, प्रतिष्ठायाः अवसरस्य च समतां प्रापयितुं तेषु सर्वेषु च जनेषु राष्ट्रस्यैकताम्, अखण्डताम्, बन्धुताञ्च वर्धयितुं कृतदृढसङ्कल्पाः अस्यां संविधानसभायां २६-११-१९४९ तमे वत्सरे संविधानमिदम् अधिनियमितम्, आत्मार्पितञ्च कुर्महे इति। संविधानमिदं शिक्षामवलम्ब्यैव स्वीयसर्वविधकार्याणि निर्वहति, अग्रे सारयति च। राष्ट्रस्य कालमानस्थित्यनुगुणं परिस्थित्यनुगुणञ्चावश्यकतायां सत्यां संशोधनं कर्तुं शक्यते इति ३६८

अनुच्छेदे उल्लेखोऽस्ति। २०१३ यावत् संविधानस्य संशोधनं ९८ वारं कृतमस्ति। नाम भारतसंविधानस्य स्वरूपं १२ अनुसूचीयुतं (schedules), २४ विभागयुक्तं(Parts) ४४४ अनुच्छेदयुक्तं(Articles) च वर्तते। साम्प्रतं १४ जनवरी २०१९ संवत्सरं यावत् १०४ वारं भारतसंविधानं संशोधितम्। तत्र ४७०अनुच्छेदाः २५ भागेषु विभक्तं,१२ अनुसूचीयतञ्च वर्तते।

अस्मत्संविधानस्य विशिष्टता

स्वतन्त्रभारते संविधानमिदं मेरुदण्डवद्व्यवहरति। सर्वजनहिताय सर्वजनसौख्याय रचितमिदम्। तस्य काश्चन विशिष्टताः सन्ति। यथा-

१. समस्तप्रपञ्चे बृहत्तमं लिखितञ्च संविधानमिदम्।
२. अस्माकं संविधानस्य प्रस्तावना आत्मा वर्तते।
३. मौलिकाधिकाराः मौलिककर्त्तव्यानि च निर्दिष्टानि सन्ति।
४. संविधानमिदं पथनिरपेक्षं भवति।
५. संविधाने संसदीयशासनव्यवस्था वर्तते।
६. दृढताया अदृढतायाश्च समन्वयः दृश्यते।
७. भारते एकनागरिकतायाः प्रचलनं संवैधानिकव्यवस्था भवति।
८. संविधाने राजनीतिनिर्देशकसिद्धान्तानां व्यवस्था विहितास्ति।
९. संविधाने राष्ट्रस्यास्य कल्याणसङ्घटनमेव लक्ष्यं वर्तते।
१०. अस्माकं संविधानं परिवर्तनयोग्यमस्ति।
११. मतदानव्यवस्थायाः प्रबन्धनं नियमानुसारं कृतम्।
१२. संविधाने भारतस्य केन्द्राभिमुखराष्ट्रसंङ्घस्य नियमनं भवति।

संविधानस्य शिक्षोल्लेखाः –

ज्ञानं तृतीयं मनुजस्य नेत्रम्। ज्ञानेनैव पशुभ्यः पृथक्क्रियते मानवप्राणी। तच्च यथार्थज्ञानं सुशिक्षयैव लभ्यते। शिक्षा तु सर्वजनानामुपासनायोग्या, नत्वैकवर्गाधीना। तदुच्यते भर्तृहरिणा –

अपूर्वः कोऽपि कोशोयं विद्यते तव भारत।
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्चयात्॥

तथैव- **व्यये कृते वर्धत एव नित्यं विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्** इति। अतः यः यावदुपासते तावत्ज्ञानं सः प्राप्तुमर्हति। अतः सर्वोपयोगिनी सर्वोद्धारकेयं शिक्षा सर्वजनैः अधिगन्तुम्, अर्जितुञ्च योग्या भूयादिति मत्वा प्राचीनार्वाचीनकालेषु विचारा आसन्निति कथने नास्ति संशयः।

परं समाजे कुत्रचित् धारेयं ह्रासं गता। तां धारां पुनः उद्धर्तुं समानशिक्षावसरः समेभ्यः स्यादिति सङ्कल्पेन संविधाने षड्सु मौलिकाधिकारेषु पञ्चमः शिक्षायाः प्राधान्यं विवृणोति। समेषां मानवानां जन्मजाताधिकारोऽयं वर्तते। इयं शिक्षा नत्वेकस्य वर्गस्य, न वा प्रान्तस्य, न कस्य चित् व्यक्तिविशेषस्य अधीने भवति। अतः सर्वेभ्यः समानशिक्षाधिकारः कल्पनीयः इति भारतसंविधानमिदं सुविचिन्त्य शिक्षोपरि विशेषश्रद्धां दत्तवत्। तदर्थं नैकाः व्यवस्थाः प्रकल्पिताः सन्ति। वैयक्तिक-राष्ट्रविकासश्च शिक्षयैव सिध्यतीति मत्वा संविधाने तृतीयभागे चतुर्थभागे च शिक्षासम्बद्धोल्लेखा उल्लिखिताः दृश्यन्ते। यथा-

१. निश्शुल्कशिक्षा
२. अनिवार्यप्राथमिकशिक्षा
३. समानतायै शिक्षा
४. अल्पसंख्याकानां कृते शिक्षा
५. जनजाति-अनुसूचितजनजातीनां कृते शिक्षा
६. राष्ट्रभाषारूपेण हिन्दीभाषायाः विकासः
७. अनिवार्यमातृभाषाशिक्षा
८. स्त्रीशिक्षाधिकारः
९. धार्मिकशिक्षा
१०. भाषापरकशिक्षाधिकारः

इत्थं भारतसंविधानं शिक्षायाः उपरि विशेषदृष्टिं प्रसार्य सर्वेषां कृते शिक्षायाः लाभाः के ? तस्याः अनिवार्यता का ? इति ज्ञापयित्वा विशेषावधानं दत्वा सर्वेषां दृष्टिं शिक्षां प्रति समाकर्षत्। अतः प्रत्येकं जनस्य विकासः, राष्ट्रस्य सुविकासश्च निश्चितः।

संविधानस्थकतिपयोल्लेखाः

१.शिक्षाधिकारः

यदा स्वतन्त्रभारते संविधानमारचितं तत्र प्रधानांशः शिक्षैव। तामाधारीकृत्यैव राष्ट्रविकासः प्रत्येकं जनस्य शिक्षयैव सिध्यतीति विद्वन्मतम्। संविधाने एकविंशति तमे (२१) अनुच्छेदे शिक्षाग्रहणाधिकारः अनुल्लिखिताधाररूपेण वर्तते। अस्यैव विशेषविवरणमर्थान्वयञ्च ४१ अनुच्छेदे, 45 अनुच्छेदे ५६ अनुच्छेदे चोपलभ्यते। उपर्युक्तानामनुच्छेदानाम् अवलोकनेन इदं ज्ञायते यत् प्रत्येकं भारतवासी शिक्षां प्राप्तुमर्हः इति। अधुना शिक्षाऽधिकारः २००९ अब्दे अधिनियमितः, तथा २०१० तमे अब्दे च उद्घुष्टश्च वर्तते।

२.शिशुपोषणे शिक्षाव्यवस्थायाश्च ६ वर्षाणि यावत् राज्यसर्वाकारस्य दायित्वम्

सुनिर्मितसंविधाने संशोधनावकाशः कल्पित इति ज्ञातपूर्वविषयः एव। तत्र २००९ अब्दे ९३ संविधानसंशोधनद्वारा ५४ तमे अनुच्छेदे योजितमस्ति यत् राज्यस्थानां सर्वशिशूनां पोषणव्यवस्थां शिक्षाव्यवस्थां च राज्यसर्वकारेणैव स्वयमवलोकनीयेति। ततः अयं नियमः प्रचारे वर्तते। केरलसर्वकारः ६ वर्षाणि यावत् बालानां पोषणाय अमृतमिति पोषकपदार्थं दत्वा समाजस्य कल्याणे, जनानां स्वास्थ्यसंरक्षणे च भागभाक् भवति इति कथने नास्ति लेशमात्र संशयः।

३.निःशुल्कानिवार्यशिक्षोल्लेखाः

तदानींतनभारतस्य शिक्षाव्यवस्थां मनसि निधाय जन्मतः आरभ्यैव बालानां पोषणेन सह निःशुल्कशिक्षाव्यवस्था कल्पनीयेति सङ्कल्पः कृतः। येन भारतीयाः समेऽपि नागरिकाः निःशुल्कशिक्षाव्यवस्थायाः साक्षराः भवेयुरिति धिया ४५ अनुच्छेदे अयमुल्लेखो कृतोऽस्ति। अतः केन्द्रसर्वकारः, राज्यसर्वकारश्च मिलित्वा आर्थिकपोषणं कुरुतः। 41 अनुच्छेदे राज्यस्यार्थिकस्थित्यनुगुणं भिन्नक्षमाणां, वृद्धानाम् उद्योगरहितानां जनानां कृते उद्योगावकाशकल्पनं, तथा सामाजिकसौविध्येन सह शैक्षिकावसरकल्पनञ्च कर्तव्यमिति सूचितम्।

४.भाषाशिक्षाविषये उल्लेखाः

बह्वीनां भाषाणां, बह्वीनां संस्कृतीनाञ्च समवायो वर्तते भारतवर्षमिदम्। साम्प्रतिकभारतं भाषाप्रधानराज्येषु विभक्तमिति सर्वैः ज्ञातमेव। भारतलोकसभायाञ्च प्रथमतया १५ भाषाः अङ्गीकृताः, तासां विकासश्च करणीय इति ३४४(१) तमानुच्छेदानुगुणं निश्चितम्। ताश्च भाषा यथा- संस्कृतम्, हिन्दी, बङ्गाली, अस्सामी, गुजराती, कन्नडा, तेलुगु, तमिल्, मलयालम्, काश्मीरी, मराठी, पञ्जाबी, सिन्धी, उर्दू, ओडिया च। पुनः अन्यसंशोधने १९९२ तमे वर्षे संविधाने अन्याः काश्चन भाषाः संयोजिताः। ताश्च यथा – कोङ्कणी, मणिपुरी, नेपाली। तदनु २००७ तमे वर्षे अन्याः काश्चन भाषाः स्वीकृताः, ताः यथा- बोडा, डोगरी, मैथिली, सन्थाली। इत्थम् आहत्य संविधानेन २२ भाषाः भारतहिताय, पोषणाय च अङ्गीकृताः। एतासां भाषाणां पालनपोषणे केन्द्रसर्वकारः तथा राज्यसर्वकारश्च कुर्यादिति निश्चितम्।

५.मातृभाषाशिक्षोल्लेखाः

प्राथमिकस्तरे भाषायाः माध्यमं मातृभाषा एव स्यादिति ३५०(A) अनुच्छेदे उल्लेखो वर्तते। अत्र बाल्ये प्राथमिकस्तरपर्यन्तं मातृभाषा शीघ्राधिगमे, सुलभाधिगमे च महत्प्रभावं जनयतीति मनोविज्ञानिनां दृढाभिप्रायः। प्रायः तन्मनसि निधाय भारतसंविधानेनापि प्राथमिकस्तरे अनिवार्यतया मातृभाषायामेव शिक्षा प्रदेयेति निश्चप्रचं निगदितम्। बालकानां कृते सर्वोत्तममाध्यम अध्ययने प्राथमिकस्तरे मातृभाषा एव। अतः तदर्थं राज्यसर्वकारः सर्वविधव्यवस्थां प्रकल्पयेत्।

६.हिन्दीभाषाशिक्षाल्लेखाः

अनुच्छेदः ३४३ द्वारा हिन्दीभाषा सङ्घस्य राजभाषात्वेन उद्घोषिता वर्तते। तथैव ३५१ अनुच्छेदानुसारं हिन्द्याः प्रसारसंवर्धनविकासवित्तपोषणादिमुख्यांशान् केन्द्रसर्वकारः स्वयमेवावलोकयति उत्तरदायित्वं चापि वहति।

७.स्त्रीशिक्षोल्लेखाः

स्वातन्त्र्यात्पूर्वतः अद्यावधि स्त्रीशिक्षाविषयिणी चर्चा प्रचलनमानेति जगद्विदितम्। तासां रक्षणं, पोषणमस्मत्प्राथमिककर्तव्यम्। यद्यपि वैदिककालः स्त्रीशिक्षायाः सुवर्णकाल इति ढक्कानादेन वक्तुं शक्यते। साम्प्रतञ्च सर्वोत्तमकाल इति कथने नास्ति लेशमात्र दोषः। यद्यपि मध्यकाले अर्थात् पराधीनकाले एवस्याः शिक्षायाः ह्रासः महानवलोकितः। आसां स्वातन्त्र्यात् पूर्वं महती उत्पीडनावस्था आसीत्। सर्वाधिकष्टकालः स एवासीत् तासाम्। परं स्वातन्त्र्योत्तरकाले संविधानरचनाकाले आसां विकासः लक्षितः। पृष्टपोषणञ्चावश्यकमिति मत्वा संविधानरचनाकारैः सर्वोत्तमशिक्षाव्यवस्था आभ्यः कल्पिता। तस्य फलमेव अधुना सर्वेषु क्षेत्रेषु स्त्रियः स्वीय प्रज्ञापाटवादिकुशलगुणान् सुचारुतया प्रदर्शयन्त्यः दरीदृश्यन्ते। **संविधाने अनुच्छेदे १४(३/४)** प्रत्येकस्मिन् राज्ये क्वापि स्त्रीणां, बालिकानां शिक्षायामवसरकल्पने बाधा नैव स्यादिति विचारः विद्यते।

८.बलहीनवर्गेभ्यः शिक्षाव्यवस्था

शैक्षिकार्थिकास्पृश्यता जातिकुलमतादिषु आर्थिकप्रोत्साहेन सह विशेषतया शैक्षिकदिशा प्रोत्साहनं कर्तव्यम्। अर्थात् मुख्यतया जनजाति-अनुसूचितजनजाति-पर्वतीयानां कृते विशेषतया शिक्षाव्यवस्था प्रकल्पनीया। संविधाने आदौ १७ अनुच्छेदद्वारा अस्पृश्यता निवारिता, तथैव ४६

अनुच्छेदे प्रति राज्यं दुर्बलवर्गीयाणां कृते मुख्यतया अनुसूचितजातीनां तथा जनजातीनाञ्च कृते शिक्षायां विशेषप्रोत्साहनं, आर्थिकप्रोत्साहनञ्च कुर्यादिति आदेशः दत्तः। शोषणान्यायाच्च मुक्तिः स्यात्, तेषां संरक्षणं च विशेषतया कर्तव्यमिति उल्लिखितमस्ति।

भारते यस्मिन् कस्मिन्नपि राज्ये स्वभाषायाः, लिपेः, संस्कृतेश्च प्रयोगः कर्तुं शक्यते इति **२९(१) अनुच्छेदे** अस्मभ्यम् अधिकारः दत्तो वर्तते। समानशैक्षिकाधिकारः संविधानेन कल्पिताः। जाति-धर्म-वर्णभेदं परित्यज्य समेऽपि राज्यसर्वकारद्वारा पोषितासु शिक्षासंस्थासु प्रवेशं प्राप्तुमर्हाः सन्ति। **२९(२) अनुच्छेदे** अयमधिकारः अस्मभ्यं कल्पितः। ३० अनुच्छेदे निम्नजातीयाः, अल्पसंख्याकाः वा स्वाभिरुच्यनुगुणं शिक्षासंस्थानानां निर्माणम्, प्रबन्धप्रशासनञ्च कर्तुमर्हन्ति। तदर्थं केन्द्रराज्यसर्वकारौ साहाय्यं कुरुतः।

९.धार्मिकशिक्षायाः उल्लेखाः

२८ अनुच्छेदद्वारा राज्यसर्वकारः यस्य कस्यापि धर्मस्य शिक्षणया साक्षात् न प्रोत्साहयेत्। तदर्थं धनसहकारोऽपि साक्षात् नैव देयः। सर्वकारीयविद्यालयेषु धार्मिकशिक्षा नैव दद्यात्। २१ अनुच्छेदद्वारा धर्मप्रचारार्थं धनराशिं सर्वकारः सुतरां प्रयच्छेत्। २६ अनुच्छेदे पृथक् धार्मिकप्रबन्धनस्य कृते पूर्णस्वान्त्र्यमस्ति। २८(३) अनुच्छेदे धार्मिकशिक्षायै समेषां धर्माणां स्वतन्त्रता वरीवर्ति।

इत्थं भारतसंविधाने नैके शिक्षोल्लेखाः सन्ति। यथामति मयात्र विवरीतुं कश्चन यत्नः विहितः। साम्प्रतिककाले शिक्षाशास्त्रच्छात्रेभ्यः तथा सामान्यच्छात्रेभ्यश्च संविधानसम्बद्धविशेषाः, तत्रापि संविधानस्थ शिक्षासम्बद्धाविषयाः अति प्रधानाः। तेभ्यः छात्रेभ्यः लेखोऽयं लाभकारी स्यादिति मन्ये।

परिशीलितग्रन्थाः—

१. भारत राज्याङ्गमु (तेलुगु)-

२. भारत का संविधान – लेखकौ - पाण्डेय जयनारायण

३. https://www.constitution of india.net

४. htts://www.india.gov.in

५. Fundamental Rights 12-35 Acts Telugu pdf.

अमरकोशस्थानां मनस्सम्बद्धशब्दानां मनोविज्ञानशास्त्रविचारः

डा.डि.वेणुगोपालरावः[1]

वैदिकं लौकिकं चेति संस्कृतसाहित्यं वेदवेदाङ्गोपनिषद्दर्शनेतिहासशास्त्रकाव्यादिभिः पुनीतमद्वितीयं च विद्यते। अपौरुषेयादारभ्याधुनिकसाहित्यं यावत् संस्कृतसाहित्यविचारास्सर्वे परस्पराधारभूतास्सन्तः अविनाभावसम्बन्धेन परस्परपोषकत्वेन च विराजन्ते। संस्कृतसाहित्यान्तर्गतानि नैकप्रकारकशास्त्राणि लौकिकविषयाणां समेषां प्रतिपादने अद्वितीयानीति संस्कृतसाहित्योपासकाः। कथ्यते हि श्रुतौ साहित्यविस्तृतावसरे –

प्राप्त्युपायोऽनुकारश्च तस्य वेदो महर्षिभिः।
एकोऽप्यनेकवर्त्मेव समाम्नातः पृथक् पृथक्।।[2] **इति।**

तथैव - **साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुस्तेऽपरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मस्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः। उपदेशाय ग्लायन्तोऽपरे बिल्मग्रहमायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदञ्च वेदाङ्गानि च।।**[3] इति। अर्थात् सर्वस्यास्य संस्कृतसाहियस्य मूलं हि वेद इति विदित एवांशः। यथा वेदवेदाङ्गदर्शनशास्त्रादिषु विद्यमानानां गूढविषयाणां लोकावबोधनाय परवर्तिनः संस्कृतोपासकाः साहित्यकाराश्च स्वमनोबुद्ध्या नैकप्रकारकोपग्रन्थरचनामकुर्वन् तथैव विद्वत्तल्लजाः, नैकशास्त्रमर्मज्ञाः, शब्दविवेचकाः कोशकाराः अपि तच्छास्त्रान्तर्गतशद्बविवेचनाय, तत्स्वभावप्रकृतिविवेचनाय च नैकप्रकारकान् कोशग्रन्थानलिखन्। कथ्यते हि –

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः।
सम्पूर्णमुच्यते वर्गैर्नामानलिङ्गानुशासनम्।।[4]

इत्थं संस्कृतसाहित्यशब्दरूपस्पष्टतासन्दर्भे अमरसिंहेनेमानि वचनानि कथितानि। तथैवापरे कोशकाराश्च। शब्दः कः, शब्दोत्पत्तिः का, किं प्रातिपदिकम्, कस्मिन् अर्थे किं रूपम्, पदपरिवर्तनमर्थपरिवर्तनं वा कथं सम्भवतीत्याद्यनेके विचाराः कोशकारैः सर्वशास्त्रसम्मतदिशा विव्रियन्ते। शास्त्रदिशापि विभिन्नाः कोशग्रन्थाः तत्तच्छास्त्राध्ययनसौविध्याय संरचिताश्च विद्यन्ते। तथापि सहजतया सरलतया च शिक्षारम्भस्तरे समेभ्यः सर्वशास्त्रपरिचयप्रबोधकग्रन्थास्त्वेते कोशग्रन्थाः भवन्तीत्यत्र नास्ति संशयलेशः। अत एवात्र आधुनिकशास्त्रत्वेन विराजमानस्य मनोविज्ञानशास्त्रस्य आरम्भतत्त्वस्य मनसः विचारः अमरसिंहस्य नामलिङ्गानुशासनदिशा क्रियते।

---

[1] **Asst.Proffessor, Dept. Of Education, C.S.University, Guruvayoor Campus, Kerala.**

[2] वाक्यपदीयम् – 1.5

[3] निरुक्तम्

[4] अमरकोशः

मनसः विचारः – मनसः विचारस्तु अपौरुषेयसाहित्यादाधुनिकसाहित्यं यावत् प्रत्येकं शास्त्रे अवलोक्यते। तत्रादौ तु **चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः**[5] इति मनसः सम्बद्धवाक्यं ज्ञेयम्। **मन्यते अनेन** इति **मनः** अथवा **मन एव मानसमिति** मनज्ञानधातोः शब्दरूपं विवृणोत्यमरकारः। तथैव नैकानि समानपदानि पर्यायपदानि वा तत्रोदाहृतानि चित्तं, चेतः, हृदयं हृच्च, स्वान्त्वं, मानसं चेति। चेतयतीति चेतः, ह्रीयते विषयैरिति हृदयम्, स्वनतीति स्वान्तः, मन्यते अनेन इति मनः, मन एव मानसमिति शब्दानां व्युत्पत्तिरपि स्पष्टीकृता। मानवमनसः विषये सम्यगेवामीषां ज्ञानमित्यत्र मानवविभाजनशैली चात्र बलप्रदा ज्ञातव्या च भवति।

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधास्सुराः[6] इति देवानां परिचयावसरे अमरः। तत्रापि त्रिदशाः इति पदेन तेषामवस्थात्रयं निर्दिशति। उत्पत्तिस्थितिविनाशात्मिकाः तिस्रः चेति दशावयोवस्था येषां ते त्रिदशाः इति, उत्पत्तिस्थितिविनाशात्मिककालातिरिक्तवयोवस्था नास्ति येषां ते त्रिशाः इति, त्रिदशपरिमाणं वयो योषां ते त्रिदशाः इति नैकधा अमरः। सुराः सदा पञ्चविंशतिवार्षिकाः इत्यस्ति श्रुतिप्रमाणम्। उत्पत्तिः, स्थितिः, विनाशः चेति तिस्रः एव अवस्थाः देवानां भवन्ति।अर्थात् अमीषां सर्वकालावस्थावयस्तु तु विंशतिवर्षात्मकमेव भवति। तदितरावस्थाः देवानां कृते न भवन्ति। परन्तु मानवानां तु भिन्नविचारः कथ्यते हि यथा – **दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि इति अमरः**[7] इति। दशमीस्थः इति नष्टवीर्यस्य वृद्धस्य द्योतकं पदं भवति। दशम्यामवस्थायां तिष्ठतीति दशमीस्थः इति व्युत्पत्तिः। अनेन मानवस्य जीवनावस्थाः दश भवन्तीति मनोवैज्ञानिकविचारमेवामरस्त्वादावेव स्पष्टीचकार।

शिशुत्वं शैषवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे।
स्यात् स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसङ्घेऽपि वार्धकम्।।

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ विस्रसा जरा।
स्यादुत्तानशया डिम्बा स्तनपा च स्तनन्धयी।।

बालस्तु स्यान्माणवकः वयःस्थस्तरुणो युवा।
प्रवयास्स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि।।
वर्षीयान् दशमी ज्यायान् . . ।। इति।[8]

[5] अमरकोशः

[6] अमरकोशः

[7] अमरकोशः

[8] अमरकोशः

इत्थं मानवस्य विविधस्तरान्निरूपयन् व्यक्तित्वमपि निरूपयति विविधस्थलेष्वमरः । तत्र तु मनसः विचारे तु **सुपर्वाणः सुमनसः स्त्रिदिवेशा दिवौकसः**[9] इति कथनावसरे सुमनसः इति मनसः पदप्रयोगो विशेषतः अमरकारेण कृतः । **सुष्ठु मन्वत** इति सुमनसः तथैव शोभनं मनः येषां ते सुमनसः इति मनसः विचारमत्र प्रप्रथमतया प्रतिपादयति अमरः । पश्चात् **सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो...**[10] इत्यत्र मनसः, बुद्धेः, ज्ञानस्य च सम्बद्धानि कार्याणि सूचनाप्रायेण वदति। तदनु **विष्णुर्नारायणः कृष्णः..**[11] इत्यत्र विष्णोः पर्यायवाचिपदत्वेन नारायणः इति कथयति। नरस्येदं नारम्, अवतारेषु नारं वपुः अयत इति नारायणः भवतीति कथ्यते। अनेन देवः नाम मानवेषु श्रेष्ठतारूपवानिति सुस्पष्ट एव। अतः देव एव मनुष्यत्वेन जन्माप्नोतीति, मानवः एव श्रेष्ठत्वकारणात् देवत्वमाप्नोतीति विचारः। एतस्मात् कारणात् देवराक्षसमानवादीनां गुणाः मनोवैज्ञानिकाः भवितुमर्हन्तीति बुधाः। सन्दर्भेऽस्मिन् मनसः स्वरूपविवरणावसरे मन्मथस्य विचारोऽपि भवत्यत्र ज्ञातव्यः प्रधानः । यथा –

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पंचशरः स्मरः ।।

शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।
पुष्पधन्वा रतिपतिः मकरध्वज आत्मभूः ।।[12]

इति मन्मथस्य पर्यायपदानि सूक्ष्मेक्षिकया परिशीलनीयानि एव। आधुनिकाः भारतेतराः मनोविज्ञानशास्त्रज्ञाः मनसः विचारे प्रबुद्धाः इति केचन स्वीकुर्वन्ति। यत्तेषां तार्किकविचारः आत्मनः मनसश्च विचारः ग्रन्थेषु अस्माभिः पठ्यते तत्सर्वोऽप्यस्माकं संस्कृतसाहित्यान्तर्गतः एव इति अत्र स्पष्टायते। मदीहर्षणग्लेपणयोः, मन्थविलोढने, मृञ् प्राणत्यागे इत्याद्यनेकधातुविशेषाः अस्य विवरणावसरे प्रयुक्ताः। तत्र विशेषतया मथयतीति मदनः, मननं मच्छेतनतां मथतीति मन्मथः, मारयति विरहिजनं मार इति, न विद्यते अङ्गं यस्य सः अनङ्ग इति, मनसि जायत इति मनसिजः, मनसः अन्यस्मात् स्थलात् न जायत इति अनन्यजः, आत्मनि मनसि भवतीति तथा आत्मना स्वयमेव भवतीति वा आत्मभूरिति विविधप्रकारकं स्वरूपं वक्ति अमरः। अत्र मन्मथः विष्णोः मानसपुत्रः इति कथ्यते। भार्या तु रतीदेवीति विदित एव।शिवस्तु कोपेन मन्मथमनङ्गं करोतीति कथा श्रूयते। तस्मात् अनङ्गस्सन् सः सर्वेषु कामप्रवृत्तिं जनयति इति व्यवहारः।

---

[9] अमरकोशः

[10] अमरकोशः

[11] अमरकोशः

[12] अमरकोशः

मथयति, मथति, मारयति, कुत्सिते, दर्पयति, काम्यते, उन्मादयति, तापयति, शोषयति, स्तम्भयति, सम्मोहयति, स्मरयति, उत्कण्ठयति, जायते, सुवति, चालयति इत्यादि क्रियाकलापैः अमरकारः मन्मथस्य नामान्तराणि स्पष्टयति। तथैव जवतीति जवं वेगयुक्तं मनः यस्मिन् सः मनोजवसः इति मनश्शब्दः बुद्धिविशेषत्वेन, मनः हरतीति मनोहरं तथा मनोरमं, मनसा ज्ञेयं मनोज्ञमिति, भ्रामकत्वेन मनसः रथ इव स्थितत्वात्मनोरथ इति, मनोहतः, चित्ताभोगः, मनस्कारः, मनोह्लादयः नैके शब्दाः मनसः नैकप्रकारकाणि स्वरूपाणि प्रदर्शयन्ति। इत्थं विविधानि शारीरकमानसिककार्याणि मन्मथः इति कथयन् अनङ्गत्वेनापि अभिज्ञानमत्र मानवस्य मनसः स्पष्टीकरणे उपकरोति। यथा मन्मथदेवे, तथैव सन्ति नैके अवयवाः मानवशरीरे। अनङ्गस्सन् सः मन्मथः यथा सर्वान् देवराक्षसादीन् वशीकरोति, चालयति, सुवति, सम्मोहयति च, तथैव मानवान्तर्गतानि आत्मा, चेतः, मनः इत्यादीनि अङ्गानि अपि मानवान् स्वशक्त्या चालयन्तीति ज्ञायते। तत्रापि आत्मभूः इत्यनेन आत्मा इव, आत्मा एव, आत्मनः भवति, आत्मना भवतीति विविधप्रकारकः मनसः विचारः दृश्यते। यथा आधुनिकाः मनोवैज्ञानिकाः मनसः स्वरूपनिरूपणावसरे आदौ आत्मा पश्चात् मनः, ततः परं चेतनाचेतनाद्यवस्थाः, अन्ते व्यवहारप्रवर्तनादयः इति निगदन्ति तेषां सर्वेषां मौलिकविचारः अत्र निगूढ इव वर्तत इति भाति।

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः[13] इत्यत्र तु अत्ति स्वकर्मफलमिति वा आत्मा इति व्युत्पत्तिं स्पष्टयति अमरः। क्षीयत इति क्षेत्रम्। अर्थात् शरीरमिति विदितमेव। तं शरीरं यः जानाति सः क्षेत्रज्ञः इति कथ्यते। अतति संसरति शरीरे इत्यात्मेति, देहे सीदति इति वा कथयति। अर्थात् मनः अथवा आत्मा वा मानवे भवतीति स्पष्टमेव। **चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः**[14] इति तु प्रधानं मनसः अमरकथनं पूर्वमेव विज्ञापितम्। तत्र तद्योगाभावे अर्थात् मनसः योगाभावे वाग्व्यापाराभावादत्रोपचारः इति अमरव्याख्यानेन मनः भिन्नं शरीरं भिन्नमिति तु व्यक्तमेव वर्तते। तथैव **हृदयं हृत्** इत्यत्र ह्रीयत इति हृत् हृदयमिति, तदपि हृदयान्तर्गतस्य पद्माकारमांसविशेषस्य कस्यचिन्नाम इति अभिप्रैति। अनेन मनः तु शरीरान्तर्वर्तिनी कश्चनावयवविशेष इत्यपि ज्ञायते। तदनु **मेदस्तु वपा वसा**[15] इत्यत्र मिद्यते स्निह्यते मेदः, उप्यते नाभिसमीपे वपा, मांसमनया स्निग्धं वसति वसा इति हृदयमांसविशेषाणां नामानि कथयति। ग्रन्थान्तरे यथा –

मेदो हि सर्वभूतानां हृदयेऽस्थिषु च स्थितम्।
नाभेः समीपदेशे तु शरीरान्तरवर्तिनि।। इति।[16]

---

[13] अमरकोशः

[14] अमरकोशः

[15] अमरकोशः

[16] मेदिनीकोशः

तत्रैव पश्चाद्ग्रीवासिरा मन्या इति शब्दप्रयोगः। मन्यत इति मन्या। तत्तु पश्चाग्द्रीवासिरा इति काचित् शिरसि मस्तिष्के वा विद्यमाना सिरा इति कथयति। अत एव कथयति मस्तिष्कं गोर्दमिति। सन्दर्भे अस्मिन् ज्ञानेन्द्रियाणि, कर्मेन्द्रियाणि, कशेरुकाद्यङ्गेन्द्रियादीनां व्युत्पत्तिविचारः अवधेयः। तत्र **इन्द्रस्य आत्मन इदं इन्द्रियमिति** कथयन् इन्द्रः इत्युक्तौ आत्मा इत्यपि कथयति। तेन आत्मनः सम्बद्धमिन्द्रियमिति ज्ञेयांशः। अर्थात् मनसः इन्द्रियाणां च सम्बन्धः प्रदर्शितः। **अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेबरम्**[17] इति शरीराङ्गावयवयोर्विषये विवृणोति। तत्र अङ्गति चलति इति अङ्गम्, प्रत्येत्यन्योन्यमाभिमुख्येन गच्छतीति प्रतीकः, अवयौति मिथो मिश्री भवति अवयवः, अपहन्यत इत्यपघनः इति विश्लिष्य शरीरं विशदयति यथा –

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः।
कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्समाः।। इति।[18]

अत्र विशेषेण आत्मना गृह्यत इति विग्रहशब्दः प्रोक्तः।अर्थात् इदं शरीरं विशेषेण आत्मनैव गृह्यत इति ज्ञायते। संहननादि पदैस्सह अयमर्थोऽत्र व्याख्यात इत्यतः आत्मेति कथ्यमानः मनः शरीरान्तर्गतावयवविशेष एव इति मनसः स्वरूपनिरूपणे अमरः। आदानप्रदानचलनदर्शनाद्युपयोगिक्रियाकलापैः यथा बाह्यं शरीरमभिज्ञायते, तथैव ज्ञानविज्ञान-स्मरणधारणावबोधनाद्युपयोग्यान्तरिकक्रियाकलापैः अन्तस्थं मनः अभिज्ञातं भवतीति कथने न संशयः। यथा हीत्थम् -

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते।।[19]

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह।
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम्।।[20]

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः।।[21]

सचेतनश्चिता योगात्तद्योगेन विना जडः।
नार्थावभासादन्यद्धि चैतन्यं नाम मन्महे।। [22]

---

[17] अमरकोशः

[18] अमरकोशः

[19] तवल्कारोपनिषत्

[20] कठोपनिषत्

[21] सांख्यकारिका

[22] न्यायमञ्जरी

मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् ।
संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे ।।[23]

अनन्ता वै वेदाः इति श्रुतिवाक्येन वेदः अनन्तः, वेदस्य अर्थाः अनन्ताः, वेदेषु प्रतिपादितशब्दानाम् अर्थाः भावाश्चानन्ताः इति यथा भाष्यकाराः निगदन्ति तथैव संस्कृतसाहित्यकाराः कोशकाराश्च मनसः स्वरूपकथनावसरे अनन्तत्वमेव कथयन्ति। न केवलं कोशस्थानि मनस्सम्बद्धानि पदानि, अपि च संस्कृतवाङ्मयान्तर्गतग्रन्थेषु समेष्वपि मनसः विचाराः अनन्ता एव। अनेन हि ज्ञायते यत् – क्रमशः मनसः आत्मनः चेतनायाः व्यवहारस्य वा प्रतिपादकं शास्त्रमेव मनोविज्ञानशास्त्रमिति यद्भणितं पाश्चात्यैः तत्सर्वस्यापि आधारः निधिः ज्ञानकोशो वा संस्कृतसाहित्यमेवेति कथने नातिशयोक्तिः। न केवलं मनसः विज्ञानम्, अपि च सम्पूर्णस्यापि आधुनिकमनोविज्ञानस्य प्रमाणानि संस्कृतसाहित्ये निश्चप्रचम् उपलभ्यन्त एव।

परिशीलितग्रन्थसूची –

1.शिक्षामनोविज्ञानम् – वि.एस्. वेङ्कटराघवाचार्यः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम् , तिरुपतिः- 1982.

2.अर्वाचीनं मनोविज्ञानम् – सम्पूर्णानन्दग्रन्थमाला, श्रीमामराजदत्तकपिलः, वाराणसी – 1886.

3.अमरकोशः – गुरुबालप्रबोधिकासहितव्याख्या, श्री जयसक्ष्मी प्रकाशनं, हैदराबादः – 2010.

4.याज्ञ्यवल्क्यशिक्षा – डा.हरिराममिश्रः, सम्पादकः अनुवादकश्च, विद्यानिधि प्रकाशन, दिल्ली – 2015.

5.संस्कृतसाहित्येतिहासः – आचार्य लोकमणि दाहालः, कृष्णदास अकादमी, वाराणसी – 1999.

[23] वेदान्तपरिभाषा

നോവൽ സാഹിത്യത്തിന്റെ നാലുകെട്ട്

ശ്രീമതി കെ. എ. ജെസ്സി*[1]

എം. ടി. യുടെ കഥകൾ, സാഹിത്യം പൊതുവെ, സാമൂഹികമാനമുള്ളവയല്ല എന്നൊരു പരാതി നിരന്തരമായി കേൾക്കാറു ്. എം. ടി. യുടെ കാലംവരെ സമൂഹത്തെ ചിത്രീകരിച്ചിരുന്ന രീതിയിൽ, എം. ടി. സമൂഹത്തെ ചിത്രീകരിച്ചിട്ടില്ല എന്നതു ശരിയാണ്. സമൂഹത്തെ നന്നാക്കാൻ ബോധപൂർവ്വമായി സാഹിത്യ രചന യിലേർപ്പെട്ട ഒരു തലമുറയുടെ പിന്മുറക്കാരനായാണല്ലോ എം. ടി. രംഗത്തെത്തിയ ത്. ആ മുൻതലമുറ പുരോഗമന പ്രസ്ഥാനങ്ങളുടെ പ്രചരണഫലമായി സംജാത മായ സാമൂഹികാഭിമുഖ്യമുള്ള പ്രമേയങ്ങൾ കഥകളിലും നോവലിലും നാടക ത്തിലും മറ്റും കൊ ുവന്നു. സാമൂഹികമായ ഒരു പരിപ്രേക്ഷ്യത്തിലാണ് അവർ വസ്തുതകളെ വിലയിരുത്തിയത്. തകഴി, കേശവദേവ്, ബഷീർ, ഉറൂബ്, പൊറ്റെ ക്കാട് എന്നിവരെല്ലാം വ്യക്തിയുടെ മനോലോകത്തേക്കാൾ പ്രാധാന്യം സമൂഹ ത്തിന്റെ ചലനനിയമങ്ങൾക്ക് നൽകിയിരുന്നു. വ്യക്തികൾക്ക് പ്രാധാന്യം നൽകിയ വർ തന്നെ സാമൂഹികമായ ഒരു ഉത്കർഷത്തിന്റെ ഉത്തമപ്രതിനിധികളായി അവരെ ചിത്രീകരിച്ചു. അവർക്ക് വഴികാട്ടിയായി ചില ആദർശങ്ങളും ഉ ായിരുന്നു. പൊതുവെ, പ്രതീക്ഷാഭരിതമായ ഒരു കാലഘട്ടത്തിന്റെ എഴുത്തുകാരായിരുന്ന അവർ. നല്ലൊരു നാളെയെക്കുറിച്ചുള്ള സ്വപ്നങ്ങൾക്ക് മറ്റെന്തിനെയും തകർത്തുത രിപ്പണമാക്കാനുള്ള കരുത്തു നൽകി ആ എഴുത്തുകാർ. ഇന്ത്യൻ സ്വാതന്ത്ര്യസമര ത്തോടും മറ്റും ബന്ധപ്പെട്ട് ഉണർച്ച കൈവരിച്ച പ്രസ്ഥാനങ്ങളുടെ ആശയാഭിലാഷ ങ്ങൾ ജനസാമാന്യത്തിന്റെ പ്രതീക്ഷ കൾക്ക് ചിറകു നൽകുകയും ഒറ്റ മനുഷ്യനെ പ്പോലെ രാജ്യം മുഷ്ടി ചുരുട്ടിയെണീക്കുകയും ചെയ്തു. ഈ സന്ദർഭത്തിൽ അതി നനുസരണമായി പുരോഗമന സ്വഭാവമുള്ള കഥകളിലൂടെയും നോവലുകളിലൂ ടെയും ആ കാലഘട്ടത്തെ പ്രതിഫലിപ്പിക്കുകയും മുന്നോട്ടുനയിക്കുകയുമാണ് എഴുത്തുകാർ ചെയ്തത്. ആ രചനകളിൽ പലതും അവയുടെ ദൗത്യം പൂർത്തി യാക്കി, സാഹിത്യലോകത്തിന്റെ ശ്രദ്ധയിൽ നിന്നുതന്നെ പുറത്തുപോയിക്കൊ ി രിക്കുകയാണ്. എങ്കിലും അവയിലും തിളക്കമുള്ള കഥാ–നോവൽ സന്ദർഭങ്ങളും കഥാപാത്രങ്ങളും ഉ ായിരുന്നു. അവ മലയാള സാഹിത്യത്തിൽ പ്രകാശം പരത്തി നിലകൊള്ളുകയും ചെയ്യുന്നു.

പുരോഗമനസാഹിത്യകാരന്മാരിൽ നിന്ന് എം. ടി. യിലെത്തിയപ്പോഴെക്കും ഭാഷയിലും, കഥയുടെയും നോവലിന്റെയും ശില്പത്തിലും ആഖ്യാനതന്ത്ര ത്തിലുമെല്ലാം ആമൂലാഗ്രം മാറ്റമു ായി. രൂപങ്ങൾ ഉടയുകയും ബിംബങ്ങൾ തകരുകയും ചെയ്തു. സമൂഹ കേന്ദ്രസ്ഥാനത്തു നിൽക്കുമ്പോഴുള്ള ആത്മനി ഷ്ഠഭാഷ ഉരുത്തിരിഞ്ഞു വന്നു. സമൂഹത്തിലെ ബാഹ്യസംഭവങ്ങൾ അപ്രധാന ങ്ങളാവുകയും വ്യക്തിയുടെ ആന്തരലോകം സൂക്ഷ്മമായി അനാവൃതമാവു കയും ചെയ്തു. നോവലുകളിലും കഥകളിലും ഉപയോഗിക്കുന്ന കാലത്തിനും മാറ്റമു ായി. ചില നിമിഷങ്ങൾ പോലും കഥാസന്ദർഭങ്ങളായി. ഒരു വ്യക്തി

[1] HOD Modern Department (Asst. Professor, Malayalam), CSU, Guruvayoor Campus

യുടെ ബോധധാരയിലൂടെ നോവലുകൾ രചിക്കാമെന്നു വന്നു. ചുരുക്കത്തിൽ കഥാ–നോവൽ സാഹിത്യരംഗത്തു ായ വലിയ മാറ്റങ്ങളായിരുന്നു അവയെല്ലാം. വിദ്യാസമ്പന്നരായ വലിയൊരു വിഭാഗം ജനങ്ങൾ വ്യക്തിയുടെ വിഷാദപൂരിതമായ ആഖ്യാനങ്ങളിൽ ആകൃഷ്ടരായി.

എം. ടി.യുടെ കഥകൾക്കും നോവലുകൾക്കും ലഭിച്ച സാർവത്രികമായ അംഗീകാരത്തിനു പിന്നിൽ ഇത്തരമൊരു പശ്ചാത്തലമു ്. വൈകാരികതയുടെ സ്പർശമുള്ള എം. ടി.യുടെ ഭാഷയും പ്രമേയവും എന്നും സാധാരണക്കാരെ ആകർഷിച്ചിട്ടു ്. വൈകാരികതയുടെയും അതിവൈകാരികതയുടെയും സങ്കലനങ്ങളിലൂടെ സാധാരണക്കാരുടെ പ്രിയപ്പെട്ട എഴുത്തുകാരനായി മാറുകയായിരുന്നു എം. ടി. തനിമയുള്ള വള്ളുവനാടൻഭാഷ അതിനദ്ദേഹത്തിനു തുണയായി. ധ്വനനശേഷി ഏറെയുള്ളതാണ് എം. ടി.യുടെ ഭാഷ. കാവ്യരംഗത്ത് ചങ്ങമ്പുഴയ്ക്ക് ലഭിച്ച അംഗീകാരം കഥാരംഗത്ത് എം. ടി. നേടി. വൈകാരികതയ്ക്കപ്പുറം ധൈഷണിക തലങ്ങളുള്ള കൃതികളും എം. ടി. പിൻക്കാലത്തെഴുതി.

എം. ടി. യുടെ കഥകളിലും നോവലുകളിലും നാം കാണുന്ന കഥാപാത്രങ്ങളിൽ നല്ലൊരു ഭാഗം അമ്മാവന്റെ പരിരക്ഷയിൽ കഴിയുന്ന കൂട്ടുകുടുംബത്തിലെ അംഗ ങ്ങളാണ്. സമൂഹത്തിന്റേതെന്നതിനെക്കാൾ തറവാടിന്റെ പുറന്തോടാണ് മിക്ക കഥാ പാത്രങ്ങളുടെയും വ്യാപാര പരിധി. തറവാടുകളുടെ തകർച്ചയ്ക്കു കാരണമായി നിൽക്കുന്ന സാമൂഹികസമ്മർദ്ദങ്ങൾ ഈ വ്യക്തികളുടെ കാഴ്ചയ്ക്കപ്പുറത്തെങ്ങോ ആണ്. അതുകൊ ് സ്വന്തം തകർച്ചയ്ക്ക് കാരണമാവുന്ന തറവാടിനോടുള്ള വെറുപ്പും വിദ്വേഷവും, തറവാടിന്റെ കൂടി തകർച്ചയ്ക്കു കാരണമാവുന്ന സാമൂഹ്യ യാഥാർത്ഥ്യങ്ങളോടില്ല. എന്നല്ല, തറവാടിന്റെ തകർച്ച അഭിലഷിക്കുക കൂടിയാണവർ ചെയ്യുന്നത്. തറവാട് എന്ന പുറന്തോടു പൊട്ടിച്ച് വളർന്നു വലുതാവാൻ അവർ കൊതിക്കുന്നു. ശക്തരായി തിരിച്ചുവരാൻ വേ ി അവർ യാത്രയാവുന്നു.

എം. ടി. യുടെ നോവലുകൾ വായിക്കുന്ന നാം പ്രകൃതിയോട് ഇണങ്ങിയും പിണങ്ങിയും ഈ മണ്ണിലൂടെ തട്ടിയും മുട്ടിയും പൊങ്ങിയും താണും കഥാപാത്രങ്ങൾക്കൊപ്പം ഒഴുകുന്നു. ജീവിതമോ, മോക്ഷമോ ഇല്ലാത്ത കഥാപാത്രങ്ങളല്ല അവർ. ജീവിച്ച് ജീവിച്ച് ജീവിതം തന്നെ സാക്ഷ്ത്കാരമായി കാണുന്നവരാണ് എം. ടി. യുടെ കഥാപാത്രങ്ങൾ.

നോവൽ ഇതിഹാസമാകുന്നതും ഇതിഹാസം നോവൽ ആകുന്നതും ഏതോ ഒരു നേർത്ത അതിർവരമ്പിന്റെ വ്യത്യാസത്തിലാണല്ലോ. ആ വരമ്പ് ഇവിടെ മാഞ്ഞ് മാഞ്ഞ് ഇല്ലാതാകുന്നു. അതിന് കാരണവും ഉ ്. നോവലിസ്റ്റും തന്റെ കഥാപാത്രവുമായി എവിടെയാണ് വേറിട്ടുനിൽക്കുന്നത് എന്ന് പറയുക വയ്യ. നോവലും നോവലിസ്റ്റും വായനക്കാരും ഒരേ മനസ്സിന്റെ ഒരേ വികാരത്തിന്റെ താളമായി മാറുന്ന മുഹൂർത്തമാകണം. അതാണ് നോവലിന്റെ വിജയം നോവലിസ്റ്റിന്റെയും വായന ക്കാരന്റെയും സന്തോഷവും അതുതന്നെയാണ്.

പൂർണ്ണമായും ആത്മാംശവ്യതിരിക്തമായി ഒരു സൃഷ്ടിയു ാവുക അസാധ്യം. എന്നുവച്ച് സ്വന്തം അനുഭവങ്ങൾ അതേപടി എഴുതിവയ്ക്കുന്നത് നോവലാകില്ലല്ലോ. അവയെ ആത്മകഥയെന്നോ ചരിത്രമെന്നോ ആണ് വിളിക്കുക. സ്ഥൂലമായ പ്രാപഞ്ചികാനുഭവങ്ങളുടെ പരമ്പരകളിൽനിന്ന് അവനവന്റെ മനസ്സിൽ തട്ടുന്നവയെ കഥാകാരൻ സ്വന്തം മനസ്സിന്റെ ഉള്ളറയിലിട്ട് അവൻപോലും അറിയാതെ താലോലിച്ചുകൊ ിരിക്കുന്നു. അങ്ങനെ ജീവിതഗന്ധിയായ ഒരു നോവൽ ജനിക്കുന്നു. അതെ, മലയാളനോവൽ സാഹിത്യത്തിന്റെ നടുമുറ്റത്ത് ഇതാ ഒരു നോവൽ 'നാലുകെട്ട്'! വായനക്കാരുടെ മനസ്സിൽ വിവിധ പാത്രരൂപേണ ജീവിക്കുന്ന നോവലിസ്റ്റ് ഇതാ നിൽക്കുന്നു; എം. ടി. വാസുദേവൻനായർ.

നാലുകെട്ടിനകത്തുനിന്ന് നിങ്ങൾ ഉറക്കെ വിളിക്കൂ. 'ആരാണ് കോന്തുണ്ണിനായർ'? 'ഞാനെടാ, ഞാനാണ് കോന്തുണ്ണിനായർ' നാലുകെട്ടിന്റെ പുറംതോടിയിലും തോട്ടിലും ആ ശബ്ദം പ്രതിധ്വനിക്കും. നോവലിൽ കോന്തുണ്ണിനായർ ജീവിക്കുന്ന കാലമില്ല. പക്ഷേ, മരിച്ചുപോയ ഒരു കഥാപാത്രത്തിന്റെ ഓർമയുടെ ഓളങ്ങൾ മാത്രമായാണോ കോന്തുണ്ണിനായർ നിൽക്കുന്നത്? അല്ല. അവിടവിടെ തെളിയുന്ന വെറും വരകളല്ല കോന്തുണ്ണിനായരുടെ ചിത്രം. പകിടകളിക്കാരനായ കോന്തുണ്ണിനായർ, ധീരനും വീരനുമായ കോന്തുണ്ണിനായർ, ശക്തനും സാഹസികനുമായ കോന്തുണ്ണിനായർ, വായനക്കാരന്റെ രക്തം തിളപ്പിക്കുന്നു. മരിച്ച ഒരാൾ ശരീരം കൂടാതെ വീ ും പുനർജനിക്കുന്നു.? ജീവിച്ചിരിക്കുമ്പോൾ താൻ അവശേഷിപ്പിക്കുന്ന കഥകളിൽ നിന്ന് ആ കഥകൾ ഏറ്റുപാടുന്ന നാവുകളിലൂടെ ഞാനും നിങ്ങളും നാളെ പുനർജനിക്കും. ഈ പുനർജന്മത്തിനും ഒരു പ്രത്യേകതയു ്. ജീവിച്ചിരിക്കുമ്പോഴത്തെ അതേ ശക്തിയോടെ, അതേ നിറത്തോടെ, അതേ മണത്തോടെ പുനർജനിക്കുക. ഇവിടെ ഇതാ, പുനർജനിച്ചതായ കോന്തുണ്ണിനായർ ശക്തനായ മറ്റൊരു കഥാപാത്രം പോലെ തന്നെ നോവലിൽ ജീവിക്കുന്നു. നോവൽ അവസാനിക്കുമ്പോഴും, ആ മനുഷ്യൻ, കഥാകാലത്തിന്റെ ജീവവായു ശ്വസിക്കാത്ത ആ മനുഷ്യൻ മാത്രം, ജീവിച്ചിരിക്കുന്നു എന്നു നാം അറിയും. മരണശേഷവും ജീവിച്ചിരിക്കുന്ന കോന്തുണ്ണിനായർ, അതുകൊ ുതന്നെയല്ലേ അപ്പുണ്ണിയെ വെറും അപ്പുണ്ണിയായി നമുക്കു കാണാനാകാത്തതും. അപ്പുണ്ണി തന്റെ ശൈശവത്തിൽ പ്പോലും വെറും ഒരു ചെക്കനല്ല, കോന്തുണ്ണിനായരുടെ മകൻ അപ്പുണ്ണിയാണവൻ. അവന്റെ നടപ്പിന്, നോക്കിന്, വാക്കിന്, നിശ്ശബ്ദതയ്ക്കുപ്പോലും കോന്തുണ്ണിനായരുടെ ശക്തിയു ്. തന്റെ അച്ഛനെ സ്നേഹിച്ചുവഞ്ചിച്ച ഒരു കൊലയാളിയെ ക്കുറിച്ചുള്ള അന്വേഷണത്തിന്റെ ചൂടിലാണ് അവൻ പിറിയുന്നത്. ആ കൊലയാളിയുടെ പതനത്തിന്റെ നനുനനുപ്പിലാണ് അവൻ ജീവിതത്തിന്റെ ചാലുകൾ കീറുന്നതും.

മുത്താച്ചിയുടെ കുടിലിലിരുന്ന് കഥകൾ കേൾക്കുവാൻ തുടങ്ങുന്ന അപ്പുണ്ണി. കപ്പൽ കയറി കൊളമ്പുക മുത്താച്ചി. മുത്താച്ചിയാണ് നാട്ടുവർത്തമാനങ്ങളുടെ ചുരുളഴിക്കുന്നവർ. പ്രായം ചെന്ന് കൂനിയ മുത്താച്ചിയിൽ നിന്ന് എന്തെന്ത് കഥകളാണ് അപ്പുണ്ണിയുടെ ചെവിയിൽ എത്തിയിരിക്കുന്നത് ! തന്നെ

ക്കുറിച്ചുള്ള അപ്പുണ്ണിയുടെ അന്വേഷണത്തിന്റെ തുടക്കം ആ കഥകളിൽ നിന്നല്ലേ ആരംഭിക്കുന്നതും ?

അതെ, മൂന്നുവയസ്സുമുതൽ നാം അപ്പുണ്ണിയെ കാണുകയാണ്. കൂടല്ലൂർ ഗ്രാമത്തിന്, ഏതോ അംശത്തിൽ ഒറ്റപ്പെട്ടു നിൽക്കുന്ന വെറും ഒരു ശിശുവാണ് അന്ന് അപ്പുണ്ണി. കോന്തുണ്ണിനായർ എന്ന ധൈര്യശാലിയുടെ സ്നേഹം ഏറ്റു വാങ്ങി എന്ന ഒറ്റക്കാരണത്താൽ തറവാട് അന്യമായിത്തീർന്ന തന്റെ അമ്മ. വലിയ വീട്ടിൽ പിറന്ന ചെറിയവരുടെ ദുഃഖം. എല്ലാം ഉ ായിട്ടും ഒന്നും ഇല്ലാതെ ജീവിക്കുവാൻ വിധിക്കപ്പെട്ട അപ്പുണ്ണിയുടെ സ്വന്തം ചോദ്യങ്ങൾക്കുള്ള ഉത്തരങ്ങളായാണ് വലിയ നാലുകെട്ടിന്റെ കഥ നമ്മിൽ എത്തുന്നത്.

പാറുക്കുട്ടിയമ്മ സ്നേഹിച്ചത് ഒരു ധീരനെയാണ്. പകിടപോലെ തന്നെ തിരിഞ്ഞുമറിഞ്ഞു എന്നും പന്ത്ര ിൽ ചെന്നു വീഴുന്ന യുവത്വത്തിന്റെ ഉടമ. മണ്ണ് പൊന്നാക്കി ജീവിക്കുവാൻ അറിയുന്ന കരുത്തൻ. 'ഇവിടുന്ന് പെണ്ണ് വേണ മെങ്കിൽ കോന്തുണ്ണിയ്ക്കും എടുക്കാനും അറിയും' എന്നു വലിയ കാരണവരുടെ മുഖത്തുനോക്കി തറപ്പിച്ചുപറഞ്ഞ കോന്തുണ്ണിനായർ വാക്കിലെ മൂർച്ച പ്രവൃത്തി യിലും കാണിച്ചു. പാറുക്കുട്ടിയുടെ പുടമുറിക്ക് ഒരുക്കിയ പന്തൽ തറവാടിനെ തിരെ നിന്ന് പല്ലിളിച്ചു. കോന്തുണ്ണിനായരുടെ മകനാണ് അപ്പുണ്ണി.

കോന്തുണ്ണിനായർ മരിച്ച കഥയും അപ്പുണ്ണിക്കറിയാം. അതോടെയാണല്ലോ താനും തന്റെ അമ്മയും ഒന്നുമല്ലാതെയായിത്തീർന്നതും. തന്റെ അച്ഛനെ അവഹേ ളിച്ച് അമ്മയെ പടിയടിച്ചിറക്കിയ തറവാടിനോടും തന്റെ അച്ഛനെ ചതിച്ചുകൊന്ന സെയ്താലിക്കുട്ടിയോടുമുള്ള അടങ്ങാത്ത അമർഷവുമായാണ് അപ്പുണ്ണി വളരു വാൻ ആഗ്രഹിച്ചതും വളർന്നതും. സാഹചര്യങ്ങളുടെ കെടുതികളെ മറികടക്കു വാൻ അപ്പുണ്ണി നന്നേ വിഷമിച്ചു.

ശങ്കരൻനായർ എന്ന കഥാപാത്രത്തിന്റെ വരവ് അപ്പുണ്ണിയുടെ ജീവിത ത്തിലെ വഴിത്തിരിവായിരുന്നു. ശങ്കരൻനായർ തന്റെ അമ്മയെ സഹായിക്കുന്ന തെന്തിന്? ശങ്കരൻനായരും അമ്മയും തമ്മിൽ വിവാഹം നടക്കുവാൻ പോകു ന്നത്രെ ! 'ആകെ ഉ ായിരുന്ന ഒരാശ്രയം, അമ്മ ! അതും അകലുകയാണ്. ഇല്ല തനിക്ക് ആരും ഇല്ല്'. അപ്പുണ്ണിയുടെ ചു ുകൾ സദാസമയവും മന്ത്രിച്ചുകൊ ിരുന്നു.

പക്ഷേ, താൻ ആരോടാണോ അടങ്ങാത്ത പക വെച്ചിരുന്നത് അയാൾ തന്നോട് അടുത്തുകൊ ിരിക്കുന്നതായി അപ്പുണ്ണി അറിയുന്നു. അച്ഛനെ അക റ്റിയ സെയ്താലിക്കുട്ടിയോടുള്ള പക ആറിത്തണുക്കുകയും അമ്മയോടടുക്കുന്ന ശങ്കരൻനായരോടുള്ള പക അപ്പുണ്ണിയിൽ വളരുകയും ചെയ്യുന്നു. സെയ്താലി ക്കുട്ടി തന്നെ യാണല്ലോ, വീ ും താൻ തറവാട്ടിലെത്താനുള്ള പ്രേരകശക്തി യായ് നിന്നതും. അങ്ങനെ ഒരു വലിയവീട്ടിലെ കോണിമുറിയുടെ മൂലയിൽ ഒരു പായുമായി കഴിയുന്ന അപ്പുണ്ണി. ആ തറവാടിന്റെ ശബ്ദമായി, ചലനമായി, ബഹൂ ളമായി ഇണങ്ങാതെ, പിണങ്ങാതെ ചേർന്നുനിൽക്കുന്നു. കാരണവന്മാർ തമ്മി

ലുള്ള മദമാത്സര്യങ്ങളും, കൂട്ടുകുടുംബത്തിലെ കെട്ടുപിണഞ്ഞുകിടക്കുന്ന ബന്ധ മില്ലാത്ത ബന്ധങ്ങളുടെ കഥയും അപ്പുണ്ണി അറിയുന്നു. വലിയമ്മാമ, ഒരു ഭീകര സങ്കല്പമായിരുന്നുവെങ്കിൽ വലിയമ്മാമയുടെ മകൾ അമ്മിണിയേടത്തി അപ്പുണ്ണി യുടെ നനുത്ത സ്വപ്നങ്ങളിലെ അജ്ഞാതവികാരമായിത്തീരുന്നു. വലിയമ്മാ മയും ചെറിയമ്മാമയും തമ്മിലുള്ള കലഹം മൂത്ത് അമ്മിണിയേടത്തിയെ വലിയ മ്മാമ തറവാട്ടിൽനിന്നും കൊ ു പോകുന്നതോടെ ആ നനുത്ത സ്വപ്നത്തിന്റെ ചെപ്പും അപ്പുണ്ണിക്കു നഷ്ടമായി. പിന്നീടങ്ങോട്ട്, പത്താംതരം പാസ്സാകുന്നതു വരെയുള്ള കാലഘട്ടം ഒറ്റപ്പെടലിന്റെയും ദീർഘനിശ്വാസങ്ങളുടെയും ദിനങ്ങളാ യിരുന്നു അപ്പുണ്ണിക്ക്.

പത്താംതരം കഴിഞ്ഞ് ഒരു ജോലി തേടുന്നതും സെയ്താലിയുടെ പിൻബല ത്തോടെയാണ്. അതോടെ സെയ്താലിക്കുട്ടി അപ്പുണ്ണിയിൽ നിറയുന്നത് സ്നേഹ ത്തിന്റെ പ്രതീകമായിത്തന്നെയാണ്. അതുകൊ ാണല്ലോ അയാൾ അവസാന നിമിഷം നടത്തുന്ന കുമ്പസാരം പോലും അപ്പുണ്ണി കേൾക്കാതെ നിന്നത്. അപ്പുണ്ണി 'റൈറ്റർ അപ്പുണ്ണിനായർ' ആയി വളർന്നതും നാലുകാശിന്റെ സമ്പാദ്യ ക്കാരനായതും സെയ്താലിക്കുട്ടിയുടെ സഹായത്തോടെയാണെന്ന് നന്നാ യോർക്കുന്നു. അതു കൊ ാണ് അവശനായ സെയ്താലിക്കുട്ടിയെ സഹായിക്കു വാൻ ആ കൈകൾ മുതിരുന്നതും. ഒരു പ്രതികാരത്തിന്റെ അതിഭയങ്കരമായ അണക്കെട്ട് നൂലുപോലെ ചാലുകീറി സ്നേഹജലമായി ഒഴുകുന്ന കാഴ്ച അനിത രസാധാരണമായ ഒരു പ്രതിഭാസമാണ്. 'നിങ്ങൾക്ക് ഒരു ബുദ്ധിമുട്ടും വരില്ല' എന്നുപറയുന്ന അപ്പുണ്ണി, സംഹാരമൂർത്തിയുടെ തലത്തിൽ നിന്ന് രക്ഷകന്റെ തലത്തിലെത്തി നിൽക്കുന്ന തായാണ് നാം കാണുന്നത്.

ഇനിയാരോടാണ് പ്രതികാരം ? ആരോടുമില്ല. 'ഇനി ഇവിടെ കയറിയാൽ കാലുവെട്ടും' എന്നു പറഞ്ഞ വലിയമ്മാമ നാലുകെട്ടിൽ ഇതാ അന്യനാകുന്നു. അന്ന്, തന്നെ അകറ്റിയ 'നാലുകെട്ട്' ഇതാ തന്റേത്, തന്റേത് മാത്രമാകുന്നു. എല്ലാം പൂർത്തിയാകുന്നു. പക്ഷേ ര ് ചോദ്യങ്ങൾ കൂടി. അമ്മ ? ശങ്ക രൻനായർ? താൻ ഇതുവരെ ധരിച്ചത് ശരിയാണോ ? ശങ്കരൻ നായർ തന്റെ ശത്രു വാണോ ? ശങ്കരൻ നായർ കാണിച്ച സഹായഹസ്തം സ്വീകരിച്ച അമ്മ തെറ്റുകാ ണിയാണോ ? പ്രധാന പ്രതികാരത്തിന്റെ അഗ്നിജ്വാലകൾ കെട്ടടങ്ങിയതോടെ അപ്പുണ്ണിയിലെ മനുഷ്യൻ ഉണർന്നു. അവന്റെ വികാരങ്ങൾ വിചാരങ്ങളായി മാറു ന്നു. ആരോരും തുണയില്ലാത്ത തന്റെ അമ്മയെ സഹായിച്ച ആ മനുഷ്യൻ ഇനിയും നിന്ദ അർഹിക്കുന്നില്ല. അതുവരെ കണ്ണീരുപ്പുമാത്രം കുടിച്ചിരുന്ന തന്റെ അമ്മ, ഇനിയെങ്കിലും മാതൃത്വത്തിന്റെ മഹിമ അനുഭവിക്കണം. തന്നെ പടിയടച്ച് പിണ്ഡം വച്ച ആ പഴയ നാലുകെട്ടിനകത്തേക്ക് പാറുക്കുട്ടിയമ്മ മകന്റെ കൈപി ടിച്ചു കയറി. 'എന്തൊരിരുട്ടാ ഇതിനകത്ത് അപ്പുണ്ണ്യേയ്......' ആ പഴയ ഇരുട്ട് അപ്പുണ്ണിയുടെ അമ്മയ്ക്ക് ഇന്നും അനുഭവപ്പെടുന്നു.

'അമ്മ പേടിക്കേ ഈ നാലുകെട്ട് പൊളിക്കുവാൻ ഏർപ്പാട് ചെയ്യണം.' ഇവിടെ കാറ്റും വെളിച്ചവും കടക്കുന്ന ഒരു ചെറിയ വീടു മതി'.

അപ്പുണ്ണിയുടെ ചിരി കൂടല്ലൂർ മുഴുവനും മുഴങ്ങി ദേവിമാരിരിക്കുന്ന, കാര ണ വന്മാരുടെ പ്രേതങ്ങളിരിക്കുന്ന, പകലും ഇരുട്ട് കട്ടപിടിക്കുന്ന നാലുകെട്ട് പൊളിയുന്നു. അവിടെ കാറ്റും വെളിച്ചവും കയറുവാൻ പോകുന്നു. ശങ്കരൻനാ യരും പാറുക്കുട്ടിയമ്മയുടെ പിറകെ, നിഴൽപോലെ, നാലുകെട്ടിനകത്തേക്ക്, കയറുന്നു ്; അപ്പുണ്ണിയുടെ സ്നേഹം നിറഞ്ഞ വിളിപ്പുറത്ത്, അനുസരണയു ള്ള ഒരു കുട്ടിയെപ്പോലെ മലയാളനോവലിന് നിലവിലിരിക്കുന്ന കണക്കനുസരിച്ച് നൂറു കഴിഞ്ഞ തേയുള്ളൂ. ചരിത്രത്തിന്റെ വയസ്സും കാമിനീഹൃദയങ്ങളുടെ വയസ്സും ക്ലിപ്തപ്പെടുത്താവുന്നതല്ലല്ലോ.

ഇന്ദുലേഖ മുതൽ, അഥവാ കുന്ദലത മുതൽ അല്ലെങ്കിൽ അതിനുമപ്പുറം മുതൽ മലയാള നോവൽ സാഹിത്യത്തിന്റെ നടുമുറ്റം ആയിരമായിരം അംഗനമാ രെക്കൊ ു നിറഞ്ഞുകവിഞ്ഞിരിക്കുകയാണ്. ഇതാ ഒരു ഗ്രാമം, അതിലെ ചില ജീവാത്മാക്കൾ, അവരുടെതായ കാലത്തിന്റെയും ദേശത്തിന്റെയും അനതിലംഘ നീയമായ വിധി യുടെയും കുടക്കീഴിൽ ! അതാണീ നാലുകെട്ട് ; അഹങ്കാര ത്തിന്റെയും ആർഭാട ത്തിന്റെയും ഇരുട്ടറകൾ തച്ചുടച്ച് കാറ്റും വെളിച്ചവും കയ റുന്ന ഒരു കൊച്ചുവീടായിത്തിരുന്ന നാലുകെട്ട്. നോവൽ ഒരു നീ കഥയല്ല; കാലദേശബന്ധിതമായ മനുഷ്യാനുഭവങ്ങളുടെ പുനരാവിഷ്കരണമാണ്. കാലവും ദേശവും പ്രധാന കഥാപാത്രങ്ങളാണ്. ആർക്കും എങ്ങും ബന്ധിച്ചു നിർത്തുവാൻ പറ്റാത്ത കഥാ പാത്രങ്ങൾ കൂടല്ലൂർ എന്ന ഗ്രാമത്തിലെ ഇരുപത്തി യഞ്ചു വർഷങ്ങളുടെ കഥയാണിത്. അപ്പുണ്ണിയും കോന്തുണ്ണിയും ശങ്കരൻനാ യരും സെയ്തലിയുമെല്ലാം കാലത്തിന്റെ ഒഴുക്കിൽപ്പെടുന്ന നിമിത്തങ്ങളും. കാലവും ദേശവും നിമിത്തവും എങ്ങനെ കോർത്തിണക്കണം എന്നു അറിയുന്ന ശില്പിയാണ് നോവലിസ്റ്റ്. നോവൽ എന്ന 'ക്രാഫ്റ്റ്' പൂർത്തിയാക്കണമെങ്കിൽ ഈ മൂന്നു നിയാമകബന്ധവും അറിഞ്ഞിരിക്കണം. ഈ ശില്പകലയിൽ അദ്വിതീ യനാണ് എം. ടി. മലയാളനോവൽ, എന്നല്ല ഒരു ഭാഷയുടെയും ഒരു കഥാ പ്രസ്ഥാനത്തിലും ഇതുവരെ ഉ ായിട്ടില്ലാത്ത അനുകരണീയമായ ഒരു രേഖാ ചിത്രം നാലുകെട്ടിലു ്. അതെ, നോവൽ സാഹിത്യത്തിന്റെ നാലുകെട്ട് തന്നെ യാണ് എം. ടി. യുടെ 'നാലുകെട്ട്' !

അന്യന് അസാധ്യമാകുന്നത് സാധ്യമാക്കലാണ് പുനരാവിഷ്കരണത്തിലെ സൗന്ദര്യം അഥവാ സൗന്ദര്യത്തിന്റെ പുനരാവിഷ്കരണം. ആ സൗന്ദര്യം തന്നെ യാണ് കലയുടെ സാക്ഷാത്കാരവും. മലയാളനോവൽ സാഹിത്യത്തിന്റെ നാലു കെട്ട് എന്നെന്നും എം. ടി. ക്കുവേ ിത്തന്നെ ഒഴിഞ്ഞുകിടക്കുന്നതിന് കാര ണവും മറ്റൊന്നല്ല.

The Impact Of Story Telling On Human Culture

Dr.M.K.Sheeba*[1]

As Peggy Albers says "Stories do not just develop children's literacy; they convey values, beliefs, attitudes and social norms which, in turn, shape children's perceptions of reality". Whether in caves or in cities, storytelling remains the most innate and important form of communication. All of us tell stories. The story of your day, the story of your life, workplace gossip, the horrors on the news. Our brains are hard-wired to think and express in terms of a beginning, middle and end. It's how we understand the world. Storytelling is the oldest form of teaching. It bonded the early human communities, giving children the answers to the biggest questions of creation, life, and the afterlife. Stories define us, shape us, control us, and make us. Not every human culture in the world is literate, but every single culture tells stories.

Storytelling as a means of instruction has been around forever. Before there was any form of written communication, there was verbal communication. Stories of the ancestors were passed on from one generation to the next. Through these stories, children learned such things as how their people came to be, how they should live and interact with their community, how to pick up and master certain life skills, and so much more. Anthropologists tell us that storytelling is central to human existence. That it's common to every known culture. That it involves a symbiotic exchange between teller and listener - an exchange we learn to negotiate in infancy.

Just as the brain detects patterns in the visual forms of nature - a face, a figure, a flower - and in sound, so too it detects patterns in information. Stories are recognizable patterns, and in those patterns we find meaning. We use stories to make sense of our world and to share that understanding with others. They are the signal within the noise. So powerful is our impulse to detect story patterns that we see them even when they're not there.

[1] **Assistant professor (English), C.S.University, Guruvayoor Campus, Puranattukara, Thrissur, Kerala**

Ever wondered why boys and girls choose particular toys, particular colors and particular stories? Why is it that girls want to dress in pink and to be princesses, or boys want to be Darth Vader, warriors and space adventurers? Stories told to children can make a difference. Scholars have found that stories have a strong influence on children's understanding of cultural and gender roles. Stories do not just develop children's literacy; they convey values, beliefs, attitudes and social norms which, in turn, shape children's perceptions of reality.

Most small children live their lives in quite a limited environment. Reading stories to children can show them far-flung places, extraordinary people and eye-opening situations to expand and enrich their world. It can also be a great way of helping them deal with real life situations that they need help to deal with. Researchers have found that the brain activity that occurs when we read fiction is very similar to experiencing that situation in real life, so reading about a situation helps children work out how to solve it in reality.

Differences between cultures and various lifestyles are introduced to kids through stories. All the stories are informative to children, as being new to the world; they may know very little things about the life in the world. Stories help kids to visualize the plot and characters. It gets even more surprising when you look at the effects of reading fiction to children on their social behaviour. Scientists have found that children who have fiction read to them regularly find it easier to understand other people – they show more empathy and have better developed theory of mind, the ability to understand that other people have different thoughts and feelings to us, which is essential for understanding and predicting other people's thoughts and behaviour.

The benefits children get from having stories read to them are hugely increased when parents talk and ask questions about the story as well. Simply asking them if they can remember what happened in the story or checking if they know what some of the more complicated words mean can really extend their understanding and vocabulary. As a story progresses and develops, children ask questions. This is a great learning activity. Storytellers should use ways to make a child curious and encourage them to ask questions because this

makes the child think. They learn to associate images in the book with the story and this develops their visualisation capacity and imagination. “A child’s memory capacity is enhanced when he/ she is asked to remember something from a story. I ask my five-year-old questions from stories I have told earlier. It is like a game to her, rather than a test,” states Niranjan Jha, a human resource personnel from Vasant Vihar. Experts who work with children say that parents should encourage children to sometimes create a small story with the characters they have been told about. This encourages imagination and makes the child more interested in the stories.

In schools where improving basic literacy levels is a priority, storytelling can be used to quickly raise standards while developing skills, knowledge and confidence in a range of other areas. Listening to stories children grow in academic learning. Story telling introduces lot of new vocabulary to children. At homes, people communicate with limited number of words. But stories will have academic level vocabulary and lot of newer words for the kid to learn. It is easy to teach the meanings of the words as kids learn faster from the context of story.

Though educators know that there are a combination of exercises, skills and experiences that will develop a reader, no one really knows what precise combination of working on rhyming, phonics, vocabulary and comprehension will bring about proficiency. In fact, it’s different for every learner. But certainly key ingredients in the success formula must be children’s social and emotional development. Parents can worry less and experience more the joy and adventure because they read with their children.

Share oral stories with one another. Use books without words and make up stories together. Visit the library and encourage your children to explore subjects and stories that intrigue them. Ask questions about characters and leave them open-ended for discussion. “Why do you think he made that decision?” Predict outcomes. “What do you think will happen next?” Never miss a day of reading with your child. Bedtime is a perfect opportunity to snuggle together and feel the power of story wash over you.

Stories create magic and a sense of wonder at the world. Stories teach us about life, about ourselves and about others. Storytelling is a unique way for kids to develop an understanding, respect and appreciation for other cultures, and can promote a positive attitude to people from different lands and religions.

We, as parents, have the opportunity to balance out the pressures that kids often feel at school to learn the mechanics. Our role can be to give them the joy of reading. Doing this together as a family and as a parent and child can be the most valuable way to show a child the role story can play in connecting to others and shaping and enriching a life.

If you want your children to be smart, tell them stories. If you want them to be brilliant, tell them more stories.- Albert Einstein

Reference:

1.K.B. Janda, M. Topouzi**Telling tales: using stories to remake energy policy**

2.Build. Res. Inf., 43 (2015), pp. 516-533,

3.Adams, H. (2014). Children's literature, in J. Fellowes & G. Oakley (Eds.) Language, literacy and early childhood education, 2nd Edition. Melbourne, Australia: Oxford University Press.

4.http://en.wikipedia.org/wiki/Storytelling retrieved 3 December 2009

5.http://www.aaronshep.com/storytelling/index.html retrieved 3 December 2009

6.http://www.storyarts.org/lessonplans/index.html retrieved 3 December 2009 www.sue-black.com retrieved 3 December 2009

7.www.timsheppard.co.uk/story/articles/html retrieved 3 December 2009

Open Knowledge System And Open Source Software: Open Future For Indian Libraries.

Dr. Rautmale Anand S.*[1]

ABSTRACT

An Abstract document for discussions on Library and its new trends in the domain of library services – open contents, Open Knowledge System, Open Services & their facilities and open source software. Open contents help us in organizing knowledge objects that are free to use socially, historically legally and technically. Open source software and open standards provide support to manage these resources for users through an interactive user interface.

INTRODUCTION

Internet in general and Web in particular is playing a great role in computer-mediated scholarly communication. Web is providing the required support networking infrastructure which is technically, socially and legally open. Owing to the advent of Web, the whole process of digital scholarly communication is changing from traditional subscription based access to free and open access knowledge system. Next generation Web based tools like Blogs, RSS, Wikis etc. are acting as agents of change for designing and developing open and interactive academic Web space.

Open Knowledge System is based on a set of principles and methodologies related to the production and distribution of knowledge objects in an open manner. Knowledge objects include Data (scientific, historical, geographic or otherwise), Contents (such as journal papers, reports, patent, books etc.) and General information (including information services). As per the definition given by Wikipedia, open knowledge object is free to use, reuse, and redistribute without legal, social or technological restriction. Open knowledge system can be considered as a superset of open

[1] **Librarian, Central Sanskrit University, Guruvayoor Campus Library, Thrissur (Kerala)**

data, open content, open access publishing and open learning resources. Open knowledge system is powered by open source software and open standards.

1. Problems of Traditional Knowledge System

The current system of subscription based scholarly communication limits, rather than expands the readership and availability of most scholarly research. At the same time scholarly output is also obscuring its institutional origins. Rounds of journal price increases and subsequent subscription cancellations act to reduce the audience further. Libraries and academic community in developing countries are worst affected. In short, the major problems of the prevalent subscription based scholarly communication may be grouped into two broad groups.

Publishing barriers

- ❖ Research is publicly funded
  - Personal academic efforts
  - Supported by institutions
- ❖ Authors sign away rights with publishers in order to publish
  - Given away freely to publishers
  - Publishers make huge profits
- ❖ Author gets no tangible reward
  - And loses rights to copy material for colleagues, teaching etc.
  - Institution potentially loses out on its investment

2 Advantages of Open Knowledge System

As per the Budapest Open Access Initiative (2004) declaration open knowledge system is based on open knowledge objects. This system supports.

"***Free availability*** *of research articles or publications* on the public internet, permitting any users to read, download, copy, distribute or print the articles or publications, pass them as data to software, or *use them for any other lawful purpose*, without financial, legal, or technical barriers other

than those inseparable from gaining access to the internet itself. The only constraint on reproduction and distribution, and the only role for copyright in this domain, should be to give authors control over the integrity of their work and *the right to be properly acknowledged* and cited".

As a whole open knowledge objects are

- ❖ Freely available on the public domain.
- ❖ Licensed to use for any legal purpose.
- ❖ Subject only to proper acknowledgment.

In view of the abovementioned facts and figures, open Access Initiative (a society developed by academicians) and SPARC (a forum of librarians) jointly issued a policy document in 2010 seeking attention of the scholarly world. The major issues raised by this policy document are summarized as below –

You know first-hand that scientists, researchers, academicians and scholars are not paid for their journal articles. In most cases, you must transfer copyright to a journal before it will publish your work. While you might receive royalties for your books and software, your compensation for journal articles is more abstract: your field advances and your career develop.

- If you're giving up your royalties and intellectual property rights, shouldn't readers be the beneficiaries? By removing price and permission barriers, open access makes your work easier to use. Open access serves your interests as the author and the interests of all potential readers. Another important point is to be taken into consideration here – most of the researches in India are publicly funded research.
- In the age of print, open access was physically and economically impossible. But thanks to the Internet in general and Web in particular, it's an emerging reality. Now, the tradition of producing journal articles without expectation of payment combined with electronic publishing offers an unprecedented public good: the free online availability of peer-reviewed scientific and scholarly journal articles.

- University Grants Commission (UGC), India (along with other major global educational agencies) recommended building up of Institutional Digital Repository for each UGC affiliated Universities in India at an early date.

3. Components of Open Knowledge System

The four major components of the open knowledge system are –

- Open and Distributed Information System (acting as platform for scholarly communication);
- Open Source Software and Open Standards (acting as ingredients for building services and utilities);
- Open Access Publishing System (acting as mechanism for generating open knowledge objects); and
- Open Learning System (disseminating learning resources across the globe).

3.1 Open and Distributed Information System

The Internet is a worldwide network of networks. It is a conglomeration of smaller networks and other connected machines spanning the entire globe. It consists of over 35,000 more networks in around 100 countries. Around the world each country has at least one backbone network that operates at a very high speed and carries the bulk of the traffic. Other smaller networks connect to that backbone. The Internet spans across the globe and has millions of users logging on to it at some point of time. The Internet is powered by easy accessibility and availability of public domain information resources.

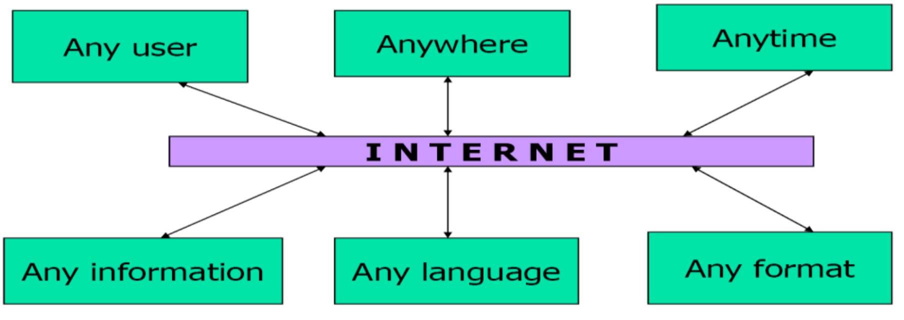

3.2 Open Source Software and Open Standards

The last decade in software industry witnessed a storm called open source movement. This movement is based on a simple philosophy that a piece of software is digital version of human knowledge, and therefore, these products of human intellect should be available freely. The English word 'Free' has dual meaning – one is 'Free of cost' and the other one is "Freedom'. Open source movement has emphasis on 'Freedom' – freedom of customization, freedom of distribution, freedom of application, and freedom of building partnerships with developers (that's why these are now termed as Free Open Source Software or simply FLOSS). In open source movement, end users are very much part of the development process, a long desired facility neglected by commercial software vendors since beginning of the software game. Naturally, one question is inevitable here – What is open source software and how is it different.

According to OSI (Open Source Initiative) - *"Open source promotes software reliability and quality by supporting independent peer review and rapid evaluation of source code. To be certified as open source, the license of a program must guarantee the right to read, redistribute, modify, and use it freely*".

Analysis of definitions given by different open source key persons like Chudnov, Raymond, Moody and Morgan, identifies following attributes of Open Source Software

- OSS is typically created and maintained by developers crossing institutional and national boundaries, collaborating by using Internet based communications and development tools;
- Quality, not profit, drives open source developers who take personal pride in seeing their working solutions adopted; and
- Intellectual property rights to open source software belong to anyone who helps to build it or simply use it and is not locked to any single vendor or institutions.

As per the distribution policy, the whole array of software may be categorized into three groups – Commercial software, Freeware, and Open source software.

A proprietary standard is available against huge license fees and generally forces many restrictions on its use. A standard is an agreement between a number of players within a certain area of technology. Recently, one question has been attracting great attention: whether a specific standard is of an open or a proprietary in nature. A proprietary standard is characterized by the fact that it is owned by someone who puts restrictions on - or can put restrictions on - users' access and use. On the other hand, a completely open standard has the following properties:

- It is accessible and free of charge to all (i.e. there is no discrimination between users, and no payment or other considerations are required as a condition of use of the standard);
- It remains accessible and free of charge (i.e. owners will not limit access to the standard at a later date); and
- It is accessible free of charge and documented in all its details (i.e. all aspects of the standard are transparent and documented, and both access to and use of the documentation is free).

3.3 Open Access Publishing System

Open access publishing' is the publication of material in such a way that it is available to all potential users without financial or other barriers. An open access publisher is a publisher producing such material. Many types of material can be published in this manner: scholarly journals, known specifically as open access journals, magazines and newsletters, e-text or other e-books (whether scholarly, literary, or recreational), music, fine arts, or any product of intellectual activity. In this context, non-open access distribution is called "toll access" or "subscription based access".

3.4 Open Learning System

Open Learning System provides free access to the shared repository of learning resources. Teaching and support staff in institutions that take this service will be able to find, preview, download, reuse and repurpose materials for use with learners in their institution. Resources can be used locally via a Virtual Learning Environment (VLE), Learning Management System (LMS) or intranet. These systems offer searchable online library of learning and teaching resources for use by academic and support staff across the globe.

Conclusion

There are many stakeholders of academic system. How academic community as producers and users of knowledge are related with open access to knowledge movement? SPARC (Scholarly Publishing and Academic Resources Coalition), a subunit of ARL (Association of Research Libraries) has advised following roles –

❖ **As an author**

You will have a larger potential audience than any subscriber-restricted journal can give you, even the most prestigious. Open access can increase the impact of your work, shorten the delay between acceptance and publication, and make your articles more effective by making them easier to find and use. Your work will be visible to every search and retrieval tool.

❖ **As a teacher**

You will know that your students have convenient access to the information they need. With open access literature, the author or copyright holder has given permission in advance for making and distributing copies. No more delays, doubts, or fees. No more fair-use judgment calls, fear of liability.

❖ **As a researcher**

You will be coming to grips with a journal publishing system that is no longer sustainable. Despite the opportunity for expanded global sharing

of knowledge brought by the Internet, prices of many journals have spiralled out of control and libraries have had no choice but to cancel subscriptions, defer new subscriptions, and cut into their book budgets. There are many potential solutions to this crisis, but open access is the most effective. And it is within the reach of scientists and scholars.

❖ **As a librarian**

You can take the lead in establishing and operating an institutional repository. Institutional repository programs promise libraries an extraordinary level of visibility within the university. As libraries move to support faculties in digital publishing activities, the library's relevance to the faculty and, consequently, the institution will increase.

Readings References

1. https://www.libraries.rutgers.edu/indexes/okr.
2. The best open source software 2020: free, open software for home or business https://www.techradar.com/in/best/best-open-source-software
3. Bentum, Maarten van, Thomas Place, and Hans Roes. 2001. “Reclaiming academic output through university archive servers.” *New Review of Information networking available from* http://cwis.kub.nl/~dbi/users/roes/articles/arno_art.htm.
4. Chudnov, Daniel (1999). *Open source library systems: Getting started*. Retrieved June 22, 2004, from www.oss4lib.org/readings/oss4lib-gettingstarted.php.
5. https://opensource.com/resources/what-open-source
6. Benkler, Y. (2006). The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom, Yale University Press, New Haven, CT.
7. Cook J.E., Votta, L.G., and Wolf, A.L., (1998). Cost-Effective Analysis of In-Place Software Processes, IEEE Trans. Software Engineering.

8. Bona, C., Ockham, and Stone, M., (1999). Open Sources: Voices from the Open Source Revolution, O'Reilly Media, Sebastopol, CA.
9. Chudnov, Daniel (1999). *Open source library systems: Getting started*. Retrieved June 22, 2004, from www.oss4lib.org/readings/oss4lib-gettingstarted.php.
10. Lawrence, Steve (2001) "Online or invisible?" *Nature* 411 (6837): 521.
11. Open Source Initiative. (2003a). *Open source software certification process*. Retrieved January 23, 2004, from http://www.opensource.org/ osslicense.htm.
12. Open Source Initiative. (2003b). *OSI certified license: The ten basic criteria*. Retrieved January 23, 2004, from http://www.opensource.org/tencom.htm.
13. Open Source Initiative. (2007). *Open source software certification process*. Retrieved January 23, 2007, from http://www.opensource.org/ osslicense.htm.
14. Raymond, E. S. (1996). *The new hacker's dictionary*. Cambridge: MIT press
15. Van de Sompel, Herbert and Patrick Hochstenbach (1999) "Reference Linking in a Hybrid Library Environment." *D-Lib Magazine* 5 (4).

कबीरदास का 'मन' संबंधी विचार - उनके काव्य के संदर्भ में

डा. रम्या पी. आर*[1]

हिन्दी साहित्य के महान कवि और स्वयं नाम से ही महात्मा कबीर ने अपने काव्य में मन का विश्लेषण भारतीय दर्शन के अनुकूल विशेषकर वेदान्त दर्शन से प्रभावित् होकर किया है। कबीर काव्य में खासकर उनकी साखी, रमैनियों में मन शब्द का प्रयोग अनेक बार हुआ है। जैसेः-

"डगमग छांडि दे मन बौरा।"[2]
"जब लग मनि बैकुंठ की आसा।[3]
तब लग नहिं हरि चरन निवास ॥"
"मेरा मन मंदरिया न बजावै।"[4]
"मेरे मन मैं परिगई, ऐसी एक दरार।"[5]
"मन कै मतै न चालिए, छांडि जीव की बांनि।"[6]
"मन कौं काहे न मूडिए, जामैं बिसै बिकार।"[7]
"कर पकरें अगुरी गिनैं, मन धावै चहु ओर।"[8]

इन पंक्तियों से हमें यह ज्ञात होता है कि कबीर ने मन के अस्तित्व को स्वीकारा है और संदर्भानुसार अगर इनकी व्याख्या करेंगे तो उनकी दार्शनिक वैचारिकी को समझने में हमें सहायता भी मिलेगी।

आगे हम देखेंगे कबीर ने अपने काव्य में मन के स्वरूप को किसप्रकार दर्शाया है। कबीर काव्य के अध्ययन से यही पता चलता है कि मन की दो तरह की अवस्थाएँ यहाँ उपस्थित होती हैं:-

---

[1] **Guest Teacher, Modern Subjects Department, C.S.U. Guryvayoor Campus, Thrissur, Kerala.**

[2] कबीरवाणी - डा. पारसनाथ तिवारी, राका प्रकाशन, इलहाबाद, 13 वाँ संशोधित संस्करण 2002 पृ 165

[3] कबीरवाणी - डा. पारसनाथ तिवारी, राका प्रकाशन, इलहाबाद, 13 वाँ संशोधित संस्करण 2002 पृ 165

[4] कबीरवाणी - डा. पारसनाथ तिवारी, राका प्रकाशन, इलहाबाद, 13 वाँ संशोधित संस्करण 2002 पृ 165

[5] कबीरवाणी - डा. पारसनाथ तिवारी, राका प्रकाशन, इलहाबाद, 13 वाँ संशोधित संस्करण 2002 पृ 180

[6] कबीरवाणी - डा. पारसनाथ तिवारी, राका प्रकाशन, इलहाबाद, 13 वाँ संशोधित संस्करण 2002 पृ 180

[7] कबीरवाणी - डा. पारसनाथ तिवारी, राका प्रकाशन, इलहाबाद, 13 वाँ संशोधित संस्करण 2002 पृ 179

[8] कबीरवाणी - डा. पारसनाथ तिवारी, राका प्रकाशन, इलहाबाद, 13 वाँ संशोधित संस्करण 2002 पृ 179

१) वह अवस्था जहाँ मन द्वन्द्व, संघर्ष माया इत्यादि से ग्रस्त रहता है।

२) दूसरी मन का, गंगामय समान निर्मल होने की स्थिति है।

यहाँ प्रत्येक अवस्था का विस्तार से विचार करने की आवश्यकता है। मन की द्वन्द्वावस्था से कवि इतने परेशान है कि वे कहते हैं:-

"कबीर मारू मन कूं, टूक टूक हवै जाई
विष की क्यारी बोईं करि, लुणत कहा पछिताइ।।"[9]

अर्थात कवि का कहना है कि इस मन को मैं ऐसा मारूँगा कि वह टूक टूक हो जाय। मन की ही करतूत है यह, जो जीवन की क्यारी में विष के बीज मैं ने बो दिये उन फलों को अब लेना होगा चाहे कितना ही पछताया जाय।

मन का भडकना, उसका आवेग अब मदमत्त हाथी की तरह हो गया है कहते हैं:-

"मैं मन्ता मन मारि रे, घट ही काहैं घेरि।
जब हिं चालै पीठि दे, अंकुस दै-दै फेरी ॥"[10]

अर्थात् मद मत्त हाथी को जो कि मन है, घर में ही घेरकर कुचल दो। अगर यह पीछे को पैर उठाये तो अंकुश दे - देकर उसे मोड लो। फिर भी यह मन समझता नहीं है मन की स्थिति अब ऐसी हो गयी है कि भक्त पंचेन्द्रियों की वार से भवसागर तरने में असमर्थ हो जाता है। नाव यह कागज़ की है और गंगा में पानी - ही - पानी भरा है फिर साथ पाँच कुसंगियों का है,कैसे पार जा सकूँगा? पाँच कुसंगियों से यहाँ तात्पर्य पाँच इँद्रियों से है।

"कागद मेरी नाव री पाणी मेरी गंग।
कहै कबीर कैसे तिरूँ, पाँच कुसंगी संग ॥"[11]

कबीर ने मन की इस चंचलता की ओर अनेक स्थलों पर संकेत किया है। वस्तुतः उसी की अनस्थिरता के कारण हमारे नित्य प्रति के जीवन में कभी एकतानता नहीं आने पाती।

---

[9] 889 कबीरदास के दोहे - हिन्दी विद्या सागर दोहा सं. 353

[10] 889 कबीरदास के दोहे - हिन्दी विद्या सागर दोहा सं. 355

[11] 889 कबीरदास के दोहे - हिन्दी विद्या सागर दोहा सं. 354

मन का संतुलन ठीक बनाये रखने के लिए कबीर ने "सहज समाधी' का आदर्श प्रस्तुत किया है। यह स्थिति तभी प्राप्त होती है जब मन की गति उलट दी जाती है। कबीर का मत है कि भागते हुए मन का अनुसरण नहीं करना चाहिए। अब साधक साधना द्वारा मन का स्वभाव समझ लेता है। वह मन पर नियंत्रण करने का प्रयास करता है। मन की द्वन्द्वात्मक स्थिति से बचने के लिए कबीर अपने मन से कहते हैः-

"मनह मनोरथ छांडि दे, तेरा किया न होइ।
पाणी में घीव नीकसै तो रूखा खाइ न कोई।।"[12]

हे मन तू अपने मनोरथों को छोड दे, तेरा किया कुछ होने जाने का नहीं। यदि पानी में से ही घी निकलने लगे तो कौन रूखी रोटी खायेगा? इसलिए मैं मन की आशाओं को ईंधन की तरह जला देता हूँ और उस राख को तन पर रमाकर जोगी बन जाता हूँ।

"मैं, आसा का ईंधण करूँ, मनसा करूँ बिभूति
जोगि फेरी फिल करूँ, यौं बिनना वो सूति"[13]

साधक अपने मन पर नियंत्रण पा लेता है, और लक्ष्य प्राप्त करने में अडिग रह जाता है। धीरे-धीरे साधक को अपनी साधना का फल प्राप्त होता है वह अपने मन के साथ दोस्ती कर लेता है:-

"पाणी ही मैं पातला, धुवां ही तै झीण।
पवनां बेगि उतावला, सो दोसत कबीर कीन्ह"।।[14]

कबीर का कहना है मैं ने ऐसे के साथ दोस्ती कर ली है जो पानी से भी पतला है और धुएँ से भी ज़्यादा झीना है उसकी वेग और चंचलता पवन से भी कहीं अधिक है। पूरी तरह काबू में किया मन ही ऐसा दोस्त है।

अंत में मन द्वन्द्वातीत अवस्था को प्राप्त करता है और यह अवस्था कवि के लिए मन का सोचा हुआ पूरा हो जाने की स्थिति है जैसे पूर्वजन्म का भाग्य मिल गया हो।

"सूर समानां चाँद मैं, दु किया घर एक
मन का चेता तब भया, कुछ पूरबला लेख"।।[15]

---

[12] 889 कबीरदास के दोहे - हिन्दी विद्या सागर दोहा सं. 354

[13] 889 कबीरदास के दोहे - हिन्दी विद्या सागर दोहा सं. 343

[14] कबीर वाणी संग्रह - डा. पारसनाथ तिवारी, राका प्रकाशन, इलहाबाद, 13 वाँ संशोधित संस्करण 2002 पृ संख्या - 175

[15] कबीर वाणी संग्रह - डा. पारसनाथ तिवारी, राका प्रकाशन, इलहाबाद, 13 वाँ संशोधित संस्करण 2002 पृ संख्या - 175

सूर और चाँद इडा और पिंगला का प्रतीक है। घर का अर्थ है सुषुम्ना। इडा और पिंगला दोनों को सुषुम्ना से मिलाने का तात्पर्य संतों की शब्दावली में मन की द्वन्द्वातीत अवस्था प्राप्त करना है। सन्तों की मनः साधना का चरम लक्ष्य भी यही है। मन के आत्माभिमुखी होने पर समरसता आ गयी जिससे जीवन की सारी विषमताएँ दूर होगयीं।

"अब मन निर्मल भया, जैसा गंगा नीर।
तब पाछैं लागा हरि फिरै, कहा कबीर कबीर"।।[16]

कबीर का कहना है जब मन गंगा जल की तरह निर्मल हो गया तब भगवान कबीर कबीर कहते हुए मेरे पीछे घूमने लगा। अर्थात् मन शुद्ध होने पर केवल परमात्मा की प्राप्ती ही नहीं होती प्रत्युक्त भक्त की सारी चिंता परमात्मा अपने ऊपर ओढ लेता है। फिर तो सर्वत्र कुशल ही कुशल दिखाई देता है - व्याधियाँ उलट कर समाधि बन जाती हैं, दुःख सुख में परिवर्तित हो जाता है और दुश्मन दोस्त में -

"अब हम सकल कुसल करि मांनां।
साति भई जब गोबिंद जांनां।।
तन मैं होति कोटि उपाधि।
उलटि भई सु सहज समाधि।।
जंम तैं उलटि भया है रांम।
दुख बिनसे सुख किया बिसरांम।।
बैरी उलटि भए हैं भीता।"[17]

इसप्रकार कबीर ने मन के अस्तित्व को स्वीकारते हुए उसकी चंचलता द्वन्द्वात्मकता की अवस्थाओं से चलते हुए या यों कहें सामना करते हुए द्वन्द्वातीत अवस्था को प्राप्त करना साधक का लक्ष्य बताया है। मन की ये अवस्थायें, साधक को आत्म साधना के लक्ष्य तक पहुँचाने में सहायता प्राप्त कराता है।

---

[16] कबीर वाणी संग्रह - डा. पारसनाथ तिवारी, राका प्रकाशन, इलहाबाद, 13 वाँ संशोधित संस्करण 2002 पृ संख्या - 178

[17] कबीर वाणी संग्रह - डा. पारसनाथ तिवारी, राका प्रकाशन, इलहाबाद, 13 वाँ संशोधित संस्करण 2002 पृ संख्या - 85

Routers

Smt. Nisha*[1]

Routers are found at every level in the Internet. Routers in *access* networks allow homes and small businesses to connect to an Internet Service Provider (ISP). Routers in enterprise networks link tens of thousands of computers within a campus or enterprise. Routers in the *backbone* are not usually directly accessible to end-systems. Instead, they link together ISPs and enterprise networks with long distance trunks. This paper focuses on the function of routers in computer networks and how they differ from bridges and switches. It also describes the types of routing algorithms by routing protocols and a small portion of error control.

Functions

Routers operate at the third layer i.e., network layer of the OSI reference model, and has the responsibility to move packets(unit of data transport in modern computer networks) across the network using the most optimal paths. Routers are devices that route packets from network to network. Routers are an inseparable part of a network like internet. The internet is made up of many interconnected routers that route messages from one network to the next.

Like a router, a bridge connects separate networks. Bridges are used to transfer data from one small network to the next i.e., networks that were created by splitting of a large network into smaller separate networks to reduce network load or enhance security of data. Also bridges work at the data link layer.

Routers are different from switches and bridges, which transfer data to the port or device the data is intended for based on the address. Routers typically determine the path the data should take. Switches do not use logic

[1] **Dept. of computer, C.S.U, Guruvayoor Campus, Trichur, Kerala**

to determine paths. A switch collects information on addresses so it knows where to send the data. Switches connect networking devices physically together and are used at the Physical layer of the OSI model.

Address Resolution protocol (ARP) : It is the communication protocol for discovering physical addresses associated with a given network address. ARP associates an IP address with a physical address. An 'IP' uses the service of data link layer as it needs to know physical address of next hop.

The two types of mapping are –Static and dynamic mapping.

Hardware type		Protocol type
Hardware length	Protocol length	Operation
Sender hardware address		
Sender protocol address		
Target hardware address		
Target protocol address		

Fig (i) : ARP packet format

Protocol type : Supports both IPv4 and IPv6 address formats.

Protocol length :Length of logical address

Reverse ARP(RARP): This protocol is used for mapping the physical address back to logical address. Direct delivery of packets takes place when they travel between two devices on the same local area network. Indirect delivery takes place either when they travel within a local network between a client and server separated by a router or when they travel between a client on local network and server across the internet.

Classification of Routing Algorithms

A. Adaptive : These algorithms change their routing decisions whenever network topology or traffic load changes. Changes in routing decisions are reflected in the topology as well as traffic of the network. Also known as dynamic routing they make use of dynamic information such as current topology, load, delay etc..Optimization parameters are distance, number of hops and estimated transit time.

(i) Isolated : Each node makes its routing decisions using information it has without seeking information from other nodes. The sending nodes doesn't have information about status of particular link. Disadvantages are packet may be sent through a congested network which may result in delay. Ex : Hot potato routing, backward learning.

(ii) Centralized : Here the centralized node has entire information about the network and makes all routing decisions. Disadvantage is if central node goes down whole network crashes.

(iii) Distributed : Node receives information from its neighbours and then takes routing decisions. Disadvantage is that packet may be delayed if there is change in between interval in which it receives information and sends packets.

B. Non Adaptive : These are the algorithms that do not change their routing decisions once selected. Also known as static routing as the route to be taken is computed in advance and downloaded to the routers when routers are booted.

(i) Flooding : Every incoming packet is sent on every outgoing line except from which it arrived. Problem is packets may go in loop resulting in nodes receiving duplicate packets. But they can be avoided using sequence numbers, hop count and spanning tree.

(ii) Random walk : Packets are sent host by host to one of its neighbours randomly. This is a highly robust method implemented by sending packets onto the link which is least queued.

Classes of Routing protocols :

(i)Distance Vector Routing Protocol : Selects best path on basis of hopcounts to reach destination network. Ex: Dynamic protocol RIP(max hop count 15) & IGRP(hop count max 255 by Cisco) . Hop count is each router which occurs in between source and destination network. The path with least hop count will be chosen as the best path. It uses Bellman ford algorithm. Updates of network are exchanged periodically. Full routing tables are sent in updates. Routers always trust on routing information received from neighbor routers(routing on rumors).

Disadvantages : Since routing tables are exchanges periodically , lot of traffic is generated consuming bandwidth. If an unauthorized person enters the network topology information will be disclosed because entire routing tables are exchanged leading to security issues.

(ii)Link State Routing Protocol : These protocols know more about the internetwork than any other distance vector routing protocol. Also called shortest path first (SPF) protocol. It uses Edsger Dijkstra algorithm. Hello messages called keep alive messages used for neighbor discovery and recovery. Updates(only partial tables are exchanged unlike full tables in distance vector protocol) are triggered only when there is a topology change(triggered updates) leading to efficient use of network bandwidth. Another example is IS-IS.

Link state routing protocol maintains three tables :

Neighbour table : containing information of neighbouring routers only

Topology table: information about whole topology. I,e., best and backup routes to advertised network.

Routing table: contains all best routes to advertised network

(iii)Advanced Distance Vector Routing Protocol : Its called the hybrid routing protocol which uses the concept of both distance vector and link stare routing protocols. Ex: EIGRP. It uses the concept of distance vector routing in learning routes from directly connected neighbours and as a link state routing protocol in using Hello protocol for neighbor discovery and forming adjacency.

ICMP (Internet Control Message Protocol) : Internet protocol (IP) does not have an inbuilt mechanism for detecting,sending error and control messages. ICMP is used for detecting errors and mainly used by routers for sending error messages and operations information to the end users on the network.

Ex: “Requested service not available” , “ Host/Router could not be reached”

(i)Source quench message: It is the request to decrease traffic rate for messages when receiving host detects that rate of sending packets is too fast. A source quench message slows down the pace so that no packet is lost. The source will reduce speed of transmission so that router will be free from congestion.

(ii)Parameter problem : When the packets reach the router the calculated IP header checksum should be equal to the received header checksum. Only then the packet will be accepted by the router. If their is a mismatch packet is dropped. ICMP will take source IP from the discarded packet and inform source about the parameter problem.

Header checksum is a 16 bit field in IPv4 packet header. The other fields include Version, header length, type of service,flags, fragment offset. An example of IP header packet represented in hexadecimal is as follows:

4500 0514 42A2 2140 8001 50B2(header checksum) **C0A8 0003 C0A8 0001**

Header checksum **50B2** is derived as follows

4500 + 0514+ 42A2+ 2140+ 8001+0000 + C0A8+ 0003+ C0A8 +0001 = 2AF4B where checksum field value is zero.

Adding carry **2+ AF4B = AF4D**

Convert **AF4D** to binary =**1010111101001101**

One's complement of above value = **0101000010110010** = **50B2** (hexadecimal representation)

Header checksum calculation for a packet received at router

Add all fields including checksum

4500+ 0514+ 42A2+ 2140+ 8001+ 50B2+ C0A8+ 0003+ C0A8+ 0001= 2FFFD

Add carry 2+FFFD = FFFF which is all ones. Hence header checksum is correct indicating good quality of packet received which is then forwarded to the destination route and not discarded.

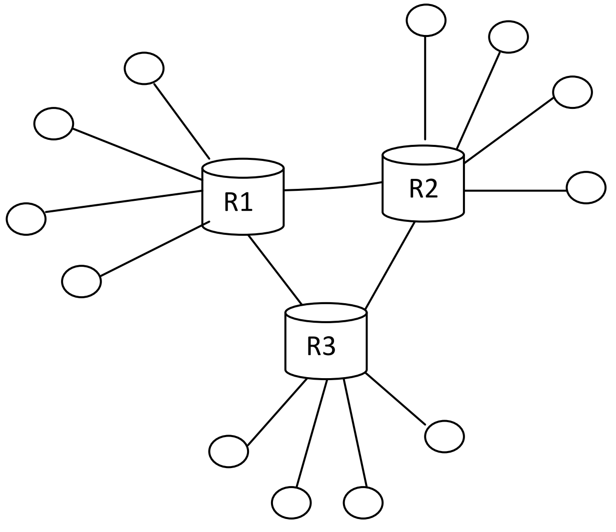

Fig (ii) : Router network

(iii)Time exceeded message : When some fragments are lost in the network, then the packets will be dropped by ICMP, the Time to live (TTL) value reaches zero(TTL=0) and the source is informed about the time exceeded problem.

(iv)Destination unreachable: Generated by host or any gateway(not necessary condition that only routers generate error messages) to inform the client that destination is unreachable due to some reason. It can be a link failure, hardware failure or port failure between source and destination.

(v)Redirection message : When a packet is forwarded in wrong direction, it is redirected to the right direction. The message informs the host to update its routing information.

Token Technology in Hospital Management System

Smt. Manichitra*[1]

Token Management System (TMS) will be aimed to provide real-time services for token tracking and management, improve operational efficiency and thereby providing better Quality of Service (QoS) to Patients. TMS reduces real & apparent waiting time, speeds up service delivery & increases customer satisfaction.

TMS provides hassle-free working environment to counter staffs, since the system manages the crowd efficiently in any condition.

For management, TMS provides extensive reporting facility that helps to optimize resource allocation, respond to staff workloads and provide better service to the customers.

Regular Tokens and Appointment Tokens can be generated for the patients

- Tokens will follow sequencing with respect to the service and also with respect to the type (Regular / Appointment).
- Appointment tokens can be easily identified by the token no itself.
- Facility for cancellation of appointments/ rescheduling of appointments.
- Facility for cancellation of tokens at any time.

Token serving for registration in the First Come First Served Basis. TMS aimed at accessing online outpatient booking system through follow management system.This technology is used for managing patient and ques, which will help in flow of patient coming to hospital . The TMS system focuses on helping patients complete their treatment tasks in a predictable

[1] **Dept. of Modern Subjects, C.S.U, Guruvayoor Campus, Trichur, Kerala**

time and helping hospitals schedule each treatment task queue and avoid overcrowded and ineffective queues. In TMS system, algorithm model is trained based on hospitals historical data. The waiting time of each treatment task is predicted by this algorithm, which is the sum of all patients waiting times in the current queue. Then, according to each patients requested treatment tasks, this hospital system recommends an efficient and convenient treatment plan with the least waiting time for the patient. To compute all of the required treatment tasks in the shortest waiting time, the waiting time of each task is predicted in real-time. Because the waiting queue for each task updates, the queuing recommendation is recomputed in real-time. Therefore, each patient can be advised to complete her treatment activities in the most convenient way and with the accurate waiting time. The TMS system starts with patient registering with the system, once registered he will login to the system where he can book an appointment of a particular date. The patient will get notified on his scheduled date through message alert. Once he consults with doctor and gets medicine prescription, he will receive medicine alerts on periodic basis until his medicine course gets completed.

ADVANTAGES:

- Time saving
- Easy to consult doctor
- Staff spend less time
- Security
- Easy to recover patient details
- Congestion can be reduced

Token Technology in Hospital Management System can be considered consisting of four modules:

PATIENT

Patient can book either through online booking system or through a system placed in the hospital. The unique token number will be generated

based on the doctors the patients have booked. Patient can inform doctors if they can't reach hospital on time.

DOCTOR:

Doctor can access patients previous details and give proper consultation. Doctor can pass information to lab whenever his patient needs any kind of test.

HOSPITAL

Hospital can access record of patient details and display doctors list.

ADMINISTRATION

Patients details automatically stored in hospital database. Easy to retrieve patients details. Can retrieve the details of doctors. Admin can update the consultation hours of each doctor. The administrator can perform the configuration settings required for the system. The configuration settings can be done for General Settings, Display Screen settings and Token Settings. Only the person having that privilege can do the settings.

- Maximum number of tokens to be issued for each Service.
- Setting Appointment Token Code.
- Settings for generating priority tokens.
- Facility to create roles privileges for users.
- Activate or deactivate role privileges.
- View of Users of the application in a single listing.
- Listing of all Service.
- Create new users.
- Update user details.
- Reset user's password in TMS.
- Adding new Service.

SOFTWARE REQUIREMENT SPECIFICATION

Software Requirements

OS : Windows 10, Android.
Software :Android studio, Warmp server
Language :Andriod SDK, PHP

HARDWARE CONFIGURATION

In the software development process, the requirement phase is the first software engineering activity. It translates ideas or views into a requirements document. The phase is a user dominated phase. Defining and documenting the user's requirements in a concise and unambiguous manner is the first major step to achieve a high quality product. The requirement phase encompasses a set of task that helps to specify the impact of the software on the organization, customer's need and how users will interact with the developed software. The requirements are the basis of system design. If the requirements are not correct the end product will also contain errors.

HARDWARE REQUIREMENTS

- Processor : Intel(R) Core Tm i3
- Hard Disk : 1 TB
- Monitor : 15 VGA Color
- RAM : 8Gb
- **FRONT END :** Android ,HTML ,JavaScript , CSS ,PHP
- **BACKEND :** mysql

CONCLUSION

Most of the disadvantages of the existing system have been overcome using the present system of "Token Technology in Hospital Management System".